

Akadémiai doktori értekezés

Juhász József

FELBOMLOTT? SZÉTVERTÉK? ELBUKOTT?

**Paradigmák, viták, narratívák Jugoszlávia dezintegrációjának
historiográfiájában**

Budapest, 2019

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	4
HISTORIOGRÁFIAI ÖSSZEFOGLALÓ	14
A BALKÁN MINT DEVIANCIA	30
A dezintegráció kulturális magyarázatai	32
A térség politikai kulturális sajátosságairól	43
A szlovének és Jugoszlávia	54
A szerb-szlovén tengely a királyi korszakban	56
A szlovének és a titói Jugoszlávia	68
A szlovén-szerb tengely 1991-ben	81
A horvátok és Jugoszlávia	85
A horvátok az első Jugoszláviában	88
Az usztasa állam	98
A horvátok és a titói Jugoszlávia	104
AZ „ELBUK(TAT)OTT WESTERNIZÁCIÓ”	120
Az etnoföderáció mint dezintegrációs faktor	120
Amiből mindenki profitált és amivel senki sem volt elégedett: a '74-es alkotmány	138
A konföderáció: lehetőség vagy illúzió?	150
A gazdasági válság szerepe a felbomlásban	158
A politikai tér etnicizálásának koncepciói	168
A NAGYSZERB AGRESSZIÓ PARADIGMÁJA	181
A JNA szlovéniai beavatkozása	184
A horvátországi háború	188
A német elismerési politika	198
A szarajevói tűzszünetről az Oluja-ig	204
A boszniai háború	207
A horvát-bosnyák háború	220
A muzulmán belháború	225
Kettős háború Koszovóért	228
A macedóniai albán felkelés	245

A „humanitárius intervenció” körüli viták	248
Az ICTY különböző megítélései.....	252
JUGOSZLÁVIA MINT A NAGYHATALMI RIVALIZÁLÁS ÁLDOZATA.....	258
A Nyugat és Milošević.....	270
„Taktikai szövetség” a béketervek során	281
A JSZK felbomlása	294
A szerb-montenegrói szétválás	298
A koszovói státusz-vita	304
Az Európai Unió és a Nyugat-Balkán.....	312
ÖSSZEGZÉS – A dezintegráció vitái, négy paradigmája és három narratívája.....	318
HIVATKOZOTT IRODALOM.....	331
Források, memoárok	331
Feldolgozások	335
FÜGGELÉK	370
Kronológia	370
Táblázatok.....	388
Térképek	393
Rövidítések	396

ELŐSZÓ

„Miért hullott szét Jugoszlávia? Elkerülhetetlen volt az erőszakos bukás? Egyáltalán, miért állt fenn ilyen sokáig ez a soknemzetiségű állam? Az emberek talán csak a nacionalista megtevesztés áldozataivá váltak? S hogyan ágyazható be Jugoszlávia rövid történelme a hosszú 20 századba?” – teszi fel a mindmáig sokakat (a téma kutatóit és a délszláv közvéleményt egyaránt) foglalkoztató kérdéseket Jugoszláviáról szóló könyvének bevezetőjében a modern délszláv történelem egyik legavatottabb ismerője, a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität (LMU) professzora, Marie-Janine Calic horvát származású német történész.¹ S valóban, hiába telt el már több mint egy évtized a szecessziók második hulláma (a 2006-os montenegrói és a 2008-as koszovói függetlenségi deklarációk) óta is, a térségben még mindig nincs igazi béke, és nincs egyetértés ezekről a kérdésekről a szakirodalomban sem. Ezért a jugoszláv háborús dezintegráció témája továbbra is jelen van a tudományos diskurzusokban² csakúgy mint hosszadalmas és

¹Marie-Janine Calic: *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München, 2010, C. H. Beck, s. 11. A jugoszláv dezintegráció érdeklődés-keltő hatását és vita-provokáló erejét jól mutatja, hogy kéttucatnyi ország mintegy 180 társadalomtudósát és történészét sikerült bevonni a Charles Ingrao által vezetett kollektív nemzetközi kutatómunkába (*Scholars' Initiative*, <https://www.cla.purdue.edu/si/>, utolsó elérés 2018. 12. 17.). A projekt eredményeit tartalmazó tanulmánykötetek: Charles Ingrao – Thomas Emmert (eds.): *Conflict in South-Eastern Europe at the End of the Twentieth Century. A "Scholars' Initiative" Assesses Some of the Controversies*. New York – London, 2006, Routledge; Lenard J. Cohen – Jasna Dragović-Soso (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. West Lafayette, 2008, Purdue University Press; Charles Ingrao – Thomas Emmert (eds.): *Confronting the Yugoslav Controversies. A Scholars' Initiative*. West Lafayette, 2009, Purdue University Press.

²Néhány a 2010-es évtizedben megjelent, tárgyba vágó nyugati könyvek közül: Robert M. Hayden: *From Yugoslavia to the Western Balkans. Studies of a European Disunion*. Leiden, 2013, Brill; Florian Bieber – Armina Galijaš – Rory Archer (eds.): *Debating the End of Yugoslavia*. Aldershot, 2014, Ashgate; Catherine Baker: *The Yugoslav Wars of the 1990s*. London – New York, 2015, Palgrave; Noam Chomsky: *Yugoslavia: Peace, War and Dissolution*. Oakland, 2018, PM Press. Több könyv pedig új kiadásban került piacra, például Paul Mojzes 1994-es munkája (*Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans*. London, 2016, Bloomsbury), John R. Lampe először 2006-ban megjelent *Balkans into Southeastern Europe: A Century of War and Transition* c. könyve (New York, 2014, Palgrave Macmillan), vagy az 1. lábjegyzetben említett *Conflict in South-Eastern Europe at the End of the Twentieth Century* (New York – London, 2016, Routledge). Az érdeklődés persze nem mérhető az 1990-es és a 2000-es évtizedhez, de ezek a publikációk mutatják a téma iránti figyelem folyamatosságát.

keserves lefolyása miatt, időnként keveredve a „titostalgiaival”³, a helyi közvéleményben. De közvetve, máig nyitott aspektusai révén jelen van a napi hírekben is – jóllehet a média érdeklődésének előteréből más témakörök (az elsők között a 2001. szeptemberi merényleteket követően a terrorizmus-tematika) már régen kiszorították –, mert a Nyugat-Balkánt mint sok konfliktust produkáló válságzónát a jugoszláv dezintegráció „hozta létre.”⁴

A téma iránti szakmai érdeklődés azért sem múlt el, mert összetett történelmi eseménysorról van szó, amelynek tudományos megítélése és társadalmi emlékezete nemzetenként eltérő, amelynek interpretálásában ideológiai és politikai megfontolások is szerepet játszanak, és amellyel kapcsolatban minden korszak, minden társadalmi és kutatói generáció kialakítja a saját véleményét – ahogy egyébként a nagy történelmi sorsfordulók esetében lenni szokott (elég csak azt az újra-gondolást említenünk, amelyet Christopher Clark könyve⁵ indított el az első világháború kitöréséről, vagy az 1917-es oroszországi forradalmak centenáriumához kapcsolódó konferenciákat⁶, de Jugoszlávia megalakulásának 100. évfordulójához is kapcsolódtak kiadványok és rendezvények⁷). Nem csoda a téma iránt megnyilvánuló figyelem azért sem, mert túlmutat a poszt-jugoszláv régió és a felbomlás korszakán, s hozzájárulhat számos átfogóbb kérdéskör

³Mitja Velikonja könyv- és Calic alfejezet-címe a jugo-nosztalgia megjelölésére (Mitja Velikonja: *Titostalgia. A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana, 2008, Mirovni inštitut – <http://mediawatch.mirovni-institut.si/eng/Titostalgia.pdf>, utolsó letöltés 2018. 11. 22.; Calic: *Geschichte Jugoslawiens*, 330).

⁴Az 1990-es évek végén elterjedt, de korábban alig és szinte csak földrajzi értelemben használt Nyugat-Balkán meghatározás eredetileg (amikor az 1998-as brit uniós elnökségtől a brüsszeli zsargon alkalmazni kezdte) a térségnek azokat a poszt-szocialista államait jelölte, amelyek akkor nem kerültek be az Európai Unió keleti bővítésének célországai közé (Szlovénia kivételével az összes jugoszláv utódállam, valamint az egyébként is esélytelen, ráadásul egy pénzügyi válság miatt 1997-ben káoszba zuhant Albánia). A továbbiakban mi is ezeket az országokat tekintjük Nyugat-Balkánnak, de két kiegészítéssel. A 2010-es évek vonatkozásában Horvátországot, amely 2013-ban EU-tag lett, a bevett gyakorlatnak megfelelően már sem soroljuk ide. Továbbá elsősorban politikai jelentést tulajdonítunk neki, mert kérdéses, hogy ez – az aktuálpolitikailag kétségkívül létező – térség tartós képződménnyé válik-e abban az értelemben, hogy Európa egyik történelmi (szub)régiójaként beszélhessünk róla.

⁵Christopher Clark: *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé*. Budapest, 2015, Park Kiadó.

⁶Magyarországon például az ELTE BTK Ruszisztikai Központja rendezett 2017 májusában 15 országból érkezett kutatók részvételével nemzetközi konferenciát (<http://www.btk.elte.hu/hir?id=NW-2912>, letöltve 2017. 11. 03.)

⁷Radina Vučetić: *O jednom jubileju ili kako se (ne) sećamo Jugoslavije* (http://www.historiografija.hr/?p=9891#_edn31, letöltve 2018. 05. 08.). A goldsmiths-i University of London 2018. november 28-i „Global Yugoslavia – New research on Yugoslavia in transnational, comparative and global perspectives, 1918-2018” c. konferenciája: <http://pastandpresent.org.uk/introducing-global-yugoslavia/>.

tanulmányozásához. Példaként említhetjük a multietnikus-multikulturális-multikonfesszionális államok problematikáját,⁸ a szupranacionális integrációk kérdéseit, a nemzetközi válságkezelés és „államépítés” lehetőségeinek és perspektíváinak jobb megértését, vagy – legújabban – Skócia, Katalónia és a Krím kapcsán a nemzeti önrendelkezés (különösen az elszakadás jogával együtt értett önrendelkezési jog) körüli teoretikus és politikai vitákat.

Az érdeklődést az is táplálta, hogy Jugoszlávia széthullása, s még inkább annak a csehszlovák és a szovjet dezintegrációtól eltérő módja, háborús lefolyása sokak számára váratlanul hatott. Pedig valójában csak a csehszlovák szétválás volt békés. A Szovjetunió utolsó éveiben mintegy 600-an estek az etnikai villongások áldozatául és a felbomlást követő háborúk is több áldozattal jártak. A nyugat-balkáni harcok mintegy 135 ezer emberéletet követeltek, míg a poszt-szovjet térség fegyveres összecsapásai az 1990-es években (főképp a két csecsen háború és a tadzsik polgárháború) különböző becslések szerint 150-250 ezret.⁹ De a lokális jellegű poszt-szovjet konfliktusoktól eltérően az egykori Jugoszláviában a háború az ország nagy részét elborította, magasabb volt az ország méretéhez viszonyított áldozat- és anyagi kár-arány¹⁰, emellett a konfliktust a földrajzi helye, a titói Jugoszlávia nyugati imázsa és a NATO beavatkozása is a nemzetközi figyelem előterébe állította. Így alakult ki az a képzet, miszerint csak a jugoszláv felbomlás volt háborús.

⁸Ezt helyi vonatkozásban kifejezetten napirenden tartja a daytoni Bosznia-Hercegovina, amely bosnyák-horvát-szerb államközösségként ma is egyfajta „mini-Jugoszlávia.” De a délszláv dezintegráció – a két másik szocialista föderáció felbomlásával együtt – egyike volt azoknak a tényezőknek is, amelyek „újabb lendületet adtak a Habsburg Birodalom utolsó éveinek tanulmányozásához”, mert új megvilágításba helyezte a soknemzetiségű birodalmak dezintegrációjának okait (Carel L. Crone: *Casus Imperii. Enige aspecten van de ondergang der Dubbelmonarchie 1867-1918*. University of Amsterdam, 2017, p. 17. – <https://pure.uva.nl/ws/files/16230667/Proefschrift.pdf>, letöltve 2018. 08. 13.).

⁹Gyóni Gábor: A csecsen konfliktus. *Eszmélet*, 66. szám (2005/nyár – http://eszmelet.hu/gyoni_gabor-a-csecsen-konfliktus/, letöltve 2017. 07. 29.); Lásd még Sz. Bíró Zoltán: Politikátörténeti vázlat a késői Szovjetunióról. In: Krausz Tamás – Sz. Bíró Zoltán (szerk.): *Peresztrojka és tulajdonát helyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban*. Budapest, 2003, Magyar Ruszisztikai Intézet. A csehszlovák-jugoszláv párhuzamokról és különbségekről lásd Niederhauser Emil: Csehszlovákia és Jugoszlávia létrejötte és megszűnése. *Múltunk*, 38 (1993), 2-3., 116-130.; Hamberger Judit – Szilágyi Imre: Föderációk bomlása. Csehszlovákia és Jugoszlávia esete. *Politikatudományi Szemle*, IX. (2000), 1-2., 55-86. (http://www.poltudszemle.hu/szamok2/2000/2000_1szam/hemberger.pdf, letöltve 2016. 11. 17.)

¹⁰A háborúk és az embargók okozta közvetlen anyagi veszteséget Calic legalább 110 milliárd dollárra teszi (*Geschichte Jugoslawiens*, 329). Összehasonlításként: az ország külső adóssága a háború kitörése előtt – akkori értéken – 12,2 milliárd dollár volt (Dušan Bilandžić: *Hrvatska moderna povijest*. Zágráb, 1999, Golden marketing, str. 763.; Ante Marković: *Moja istina o smrti Jugoslavije*. Interjú-sorozat a belgrádi *Danas* c lapban, 2003. november 13-28, <http://www.titomanija.com.ba/e-knjige/Moja%20istina%20o%20smrti%20Jugoslavije.pdf>, p. 18.; letöltve 2016. 02. 17.)

A felbomlásra és annak háborús lefolyására ma sincs szakmai-tudományos konszenzussal övezett válasz. Vannak persze elemzők, akik régtől fogva szkeptikusak voltak Jugoszlávia iránt, ezért számukra a történetek nem voltak váratlanok. Josip Broz Tito¹¹ pártelnök és államfő halála idején például (1980) gyakran taglalt kérdés volt, főleg politikai és újságírói körökben, hogy mi lesz Jugoszláviával Tito után?¹² Minthogy azonban nem robbant ki nyílt utódlási harc, az 1981-es koszovói tüntetések és a gazdasági megszorítások sem vezettek azonnali országos politikai válsághoz (különösen nem a korszak nagy szociális tiltakozásaihoz, a lengyel Szolidaritáshoz vagy a brit bányász-sztrájkhoz fogható mértékben), a találgatások elhalkultak. A kérdés persze fennmaradt, beleértve a szakmai berkeket is. Sabrina P. Ramet 1980-as években írt munkáiból például az a következtetés vonható le, hogy ő már akkor gyakorlatilag megoldhatatlan problémahalmaznak látta Jugoszláviát, ezért – ahogy később írta – „mindig pesszimista voltam Jugoszláviát illetően, akkor is, amikor elismertem az eredményeit.”¹³

Ezek a vélemények azonban a felbomlást közvetlenül megelőző periódusban kisebbségi álláspontnak számítottak. A titói Jugoszlávia esete persze nem unikális, mert a soknemzetiségű államok felbomlása nem ismeretlen jelenség a modern európai történelemben (sem – hogy más korszakokról és térségekről ne is beszéljünk). Elég csak a Habsburg Monarchiára, az első jugoszláv és csehszlovák államra, vagy a két másik

¹¹1892-ben született horvát-szlovén származású politikus, 1937-től a Jugoszláv Kommunista Párt (1952-től Szövetség, JKP/JKSZ) vezetője, 1941-45-ben a partizánháború irányítója. 1945-64-ben kormányfő, 1953-tól köztársasági elnök, egyben kezdettől a Jugoszláv Néphadsereg (JNA) főparancsnoka. Pályafutásáról magyarul lásd A. Sajti Enikő: Tito. In: Polonyi Péter – A. Sajti Enikő: *Mao – Tito*. Budapest, 2000, Pannonica. Egyik legújabb és legátfogóbb életrajza Jože Pirjevec: *Tito. Die Biografie*. München 2016, Verlag Antje Kunstmann.

A mai Tito-értékelések sokféleségét jól mutatja a 2010. május 7-9-i belgrádi nemzetközi Tito-konferencia. Egyesek a nemzeti-revizionista történelem-szemlélet alapján és/vagy az 1944-45-ös bosszúhadjárat miatt pusztán egy totalitárius diktatúra önkényuraként láttatták Titót, míg mások a pozitív tetteit (antifaszizmus, szembeszállás Sztálinnal, Jugoszlávia föderalizálása) is hangsúlyozták (Olga Manojlović Pintar /ur./: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*. Belgrád, 2011, INIS-AJ; a konferencia programja: <http://www.inisbgd.co.rs/celo/titos.pdf>, letöltve 2016. 05. 11.) Tito politikai szerepének rövid összefoglalásaként lásd még Todor Kuljić: Was Tito the Last Habsburg? Reflections on Tito's Role in the History of the Balkans. *Balkanistica*, 20/2007, pp. 85-100. (https://homepage.univie.ac.at/tamara.ehs/seumproject/pdf/Kuljic_Tito.pdf, letöltve 2018. 09. 29. (A cím egyetértő utalás A. J. P. Taylor neves brit történész ismert hasonlatára: egy soknemzetiségű állam kormányzásának értelmében Tito volt a térség utolsó Habsburg-uralkodója.)

¹²Carl Gustaf Ströhm: *Tito. Nach Afghanistan – Weltkrise Jugoslawien?* Bergisch Gladbach, 1980, Bastei Lübbe.

¹³Pedro Ramet: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1963-1983*. Bloomington, 1984, Indiana University Press; Uő (ed.): *Yugoslavia in the 1980s*. London – Boulder, 1985, Westview Press. (Az idézet forrása: Sabrina P. Ramet: *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*. Boulder – Oxford, 1996, Westview Press, p. 3.)

szocialista föderációra gondolnunk, de mint az ír, norvég, izlandi vagy újabban a katalán, skót, flamand, baszk, korzikai, „padániai” (észak-olasz) szecesszionista törekvések mutatják, a fejlett nyugat-európai és észak-amerikai¹⁴ országok sem voltak és ma sem mentesek az effajta kihívásoktól. De a felbomlás egy történelmileg optimista korszakban következett be (az Európai Közösség Európai Unióvá válásának, a kelet-európai rendszerváltásnak, a „történelem végéről” szóló Fukuyama-i narratívának az idején), amikor a nacionalista fragmentálódás az össz-európai politikai trendekhez viszonyítva devianciának számított. Ezért nem csoda, hogy az 1980-90-es évek fordulóján a meglepetés volt a többségi reakció. Sőt, a válság háborús elfajulása szinte sokkolta a nemzetközi közvéleményt. Még egy 1990. októberi amerikai titkosszolgálati elemzés is azzal számolt, hogy – noha Jugoszlávia valószínűleg két éven belül felbomlik és várhatóak erőszakos etnikai konfliktusok – nem lesz általános háború.¹⁵

Ráadásul egy olyan ország bomlott fel, amelynek jó volt a nyugati imázsa, amely minden problémája ellenére a 20. század második felében sikeresnek számított, s amelynek a létrehozásáért a délszláv népek igen sokat tettek. Ahogy kissé patetikusán, de találóan

¹⁴Kanada frankofon tartományában, Quebec-ben két ízben is tartottak függetlenségi népszavazást (1980, 1995), s az utóbbin az elszakadás-pártiak 49,5 %-ot értek el. Az Egyesült Államokban a polgárháború óta a szecesszió nem kérdés, ezért a Texas Nationalist Movement és más hasonló szervezetek nem többek politikai egzotikumnál, de a sajátos karakterű Texas „nagyobb önállóságát” a helyi lakosság jelentős része támogatná (<https://texasnationalist.com/>, utolsó elérés 2017. 10. 17.).

Az újabb nyugati – skót, katalán – elszakadási törekvésekkel leggyakrabban párhuzamba állított délszláv példa Szlovénia. Ez sok szempontból igaz – például hogy a függetlenségi vágyak egyik legfőbb inspirálója az átlagtól fejlettebb régiók gazdasági (ön)érdeke –, de nem teljesen. A szlovén társadalom a függetlenség kikiáltásának idejére egységesen önállóság-párti lett, a skót és a katalán viszont nem az. Ebben az értelemben inkább montenegrói párhuzamról beszélhetünk, ahol a függetlenséget csak 55% szavazta meg.

¹⁵A jelentést ismerteti Paul Shoup: *The Disintegration of Yugoslavia and the Western Foreign Policy in the 1980s*. In: Cohen–Dragović–Soso: *State Collapse in South-Eastern Europe*, 333-364, p. 341. Lásd még: National Intelligence Estimate (NIE) 15–90, <https://history.state.gov/milestones/1989-1992/breakup-yugoslavia>, letöltve 2017.06. 17.

„Személyes beismerésként” hozzá tenném, hogy magam is az optimista forgatókönyvben bíztam. Egy 1990-es írást azzal kezdtem, hogy a Szovjetunió mellett Jugoszlávia lehet a világpolitikai átrendeződések másik felbomló nagy vesztese – majd egy konföderatív kiegyezés valószínűsége mellett érveltem (Jugoszlávia vagy Szerboszlávia? *Kapu* III/5. /1990. május/, 26-29. old., http://apps2.arcanum.hu/kapu/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=Kapu_1990_05&pg=0&lang=hun#pg=25&zoom=f&l=s, letöltve 2017. 06. 11.). Ezt a véleményemet egyebek mellett Mirjana Marković egyik kijelentésére alapoztam. 1989. szeptember 25-29-én részt vettem a Belgrádi Egyetem „Szocijalizmus és jugoslovenskoj teoriji i praksi” c. nemzetközi szimpóziumán, amelyen előadást tartott – mint az egyetem szociológia-professzora – az akkor már a szerb államfői posztot betöltő Slobodan Milošević felesége. Ennek során az aktuális helyzetről azt mondta, hogy a kaotikus állapotokon mielőbb túl kell jutni, s ebben a konföderáció az egyik lehetséges megoldás. (Itt jegyezném meg, hogy a délszláv személyneveket a szöveg formai egyneműsége érdekében mindig a latin írásmód szerint írom, a legdélibb köztársaságot pedig – az elterjedt magyar gyakorlatnak megfelelően – Macedóniaként.)

mondta Dobrica Ćosić¹⁶ 1989 októberében egy budapesti előadásán, „Nincs még egy ország Európában, amelynek létrehozásáért 1914 és 1918 között, illetve megújításáért és átalakításáért 1941-1945 és 1948-58 között több áldozatot hoztak volna mint Jugoszláviáért, s nincs még egy olyan ország, amely iránt ennyi reményt tápláltak volna.”¹⁷ S valóban, a titói Jugoszlávia a maga legjobb korszakában egyszerre volt a Nyugat keleti kedvence és az országot „majdnem Nyugatnak”¹⁸ látó keletiek elismeréssel vegyes irigykedésének tárgya. El-nem-kötelezett külpolitikája, a nemzeti tarkaság akkoriban toleránsnak számító kezelése, alternatív reform-szocialista kísérletezgetése, sokáig látványos gazdasági növekedése, kezdetben jó euroatlanti integrációs esélyei (amelyeket az utódállamok közül egyedül Szlovénia tudott megörökölni) alapján 1989-1990-ig úgy tűnt, hogy a délszláv föderáció jó kilátásokkal vághat neki a berlini fal leomlása utáni világnak.

Ehelyett Jugoszláviából Nyugat-Balkán lett. Olyan háborús válságövezet, amely mellett (a háborúból gyorsan és kis veszteséggel kiugró Szlovénia kivételével) elszárgultak a korszak pozitív világfolyamatai. Jellemző, hogy amíg Szlovénia az ezredfordulón történelmének egyik legjobb periódusát élte, addig Horvátország, Koszovó, Szerbia és főleg Bosznia-Hercegovina a háborús pusztítások képét mutatta, Montenegró és Macedónia válságról válságra bukdácsolt, Szerbia pedig nemzetközi pária lett, amelynek egy főre jutó GDP-je (2000-ben 820 dollár) gyakorlatilag a 800 dolláros Egyenlítői Guinea szintjére zuhant vissza.¹⁹

A primer források korlátozott hozzáférhetősége ellenére a tragikus jugoszláv végkifejlet jól feldolgozottnak tekinthető. Ugyanis a nemzetközi jelenlétnek, a szemben álló felek közlési politikájának, valamint az egykori Jugoszlávia területén 1991 után elkövetett háborús és emberiség elleni bűntettekben eljáró, 1993-2017 között működött Nemzetközi Büntető Törvényszék („hági ENSZ-törvényszék”, ICTY)²⁰ mintegy 2,5

¹⁶Neves szerb író (1921-2014), az 1960-as évek végétől a szerb nacionalista ellenzék vezéralakja, 1992-93-ban a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság elnöke.

¹⁷Igaz, az aktuális helyzetre utalva mindjárt hozzátette, hogy „nem létezik még egy európai állam ennyi megücskult elvárással és ennyire bizonytalan jövővel” sem. Dobrica Ćosić: Jugoszlávia és a szerb kérdés. *Limes* (Dunatáj Intézet), 1992/7-8., 29. old.

¹⁸Stefano Bottoni kifejezése („Majdnem Nyugat” a szomszédban. *História* 2010/1-2, http://www.balkancenter.hu/pdf/Bottoni_2010_12.pdf, letöltve 2017. 04. 30.)

¹⁹Az adatokat lásd Aleksa Djilas: Funeral Oration for Yugoslavia. In: Dejan Djokić (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992*. London, 2003, Hurst and Co., 317-333., p. 321.

²⁰United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (<http://www.icty.org/>). Mi sem bizonyítja jobban a háborúk abszurditását és groteszk iróniáját, mint a Slavenka Drakulić hági riportkönyvében megörökített „scheveningeni paradoxon” (Hága Scheveningen nevű városrésze adott

millió oldalnyi periratban megtestesülő gyűjtőmunkájának köszönhetően az 1990-es évek délszláv történelme a kortárs egyetemes történet egyik legjobban dokumentált eseménysorozata lett. Ennek alapján a téma szakirodalma napjainkra valóban könyvtárryira nőhetett, sőt nem kevés azoknak a historiográfiai műveknek a száma sem, amelyek ezt a könyvtárryi irodalmat elemzik és rendszerezik.

Ez a könyvtermés persze színvonalában, szakirodalmi és módszertani megalapozottságában, teoretikus és ideológiai premisszáiban néha nagyon is eltérő művek sokaságában testesül meg, amelyek gyakran éles koncepcionális különbségekkel prezentálják az eseményeket – gyakorlatilag már kezdetben, az 1990-es évek elején megfogalmazva a jugoszláv dezintegráció összes alapvető magyarázatát. Azt korántsem állíthatjuk, hogy teljes a konszenzus-hiány; sőt mint látni fogjuk, sok kérdésben van viszonylagos egyetértés a „jugoszlavisztika” művelői, vagy legalább a nagy többségük között. A tarkaság azonban változatlanul jellemzi ezt a diszciplínát, ami éppúgy fakad ennek a tudományterületnek a multidiszciplináris jellegéből, mint művelőinek szakmai felkészültségéből, elméleti és módszertani kiindulópontjaiból, ideológiai és nemzeti hovatartozásából, vagy magának a kutatás tárgyának, Jugoszlávia dezintegrációjának és az 1990-es évek háborúinak az összetettségéből.

Ez a sokféleség gyakran már a választott terminológiában is megnyilvánul. Akik például a rendszerváltás időszakának liberális szellemiségével vagy Jugoszlávia nem-szerb népeinek viktimológiai attitűdjével közelítettek a szerintük mesterséges (vagy legalábbis a lehetőségeit teljesen kimerítettnek tekintett) Jugoszlávia eltűnéséhez, a folyamat természetességét sugalló „felbomlást” és a hasonló értelmű kifejezéseket preferálták (széthullás, raspad, disintegration stb.), s a háborúkat Szerbia más köztársaságok elleni agressziójának, a külföldi katonai beavatkozásokat pedig humanitárius intervenciónak nevezték. Ezzel szemben a „szétverést” és az azzal rokon fogalmakat (felosztás, razaranje, destruction stb.) használták azok, akik életképesnek látták és inkább a külső faktorokat okolták (a nagyhatalmi rivalizálást és a modern kapitalista globalizációt), mint a radikális

otthont az ICTY-nek). A vádlottak többnyire békésen, a régi időkre emlékeztető multikulturalitásban töltötték szabadidejüket. Együtt főztek, kártyáztak, többen közülük régi személyes ismerősök voltak (mint Milošević és egykori testőre, Naser Orić, Srebrenica 1992-95 közötti városparancsnoka), s ebben a légkörben az albán nemzetiségű horvát tábormoknak, Rahim Ademinek nem volt furcsa „elnök úrnak” szólítani Miloševićet, aki viszont segített másoknak az angoltanulásban stb. „De ha ez a 'testvériség és egység' a tegnap még esküdt ellenségek között valóban a háború epilógusa, akkor vajon miért folyt ez a háború? A scheveningeni vidám fickók láttán a válasz világos: semmiért.” Slavenka Drakulić: *A légynek sem ártanának*. Pécs, 2005, Jelenkor. 169. old.

baloldal vagy a szerb ön-viktimizáció képviselői. Ők a háborúkat polgárháborúként, a külső katonai beavatkozásokat pedig a NATO agressziójaként prezentálták.²¹

Jugoszlávia felbomlása/szétverése ²² történettudományi szempontból igen tanulságos téma, de a szélesebb magyar olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat. Egy szomszédos államot és több szomszédos népet ért háborús tragédiáról volt szó – még akkor is, ha az végül meghozta számukra (az előzetesen nem is mindegyikük által akart²³) függetlenséget –, amely sok vonatkozásban kihatott Magyarország helyzetére, a jugoszláviai magyarságot pedig közvetlenül is sújtotta. Mindez akkor is igaz, ha néhány kivételtől eltekintve Magyarországnak nem volt érdemi szerepe az eseményekben. A valódi „helyi értékünket” inkább az mutatja, hogy a maga idején belpolitikai vihart és nemzetközi rosszállást kiváltó 1990-es horvátországi titkos fegyverexport (Kalasnyikov-ügy) csak rövid említések vagy lábjegyzetek szintjén bukkan fel a szakirodalomban.²⁴ Branislav Radeljić pedig szóba se hozza Magyarországot az Alpok-Adria Munkaközösség kapcsán, amikor a szlovén és horvát önállósodási törekvések külpolitikai aspektusairól ír: „Például gazdasági tekintetben mindkét köztársaság autonóm külpolitikára törekedett az Alpok-

²¹De ha életképesnek látták, gyakran akkor is az „erőteljesebb” kifejezéseket használták, ha a Jugoszláviát leromboló erőket belsőleg találták meg, lásd például Louis Sell könyvcímét (*Slobodan Milošević and the Destruction of Yugoslavia*. Durham – London, 2002, Duke University Press).

²²A terminológiai „kavalkád” részeként időnként magam is váltakozva használom ezeket a kifejezéseket és szinonimáikat. Ennek néha merőben stiláris oka van, a szóismétlések minimalizálása, máskor tartalmi megfontolás áll mögötte, ami – reményeim szerint – kiderül az adott szöveggörnyezetből.

²³Viktor Meier találóan az „unwanted independence” kifejezéssel illeti Bosznia-Hercegovina és Macedónia elszakadását (*Yugoslavia. A History of its Demise*. London – New York, 1999, Routledge, p. 181). A kifejezést azonban a szerbekre is vonatkoztathatjuk – számukra Jugoszlávia felbomlása nemzeti katasztrófával ért fel –, sőt bizonyos fokig mindegyik nemzetre, mert a háború kitöréséig a szlovének, horvátok és a koszovói albánok is összekapcsolták függetlenségi céljaikat Jugoszlávia konföderatív keretként való megőrzésével.

²⁴Christopher Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse. Causes, Course and Consequences*. London, 1995, Hurst & Co., p. 144.; Susan L. Woodward: *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*. Washington, 1995, The Brookings Institution, p. 219, 479/n.46.; Laura Silber – Allan Little: *Jugoszlávia halála*. Zrínyi, 1996, 149-150. A fegyverszállítást szóba hozza a két érintett (jugoszláv és horvát) hadügyminiszter memoárja is, Veljko Kadijević elítélőleg (*Moje viđenje raspada. Vojska bez države*. Belgrád, 1993, Politika, str. 26., <https://www.scribd.com/document/60133441/Veljko-Kadijevic-Moje-Vidjenje-Raspada>, letöltve 2016. 05. 08.) Martin Špegelj pedig azzal, hogy az volt az egyik első jelentős horvát fegyver-beszerzés (*Sećanja vojnika*. Zágráb, 2001, Znanje, str. 104., <https://www.scribd.com/document/37201893/Martin-Spegelj-Sjecanja-Vojnika>, letöltve 2016. 05. 18.). A fegyverügyletről és annak tágabb kontextusairól lásd még József Juhász: Hungary and the Wars in Yugoslavia (In: Georgi Efremov /ed./: *The Balkans in the New Millennium: International Conference*, Skopje, 25-26. 05. 2001., Skopje, 2001, MANU-Press, pp. 283-285.), és Hungary and the Balkans in the 20th Century – from the Hungarian Perspective (*Prague Papers on the History of International Relations*, 1/2015, pp. 114-129.), valamint A Kalasnyikov-ügy. In: *Historia critica: tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Szerk. Manhercz Orsolya, Budapest, 2014, Eötvös Kiadó, 433-440. old.

Adria Munkaközösség nevű regionális társuláson keresztül, elősegítendő az Ausztria, Olaszország, Svájc, Bajorország, Szlovénia és Horvátország közötti kooperációt.”.²⁵

A jelen dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk a jugoszláv dezintegráció historiográfiáját, összefoglalva a délszláv föderáció széthullásáról és az 1990-es évek nyugat-balkáni háborúiról – elsősorban a nyugati szakirodalomban – megfogalmazódott alapvető magyarázatokat, illetve az azokat „ideáltipikusan” képviselő munkákat. Áttekintjük azokat az interpretációs kereteket, „paradigmákat” (orientalista, tranzitológiai, nagyszerb agressziós, nyugati expanziós magyarázatokat) amelyekkel az egyes szerzők értelmezik a történetet, összegezzük a különféle koncepciókat szembe állító legfontosabb vitákat, végül teoretikus és ideológiai alapjaik szerint három alapvető (liberális, nemzeti, baloldali) narratívába csoportosítjuk a bemutatott értelmezéseket.

Írásunk nem szisztematikus felbomlás- és háború-történet, hanem a különböző interpretációk relevanciáját vizsgálva „szemezget” az eseményekből és az elemzésekből. A feldolgozás módszereit tekintve a disszertáció egyrészt narratív (a szükséges mértékig bemutatandó azokat a folyamatokat, amelyekről maguk az interpretációk szólnak), másrészt összehasonlító jellegű: összeveti a különböző interpretációkat, elsősorban a közöttük meglévő eltérésekre és vitákra koncentrálva, illetve arra, hogy milyen tényezők

²⁵Branislav Radeljić: Europe 1989-2009: Rethinking the Break-up of Yugoslavia. *European Studies*, Vol. 9 (2010), No. 1, pp. 115-127, p. 116. (<http://aei.pitt.edu/13910/>, letöltve 2016. 10. 22.)

Erdős André egykori ENSZ-nagykövet visszaemlékezése szintén a statisztika-szerepre utal. Erdős szerint Magyarország az 1992-93-as ENSZ BT-tagságát sem tudta megfelelően kihasználni. A magyar ENSZ-misszió szinte magára hagyottan próbált állást foglalni a délszláv válsággal kapcsolatos kérdésekben, mert Budapestről alig kapott erre vonatkozóan információkat és instrukciókat: „De Budapest egyszerűen nem ismerte fel a magyar BT-tagság fontosságát, az ebben rejlő kivételes lehetőségeket egy olyan válság esetében, mint a délszláv, s visszatekintve elmondható, hogy – habár a képviselet igyekezett a lehető legteljesebb tájékoztatást adni az otthoniaknak arról, mi folyik a BT-n belül – a kapcsolat a budapesti központ és a New York-i magyar ENSZ-képviselet között, egy-két ritka kivételtől eltekintve, egyoldalú volt. Hazánk geopolitikai helyzetéből, történelmi, földrajzi adottságaiból és történelmi ismereteiből fakadóan – az egyéb szinteken e témában zajló nemzetközi tal lkoz inkon, megbeszéléseinken, fels z l l sainkon t l – sokkal jobban ki kellett volna használni a kínálkozó egyedülálló, az operatív beleszólásra folyamatos lehetőséget nyújtó helyzetet, amit testületi tagságunk kínált, nemzeti álláspontunk ismertetésére, javaslatok megtételére, ha kell, helyreigazit sokra a BT-ben. /.../ Ezért sokkal jobban tudatosítani kellett volna a magyar politikai elitben, de a Külügyminisztériumban is, hogy milyen lehetőséget kapott az ENSZ-ben a magyar külpolitika. Sokan alig tudtak valamit erről a tevek nys gr l. M r kétéves BT-tagságunk vége felé egy másik, kiemelt fontosságú európai állomáshelyen dolgozó egyik kollégám nekem címzett t virat nak egyik mondata, miszerint fogalmuk sincs, mit csinálunk mi ott New Yorkban a BT-ben, hidegzuhanyk nt hatott ENSZ-k pviselet nkre.” Erdős André: Adalékok a magyar diplomácia történetéhez a rendszerváltozás korában. *Külügyi Szemle* VIII/1 (2009), 186-211. 194. old. (<http://www.kulugyiintezet.hu/pub/default.asp?y=2009&t=3>, letöltve 2012. 09. 14.) Az itthon nagy becsben tartott, s valóban fontos „Szegedi Folyamatról” is azt mondhatjuk, hogy Magyarország inkább csak helyet adott egy, a Délkelet-Európai Stabilitási Paktumhoz kötődő nemzetközi programnak (a demokratikus átmenetet segít képzések, konferenciák a 2000-es években, <http://www.scsp.hu/>). Az 1999-es l gh bor ban való közvetett magyar részvételű lásd később.

mondanak ellent az adott interpretációnak. A jugoszláv történelem átfogó áttekintését segítettő mellékeltem a dolgozathoz egy 1918-2008 közötti kronológiát, néhány térképet és táblázatot is. Szintén a „szemezgetésből” fakad, hogy időnként felbukkanhatnak már ismerős kérdések, mert a különböző interpretációk más-más módon ismertetik és értékelik ugyanazokat az eseményeket. Az ismétléseket azonban igyekeztem az elkerülhetetlen minimumra csökkenteni.

HISTORIOGRÁFIAI ÖSSZEFOGLALÓ

A nagy figyelmet keltő eseményeknél megszokhattuk, hogy a politikai és média-interpretációk mellett gyorsan megkezdődik azok teoretikus igényű feldolgozása is. Nincs ez másképp a jugoszláv dezintegráció esetében sem. A témáról az elmúlt negyedszázad során a tudományos irodalomban óvatos becslések szerint is monográfiák százai születtek, s akkor még nem számoltuk a rövidebb terjedelmű elemzéseket (tanulmányokat, konferencia-előadásokat), dokumentum-kiadványokat, internetes portálokat, s persze a téma ismeretterjesztő, zurnalisztikai és politikai irodalmát sem. A mennyiségre jellemző, hogy Rusko Matulić 2014-es bibliográfiája 110 oldalon sorolja a Jugoszlávia felbomlásához kapcsolódó címeket.²⁶

Ez a könyvtermés természetesen nem ad „végleges” válaszokat, több okból sem. Egyrészt a történetírásban sincs semmi, ami „meghaladhatatlan”, másrészt, mint már utaltunk rá, a primer források elérhetősége az időbeni közelség és a politikai érzékenység miatt korántsem teljes. Sőt, nyilvánvalóan ezúttal sem állíthatjuk, hogy „mindenről” van forrás, csak „egyelőre” elérhetetlen. Ugyanis a korszak egész döntéshozatali gyakorlatát jól érzékelteti, amit Jasna Dragović-Soso megjegyyez Slobodan Milošević²⁷ döntési stílusáról. Szerinte az „rendkívül titokzatoskodó volt, amely nagyon kevés dokumentált nyomot hagyott maga után. A stratégiai döntéseket rendszerint otthon, a privát szférájában hozta meg, a feleségével, Mira Markovićal (aki állítólag jelentős befolyással volt rá) és válogatott tanácsadók szűk csoportjával, akik gyakran cserélődtek és csak korlátozottan voltak bevonva.”²⁸ A politikában megszokott eljárásokat (sok döntést, eseményt eleve nem

²⁶Rusko Matulić: *Bibliography of Sources on the Region of Former Yugoslavia*. Vol. III., Private Edition, 2014, pp. 73-183.

²⁷Slobodan Milošević (1941-2006) 1986-89-ben a szerb Kommunista Szövetség, 1990-91-ben és 1992-2006-ban a Szocialista Párt (SPS) elnöke, 1989-97-ben szerb, 1997-2000-ben (kis-)jugoszláv államfő. 2001-ben a Đinđić-kormány letartóztatta és kiadta az ICTY-nek, amely 1999-ben vádat emelt ellene. A per azonban Milošević halála miatt ítélethozatal nélkül lezárult.

²⁸Jasna Dragović-Soso: Why Did Yugoslavia Disintegrate? An Overview of Contending Explanations. In:

dokumentálnak, sok iratot, felvételt szándékosan megsemmisítenek) a délszláv háborúk vonatkozásában különösen elterjedt gyakorlattá tette – ahogy a Bjelajac-Žunec szerzőpáros írja – az ICTY létéből fakadó „fenyegetés”, mert mindenkinek számolnia kellett azzal, hogy a hágai törvényszék kezében később bármi bizonyítékká válhat.²⁹

Ugyanakkor annak a viszonylag jó dokumentáltságnak köszönhetően, amire korábban utaltunk, a „jugoszlavisztika” kitermelt már sok olyan tudományos elemzést a felbomlás történetéről, amely értékesnek és időtállóknak, vagy legalább karakteresnek mondható, s amelyek érdemesek az összegzésre. Jelen dolgozat készítése során több száz monográfia sok tízezer oldalának végig (illetve szisztematikus újra-)olvasására persze nem vállalkozhattam. Amire törekedtem, az a meghatározó interpretációknak és az azokat tipikusan képviselő munkáknak a bemutatása és rendszerezése, de ez véleményem szerint elegendő is írásom céljához, a jugoszláv végkifejlet szakirodalmának kritikai áttekintéséhez.

Jelen historiográfiai bevezetés elején – amely bevezetés csupán a „historiográfia historiográfiájára” korlátozódik, minthogy maguknak a dezintegrációt tárgyaló elemzéseknek a bemutatása a dolgozat egészének feladata – jelezni szeretném azt is, hogy sem ez az ismertetés, sem a dolgozat egésze nem a szó szoros értelmében vett historiográfiai összegzés. Az ugyanis „klasszikusan” az adott témakör történettudományi

Lenard J. Cohen – Jasna Dragović-Soso (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. West Lafayette, 2008, Purdue University Press, 1-39, p. 16. (https://www.academia.edu/5116614/Why_did_Yugoslavia_disintegrate_An_overview_of_contending_explanations, letöltve 2016. 11. 04.). Robert Thomas minősítése megerősíti Dragović-Soso véleményét. Max Weber, Juan Linz és Alfred Stepan nyomán Thomas „szultánizmusként” jellemzi Milošević rezsimjét, kiemelve, hogy a hatalomgyakorlás során az intézményeken kívüli, személyi kapcsolati hálózatokra támaszkodott (*Serbia under Milošević. Politics in the 1990s*. London, 1999, Hurst & Co., p. 424).

A Milošević-biográfiák szerzői egyetértenek abban, hogy Mirjana Marković (1942-2019) rendkívül nagy és negatív politikai befolyással bírt a férjére. Adam LeBor (*Milošević: A Biography*. London, 2002, Bloomsbury) és Vidosav Stevanović (*Milošević. The People's Tyrant*. London, 2004, I.B.Tauris) könyveinek Mira Marković fontos alanya, de Lenard Cohen és Louis Sell is kiemeli Marković hatását (Lenard J. Cohen: *Serpent in the Bosom. The Rise and Fall of Slobodan Milošević*. Boulder, 2002, Westview Press, pp. 158-160; Louis Sell: *Slobodan Milošević and the Destruction of Yugoslavia*. Durnham – London, 2002, Duke University Press, pp. 176-180). Szlavoljub Gyukics szerint pedig ő – Milošević „első szövetségese és főtanácsadója” – a szerb történelem valaha volt legbefolyásosabb, legnagyobb hatalommal bíró asszonya (Szlavoljub Gyukics: *A Milosevics-klán*. Budapest, Athenaeum-2000, 40., 48. old.).

²⁹Mile Bjelajac – Ozren Žunec: Rat u Hrvatskoj, 1991-1995. In: Charles Ingrao – Thomas Emmert (urs.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama. Inicijativa naučnika*. Sarajevó, 2010, Buybook (eredeti kiadás: Confronting the Yugoslav Controversies. Purdue Univ. Press, 2009), 229-265, str. 230. Megjegyzendő – mivel a jugoszláv válság nemcsak helyi krízis volt, hanem nemzetközivé eszkalálódott – hogy a megfelelő külföldi forrásanyag elérhetősége is igen részleges.

produktumainak és eredményeinek az összefoglalását jelenti, ezúttal viszont zömmel más diszciplínák művelőinek a munkáit fogjuk taglalni. Ennek az az oka, hogy a Jugoszlávia felbomlásáról szóló feldolgozások többsége nem történészek tollából származik, hanem a széles értelemben vett politikai tudományok képviselőinek az írása: politológusok, a nemzetközi kapcsolatok és a biztonságpolitika szakértői, helyi tapasztalatokkal rendelkező diplomaták, a kisebbségi kérdések kutatói, szociológusok és szociálpszichológusok, a nemzetközi és az alkotmányjog művelői szenteltek könyvet a témának, de irodalomtudós is akad közöttük.³⁰ Sőt, eleddig a felbomlás szakirodalmának összefoglalásait is többnyire nem-történészek írták meg.

A legismertebb outsider minden bizonnyal Philip J. Cohen. Ő orvosi végzettséggel vágott bele abba (igaz, dolgozott egy boszniai ENSZ-misszióban), hogy lerántsa a leplet a szerb történelem idealizált képéről, főképp a második világháború alatti kollaboráció és antiszemitizmus elhallgatásáról, illetve a második világháborús szerb nacionalizmusnak és az 1990-es évek szerb politikájának a folyamatosságáról. Az adott miliőben a *Serbia's Secret War* nagy visszhangot keltett és sokak számára relevanciaként hatott, noha a Cohen által gyakran újdonságként tálalt (és persze szerb részről vitatott) események Nyugaton, legalábbis a tudományos szférában, korántsem voltak ismeretlenek.³¹

A professzionális történészek viszont kezdetben hallgattak, az 1990-es évek közepéig szinte teljesen, de azóta is gyakran csak tanulmányokat vagy egy-két, átfogó munkán belüli fejezetet szentelnek az 1991 körüli és utáni eseményeknek (mint például Marie-Janine Calic a Jugoszlávia történetét összefoglaló, már hivatkozott könyvében). A professzionális történész-szakma kezdeti óvatosságát nemcsak a már szintén említett – és természetes – módszertani okok magyarázzák, azaz a megfelelő archívumok kezdeti

³⁰Andrew B. Wachtel: *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford University Press, 1998. A szerző a szláv nyelvek és irodalmak professzora az amerikai Northwestern Egyetemen (<https://auca.kg/en/directory/1/>, letöltve 2017. 04. 11). A könyvére még visszatérünk.

³¹Philip J. Cohen: *Serbia's Secret War: Propaganda and Deceit of History*. Texas A&M University Press, 1996; *The World War II and contemporary Chetniks: their historico-political continuity and implications for stability in the Balkans*. Zágráb 1997, Ceres. Könyveiért Cohen 1998-ban horvát állami kitüntetést kapott (https://en.wikipedia.org/wiki/Philip_J._Cohen, letöltve 2017. 05. 11.). Cohen pro-horvát nézőpontjával szemben David B. MacDonald mindkét – szerb és horvát – esetben rámutat arra, hogy a nacionalista éltek szisztematikusan felhasználták a Holocaust-analógiát és a második világháborús áldozat-számokkal való manipulálást az önviktimizációban, az „önvédelmi háborút” előkészítő és kísérő politikai propagandában és a médiaháborúban, valamint az új államok legitimálásában (*Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centered propaganda and the war in Yugoslavia*. Manchester University Press, 2002).

zártága és ma is korlátozott nyilvánossága. Ahogy Norman Naimark írja, nyugati történészeket zavarba hozták, szinte sokkolták az események, a belgrádi politika agresszivitása és a zágrábinak a nagyhorvát nacionalizmussal való kokettálása, a délszláv szakmabeliek pedig, különösen a szerbek, a háborús politika szolgálatába szegődtek, így ha megszólaltak, rendszerint propagandistaként tették.³² Ehhez járult még egy generációs sajátosság. A Naimark által említett megdöbbenés főleg azokra volt jellemző, akik pozitív attitűddel viseltettek Jugoszlávia iránt, de a délszláv témákkal régebb óta foglalkozó (és nem ritkán délszláv családi háttérű³³) nyugati szakértők többsége ilyen volt. Számukra az erőszak féktelen tobzódása bizonyos fokig ellent mondott addigi munkásságuknak: látták ugyan annak veszélyét, de kevesen számítottak rá ténylegesen.³⁴

Viszont a más attitűddel és metodológiával dolgozó, jelen-centrikus társadalomtudósok érdeklődését éppen ellenkezőleg, s az aktualitás miatt teljesen érthetően, azonnal magukra vonták az események, csakúgy mint az újságírókét. Ráadásul a fiatalabb kutatóknak vagy a „kívülről érkező” kommentátoroknak kevésbé voltak a fentiekhez hasonló blokkoló gátlásaik. Többen például, akik később kutatói pályára léptek és tudományos reputációt szereztek maguknak, újságíróként kezdtek foglalkozni Jugoszláviával, mint Christopher Bennett vagy Noel Malcolm (ő ugyan történészként kezdte pályafutását, de teljesen más témákat kutatva, s Jugoszlávia iránt csak újságírói korszakában – 1987-95 – kezdett érdeklődni).

³²Norman M. Naimark – Holly Case (urs.): *Jugoslavija i njeni povjesničari. Razumijevanje balkanskih ratova 1990-ih*. Zágráb, 2005, Srednja Europa, Predgovor, str. XII. (eredeti kiadás: *Yugoslavia and Its Historians*. Stanford University Press 2003.) Az átpolitizáltság mérséklődését és a szakmai párbeszéd újraindítását nagymértékben elősegítette a Friedrich Naumann Stiftung által 1998-2005 között szervezett – eleinte Pécsen, majd délszláv helyszíneken megtartott – *Dijalog povjesničara-istoričara* nevű nemzetközi konferencia-sorozat, valamint az 1. látjegyzetben említett *Scholars' Initiative*.

³³Wayne S. Vucinich, Traian Stoianovich, Stevan K. Pavlowitch, Bogdan Denitch szerb, Jozo Tomasevich, Charles Jelavich, Ivo Banac horvát származású. A fiatalabb generációkból Marie-Janine Calic és Marko Attila Hoare horvát, Christopher Bennett szlovén családi gyökerekkel bír, mások pedig (Robert M. Hayden, Misha Glenny) házastársaik révén kötődnek a térséghez.

³⁴Vannak, akik a háború kirobbanásának egyik közvetlen okát egy hasonló paradoxonban látják: részben azért nem sikerült a háborút megakadályozni, mert magát a jugoszláv társadalmat is váratlanul érte. David Macdonald szerint az 1980-as évek végéig Jugoszlávia egy – nem problémátlan, de működő – multietnikus társadalom volt, s ez a szubjektív szférában is kifejeződött. A nacionalista narratívákkal szemben, hogy ti. a délszláv népek „objektíve” nem tudnak együtt élni, a hosszabb távú szociológiai felmérések az 1980-as évek közepéig az etnikai distancia alacsony fokát és csökkenő tendenciáját mutatták. Ezért nem sokan számítottak arra, hogy a politikai viták háborúvá fajulnak, s nem volt idejük megszerveződni a kellően erős háború-ellenes mozgalmaknak sem – amelyekre éppen azért lett volna szükség, mert a fennálló intézményes keretek nem segítették elő a viták békés megoldását (David Macdonald: *Suživot ili međusobna mržnja?* In: Ingrao–Emmert: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, 375-406, str. 375-376, 379).

Mindebből következett, hogy a jugoszláv dezintegráció „első történetét” nem a történészek írták meg. Ez a jelenség persze nem ismeretlen a kortárs témáknál, s kétségkívül jár hátrányokkal (gyengébb forrásbázis, a szélesebb történelmi kontextusok elhalványulása). De nem teszi „eleve értéktelenné” más tudományágak művelőinek effajta munkáit, mert – Bibó István „cseppfolyós pillanatokról” szóló közismert gondolatát parafrázálva – a hosszútávú történeti tényezők „csak” az alternatíva-keretet jelölik ki, de nem fatalisztikus determinálói az azon belüli eseményeknek. Azok a maguk konkrétságában a rövidebb távú társadalmi, gazdasági és politikai körülmények függvényei, ezért gyakran jobban is tanulmányozhatók a társadalomtudományok, a politológia vagy a biztonságpolitikai elemzés eszközeivel.³⁵

Eleinte azonban a „kívülállók történészkedésének” inkább a hátrányait láthattuk. A történettudomány adottságai, lehetőségeinek korlátozottsága, illetve egyes művelőinek személyes szempontjai és/vagy „politikai és ideológiai elfoglaltsága” olyan űrt teremtett, amelyet könnyen kitölthetett az „instant history”.³⁶ Vagyis az a politikai propagandából, politikusi memoárokból, újságírói munkákból kikerekedő és a felbomlásról, Jugoszlávia, sőt a Balkán egészéről szóló leegyszerűsítő narratíva, amelynek legtöbbször emlegetett példája Robert Kaplan amerikai újságíró több kiadást megélt *Balkan Ghosts* c. könyve.³⁷ A szimplifikációk és előítéletek inspirálták Maria Todorovát a Nyugat Balkán-képét elemző (de magát a jugoszláv felbomlást csak érintő) *Imagining the Balkans* c. alapművének a megírására.³⁸ A „történész-céh” védelmében azért megjegyezhetjük, hogy John R. Lampe már az évtized közepén, 1996-ban vállalkozott egy átfogó Jugoszlávia-történet

³⁵Egy politikai elemző nem sajnálkozhat a levéltárak zártságán, mert tőle véleményt vár a döntéshozó, ahogy egy újságíró sem zárkozhat el a közvéleményt foglalkoztató kérdések taglalásától. Ezért nincsenek „konzervatív módszertani” aggályaik, de ettől még a munkáik lehetnek értékesek. Több fontos felbomlás-történeti könyv született a térségben tanácsadói szerepet vállalt politikatudósok (Susan L. Woodward) vagy szolgálatot teljesített diplomaták (Louis Sell) és a minőségi zszurnalisztikát képviselő felkészült újságírók tollából. Ez utóbbira az egyik legjobb példa Laura Silber és Allan Little *The Death of Yugoslavia* c. riportkönyve (London, 1995, Penguin; magyarul *Jugoszlávia halála*, Zrínyi, 1996; televíziós változata <https://szabadmagyarszo.com/2017/05/29/igy-esett-szet-jugoszlavia-dokumentumfilmek-az-szmsz-tv-n/> /letöltve 2017. 11. 13./). Nem véletlen, hogy az 1991-95-ös háborúk egyik legalaposabb hadtörténeti összefoglalójának (*Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990–1995, I-II.* Washington DC, 2002, CIA Office of Russian and European Analysis) ez az egyik sűrűn hivatkozott forrása.

³⁶Gale Stokes és szerzőtársai kifejezése (Gale Stokes – John Lampe – Dennison Rusinow – Julie Mostov: *Instant History. Understanding the Wars of Yugoslav Succession. Slavic Review*, Vol. 55, No. 1 /Spring, 1996/, pp. 136-160.).

³⁷Robert D. Kaplan: *Balkan Ghosts. A Journey through History*. New York, 1993, St. Martin's Press.

³⁸Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. New York – Oxford, 1997, Oxford University Press.

megjelentetésére (*Yugoslavia as History*)³⁹, és az akkoriban megjelent, érthetően a rendszerváltásra fókuszáló keleteurópa-történetek is rendre tartalmaztak egy-egy Jugoszlávia-fejezetet (például Gale Stokes: *The Walls Came Tumbling*).⁴⁰ Ezek azonban kezdetben elvesztek szimplifikáció-áradatban. Később azonban, részben a történészek megszólalásának, részben más szakterületek történeti kérdésekben jól eligazodó művelőinek köszönhetően megváltozott a helyzet.

Némi magyarázatra szorul az is, hogy miért a nyugati szakirodalomra koncentrálok a téma kifejtése során. Ennek nem az az oka, hogy csak a nyugati feldolgozásokat tartanám színvonalasnak vagy fontosnak. Egyáltalán nem. De nem kétséges, hogy a meghatározó felbomlás-interpretációkat nyugati szerzők fogalmazták meg (ide értve a nyugati egyetemeken, intézetekben dolgozó délszláv kutatókat is), vagy megjelentek valamelyik nyugati világnyelven, főképp angolul, mert csak így válhattak a jugoszláv végkifejletről szóló tudományos diskurzusok valóban fontos, vagy legalább hatásos részévé. Ami tehát „alapvető”, az megtalálható a nyugati szakirodalomban (talán még tolerálható leegyszerűsítéssel az angol nyelvű könyvtermést értve ezen). A kevés kivétel között említhető Jelena Guszkovának a jugoszláv válság tipikus orosz olvasatát reprezentáló munkája, Jože Pirjevec háború-története, valamint az 1990-91-es jugoszláv államfő, Borisav Jović forrásértékű naplója.⁴¹ S ugyanez magyarázza, hogy egyes kivételektől eltekintve az ex-jugoszláv szerzők közül is csak azokra hivatkozom, akiknek a munkái elérhetők angolul⁴² – jóllehet írásaiknak többnyire a szerb vagy horvát kiadásait használtam,

³⁹John R. Lampe: *Yugoslavia as History. Twice there was a Country*. Cambridge University Press, 1996.

⁴⁰Gale Stokes: *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*. Oxford University Press, 1993, Part 7.

⁴¹Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990-2000). Москва, 2001, Русское право / Русский национальный фонд; Jože Pirjevec: *Le guerre jugoslave, 1991-1999*. Torino, 2001, Einaudi; Borisav Jović: *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika*. Belgrad, 1995, Politika.

⁴²Ehhez további magyarázatként hozzá tenném, hogy a felbomlás után, különösen az első egy-másfél évtizedben, mindegyik utódállamban eluralkodott a „patrióta historiográfia” (Vjekoslav Perica kifejezése: *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford University Press, 2002, p. IX), amelyet átideologizált, szubjektív és emocionális attitűd jellemzett. Nem is születtek valóban szakszerű és átfogó szintézisek a szocialista Jugoszláviáról, a háborús korszakról vagy Titóról. Amelyek akkor íródtak, vagy publicisztikai jellegűek voltak, mint a szerb Pero Simić terjedelmes – ezért valóban részletgazdag és informatív – Tito-biográfiája (horvát kiadása: *Tito. Fenomen stoljeća*. Zágráb, 2009, Večernji posebni proizvod), vagy egyes szegmensekre koncentráló és tankönyvszerű összefoglalók, mint Hrvoje Matković bevallottan horvát szemszögű Jugoszlávia-története (*Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*. Zágráb, 1998, Naklada Pavičić), amelyben már az Előszó első mondatai megadják a könyv alaphangját. Eszerint a 20. századi horvát történelem lényegében nem volt más, mint a horvátság „szüntelen konfrontációja Jugoszlávia vezető erőivel azért, hogy megvédhesse nemzeti individualitását és területi integritását,” mivel a horvátok számára Jugoszlávia „mindig is a nemzeti egyenjogúság negációja volt, nemcsak a két világháború közötti időszakban, hanem a kommunista rezsim idején is,

miként más olyan esetekben is, amikor az adott műhöz hozzájutottam ezeken a nyelveken. Szintén ez a magyarázata a színvonalában, tárgyyszerűségében a „nyugati átlagtól” semmivel sem elmaradó magyar szakirodalom mellőzésének.⁴³

hiába proklamálták az egyenjogúságot az alapvető állami dokumentumokban (alkotmányokban) és hangoztatták a nyilvános fellépésekben.”

Matković „patrióta interpretációja” még Franjo Tuđman véleményével sem teljesen kompatibilis, aki titói föderalizációt tényleges és fontos előrelépésnek tartotta. Sőt a horvát elnök egy 1992-es interjújában azt fejtette (többek között Mile Budak későbbi usztasa ideológussal és miniszterrel példálózva), hogy 1918-ban szinte a teljes horvát értelmiség a megszállottságig jugoszláv-orientált volt, s hogy Jugoszlávia létrehozása mentette meg Horvátországot a teljes feldarabolástól (idézi Darko Hudelist: Tuđman: Ujedinjenje sa Srbijom spašavalo je hrvatske zemlje od daljeg drobljenja i porobljavanja. In: Sto godina od nastanka Jugoslavije. *Globus*, 1417 /2. 2. 2018 – <https://www.jutarnji.hr/globus/Globus-politika/globusov-specijal-sto-godina-od-nastanka-jugoslavije-tudman-ujedinjenje-sa-srbijom-spasavalo-je-hrvatske-zemlje-od-daljeg-drobljenja-i-porobljavanja/6984933/>, letöltve 2018. 06. 17.)

⁴³Azok a magyar, vagy magyar származású szerzők, akiknek a nevével találkozhatunk a jugoszláv dezintegráció nyugati szakirodalmában (a teljesség igénye nélkül: Bíró Miklós, Kovács Oszkár, Lendvai Pál, Schöpflin György, Székely László, Várady Tibor), a jelen kontextusban nyugati vagy (ex-)jugoszláv tudósak tekinthetők.

A téma hazai irodalmára egy más jellegű összefoglalóban már kitértem (Savremena mađarska historiografija o Jugoslaviji. *Tokovi Istorije* /Belgrád/, 2/2010, str. 168-184, http://www.inisbgd.co.rs/celo/2010_2.pdf, letöltve 2017. 02. 11.), ezért ezúttal is csak felsorolásként és a teljesség igénye nélkül:

Sokcsevits Dénes: *A délszláv háború*. Budapest, 1997, Calibra; Szilágyi Imre: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*. Budapest, 1998, Teleki László Alapítvány; Szilágyi Imre: *Koszovó státuszának kérdése*. Budapest, 2008, Magyar Külügyi Intézet.

Mások átfogóbb tematikájú kötetek egy-egy tanulmányában fejtették ki a véleményüket, így A. Sajti Enikő (Nemzet és állam diszharmóniája Jugoszláviában a 20. században. In: *Büntudat és győztes fölény*. Szeged, 2010, SZTE Történettudományi Doktori Iskola, 341-349. old.) és Arday Lajos (A válság történelmi háttere Jugoszláviában/Horvátországban. In: *Reformok és kudarcok*. Budapest, 2002, BIP, 273-282. old.).

Sokan önálló tanulmányokat vagy kapcsolódó műveik egyes fejezeteit szánták a témának, így Bíró László: Bosznia-Hercegovina; Szerbia és Montenegró. In: Kardos József – Simándi Irén (szerk.): *Európai politikai rendszerek*. Budapest, 2004, Osiris, 93-117., 811-866. old.; Borsányi András: *A Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UCK) rejtélye*. Budapest, 2000, Bona-L.; Borsányi András: *Montenegró a függetlenné válás útján*. PhD-Disszertáció, Budapest, 2003, ZMNE; Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, 2014, MTA BTK TTI; Demeter Gábor – Radics Zsolt /szerk./: *Kompországok – ahol a part szakad...* Debrecen, 2010, Didakt; Glatz Ferenc: A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma. *História-Plusz* (1992/11); Gulyás László: *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. HT Budapest, 2005, HT Rt.; Huszka, Beáta: *Secessionist Movements and Ethnic Conflict: Debate-framing and Rhetoric in Independence Campaigns*. New York, 2014, Routledge; Géza Jeszenszky: Hungary and the Break-Up of Yugoslavia, I-II. *Hungarian Review*, Vol. II, No. 2, 3; Kocsis Károly: *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Budapest, 1993, Teleki László Alapítvány; Lőrinczné Bencze Edit: *Horvátország a függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig*. Budapest, 2015, Aposztróf; Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században*. Budapest, 1998, Napvilág; Réti György: *Albánia sorsfordulói*. Budapest, 2000, Aula; Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011, Mundus-Novus; Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*. Budapest, é.n. /1994/, Bereményi; Szilágyi Tibor: *Az albán kérdés biztonsági kockázatai és megoldásának lehetőségei*. PhD-Disszertáció, Budapest, 2005, ZMNE; Toldi Ferenc: *A jugoszláv állam kialakulása és felbomlása*. Budapest, 1995, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.

Már az 1990-es évek közepén megszülettek a felbomlás irodalmának első összefoglalásai és historiográfiai elemzései. Gale Stokes és társai fentebb említett *Instant History* c. munkája nemcsak a politikai elfogultságokra és a szakmai leegyszerűsítésekre mutatott rá a felbomlás irodalmának első hullámát értékelve, hanem kiemelt néhány jól sikerült és haszonnal forgatható könyvet is (Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, Cohen: *Broken Bonds*, Silber-Little: *The Death of Yugoslavia*, Woodward: *Balkan Tragedy*). Alig egy évvel az *Instant History* után James Gow⁴⁴ és Sarah Kent⁴⁵ tollából is megjelent egy-egy áttekintő tanulmány. A Quintin Hoare és Noel Malcolm által szerkesztett *Books on Bosnia* c. 1999-es kötet⁴⁶ viszont már az addigi könyvtermés átfogóbb (és a cím sugallatától eltérően nemcsak a Bosznia-irodalomra szorítkozó) rendszerezése volt, amiben több fontos szakmunkáról részletes elemzést is olvashatunk.

Elterjedt gyakorlattá vált továbbá, hogy a jugoszláv tematikával foglalkozó kötetek

Az 1988-ban a vajdasági tartományi elnökség elnöki posztját betöltő Major Nándor szemtanúi összefoglalása: Jugoszlávia széthullása. In: *Egy állameszme tündöklése és bukása*. Újvidék, 2013, Fórum, 161-222. old. Az 1991-92-ben Horvátországban önkénteskedő Eduardo R. Flores beszámolója: *Mocskos háború*. Budapest, 1994, Bereményi. A konfliktus tágabb történelmi és nemzetközi kontextusait illetően lásd *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak* (szerk. Krausz Tamás, Budapest 1999, Napvilág), a történeti- és a politikai-földrajzi aspektusokról pedig *A Nyugat-Balkán* c. köteteket (szerk. Pap Norbert – Kobolka István, Budapest, 2009, MK KBH). Komparatív elemzések: Hamberger Judit – Szilágyi Imre: Föderációk bomlása: Csehszlovákia és Jugoszlávia esete. *Politikatudományi Szemle*, IX. évf. (2000), 1-2. szám, 55-86. old.; Niederhauser Emil: Csehszlovákia és Jugoszlávia létrejötte és megszűnése. *Múltunk*, 38. évf. (1993) 2-3. szám, 116-130. old. A téma magyar percepcióját összefoglalja Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19-20. században*. Budapest, 2005, Teleki László Alapítvány, valamint Ábrahám Barna: *A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban*. *Regio*, 18. évf. (2007), 2. szám, 47-78. old.

Elérhető továbbá magyarul több külföldi munka, például Stjepan Mesić: *Jugoszlávia nincs többé*. Budapest, 2003, Helikon; Laura Silber – Allan Little: *Jugoszlávia halála*. Budapest, 1996, Zrínyi; Szlavoljub Gyukics: *A Milosevics-klán*. Budapest, 1997, Athenaeum-2000; Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv /szerk./: *Viszolygás a várostól. A szerb társadalomtudomány Milošević Szerbiájáról*. Budapest, 2002, Teleki László Alapítvány. Szintén megjegyzendő, hogy születtek színvonalas zsrnalisztikai összefoglalók nálunk is (Németh András – Tóth László: *Halálos tavasz a Balkánon*. Budapest, 1999, Korona).

Saját vonatkozó könyveim, illetve amelyekben közreműködtem: *A délszláv háborúk*. Budapest, 1997, Napvilág; *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, 1999, Aula; (Magyar István – Tóth Péter – Valki László – Juhász József): *Koszovó. Egy válság anatómiája*. Budapest, 2000, Osiris; (Márkus László – Tóth Péter – Valki László – Juhász József): *Kinek a békéje? Háború és béke az egykori Jugoszláviában*. Budapest, 2003, Zrínyi.

⁴⁴James Gow: After the Flood: Literature on the Context, Causes, and Course of the Yugoslav War-Reflections and Refractions. *Slavonic and East European Review*, Vol. 75, No. 3 (July 1997), pp. 446–484. (http://www.jstor.org/stable/4212415?seq=1#page_scan_tab_contents, letöltve 2016.10.19.)

⁴⁵Sarah A. Kent: Writing the Yugoslav Wars: English Language Books on Bosnia (1992-1996) and the Challenges of Analyzing Contemporary History. *American Historical Review*, Oct. 1997, pp. 1085-1114.

⁴⁶Quintin Hoare – Noel Malcolm (eds.): *Books on Bosnia: A Critical Bibliography of Works Relating to Bosnia-Herzegovina Published Since 1990 in West European Languages*. London, 1999, Bosnian Institute.

tartalmaznak historiográfiai bevezető fejezetet. Közülük Dušan J. Djordjevich *Klio sred ruševina* c. tanulmánya még inkább csak általában foglalkozott a Nyugat korabeli Balkán-képével és a délszláv történelem historiográfiájával⁴⁷, Jasna Dragović-Soso *Why Did Yugoslavia Disintegrate?* c. munkája viszont már kifejezetten a felbomlás irodalmát elemezte.⁴⁸ Emellett természetesen továbbra is napvilágot láttak egyedi tanulmányok, például Henrique Schneidernek a kauzális magyarázatok „merevségéről” szóló *Ignorance and Yugoslavia* c. írása⁴⁹, vagy Branislav Radeljić *Two Decades of Academic Debate* c. munkája. Ez utóbbi a dezintegráció interpretálásában a belpolitikai faktorokat (az 1980-90-es évek szerb, horvát és szlovén politikáját, Milošević és Tuđman személyét, a nacionalizmust és a kulturális diverzitást), a gazdasági válságot (amelyek voltak mind belső, mind külső okai), valamint a külső faktort (az Európai Közösség és az Egyesült Államok politikáját) előtérbe állító magyarázatokat különíti el.⁵⁰ Számos olyan konferenciára került sor, amelyeknek nem egyszerűen a jugoszláv háborús dezintegráció volt a témája, hanem legalább egy-két panel erejéig kifejezetten a dezintegráció szakirodalma, a felbomlással és a háborúkkal kapcsolatos tudományos vitáknak az áttekintése. Florian Bieber és szerkesztőtársai *Debating the End of Yugoslavia* c. kötete például egy ilyen 2011. novemberi grazi konferencia anyagát tartalmazza.⁵¹ A jugoszláv felbomlás egyik legfrissebb – rövid, egyetemi jegyzet-szerű – nyugati összefoglalása is törekszik arra, hogy az események bemutatása mellett a téma szakirodalmába is bevezesse az olvasót.⁵²

Ebből a gazdag historiográfiai termésből véleményem szerint a legfontosabbak (és amelyek számomra is a leginspirálóbbak voltak) Sabrina P. Ramet, Jovo Bakić, Dejan Jović

⁴⁷Dušan J. Djordjevich: *Klio sred ruševina*. Jugoslavija i njene prethodnice u novijoj historiografiji. In: Naimark-Case: *Jugoslavija i njeni povjesničari*, 3-19.

⁴⁸Jasna Dragović-Soso: *Why Did Yugoslavia Disintegrate?* In: Cohen–Dragović-Soso: *State collapse in South-Eastern Europe*, 1-39.

⁴⁹Henrique Schneider: *Ignorance and Yugoslavia: A Causal Explanation of Yugoslavia's Disintegration?* *Balkan Social Science Review*, Vol. 3, June 2014, pp. 135-157. (<http://js.ugd.edu.mk/index.php/BSSR/article/download/863/835/>, letöltve 2016. 04. 03.)

⁵⁰Branislav Radeljić: *Two Decades of Academic Debate: Western Scholarship and the Collapse of Yugoslavia*. *Review of International Affairs*, January-March 2010, pp. 5-29. https://www.diplomacy.bg.ac.rs/pdf/ria/2010/RIA-1137_2010.pdf, letöltve 2016. 07. 14./ A tanulmány tartalmát Radeljić más publikációiban is kifejtette (Europe 1989-2009: Rethinking the Break-up of Yugoslavia. *European Studies*, Vol. 9 /2010/, No. 1, pp. 115-127./; *Europe and the Collapse of Yugoslavia. The Role of Non-State Actors and European Diplomacy* /Chapter One/. London, 2012, I. B. Tauris).

⁵¹Florian Bieber – Armina Galijaš – Rory Archer (eds.): *Debating the End of Yugoslavia*. Aldershot, 2014, Ashgate.

⁵²Catherine Baker: *The Yugoslav Wars of the 1990s*. London – New York, 2015, Palgrave.

és Jasna Dragović-Soso munkái (az *Instant History* mellett, amely azonban csak az első évek publikációiról adhatott képet). Különösen sokat foglalkozott a kérdéssel Sabrina Ramet. A mai nyugati jugoszlavisztika doyenjének számító, jelenleg a norvégiai Trondheimi Egyetemen oktató amerikai politikatudós visszatérően szemlézi a téma szakirodalmát. Több kiadást megélt *Balkan Babel* c. könyvét olyan olvasmánylistával zárja, amelyben néhány mondat erejéig kommentálja az ajánlott könyveket⁵³, *Views from Inside* c. írása a felbomlás délszláv politikusi és tábornoki memoárirodalmát, *Srpska i hrvatska povijesna naracija* c. tanulmánya pedig általában a jugoszláv történelemről szóló szerb és horvát szakirodalmat mutatja be.⁵⁴ Az *Explaining the Yugoslav meltdown* c. munkájában viszont már a jugoszláv felbomlás interpretációi egészének az áttekintésére törekedett. Eszerint az összeomlás magyarázatait öt alapvető elmélet-típusba csoportosíthatjuk: a külső, nagyhatalmi faktort; a hosszútávú hatású belső okokat (történelmi hagyaték); a rövidtávon jelentős belső okokat (a közelmúlt intézményi, politikai tényezői); valamint az emocionális faktort előtérbe állító teóriákat, továbbá a különböző faktorokat kombináló elméleteket.⁵⁵

Ramet legfontosabb historiográfiai munkája azonban a *Thinking about Yugoslavia*, amelyben mintegy 130 nyugati és délszláv munkát ismertetve mutatja be a Jugoszlávia felbomlásával és a háborúkkal kapcsolatos interpretációkat.⁵⁶ Mondandóját azon viták köré építi, amelyek a leginkább megosztják a jugoszláv dezintegráció szakirodalmát. Ezek között vannak olyanok, amelyek a jelen szempontunkból kevésbé relevánsak (az általános kelet-európai változásokról vagy a háború utáni fejleményekről, például a daytoni Boszniáról folyó disputa), de a következők igen tanulságosak:

⁵³Az általam használt második kiadás: *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*. Boulder – Oxford, 1996, Westview Press. A könyv 3. és 4. kiadásában ezt a funkciót az „Anti-bibliográfia” tölti be, amelyet Ramet a klasszikus bibliográfia helyett illesztett a kötetbe, és amely már sokkal részletesebb kommentárokat tartalmaz. A szerzőről lásd <https://www.ntnu.edu/employees/sabrina.ramet> (letöltve 2017. 03. 11.)

⁵⁴Sabrina P. Ramet: *Views from Inside: Memoirs concerning the Yugoslav Breakup and War*. *Slavic Review*, Vol. 61, No. 3 (Autumn, 2002), pp. 558-580. (https://www.jstor.org/stable/3090302?seq=1#page_scan_tab_contents, letöltve 2017. 03. 11.); *Srpska i hrvatska povijesna naracija*. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*. Vol. 3. (2007), No. 1., 299-324. (http://hrcak.srce.hr/index.php?show=toc&id_broj=2948, letöltve 2017. 02. 13.)

⁵⁵Sabrina P. Ramet: *Explaining the Yugoslav meltdown*, I: ‘For a Charm of Pow’rful Trouble, Like a Hell-broth Boil and Bubble’: Theories about the Roots of the Yugoslav Troubles. In: Emmert-Ingrao: *Conflict in South-Eastern Europe*, 5-38.

⁵⁶Sabrina P. Ramet: *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge University Press, 2005. A könyvben taglalt viták egy részének Ramet általi újabb áttekintése: *Disputes about the Dissolution of Yugoslavia and its Wake*. In: Bieber et al: *Debating the End of Yugoslavia*, 39-53.

- vita Jugoszlávia összeomlásának gyökereiről (a belső vagy a külső okok, a gazdasági, politikai vagy az etno-kulturális tényezők a fontosabbak),
- vita a háborúkért való felelősségről, különösen Milošević szerepéről, valamint a genocídium kérdéséről,
- vita a nemzetközi közösség délszláv válsággal kapcsolatos tevékenységéről, főképp az 1991-es német elismerési politikáról és a NATO 1999-es légiháborújáról.

Ramet könyve valóban ambiciózus, informatív és átfogó historiográfiai összegzés, amelyet nagy haszonnal forgathat minden szakember és érdeklődő. De kritikát is megfogalmazhatunk vele szemben. A kötetből hiányzik több jelentős vagy legalább karakteres munka, például John Lampe Jugoszlávia-története, Richard Holbrooke-nak a daytoni szerződést előkészítő és lebonyolító amerikai politikát bemutató memoárja⁵⁷, vagy Jelena Guskova könyve. Emellett Ramet többször kiesik a tárgyyszerű recenzius szerepéből. Azokat a szerzőket, akikkel egyetért, illetve a munkáikat érzelgősen magasztalja (brilliánsak, éleslátóak, például Norman Cigar, Noel Malcolm, James Gow, Louis Sell, Branimir Anzulovic, Daniele Conversi művei), viszont akik más platformon állnak, azokat hajlamos szélsőségesen elítélni. Különösen elfogult Susan Woodwarddal szemben. A *Balkan Tragedy*-t gyakorlatilag kizárja a releváns tudományos elemzések köréből, de nemcsak a (vélt vagy valós) szakmai hiányosságai miatt, hanem mert tudományon kívüli szándékokat tulajdonít neki. Szerinte Woodward könyvét a szerb expanzionizmus iránti „alig leplezett” szimpátia vezérli, és a szlovén, horvát, német, osztrák, vatikáni (!) oldal iránti megértésnek még az akarata is hiányzik belőle.⁵⁸ Ramet még csak nem is a szerbek, hanem kifejezetten a szerb expanzionizmus iránti szimpátiát veti Woodward szemére. Nem csoda, hogy a könyvet – de nemcsak emiatt – még a nyugatos szerb értelmiség is kritikával fogadta.⁵⁹ Egy másik könyvében pedig Marko Attila Hoare-ra hivatkozva Ramet azt írja, hogy amikor Woodward tanácsadóként dolgozott Yasushi

⁵⁷Richard Holbrooke: *To End a War*. New York, 1998, Random House.

⁵⁸Ramet: *Thinking about Yugoslavia*, 91.

⁵⁹Aleksa Djilas: The academic West and the Balkan test. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 9 (2007), 3, pp. 323-332.
(http://www.oldsite.transnational.org/Resources_Treasures/2008/Djilas1_TheAcademicWest.pdf – letöltve 2016. 12. 17.)

Akashi⁶⁰ mellett a térségben, csak „Mladić asszonyként” emlegették.⁶¹

Jovo Bakić *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači* c. könyvében⁶², miután kifejti saját véleményét a felbomlásról, bő 500 oldalon taglalja Jugoszlávia lerombolásának/elpusztításának (razaranje) szak-, politikai és zurnalisztikai irodalmát. Az áttekintett anyag mennyisége ezúttal is maximális elismerésre méltó, az pedig külön érdeme a könyvnek, hogy rámutat a jugoszláv dezintegráció körüli diskurzusok politikai aspektusaira, a különböző interpretációknak és képviselőiknek a hegemon ideológiai pozíció megszerzéséért/megtartásáért vívott küzdelmeire.

Ebben a szellemben Bakić a nemzetközi szakirodalom következő fő interpretációs kereteit különíti el (amelyek persze egymással is vitázó koncepciókban testesülnek meg):

- az ideologikus magyarázatok, azon belül:

- a felbomlás korai nyugati értelmezésére jellemző jugoszekpticizmus (a Balkán elmaradottsága, civilizációs mássága: Robert Kaplan, Sabrina Ramet, Samuel Huntington),

- a szerb-centrikus – értsd: szerbofób – narratíva a szerbek mindenki elleni agressziójáról (Sabrina Ramet, Noel Malcolm, James Gow, Viktor Meier),

- a szerb ön-viktimizációhoz nagyon hasonló orosz magyarázatok (Jelena Guszkova),

- a jugoszláv dezintegrációnak a modern kapitalista globalizáció radikális és átpolitizált nyugati baloldali bírálataba illesztett értelmezése (Diana Johnstone, Edward Herman).

- a tudományos igényű (az ideológiai elfogultságokat meghaladni akaró) kritikai elemzések: Andrew Wachtel, Susan Woodward, Dejan Jović, Robert Hayden, John Allcock).

⁶⁰Japán diplomata, 1993-95-ben az ENSZ-főtitkár balkáni képviselője.

⁶¹Sabrina P. Ramet: *Die drei Jugoslawien: Eine Geschichte der Staatsbildungen und ihrer Probleme* (Südosteuropäische Arbeiten, Band 136). München, 2011, R. Oldenbourg, s. 595. Woodward állítólagos gúnyneve utalás Ratko Mladić tábornokra, a boszniai szerb hadsereg (VRS) parancsnokára.

⁶²Jovo Bakić: *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Belgrád, 2011, Službeni glasnik – FFU Beograd. (https://www.researchgate.net/publication/305468849_Jugoslavija_razaranje_i_njegovi_tumaci, letöltve 2015. 08. 11.) A szerző szociológus, a Belgrádi Egyetem munkatársa (<http://www.ewb.rs/advisor.aspx?id=222>, letöltve 2017. 04. 26.)

Egészében véve Bakić könyve Ramet *Thinking about Yugoslavia* c. munkájához hasonlóan igen informatív és hasznos, de – gyakran attól is nagyobb mértékben – kiegyensúlyozatlan. A könyv maga is példázza az ideológiai rivalizálást és Bakić sem mentes az általa szerbofóbnak tekintett koncepciók és szerzők politikai minősítgetésétől (a széparatizmus igazolói, moralizálók, képmutatók – többek között éppen Ramet kapcsán találkozhatunk ilyen elfogult kijelentésekkel⁶³).

Dejan Jović szintén többször kifejtette véleményét a jugoszláv felbomlás irodalmáról. Előbb a *The Disintegration of Yugoslavia. A Critical Review of Explanatory Approches* c. tanulmányában foglalta össze a különféle magyarázatokat és megközelítéseket, majd nézeteit – kibővítve és továbbgondolva – újra publikálta a jugoszláv felbomláshoz vezető utat bemutató könyvében, külön fejezetet szentelve a témának.⁶⁴ Jović más módot választott a szakirodalom rendszerezésére mint Ramet vagy Bakić: ő a domináns érvrendszereket gyűjti össze. Véleménye szerint (írásának második változata alapján) a következő alapvető argumentációs logikákkal találkozhatunk a jugoszláv dezintegráció magyarázataiban:

- a gazdasági válság romboló következményeinek hangoztatása (Susan Woodward),
- az „ősi etnikai gyűlölködés” tévhite (Robert Kaplan),
- a nacionalizmusok Jugoszlávia „legyőzőjeként” való prezentálása,
- a (túl nagy) kulturális különbségekkel való érvelés (Samuel Huntington),
- a nemzetközi változások következményeinek előtérbe állítása (Susan Woodward),
- a meghatározó személyiségek destruktivitásának hangoztatása (Reneo Lukic – Allen Lynch),

⁶³Uo, 148, 330.

⁶⁴Dejan Jović: *The Disintegration of Yugoslavia. A Critical Review of Explanatory Approches*. *European Journal of Social Theory*, 4 (2001), 1, pp. 101-120. (<http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1368431012225037>, letöltve 2016. 08. 03.); Kritička analiza dosadašnjih interpretacija. In: *Jugoslavija: Država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*. Zágráb – Belgrád, 2003, Prometej – Samizdat-B92, pp. 23-102. A horvát-szerb származású szerző a Zágrábi Egyetem politikatudományi professzora (<https://www.fpzg.unizg.hr/djelatnik/dejan.Jovic>, letöltve 2017. 05. 17.), de itt hivatkozott munkáinak megjelenésekor a Stirlingi Egyetemen (Skócia) dolgozott.

- a régi soknemzetiségű birodalmak felbomlásának analógiája (Eric Hobsbawm nyomán),
- valamint a strukturális-intézményi okoknak, például az 1974-es alkotmány vagy az 1990-es választási rendszerek dezintegratív hatásának a kiemelése (Vojin Dimitrijević, Juan Linz – Alfred Stepan).

Jović kategóriái jól orientálnak a szakirodalmi tájékozódásban, de eszmeifuttatásai nem mindig konkrétak. Ahelyett, hogy részletesen elemezné magát a szakirodalmat, többször elvont szinten marad, s olyankor a mondandói kimerülnek a gazdaság és a politika kölcsönhatásairól, a nacionalizmusról vagy a személyiségek történelmi szerepéről szóló általános fejtegetésekben.

Jasna Dragović-Soso *State Collapse in South-Eastern Europe* c. kötetet bevezető historiográfiai áttekintése szintén csokorba szedi a dezintegráció-magyarázatokat.⁶⁵ Ő öt alapvető teória-típust sorol fel, amelyekkel az irodalom értelmezi Jugoszlávia felbomlását:

- az első a hosszú távú történelmi faktorokat és folyamatokat helyezi előtérbe, mint az „ősi etnikai gyűlölködés” platformja (Robert Kaplan), a civilizációs összecsapások elmélete (Samuel Huntington), vagy a jugoszláv dezintegrációnak az európai nemzetállamok létrejöttének általános folyamatába illesztése (Gale Stokes),
- a második a 19. századi délszláv nacionalizmusok és az első Jugoszlávia örökségére, a három „államalapító” nép (szerbek, horvátok, szlovének) nemzet- és államépítő ideológiáinak a rivalizálására koncentrálnak (Ivo Banac, Andrew Wachtel),
- a harmadik típust a szocialista Jugoszláviára fókuszáló koncepciók alkotják, a problémák okaként főképp a gazdasági válságot, a demokrácia-deficitet, valamint a központi hatalmat paralizáló konföderálódást kiemelve (Vojin Dimitrijević, Valerie Bunce),
- a negyedik a felbomláshoz vezető közvetlen belpolitikai okokat, az 1980-as évek végének eseményeit, a hatalmi elit és a politizáló értelmiség tevékenységét hangsúlyozza (Louis Sell, Branimir Anzulović vagy – tőlük teljesen eltérő

⁶⁵Dragović-Soso: *Why Did Yugoslavia Disintegrate?* A szerző a University of London (Goldsmiths) Politikatudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékének munkatársa (<http://www.gold.ac.uk/politics-and-international-relations/staff/dragovic-soso/>, letöltve 2016. 11. 07.).

szellemben – Valére P. Gagnon, Dejan Jović),

– s végül a magyarázatok ötödik csoportját azok alkotják, amelyek a külső faktorokat állítják előtérbe; közülük egyesek Jugoszlávia felbomlásáért alapvetően a nyugati hatásokat és közvetlen beavatkozásokat okolják (Susan Woodward, Raju Thomas), mások épp ellenkezőleg, a szerb nacionalizmussal való időbeni szembeszegülés elmulasztását vetik a Nyugat szemére (Sabrina Ramet, Daniele Conversi, James Gow).

Dragović-Soso összegzését Jović áttekintéséhez hasonlíthatjuk: komoly orientáló erővel bír, de nem mindig konkrét. Ezt azonban ezúttal a rövid terjedelemmel magyarázhatjuk, nem (a Jovićnél egyértelműen kiérezhető) túlzott teoretizáló és eredetieskedő hajlammal.

A jugoszláv dezintegráció historiográfiája a magyar történettudományban fehér folt. Számos fontos munkáról jelent meg kiváló recenzió a *Klió*, a *Külügyi Szemle* és a *Világtörténet* hasábjain például Arday Lajos, Szilágyi Imre és Vukman Péter tollából.⁶⁶ Sokcsevits Dénes Horvátország-története szintén igen informatív a horvát szakirodalom tekintetében (beleértve számos, horvátul elérhető nyugati munkát is), s hasonló mondható el Stefano Bottoni Kelet-Európa-történetének Jugoszláviával foglalkozó részéről olasz vonatkozásban.⁶⁷ Azonban a téma átfogó feldolgozására még nem történt kísérlet. Néhány írásban magam is foglalkoztam már a felbomlás irodalmával, de azok is csak a témakör egy-egy részére terjedtek ki.⁶⁸ Ugyanakkor ezeket az írásokat – miként könyveim egyes

⁶⁶Ismét csak felsorolásként és a teljesség igénye nélkül: Arday Lajos: E. J. Guszkova: A jugoszláv válság története. *Külügyi Szemle*, 2004/1-2 (https://library.hungaricana.hu/hu/view/KULUGY_KulugyiSzemle_2004/?pg=262&layout=s, letöltve 2017. 02. 02.); Szilágyi Imre: Jugoszlávia: történelmi szükségszerűség, avagy történelmi tévedés? *Klió*, 1995/1 (<http://www.c3.hu/~klio/klio951/klio021.html>, letöltve 2015. 07. 03.); Szilágyi Imre: Zárt ajtók mögötti diplomáciai folyamatok 1990-1997 – A szlovénok és Jugoszlávia szétesése. *Külügyi Szemle*, 2003/1 (http://kki.hu/assets/upload/KULUGY_KulugyiSzemle_2003__1konyvekrol.pdf, letöltve 2017. 11. 09.); Vincze Dalma: Egy főügyész emlékiratai. *Külügyi Szemle* 2010/4 (https://library.hungaricana.hu/hu/view/KULUGY_KulugyiSzemle_2010/?pg=198&layout=s, letöltve 2017. 02. 03.); Vukman Péter: Horvát történetírók Franjo Tuđmanról. *Klió*, 2011/4 (<http://www.c3.hu/~klio/klio114/klio117.pdf>, letöltve 2017. 02. 02.). Vukman Péter: Jugoszlávia története új megközelítésben. *Klió*, 2013/2 (<http://www.c3.hu/~klio/klio132/klio017.pdf>, letöltve 2017. 08. 29.).

⁶⁷Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011, Mundus Novus. Stefano Bottoni: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, 2014, MTA BTK TTI.

⁶⁸Így látták ők – délszláv könyvek a délszláv válságról. *Társadalmi Szemle*, LIII. évf. (1998), 6. szám, 84-94. old.; Jugoszlávia felbomlásának interpretációi a nyugati szakirodalomban. *Közép-Európai Közlemények*, 4. évf. (2011), 2. szám, 60-68. (<http://vikek.hu/wp-content/uploads/2014/02/KEK-13.pdf>, letöltve 2017. 05. 14.); Az „öngyilkos állam” teóriája. Dejan Jović koncepciója Jugoszlávia

olyan részleteit, amelyeknek a téma szempontjából van relevanciája⁶⁹ – átdolgozva felhasználtam a jelen dolgozat készítése során.

felbomlásáról. In: *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*. Szerk. Juhász József, Budapest, 2016, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 369-377. old. (<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32934>, letöltve 2017. 03. 11.). A jugoszláv dezintegráció baloldali narratívája. In: *Tertium datur. Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára*. Szerk. Juhász József – Szvák Gyula, Budapest, 2018, Russica Pannonicana, 372-380. old.

⁶⁹Elsősorban a *Volt egyszer egy Jugoszlávia* (Aula, 1999) és a *Föderalizmus és nemzeti kérdés* (Gondolat, 2010) egyes fejtegetéseit.

A BALKÁN MINT DEVIANCIA

A következő fejezetekben a különféle (egymást gyakran alátámasztó és kiegészítő, máskor egymással élesen vitázó) felbomlás-interpretációk általános áttekintésére teszünk kísérletet. A csoportosítás alapjának azt tekintettük, hogy az egyes szerzők, illetve műveik mit tartanak a felbomlás legfőbb okának, illetve hogy a háborúkat alapvetően belső, polgárháborús vagy külső, agressziós konfliktusként prezentálják-e? Ezek alapján ugyanis megállapítható az adott könyv koncepciója és (Márton Attila találó szavainak szellemében: „mondd meg, miben látod az ország szétesésének okait és megmondom, politikailag hova tartozol”⁷⁰) az adott szerző tudományos és ideológiai pozíciója.

Természetesen mindenki tisztában volt azzal, hogy összetett jelenségekre nem adhatók redukcionista válaszok, ezért legalább minimális szinten mindenki multikauzális magyarázatra törekedett, vagy a válság különböző összetevőit illetően más-más aspektusra helyezte a hangsúlyt. Így vannak művek, amelyek több interpretációhoz is besorolhatók. Arra is van példa, hogy valaki másképp látta a történetet az 1990-es évek elején, mint másfél-két évtizeddel később, ezért a különböző időszakokban írt könyveivel más-más interpretációnál találkozhatunk. Az elkülöníthetőség tehát relatív. Mégis, a legtöbb esetben kiemelhető egy-két olyan faktor, amelyet az adott mű meghatározónak tart, s ezek alapján megrajzolható az alapvető paradigmák tartalma, illetve a hozzájuk kapcsolható művek és szerzők köre.

Ezek véleményem szerint négy alaptípusba sorolhatók. Az elsőt a Balkánt orientalista szellemben bemutató kultúr-determinista magyarázatok alkotják, amelyek nem egyszerűen a délszláv térség etnikai sokféleségére, hanem az egyes népek kulturális különbözőségeire, a közép-európai-balkáni és/vagy a katolikus-ortodox-muszlim törésvonalakra, valamint a domináns szerbek „balkanizmusára” fókuszálnak. Ezen

⁷⁰Előszó Szabó Andrea *Holtszezon* című könyvéhez (Újvidék, 2014, magánkiadás, 8. old.; a kötet a háborúk vajdasági magyar katona-áldozatainak állít emléket).

inkompatibilitások alapján pesszimista szellemben (a felbomlást gyakorlatilag szükségszerűnek tekintve) mutatják be Jugoszlávia történetét és (ha nem is szükségszerűnek, de előre valószínűsíthetőnek) a felbomlás háborús lefolyását.

A második típust az eseményeket a „westernizáció” (rendszerváltás) elbuktatásaként prezentáló tranzitológiai interpretációk alkotják, amelyek Jugoszlávia felbomlását alapvetően belső okokkal magyarázzák, de nem a balkáni sajátosságokra, hanem magának a (késő-)jugoszláv államnak a disz-funkcionalitására koncentrálnak. Az ide sorolható szerzők nem tekintik szükségszerűnek Jugoszlávia felbomlását, és annak magyarázatakor a legnagyobb hangsúlyt a nacionalizmusok rivalizálására, a felbomlás intézményi és perszonális okaira (a titói rezsim illegitimitása, az 1974-es alkotmány és az 1990-es választási rendszer dezintegrációs potenciálja, a politikai elitcsoportok érdekei és manipulációi, a hadsereg-vezetés önállósulása) és a gazdasági válságra fektetik.

A felbomlás-interpretációk harmadik csoportja a nagyszerb agresszió tézisének alapszik. Eszerint az alapvető problémát az 1987-88-ban belobbant nagyszerb nacionalizmus okozta, amely területszerző háborúkat indított a jugoszláv föderáció más tagállamai ellen. Ez a koncepció tartalmilag sok közös vonást mutat a két előzővel, mégis elkülönítendő azoktól. Ugyanis a tranzitológiai megközelítéstől sokkal élesebb különbséget tesz az egyes nacionalizmusok között, Jugoszlávia fenntarthatóságát és több mást kérdést illetően pedig az ide sorolható művek egy része az orientalista, más része a tranzitológiai, s néha a baloldali felfogással rokon.

A negyedik típus a nemzetközi interdependenciákra fókuszál és főképp – s többnyire baloldali tónusban – a nagyhatalmi beavatkozásokat okolja a tragikus jugoszláv végkifejletért. Természetesen az előző platformok is foglalkoznak a nemzetközi aspektusokkal, de általában csak reaktív jellegűnek tekintik a külső aktorok tevékenységét, nem okozatinak, illetve azt vetik a nagyhatalmak és a nemzetközi szervezetek szemére, hogy későn és következetlenül reagált Milošević politikájára. Ezzel szemben a nagyhatalmi beavatkozásokat okoló szerzők szerint Jugoszlávia, s azon belül elsősorban Szerbia az érdekszférák felosztásáért a bipoláris világrend felbomlásakor újraindult küzdelemnek lett az áldozata. Nem tagadják, hogy léteztek belső dezintegrációs faktorok is, de szerintük valójában a neoliberális expanzió és a nyugati nagyhatalmak (főképp az NSZK és az USA, illetve az IMF és a NATO) politikája lökték a szétesés véres útjára az ugyan sok problémával küszködő, de életképes, sőt a modern kapitalista globalizációval szembe

szegülő Jugoszláviát.

Az etno-kulturális megközelítés igen gyakori a jugoszláv dezintegráció elemzésében, s különösen elterjedt volt eleinte, a háború kirobbanásakor. A legtöbb politikai és média-magyarázat ebből indult ki, de sokszor a tudományos igénnyel fellépő interpretációk is erre épültek. Ezek közül egyes szerzők, illetve műveik közvetlenül magát az etnikai heterogenitást állították előtérbe – ezzel az ággal később foglalkozunk –, míg mások inkább a délszláv népek közötti kulturális távolságokat, a balkáni sajátosságokat, a vallási és civilizációs különbségeket tartották meghatározónak.⁷¹

A dezintegráció kulturális magyarázatai

Az „áthidalhatatlansággal határos” kulturális szakadékok gondolatát nagyon kifejezően fogalmazta meg Sabrina Ramet a *Balkan Babel* Bevezetésében: „1989 végére Jugoszlávia már halott volt – kulturális értelemben. Nem voltak már egyesítő energiái, csak megosztó hatásúak, amelyek az interkulturális kapcsolatok és csere teljes összeomlásában gyökereztek. Egy ország kulturális halála elkerülhetetlenül a politikai halálhoz vezet, akkor is, ha a nagyhatalmak beavatkozása egy ideig késlelteti az igazság pillanatának bekövetkeztét. Az egyetlen kiút egy Atatürk megjelenése lehetett volna, ha egy új kultúra alapján új konszenzust hozott volna létre.”⁷² A könyv már címével és szerkezetével is ezt a véleményt sugallja: a többnyire korábbi tanulmányok aktualizált változataiból összeállított kötet terjedelmének felét a tág értelemben vett kulturális tematika teszi ki, a vallások, egyházak, sajtó, gender-viszonyok taglalása, sőt a jugoszláv rock-zene is kapott benne egy fejezetet. Ramet szerint az ország egyik fundamentális problémája az volt, hogy a nagy kulturális különbségek miatt „a jugoszláv népek elvesztették egymás megértésének képességét, mert nem értik egymás értékeit, aggodalmait, egymásról alkotott percepcióit”, s ebben a kontextusban láttatja Ramet az ország politikai fragmentálódását is. Szerinte az

⁷¹A kulturális és vallási/egyházi tényezőknek sok olyan szerző is nagy fontosságot tulajdonít (például Andrew Wachtel, Vjekoslav Perica), akik elutasítják balkanista-orientalista narratívát. Az ő műveikkel ezért nem ebben a fejezetben foglalkozunk.

⁷²Ramet: *Balkan Babel*, 3. A könyv bemutatása során a második kiadásra támaszkodtam (*Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, 1996), de az 1992-es *Politics, Culture and Religion in Yugoslavia* alcímű első kiadás még jobban tükrözi ezt a kultúra-centrikus felfogást.

egyed-köztársaságok formailag legalábbis 1989 végéig azonos politikai rendszerei a különböző kulturális hátterek miatt eltérő tartalmaknak adtak keretet. Miközben Szlovénia az 1980-as évek végén már engedte az ellenzéki szerveződést, Horvátországra és Macedóniára pedig a titoizmus iránti lojalitás és a kezdődő liberalizálódás keveréke volt jellemző, addig Boszniát a korrupció, a belső etnikai rivalizálás, valamint az „osztrák bürokratizmusnak” és az „oszmán lassúságnak és hatékonytalanságnak” a kombinációja jellemezte, Szerbiát és „gyarmatát”, Montenegrót pedig egyenesen az etnikai és a férfi-sovinizmust magába integráló tradicionális patrimonizmus feléledése.⁷³

Ramet gondolatmenete jól reprezentálja azokat a kultúra-centrikus magyarázatokat, amelyek a Balkánnak mint sajátos történeti és (etno-)kulturális térségnek a specifikumaira koncentrálnak, s abba illesztik a jugoszláv végkifejletet. Eszerint alapvetően a kulturális különbségek (a fejlett-fejletlen tengelyre felfűzhető közép-európai–balkáni kettősség és/vagy a katolikus–ortodox–muzulmán vallási-civilizatórikus hármasság), illetve az azokból fakadó objektív inkompatibilitások okozták az ország felbomlását és a hadviselés brutális módját.

Felfogásához Ramet az egész könyvben következetesen ragaszkodik, amit jól mutat gondolatainak az Epilógusban adott összegzése. Eszerint „Jugoszlávia mindig is egy bábeli torony volt, amelynek építői nemcsak különböző nyelveket beszélnek, hanem elbeszélnek egymás mellett. A szocialista Jugoszlávia különböző népei sok tekintetben nem értették meg egymás kultúráját. Úgy tűnik, a dezintegráció be volt épülve magába az állam szöveteibe”, s ez a trend az ország gazdasági leromlásának, az etnoföderális rezsim hiányosságainak és Milošević válságot elmélyítő nagyszerb politikájának (mint a három legfőbb közvetlen dezintegrációs tényezőnek) a közepette elkerülhetetlenül felbomláshoz vezetett.⁷⁴

Ramet könyvének vannak komoly érdemei és értékei (ezért később is többször idézni fogjuk), mert felhívja a figyelmet a dezintegráció kulturális kontextusainak a fontosságára (amely az ő értelmezésében elsősorban a közép-európai–balkáni dualitást jelenti), továbbá a konkrétumokat illetően nagyon informatívan tájékoztat a válságról. Az alapjait tekintve azonban a *Balkan Babel* – amellet, hogy a nagyszerb agressziós paradigmához is besorolható – markánsan tükrözi a kultúr-determinista attitűdöt, sőt ebben

⁷³Uo, 29, 31.

⁷⁴Uo, 299-300.

a tekintetben néha egészen megmosolyogtató eszmefuttatásokig jut el. Ennek leglátványosabb példája alighanem az „új međugorjei csoda” leírása: „Több tanú szerint, akik mostanában jártak Međugorjében, a falu egy oázis a háborús zónában és immunis maradt minden szerb erőfeszítéssel szemben, hogy bombázzák a régiót. Tanúk állítják, hogy a Međugorjéra kilőtt szerb rakéták egyszerűen eltűntek a levegőben, egyedülállóan sértetlenül hagyva a falut és környékét.”⁷⁵

A Közép-Európa–Balkán dualitás fontosságát és hosszú távon összeegyeztethetetlennek bizonyuló problematikáját Ramet mellett sok más szerző is hangsúlyozza. Natacha Rajakovic például a jugoszláv történelmet végig kísérő kétféle államfelfogás (az ő megfogalmazásában az egységelvű és központosító szerb, illetve a decentralizált és pluralista szlovén-horvát) alapjairól ezt írja: „E felfogások az eltérő uralmi örökségek következményei (osztrák-magyar és katolikus a szlovének és a horvátok esetében, bizánci és ottomán a szerbeknél), amelyek eltérő, ha nem éppen összeegyeztethetetlen politikai kultúrákat kovácsoltak ki egy olyan egyesítés keretében, amit a társadalmi elitek kényszerítettek ki.”⁷⁶

Az 1980-as évek végére sok szlovén és horvát értelmiséginek és politikusnak szintén az egyik kedvenc érve lett a 20. század első felében-kétharmadában általában (főleg Szlovéniában) még a „Drang nach Osten” ideológiájának tekintett közép-európaiság. Akkoriban a szlovén liberálisok és jobboldaliak a szlovénekről gyakran olyan „autochton közép-európai nemzetről” beszéltek, amelynek semmi köze sincs a balkáni (bizánci és muszlim) többiekhez, sőt etruszk stb. származásúként valójában a délszlávokhoz sem – akiknek a radikálisabbjai viszont minimum „önző osztrák lakájoknak” nevezték őket.⁷⁷ Franjo Tuđman horvát elnök pedig egy német lapnak adott interjújában többek között arra

⁷⁵Uo, 157. Međugorje horvát falu Hercegovinában, ahol 1981. június 24-én néhány fiatalnak állítólag megjelent Szűz Mária. Ezt követően népszerű katolikus zarándokhely lett, jóllehet a csodát a Vatikán azóta sem ismerte el. A szerb rakéták szertefoszlásának történetét Ramet kétkedő megjegyzések és konkrét hivatkozások nélkül közli, ezért joggal írja Jovo Bakić, hogy az nem több érzélgős croatofil propagandánál (Bakić: *Jugoslavija*, 253).

⁷⁶Natacha Rajakovic *Les ambiguïtés du yougoslavisme* c. írását (In: J. Rupnik: *De Sarajevo a Sarajevo, l'échec yougoslave*. Bruxelles, 1992, Complexe) idézi Georges Prévélakis: *A Balkán. Kultúra és geopolitika*. Budapest, 2007, Imedias, 152. old.

⁷⁷Mitja Velikonja: *Slovenia's Yugoslav Century*. In: Djokić (ed.): *Yugoslavism*, 84-99, p. 98; Božo Repe: *Slovenia and Slovians in Yugoslavia. Reasons for Entering and Exiting*. In: Perović, Latinka – Roksandić, Drago – Velikonja, Mitja – Hoepken, Wolfgang – Bieber, Florian (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*. Belgrád, 2017, Helsinki Committee for Human Rights in Serbia. (<http://www.yuhistorija.com/doc/yugoslavia%20from%20a%20historical%20perspective.pdf>, letöltve 2017. 09. 29.), p. 205.

hivatkozott Jugoszlávia lehetetlenségét hangoztatva (ha az több akarna lenni egy konföderációnál), hogy a szerbek és a horvátok történelmének karaktere eltérő, hogy a két nép különböző kultúrákhoz tartozik, s hogy a tradícióival Közép-Európához és Németországhoz kötődő Horvátország szorosabb kapcsolatokra törekszik majd Németországgal, mint bármely más állammal.⁷⁸

Ezekben az átpolitizált vitákban a közép-európa-eszme a szlovének és a horvátok Belgrádtól való távolodási, illetve az egységesülő (Nyugat-)Európához való közeledési szándékát fejezte ki, ahhoz hasonlóan, ahogy a korabeli cseh, lengyel és magyar értelmiségi és politikai közbeszédben szolgálta a szovjet tömb más államaitól való elkülönülést. Ez volt az ideológiai funkciója, s ennek keretében értelmezték a jugoszláv történelmet, „érthetőbbé téve”, hogy miért akarnak Jugoszláviától elszakadni. Sőt a Tito-rendszer „totalitarizmusának” magyarázataként is elfogadhatóbb volt emocionálisan a balkáni tradíciók és a kommunista ideológia összefonódása, mint önmagában a kommunista eszme, mivel az sok szlovént és horvátot sokáig vonzott (többet és tovább, mint például lengyelt). A titoizmus balkáni gyökereit viszont mint tőlük teljesen idegent prezentáltatták.

A közép-európa-logikától eltérően (amely – jugoszláv kontextusban – inkább egy dualításra épült, a politikai kultúra szempontjából gyakorlatilag homogén egységnek tekintve az ortodox és az iszlám Balkánt) Samuel P. Huntington és követői⁷⁹ egy hármas törésvonalban, a katolikus-ortodox-izlám civilizációs és vallási megosztottságban látták a jugoszláv terrénum („valójában megoldhatatlan”) problematikáját.⁸⁰ A civilizációk

⁷⁸Idézi Cohen: *Broken Bonds*, 97. Joggal jegyzi meg Bakić, hogy Tuđman Jugoszlávia-kritikáját hallva nem volt érthetetlen a horvátországi szerbek bizalmatlansága iránta. Ugyanis ha az új horvát elnök Jugoszlávia kapcsán azt állította, hogy nem lehetséges a délszláv együttélés, akkor vajon lehetségesnek tarthatta azt Horvátországon belül? (Bakić: *Jugoslavija*, 85 /125. lábjegyzet/). Tuđman egyik politikai hibájának valóban azt tekinthetjük, hogy a szerb autonómiára vonatkozó korai és mérsékelt szerb követeléseket is kezdettől elutasítóan fogadta.

⁷⁹A huntingtoni eszmék legfőbb délszláv politikai propagálóinak Tuđmant és Radovan Karadžić boszniai szerb elnököt tekinthetjük, akik gyakran érveltek a civilizációs különbségekkel Jugoszlávia, illetve Bosznia-Hercegovina életképtelensége mellett, de Mustafa Cerić bosnyák vallási vezető is a muzulmánok elleni keresztes hadjáratot látott a boszniai háborúban (*Nedovršeni mir: Izvještaj Međunarodne komisije za Balkan*. Zágráb – Szarajevó, 1997, Hrvatski helsinški odbor – Pravni centar FOD BiH, str. 16-17. /eredeti kiadás: *Unfinished Peace. Report of the International Commission on the Balkans*. Carnegie Endowment for International Peace, 1996, Washington/).

Az 1912-13-as Balkán-háborúkról szóló Carnegie-jelentést készítő bizottság mintájára létrehozott Nemzetközi Balkán Bizottság Leo Tindemans volt belga kormányfő vezetésével 1995-96-ban működő, politikusokból álló testület volt – nem tévesztendő össze az azonos nevű 2004-2006 közötti, G. Amato olasz ex-kormányfő vezette ICB-vel –, de a szakértői stábjában részt vett számos neves kutató (Dana Allin, Marie-Janine Calic, James Gow, John Lampe, Jacques Rupnik és mások).

⁸⁰Jugoszláviát illetően pontosabb négy civilizációs tradícióról beszélni (bizánci, közép-európai, iszlám, mediterrán – noha ez utóbbi a felbomlás szempontjából másodlagos). Az iszlám faktor fontosságát

összecsapásáról szóló elméletét Huntington maga is gyakran jugoszláv példákkal támasztotta alá. Szerinte „A hidegháború utáni időszak sok fontos fejleménye igazolta a civilizációs paradigmát, melyeket ugyanakkor e paradigma segítségével meg is lehetett jósolni. Ilyen a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása; az egykori területükön zajló háborúk;”, s a délszláv válságból különösen a három kultúrkört érintő boszniai konfliktust látta bizonyító erejűnek, amelyről kertelés nélkül állítja, hogy „A boszniai háború civilizációk háborúja volt”.⁸¹

Huntington nem volt a délszláv kérdés szakértője, ezt maga is elismeri, másfelől kétségkívül vannak találó megállapításai. Ugyanakkor erőfeszítései arra irányulnak, hogy az egész történetet a civilizációs konfliktusok bizonyítékaként tálalja, ezért az eseményeket ennek megfelelően súlyozza (nem állítom, hogy szándékosan; eljárása inkább csak a szelektív szemléletmódot példázza). Noha óvakodik attól, hogy bármelyik civilizációt ab ovo „felelősebbnek” mutassa a másiknál, már a boszniai háborúhoz vezető utat is prekoncepcionálisan és leegyszerűsítő módon mutatja be, amivel – a valójában utoljára nacionalizálódó – muzulmánok felelősséget sugallja. Szerinte az alapjában véve kiegyensúlyozott helyzetet főképp az Izetbegović-kormányzat iszlamista törekvései borították fel, amelyektől félve aztán a nem-muszlim lakosság is a saját vallási-kulturális gyökereihez menekült, a muszlimokhoz hasonlóan feladva a tágabb jugoszláv identitását. Idővel a válság elfajult és „a muzulmánok véres és nagy áldozatokkal járó háborúskodást folytattak az ortodox szerbek ellen, és a katolikus horvátokkal is összecsaptak”, Bosznia

hangsúlyozó szerzők többsége azt is alig említi, hogy az iszlám sem egységes. A balkáni muszlimok zöme a szunnita iszlám hanafita ágához tartozik. Jóllehet a szunnitizmusnak is van radikális-fundamentalista szárnya (például a háború utáni Boszniában is megjelent szaúd-arábiai vahhabiták), az európai gyökerek és a politikai Amerika-barátság mellett (a bosnyákok és az albánok tisztában vannak azzal, hogy ők az USA balkáni beavatkozásának kedvezményezettjei voltak és azok is akarnak maradni) ennek a vallási háttérnek is szerepe van abban, hogy balkáni muszlim közösségek alapján véve immunisak maradtak a terrorizmusba hajló fundamentalizmussal szemben (legalábbis eddig).

Az albánok esetében ehhez még hozzájárul, hogy három valláshoz tartoznak. A muszlim többség mellett az egyharmaduk keresztény, többnyire ortodox, kisebb részt katolikus. Ezért az albán nacionalizmus alapvetően nyelvi alapú, mert nyelv (jóllehet két dialektusa van, az irodalmi nyelv alapjául szolgáló déli toszk és az északi geg) jobban egyesíti őket és jobban megkülönbözteti a környező népektől („Egy albán mindig albán... Elsősorban albán. A vallása csak ezután következik” – idézi egyetértőleg Edith Durmahot Csaplár-Degovics Krisztián /*Az albán nemzetévtől kezdetei, 1878–1913. A Rilindja és az államalapítás korszaka*. Budapest, 2010, ELTE BTK TDI, 66. old./). Az albán nemzeteszmé inkább nyelvi-etnikai, semmint vallási karakterének jelen fejezet szempontjából is van jelentősége: részben emiatt nem jött létre „teljes muszlim tengely”, vagyis a jugoszláviai albánok és a délszláv muzulmánok politikai egységfrontja.

⁸¹Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 2004, Európa, 43. és 496. old.

pedig „lassan, de biztosan átalakult: a Balkán Svájcából a Balkán Iránja lett.”⁸²

A külföld viszonyát a délszláv háborúhoz Huntington szintén a civilizációs paradigmába helyezi. Szerinte egyetlen „részleges kivételtől” eltekintve (az USA és a NATO „korlátozott” segítségnyújtása a szarajevói kormányszatnak – a könyv 1999 előtt íródott, ezért a koszovói albánoknak adott nyugati segítség kihagyását nem kérhetjük számon rajta) teljesen egyértelmű, hogy az iszlám világ a bosnyákok, az ortodox államok a szerbek, a Nyugat pedig a horvátok mellett sorakozott fel.

A civilizációs paradigmához kapcsolódik az mélyen átpolitizált diskurzus is, amely Alija Izetbegović⁸³ korábbi elméleti írásainak, főleg az *Islám Deklarációnak* a kapcsán alakult ki. Az először 1970-ben, Boszniában pedig 1990-ben megjelent szöveg nem Jugoszláviáról vagy Boszniáról szóló politikai program (ahogy Izetbegović másik elhíresült munkája, az *Islam Between East and West* sem), hanem általános elmélkedés az iszlám hitről, a muszlim világ egészéről, illetve az iszlám és a Nyugat viszonyáról. Sőt a szöveg egyes tételeit kifejezetten anti-fundamentalistának lehet tekinteni: „az iszlám hatalom iszlám társadalom nélkül utópia vagy erőszak /.../ Iszlám rendszert csak azokban az országokban lehet létrehozni, amelyekben a muszlimok teszik ki a lakosság többségét. Ilyen többség nélkül az iszlám berendezkedés csak az erőre támaszkodhat (mert hiányzik a másik elem, az iszlám társadalom) és erőszakba fulladhat. A nem-muszlim kisebbségeknek egy iszlám államban, amennyiben lojálisak az államhoz, biztosítani kell a vallásszabadságot és minden szükséges védelmet. A nem-muszlim keretekben élő muszlim kisebbségeknek, amennyiben biztosítják számukra a vallásszabadságot, a normális élet és fejlődés lehetőségét, lojálisnak kell lenniük és teljesíteniük kell a közösség iránti minden kötelezettségüket, kivéve azokat, amelyekkel ártanak az iszlámnak.”⁸⁴

Azonban kétségtelen, hogy az Iszlám Deklaráció világképét és az abból fakadó hosszútávú társadalmi üzeneteket szerb vagy horvát szemmel (és ismerve a muzulmánok arányának növekedését mutató boszniai demográfiai trendeket) nem lehetett megnyugtató

⁸²Uo, 435., 462.

⁸³Alija Izetbegović (1925-2003) 1990-2001-ben a Demokratikus Akciópárt (a muzulmán SDA) elnöke, egyben 1990-2000 között a kollektív bosznia-hercegovinai államfői testület tagja, több ízben elnöke (jelenlegi utóda a pártelnöki – és 2010-18 között az államelnökségi – posztton a fia, Bakir Izetbegović). Az 1990-91-ben megválasztott tagköztársasági elnökök közül ő az egyetlen, aki sohasem volt a JKSZ tagja.

⁸⁴Alija Izetbegović: *Islamska Deklaracija* (<http://www.vakat.me/wp-content/uploads/2017/01/Islamska-Deklaracija-knjiga-o-islamizaciji-muslimana-Alija-Izetbegovic.pdf>, letöltve 2017. 04. 22.), str. 12, 21.

olvasni, sőt nem olvashatták jó érzéssel a szekuláris muzulmánok sem. Izetbegović szerint ugyanis az iszlám társadalom nem egyszerűen számszerű többséget jelent (amire persze törekedni kell) hanem az „a hívők szervezett közössége,” továbbá „az iszlám társadalom iszlám hatalom nélkül befejezetlen és tehetetlen”, „nincs béke és koegzisztencia az iszlám hit és a nem-izlám társadalmi és politikai intézmények között”, s hosszú távon az iszlám köztársaságot megvalósítani akaró Pakisztán lehet a muszlimok számára az általános politikai minta.⁸⁵

Ezeket a gondolatokat sokan idézték a bosnyák politikai mainstream fundamentalizmusának, s ezáltal a civilizációs paradigmának a bizonyítékaként, köztük maga Huntington is, aki a boszniai helyzet romlásáért leginkább az Iszlám Deklaráció „nyílt és egyértelmű megtagadására nem hajlandó” Izetbegović pártját és kormányzatát okolta.⁸⁶ Ezzel szemben állnak azok az elemzők, akik a Deklaráció toleranciát mutató fejtegetéseire és a Bosznia-tematika hiányára hivatkozva védelmezik Izetbegovićot.⁸⁷

A „huntingtonisták” kritikája nem ok nélküli, de túlzó, mert hajlamos figyelmen kívül hagyni Izetbegović tényleges politikai vonalvezetését. Az valóban iszlám alapvetéseken alapult, de tudomásul vette Bosznia-Hercegovina multikonfesszionális és többnemzetiségű jellegét, ezért nem nevezhetjük fundamentalistának (egy hasonlattal élve: a kereszténydemokrata és a klerikális sem szinonim fogalmak).⁸⁸ A „dejugoszlavizáció” pedig éppenhogy a muzulmánok körében ment végbe utoljára. Xavier Bougarel-el egyetértve kijelenthetjük, hogy a muzulmán volt az utolsó nemzet, amely őszintén ragaszkodott Jugoszláviához. Politikai megfontolásból (a szerb és horvát nacionalizmusok elszabadulásától tartva) Jugoszláviát még az ideológiailag antikommunista muzulmán politikusok is elfogadták, mint Izetbegović, akinek Bougarel által idézett egyik 1991. februári kijelentése szerint „Jugoszlávia nem a szerelmünk, de az érdekünk.”⁸⁹ Ezért,

⁸⁵Uo, 12-14, 24. Pakisztán kiemelése nyilván a szöveg keletkezésének időpontjával magyarázható.

⁸⁶Huntington: *A civilizációk összecsapása*, 460-461.

⁸⁷Noel Malcolm: *Bosnia. A Short History*. London, 1994, Macmillan (Pan Books, 2002), 219-221.

⁸⁸Véleményem szerint helytálló Gale Stokes álláspontja. Ő úgy látja, hogy Izetbegović bizonyos tekintetben – az iszlám forrásaihoz való visszatérés értelmében – valóban fundamentalista volt, ugyanakkor modernista is, aki kritizálta az autoriter rezsimeket, a muszlim újjászületéshez fontosnak tartotta a modernitás iszlámmal össze-egyeztethető elemeinek az elfogadását, és elismerte a kisebbségi jogokat (Gale Stokes: *Nezavisnost i sudbina manjina*, 1991-1992. In: Ingraó–Emmert (urs.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, 86-114, pp. 91-92). Lenard Cohen sem fundamentalistaként, hanem konzervatív muszlim politikusként jellemezte Izetbegovićot (Cohen: *Broken Bonds*, 171, 332).

⁸⁹Xavier Bougarel: *Bosnian Muslims and the Yugoslav Idea*. In: Djokić (ed.): *Yugoslavism*, 100-114, p. 100. (https://www.academia.edu/5535974/Bosnian_Muslims_and_the_Yugoslav_Idea, letöltve 2017. 08.

Viktor Meier kifejezésével élve, a muzulmánok számára a jugoszláv válság a „nem kívánt függetlenség” kényszerét jelentette.⁹⁰

Ugyanakkor Izetbegović politikája az egységállami felfogás miatt (az állampolgári egyenlőség és a vallásszabadság biztosításán túlmenő szerb és horvát kollektív jogok, autonómiák elutasítása – lásd később, a boszniai események bemutatásánál) nem volt vitathatatlan, ezért nem érthetünk egyet az őt felmentő szerzőkkel sem. Sőt 1993-94-ben ő is mutatott nyitottságot a vallási radikálisok és egyes SDA-politikusok tervei (muszlim-kizárólagosságú Bosnyák Köztársaság létrehozása) iránt.⁹¹ A realitás-érzékét azonban legalább minimálisan megőrizte vagy visszaszerezte. 1994 júliusában a bosnyák szaboron tartott beszédében többek között a következőkkel érvelt az aktuális béketervet (ami aztán a daytoni szerződés alapja lett) elutasítani akaró csalódottakkal szemben: „Bosznia nem tűri a kizárólagosságot. Olyan amilyen, többhitű és többnemzetiségű, és olyanokat keres, akiket ez a tarkaság nem zavar. És bennünket ez nem zavar! Bennünket nem zavarnak sem a templomok, sem a katedrálisok. Mi megtanultunk olyan emberekkel élni, akik másként gondolkodnak és éreznek, s ezt előnynek tekintjük. Ezért mi bosnyákok, Bosznia muzulmán népe arra rendeltettünk, hogy Bosznia új integrációjának élcsapata legyünk. Nem azért, hogy Bosznia unitáris állammá váljon – az nem lehet –, hanem hogy lehessen és maradjon együtt, egészben.”⁹²

A Balkánról mint atavizmusról, a modern világot terhelő premodern történelmi zárványról szóló elképzeléseket a legélesebb formában Robert D. Kaplan *Balkan Ghosts* c. könyve fogalmazta meg (illetve fogalmazta újra az akkori apropóból).⁹³ A könyv maga nem annyira egyoldalú, mint a nyomában kialakult Balkán-kép. Egy helyütt például Kaplan azt

22.)

⁹⁰Meier az „unwanted independence” kifejezést használja Bosznia és Macedónia elszakadására (Meier: *Jugoslavia*, 181). A bosnyákok eredetileg Filandra szerint is Jugoszlávia megőrzést szerették volna (Šaćir Filandra: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevó, 1998, Sejtarija, str. 380-381).

⁹¹Mitja Velikonja: *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*. Texas A&M University Press, 2003, p. 277-278. Izetbegović kezdetben is gyakran arra hivatkozva utasította vissza az iszlám állam bevezetésével kapcsolatos vádakot, hogy Boszniában ez szóba se jöhet, mert nincs meg az ehhez szükséges nagy (legalább kétharmados) muszlim többség. Ezzel azonban közvetve azt is elismerte, hogy hosszútávon nem zárná ki az iszlám állami opciót.

⁹²Alija Izetbegović: *Čudo bosanskog otpora. Odabrani govori, intervjui, izjave, decembar 1993 – decembar 1994*. Sarajevó, 1995, BIH Press, str. 59.

⁹³Robert D. Kaplan: *Balkan Ghosts. A Journey through History*. New York, 1993, St. Martin's Press. (Az általam hivatkozott kiadás: Picador, 2005). A szerző amerikai újságíró, több sikeres „történelmi útikönyv” szerzője (https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_D._Kaplan, letöltve 2017. 01. 17.). A *Balkan Ghosts* terjedelmének nagyobbik részét a román, bolgár és görög tematika teszi ki, ezek azonban a mi szempontunkból csak annyiban érdekesek, hogy a szerző azokat is orientalista szellemben prezentálja.

írja, hogy a középkori Szerbia a maga idejében Európa legcivilizáltabb államai közé tartozott, sőt azt sem felejtí el megjegyezni, hogy Milutin király, akinek „a szexuális étvágya VIII. Henrikéhez volt hasonló”, az angol uralkodótól eltérően sohasem gyilkoltatta meg az előző feleségeit.⁹⁴

Egészében véve azonban a könyv korántsem ártatlan a Balkánról szóló előítéletek és negatív sztereotípiák újabb feltámadásában, mert az elbeszélte történeteivel és nem egy konkrét politikai kitételével azt sugallta, hogy a térség aktuális problémáit az előző diktatúrákban elnyomott, ám most minden kontroll alól kiszabadult „ősi etnikai gyűlölködés” okozza. Szerinte ez olyan mély és erős, hogy Hitler a bécsi éveiben többek között az ottani délszlávok viselkedését látva szívta magába a gyűlölet-politikát.⁹⁵ Később pedig azt írja, hogy a berlini fal leomlásának eufóriájában a világ észre sem vette, hogy Európa régi hidegháborús megosztottságának helyén egy másik és „...történelmileg sokkal megalapozottabb megosztottság keletkezik. A demokratikus Nyugat-Európa és a kommunista Kelet-Európa kettősségét felváltja Európa és a Balkán kettőssége.”⁹⁶

Kaplan prezentációját a modern Európa és az atavisztikus Balkán dualitásáról, illetve az „ősidők óta tartó” etnikai gyűlölködés újabb kirobbanásáról, mint a felbomlás és a háborúk okáról a tudományos világ elutasította. Nem állíthatjuk persze, hogy az etnikai formát öltött gyűlölet ne lenne jelen a délszláv történelemben vagy a poszt-jugoszláv háborúkban. Erre számos irodalmi és művészeti példát hozhatunk⁹⁷, de – főleg szerb-albán relációban – frissebb politikai példákat is. Egészben véve azonban, ha már az 1980-90-es évekre vetítve egyáltalán használni akarjuk ezt a fogalmat, nem etnikai, hanem olyan *etnicizált* gyűlölködésről kell beszélnünk, ami a háborúknak nem oka, hanem a

⁹⁴Uo, 31. Az 1282-1321 között uralkodó II. István Urošról van szó, akinek öt felesége volt, köztük harmadikként V. István magyar király leánya, Erzsébet.

⁹⁵Uo, Prologue, li. Igaz, magát Hitlert idézve Kaplan hozzáteszi, hogy az antiszemita bécsi polgármester, Karl Lueger sokkal fontosabb „tanítónak” bizonyult. A könyv egyébként tárgyi tévedésektől sem mentes: Aleksandar Ranković bukását például 1964-re teszi (p. 47.).

⁹⁶Uo, 48.

⁹⁷Ivo Andrić Nobel-díjas írónak többnyire a négy évszázados boszniai török hódoltság korában játszódtó történelmi regényei és elbeszélései erre számos példát adnak. Jellemző a mai nacionalizált kultúrpolitikákra, hogy (a boszniai katolikus családban született, de magát szerb íróként definiáló) Andrić mostani megítélése nem esztétikai, hanem politikai, s mint ilyen teljesen ellentétes. A bosnyák álláspont szerint meghamisította és barbarizálta Bosznia-Hercegovina oszmán-kori képét és az egész iszlám kultúrát, a szerb nacionalizmus viszont – amelynek egyik művész-reprezentánsa ma Emir Kusturica neves filmrendező, aki egy szarajevói muszlim családból származik – a maga történelmi igazságát látja Andrić műveiben (Dorogman László: *Ivo Andrić és a balkáni nacionalizmusok*. <http://www.vajma.info/cikk/tukor/4591/Ivo-Andric-es-a-balkani-nacionalizmusok-.html>, letöltve 2017. 03. 17.). Andrić negatív muzulmán megítéléséről lásd még Filandra: *Bošnjačka politika*, 364.

következménye volt (részletesebben lásd később).

Azonban a tudományos elutasítás ellenére a kaplani felfogás jelentősen befolyásolta a politikusok és a média látásmódját. A könyv bestseller lett és többen említik, hogy nagy hatással volt például a Clinton-házaspárra.⁹⁸ Ha ez igaz, akkor Bill Clinton „jó tanítványnak” bizonyult. Az 1999-es légiháború idején adott egyik nyilatkozata a délszláv válság okait az alábbiakra egyszerűsítette: „A kommunista uralom alatt az ilyen nemzetek /multinacionális szocialista államok – JJ/ a stabilitás képét mutatták, de ez hamis stabilitás volt, mert a hatalom elnyomta és a tagadta az etnikai feszültségeket. De a kommunizmus bukása után ezek a feszültségek felszínre törtek /.../ és a demagógok kihasználták azokat.”⁹⁹ Lewis MacKenzie kanadai tábornok, a boszniai ENSZ-békefenntartók (UNPROFOR) első parancsnoka pedig egy alkalommal „igazi kaplani szellemben” nyilatkozott meg (az idézőjel itt azért is fontos, mert maga Kaplan elítélte a be nem avatkozás politikáját). Szerinte a boszniai háborúba a politikai közvetítésen és a humanitárius segítségnyújtáson túlmenően beavatkozni, bármelyik fél mellé állni olyan lenne, mintha három sorozatgyilkos közül segítenénk azt, akinek a számlájára viszonylag kevés áldozat írható.¹⁰⁰ De a tudományos irodalomban is felbukkan a kaplani szemlélet. Mark Wheeler például már 1992-ben törzsi öröletről írt, Étienne Balibar pedig arról, hogy szerbnek, horvátnak, muzulmánként lenni nem nemzeti vagy vallási kategória; akart-akaratlan reinkarnációi ők a civilizációs kibékíthetlenségeknek, klán-szolidaritásoknak, kölcsönös fanatizmusoknak.¹⁰¹ Átfogó diplomácia-történeti művének végén a poszt-bipoláris világ kezdeti problémáiról írva Henry Kissinger is úgy említi a jugoszláv utódállamok konfliktusait, hogy azok elsősorban az ősi etnikai rivalizálások nyertesei szeretnének lenni.¹⁰²

Ezek az antagonizmus-teóriák tartalmaznak valóságos elemeket (pontosabban az etnikai tarkaság, a közép-európai–balkáni kulturális dualitás és a katolikus-ortodox-muszlim vallási hármasság; viszont az „ősi és univerzális” etnikai gyűlölködés nem több előítéletnél). Délszláv kontextusban ezek a különbségek különösen fontosak, mert az

⁹⁸Ezt maga Kaplan is említi (Foreword, X.)

⁹⁹The Sunday Times, 1999. 04. 18. (idézi Jović: *The Disintegration of Yugoslavia*, 103.)

¹⁰⁰Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 194. Ahogy Bennett hozzáteszi, az effajta vélemények különösen jól jöttek azoknak, akik igazolni akarták a be nem avatkozás politikáját, a nemzetközi inaktivitást.

¹⁰¹Idézi John B. Allcock (prij.): Međunarodni Tribunal za ratne zločine na području bivše Jugoslavije. In: Ingrao-Emmert: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, 334-372, p.368/c.30.

¹⁰²Henry Kissinger: *Diplomácia*. Budapest, 1998, Panem-Grafo, 808. old.

alapjában véve „keleti”, kultúrnemzeti típusú nemzeti integrációs folyamatokban – a szerb-horvát-bosnyák-montenegrói nyelvi és etnikai közelség miatt – egymás megkülönböztetésének meghatározó elemei lettek a vallási eltérések (amelyek identitásképző hatása a szekularizált korszakokban is érvényesült) és a történelmi emlékezet különbségei (másként viszonyulnak az oszmán múlthoz a muzulmánok és a keresztények, s másként a Habsburg-múlthoz a horvátok és bosnyákok, illetve a szerbek). Ugyanakkor már maga az etnikai jelző is csak akkor megfelelő, ha gyűjtőfogalomként használjuk (a nép, nemzet, kisebbség stb. összevont megnevezésére), s nem – mint Nyugaton gyakran teszik¹⁰³ – csupán „protonemzeteket”, vagyis a nemzeti öntudatosodás korai szakaszában lévő népcsoportokat vagy egy nagyobb (állam)nemzeti közösségen belüli nyelvi-származási csoportokat, szubkultúrákat jelölünk vele. Erre az aspektusra annál inkább utalnunk kell, mert a jugoszláviai népek többsége esetében egyazon etnikai konglomerátum részeinek külön-külön kulturális-politikai közösségekbe integrálódásairól (nemzetté válásairól) beszélhetünk.¹⁰⁴

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy a felbomlás és a háborúk átfogó interpretálására ezek a determinizmusba hajló (etno-)kulturális magyarázatok nem alkalmasak. Jóllehet valóban hosszútávú történelmi aspektusokra fókuszálnak, de azokat hajlamosak mechanikusan, fatalista attitűddel interpretálni. Jelen dolgozat kontextusában szintén problematikus, hogy a jugoszláv dezintegrációt a kulturális inkompatibilitásokkal magyarázó szerzők Bosznia-Hercegovinát inkább védték. Amíg Jugoszlávia egészéről szkeptikusan, addig erről a köztársaságról – Huntington kivételével – gyakran idealizáltak, mint integrált társadalomról írtak, amelyet egy külső agresszió (a nagyszerb imperializmus) döntött romba. Már önmagában ez ellentmondás is mutatja, hogy a probléma bonyolultabb annál, sem hogy begyömöszölhetnénk a balkáni deviancia Prokrasztész-ágyába.

¹⁰³A fentebbi Kissinger-idézet jól érzékelteti a délszláv nemzeti kérdés nyugati interpretációnak egyik gyakori hibáját, hogy ti. a saját nemzeti identitással bíró délszláv népeket csak etnikumnak (a nyugati nemzetfelfogás értelmében vett pre- vagy szubnacionális identitású népcsoportnak) tekintik. Az utódállamokat ugyanis Kissinger egy mondattal korábban „kiszakadó etnikai töredékeknek” nevezi.

¹⁰⁴A szakirodalom nemzettel, etnikummal és rokon fogalmaival kapcsolatos teoretikus és definíciós vitáiról lásd Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században* (I. rész). Budapest, 1998, Napvilág; Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Budapest, 2004, Rejtjel.

A térség politikai kulturális sajátosságairól

A Balkán mint sajátos történeti-kulturális-politikai egység természetesen létezik, amelynek kisebb-nagyobb mértékben Jugoszláviára is jellemző sajátosságait – nagy általánosságban, Niederhauser Emil és a Bideleux-Jeffries szerzőpáros véleményére, valamint az ún. Todorova-Sundhaussen vitára támaszkodva¹⁰⁵ – a következőképpen vázolhatjuk fel. Mielőtt azonban erre kitérnék, szeretném előre bocsátani: nem célom a térség regionális jellemzőivel és besorolásával kapcsolatos viták „eldöntése”, csupán a saját felfogásomat szeretném jelezni a további mondandóm értelmezéséhez szükséges mértékig. Jelen alfejezet a balkanista diskurzusnak a jugoszláv dezintegrációval kapcsolatos relevanciáját vizsgálja, s ennek keretében kérdőjelezi meg a Balkánt a Nyugat antitéziseként prezentáló nézetek bizonyos álláspontjait. Nem foglalkozom más kérdésekkel, így a balkanista diskurzusban gyakran elfelejtett pozitív történelmi aspektusokkal sem. De nem szabad elfelejtenünk, hogy – például – Bizánc nemcsak a keleti despotizmust hagyta örökségül, hanem a római jog iustinianusi kodifikációját is¹⁰⁶, s az oszmán múlt sem csak az Európától való elzártságot jelentette, hanem a 16-17. századi „Pax Ottomanica” stabilitását is.

A földrajzi, a történeti-kulturális és a(z aktuál-)politikai Balkán-fogalmak nem fedik teljesen egymást, már csak azért sem, mert a félsziget északi geográfiai határa (a leggyakoribb meghatározás szerint a Kupa-Száva-Duna vonal) részben országokon belül húzódik (s itt ne csak az első világháború következtében kialakult határookra gondoljunk: a Horvátországot földrajzilag ketté szelő Száva és Kupa folyók nem tették két – „északi

¹⁰⁵Niederhauser Emil: A balkáni fejlődés fő vonásai. In: Krausz Tamás (szerk): *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség – Palotás Emil professzor 70. születésnapjára*. Budapest, 2006, ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, 191-200. old.; Robert Bideleux – Ian Jeffries: *The Balkans. A Post-Communist History* (Routledge, 2007), „What does and does not constitute 'the Balkans'” és a „The relative standing of the Balkan Peninsula in Europe” c. alfejezetek. A Todorova-Sundhaussen vitára később térünk ki.

A nyugati Balkán-történészek korábbi generációjából elsősorban Wayne S. Vucinich, Traian Stoianovich, Leften Stavros Stavrianos és a Jelavich-házaspár (Charles és Barbara Jelavich) véleménye emelhető ki. Mindannyian kiegyensúlyozott módon, az orientalista narratívát kerülve mutatták be a Balkánt mint sajátos térséget és annak történetét. Az elsősorban délszláv és orosz témákkal foglalkozó Vucinich-et széles körökben a második világháború utáni amerikai keleteurópa-tanulmányok alapító atyjának tekintik, Stoianovich utolsó átfogó műve a *Balkan Worlds: The First and Last Europe* (New York, 1994, M. E. Sharpe), Stavrianos – Balkán-történeti vonatkozásban – leginkább a *The Balkans since 1453* c. alapművéről ismert (első kiadás: Holt, Rinehart and Winston, 1958), Barbara Jelavich 1983-as régió-története pedig magyarul is olvasható (*A Balkán története I-II*. Budapest, 1996, Osiris-2000).

¹⁰⁶Georg Ostrogorsky szerint Bizánc karaktere az ókori görög és római örökséget is felölelte, s kultúrájának kisugárzása – többek között éppen a római jog megőrzésével – a nyugati fejlődésre nézve is megtermékenyítő erejű volt (*A bizánci állam története*. Budapest, 2003, Osiris, 48., 469-470. old.).

közép-európai” és „déli balkáni” – politikai régióból álló állammá az országot). Vita van arról is, hogy a térség egyáltalán önálló egységnek tekinthető-e, vagy inkább egy sajátos arculatú szubrégióként kell felfognunk a kelet-európai nagytérségen vagy Köztes-Európán (Zwischeneuropa) belül. Emellett a Balkán mint történeti (al)régió térben és időben változó fogalom. Az 1945 utáni Görögországot a mediterrán térséghez szokás sorolni (de a hidegháború után újjáépülő regionális kapcsolatok révén ismét jobban kapcsolódik „régii otthonához”, a Balkánhoz), újabban pedig, ha politikai térségként említjük a Balkánt, leginkább a Nyugat-Balkánra gondolunk, implicite kizárva belőle a 2004-ben NATO- és 2007-ben EU-taggá vált „Kelet-Balkánt”, azaz a kelet-közép-európai országokhoz felzárkózni akaró Romániát és Bulgáriát.

A térséghez hagyományosan azokat az egymáshoz hasonló arculatú államokat szokás sorolni, amelyek a hajdani Oszmán Birodalomból nem egyszerűen a félszigeten, hanem a Habsburg-Monarchia déli-délkeleti határain túl keletkeztek: a függetlenként 1830-ban elismert Görögország¹⁰⁷; 1878-ban Szerbia, Montenegró és a dunai fejedelemségek perszonáluniójából (1859) létrejött Románia; 1908-ban (az 1878-ban de jure még csak autonómiát kapó) Bulgária; az 1912-ben kikiáltott Albánia; emellett az Oszmán Birodalom 1878-ban de facto elvesztette az Ausztria-Magyarország által okkupált Bosznia-Hercegovinát is. S itt Románia és Jugoszlávia kapcsán mindjárt szembetűnik a földrajzi Balkántól való eltérés. Ezért terjedt el alternatív – előbb geográfiai, majd történeti-regionális – meghatározásként a Délkelet-Európa elnevezés, amely egyrészt a balkáni jelzőtől eltérően nem pejoratív¹⁰⁸, másrészt együttesen jelölheti a szoros értelemben vett balkáni államokat és a velük sok hasonlóságot és összefonódottságot mutató északi szomszédait, harmadrészt egyértelműbbé teheti a jugoszláv utódállamok besorolását (és amelyhez a nyugati szemlélet gyakran odakapcsolja az 1918 utáni Magyarországot is).

A térséghez tartozó országok politikai és szellemi arculatát alapvetően (de nem

¹⁰⁷A román fejedelemségek (Havasalföld, Moldva) csak vazallusként tartoztak az Oszmán Birodalomhoz, Montenegró önállósulása és Szerbia autonómiájának kezdete megelőzte a görög szabadságharcot, s a Ragusai Köztársaság (Dubrovnik, 1358-1808) is őrizni tudta de facto önállóságát. De jure azonban Görögország nyerte el elsőként a függetlenséget – persze a mainál sokkal kisebb területen.

¹⁰⁸Ezért aki „teheti”, igyekszik legalább virtuálisan elmenekülni a Balkánról. A közismert mondás szerint a Balkán az osztrákoknak Hegyeshalomnál, nekünk Röszkénél és Nagylaknál (vagy a Száva–Duna–Déli-Kárpátok vonalánál), a románoknak pedig Vidinnél kezdődik. A Délkelet-Európa fogalmat viszont az terhelte meg, hogy a náci Lebensraum-terminológia előszeretettel használta. Egyébként mindkét elnevezés német földrajztudósoktól származik: a Balkán-félsziget Johann A. Zeune-től (1808), a Délkelet-Európa Theobald Fischertől (1863).

kizárólag¹⁰⁹) a bizánci-ortodox és az oszmán tradíciók formálták, s az európai típusú társadalomfejlődésbe csak megkésetten, a 19. századtól kapcsolódhattak be (vagy kapcsolódhattak vissza, ha figyelembe vesszük a rövid életű és a /nyugat-/európai feudalizmus típusjegyeivel csak kis részben jellemezhető középkori bolgár és szerb birodalmakat). Jól mutatja ezt, hogy a felvilágosodás előtti nagy európai eszméáramlatok (reneszánsz, reformáció) nem hatoltak be a térségbe. Ezért Európa nyugati és középső régióihoz képest a Balkánon lassabban fejlődhetett ki a politikához, a mássághoz (a másik néphez, a másik párthoz), a tulajdonhoz, a munkához való modern polgári viszony, s mindmáig fennmaradt sok premodern strukturális jellegzetesség. Ilyenek az állam dominanciája a társadalommal szemben, a régies hatalmi hálózatok, patrónus-kliens viszonyok erős jelenléte, a demokratikus polgárság hiánya vagy gyengesége, a statikus ortodox gondolkodásmód, a társadalom egészét átható patriarchális közszellem. Később indult meg a modern nemzetté válás is (és részben emiatt öltött gyakran brutális formát).

Ha ehhez még hozzávesszük a militarista tradíciókat, ami a hegyvidéki területeken gyakran kiegészült a fegyveres útonállással, akkor érthetőbbé válik a militáns politizálás hajlama. Ezek a tradíciók nemcsak politikai, hanem társadalmi szinten is fontosak, mert a katonáskodás vagy a katonaság kiszolgálása évszázadokon át fontos megélhetési forrásnak számított (a részben balkáni keresztény fiúgyermekből „kinevelt” oszmán janicsár-sereg többek között – és a zsold mellett – az „államilag jóváhagyott” hadizsákmány-szerzésből tartotta fenn magát). Emellett a katonáskodás felemelkedési lehetőséget nyújtott, akár a devşirme (gyermekadó) révén begyűjtött keresztény fiúk számára is. A legismertebb példa erre a boszniai szerb származású Sokollu Mehmed, másképpen Mehmed-paşa Sokolović, az Oszmán Birodalom 1565-1579 közötti nagyvezíre.

Jellemző továbbá a térség népeire, hogy az évezredes vallási eltérések miatt gyengébb közöttük a Nyugattal való azonosulás vágya, mint a nyugati kereszténységhez tartozó közép-kelet-európai népeknél. Ezért könnyebben meginoghatnak a Nyugat-orientált kormányzatok, különösen ha nem tudnak már rövid távon a lakosság számára kézzelfogható eredményeket produkálni. Ki kell azonban emelnünk, hogy a vallási

¹⁰⁹Gondoljunk itt például a szerb és román értelmiségi közgondolkodásban meglévő francia orientációra, a velencei hatásokra, vagy arra, hogy a szerb „nemzeti ébredésnek” is vannak közép-európai gyökerei a német szellemi hatások és a magyarországi szerbségnek a modern szerb nemzeti mozgalom kialakulásában betöltött szerepe miatt. Politikai szempontból azonban, különösen a királyi korszakban, a Jugoszlávia arculatát befolyásoló szerb hatásokat nem a prečani („folyón túli”, vagyis az egykori Habsburg-területeken élő), hanem az ószerbiai szerbség tradíciói határozták meg.

dimenzió itt nem azért fontos, mert a társadalom mélyen vallásos lenne, sokkal jobban, mint mondjuk Magyarországon. De mivel évszázadok óta mást istent tisztelnek, vagy ha ugyanazt, akkor másképp, magukat európainak tartva is kevésbé alakult ki közöttük a nyugati világhoz tartozás érzete. Ez nemcsak a muszlim, hanem az ortodox népekre is vonatkozik, mert „...a keleti egyház a nyugatit eretneknek tekintette, nem csupán szakadárnak, mint a nyugati a másikat. Ez a teológiai nyugatellenesség hamarosan politikaivá változott, és tulajdonképpen napjainkig él.”¹¹⁰ Még a régóta NATO- és EU-tag görögöket is inkább a „mi és a nyugati barátaink-szövetségeseink” attitűd jellemzi.

A vallási tradíciók politikaformáló szerepének példájaként említhetjük a megbékélési gesztusokhoz való viszonyt is. Mivel a keleti kereszténységben a katolicizmushoz képest ritkább a gyónás és kissé a jellege is más (a gyóntatónak nem annyira az ítélelhozó, inkább a megtisztulásra rávezető „lelki orvosi” szerepe a fontos)¹¹¹, a szerb politikum és közvélemény nehezen fogadja el, hogy „mindig csak őket gyóntatják”, azaz úgymond ismétlődően csak a szerbektől várják el a háborús bocsánatkéréseket. Ezért a szerb vezetők az ilyen eseteket gyakran összekötik a kölcsönösséggel, a másik fél bocsánatkérésének az elvárásával (a példát nem kívánom túldimenzionálni, a kölcsönösség elvárásának más okai is vannak – például hogy a szerbek ellen is követtek el bűnöket, hogy a politikusok sosem szeretnek gyengének látszani a hazai közvélemény előtt stb. –, de a vallási múlt attitűd-formáló szerepét is érzékelteti). Ezt az összetettséget jelzi, nem csökkentve persze a megbékélési gesztus értékét, Boris Tadić szerb és Ivo Josipović horvát elnök 2010. novemberi vukovári közös megemlékezése a horvát és a szerb áldozatoktól.¹¹²

A „balkáni politizálásnak” nevezett jelenségek azonban nemcsak az effajta „specifikusan helyi” tradíciókból fakadnak (amelyek nem is mindig „Balkán-specifikusak”, mert például a militarista tradíció a világ számtalan más helyén fellelhető). Sőt a megkésettiséget sem lehet abszolutizálni. Nem az antik régmúlt miatt persze, mert a Balkán-fogalom ilyen visszavetítése értelmetlen és történetietlen lenne – jóllehet a balkáni népek,

¹¹⁰ Niederhauser: *A balkáni fejlődés fő vonásai*, 192.

¹¹¹ Szabó Péter: *A keleti egyházak szentségi joga*. Nyíregyháza, 2012, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, különösen 223-224., 229-230., 251. old.
(https://szentatanaz.hu/letoltesek/szabo_peter_egyhazjog_ca.pdf, letöltve 2017. 07. 26.)

¹¹² Tadić se ispričao na Ovčari, Josipović u Paulin Dvoru: *Zločin zaslužuje osudu, žrtve naš pijetet* (Tadić Ovčarában, Josipović Paulin Dvorban kért bocsánatot: a bűn büntetést érdemel, az áldozatok a kegyeletünket – <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/tadic-se-ispricao-na-ovcari-josipovic-u-paulin-dvoru-zlocin-zasluzuje-osudu-zrtve-nas-pijetet/3124877/>, letöltve 2016. 11. 07.)

s nemcsak a görögök, identitásában ez a régmúlt természetesen jelen van. Szarkasztikus kifejeződése ennek az a nyugati felsőbbrendűség („kulturlejtő”) eszméjére visszavágó helyi mondás, amely szerint a Balkán két civilizációt adott a világnak, a hellént és a bizáncit, a „német Közép-Európa” pedig két ideológiát, a fasizmust és a kommunizmust. Ennek a régmúltból és az újabbkori felszabadító háborúk emlékéből táplálkozó a történelmi büszkeségnek is szerepe van abban (más tényezők, például a nyilvánvaló geográfiai adottságok vagy a keleti és mediterrán jegyeket magába integráló életstílus, mindennapok, életérzés mellett, amelyek különböznek a „német hűvösségen felnőtt közép-európaiak” viselkedésétől, szokásaitól, emberi kapcsolataitól), hogy a helyiek szemében a balkáni jelző nemcsak a primitizmus és az elmaradottság szinonímája. Tanulságos ebből a szempontból az a 2013-as felmérés (bár nem több, márcsak azért sem, mert szociológiai értelemben nem volt reprezentatív), amelyben magyarokat és horvátokat kérdeztek meg arról (is), hogy szerintük Horvátország európai vagy balkáni állam-e? Az eredmény szerint „A magyarországi megkérdezettek 9%-os 'nem tudom' válasz mellett 69%-ban inkább európainak és 22%-ban balkáni országnak tartják Horvátországot. A horvátok, szinten 9%-os tartózkodás mellett, 64%-ban tekintik balkáni országnak és 26,5%-ban inkább európainak.”¹¹³

A megkésettség abszolutizálásával azonban figyelmen kívül hagyhatjuk azokat a külső hatásokat, amelyek hol pozitív, hol negatív értelemben alakították a „balkáni” politikai stílust. Pozitív aspektusként említhetjük például a belga alkotmány 19. századi átvételét és az általános választójog viszonylag korai bevezetését a térség több államában. Ebből és néhány más tényezőtől fakadóan (például az oszmán közigazgatásba beépített falusi önkormányzat) a térség régtől fogva ismeri a választott hatalmat. Ami inkább hiányzik a térségben és amit a demokratikus tradíciók csökevényességeként szokás leírni, az a (jogállamisággal, hatalommegosztással) korlátozott hatalom. A mindenkori kormányzat hajlamos úgy látni, a társadalom pedig tudomásul venni, hogy a választással megszerzett hatalom mindenre feljogosítja. Ezt valóban nem tudta leküzdeni a belga alkotmány „másolása.” Ahogy Nikola Pašić találóan mondta, „Mi szerbek, vagy általában a délszlávok, nem olyanok vagyunk, mint a Nyugat népei, amelyek azonnal tiltakoznak a törvénysértések ellen. Passzív természetűek vagyunk és engedünk [...] amíg az elkövető

¹¹³Gerdesics Viktória: A horvát országimázs az EU-csatlakozáskor – magyar és horvát szemmel. *Mediterrán és Balkán Fórum*, VII. évf. (2013), 3. szám, 27. old. (http://www.mbfforum.hu/?attachment_id=192, letöltve 2016. 03. 29.)

valóban túl nem lő a célon.”¹¹⁴

A nyugati eredetű nemzetállami logika szintén külső hatásként érte a térséget, gyakran nagyobb vérfürdőket okozva, mint az úgymond „kivételesen kegyetlen” helyi tradíciók. Erre utalva írja a Bideleux-Jeffries szerzőpáros, hogy a Balkánnak „nincs monopóliuma a barbarizmusra, etnikai tisztogatásokra, genocídiumra”, amelyeket sokkal inkább a szélesebb európai, s nem a szűkebb balkáni civilizációk termékeként kell szemlélni.¹¹⁵ Mark Mazower pedig, összevetve az erőszaknak a balkáni és az általános európai történelemben elfoglalt helyét, úgy fogalmaz, hogy „nem a balkáni népek, nem is uralkodók találmánya a gulág, a megsemmisítő tábor és a jakobinus terror.” S bár igaz, hogy a balkáni történelem is tele van erőszakos eseményekkel, „az élet évszázadokon át mégsem zajlott erőszakosabban a Balkánon, mint másutt; sőt az Oszmán Birodalom élenjáró módon tudta felölelni a nyelvek és vallások sokaságát”. Majd véleményét alátámasztandó Arnold Toynbee-t idézi, aki az Oszmán Birodalom végnapjainak apropóján azt írta, hogy a konfliktus forrása a térségen kívül keresendő: „A nyugati recept [a nacionalista elv] e népek közötti meghonosítása vérfürdőt okozott.”¹¹⁶ Az 1990-es évek nyugat-balkáni háborúira vonatkozóan ezt akár úgy is átfordíthatnánk, hogy azok sem voltak kegyetlenebbek a korábbi nyugati háborúknál és etnikai tisztogatásoknál – csak korábban még nem voltak hírtévék, nem volt internet és nem álltak olyan nagy becsben az emberi jogok.

A „balkáni politikai stílus” okainak egy másik része is olyan, amilyenekkel sok más térségben szintén találkozhatunk: az etnikai kevertség, a gazdasági elmaradottság (amely elmaradottság egyik oka megint külső: a világ gazdaság félperifériáján elfoglalt alárendelt helyzet¹¹⁷), valamint az – és ez rendkívül fontos! –, hogy a térség népei lényegében

¹¹⁴Idézi Latinka Perović: *The Serbs and Serbia in Modern History. Experience with other Nations.* In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, 220-270, p. 262.

¹¹⁵Bideleux-Jeffries: *The Balkans*, 2.

¹¹⁶Mark Mazower: *A Balkán.* Budapest, 2004, Európa, 198-199. old. A millet-ek (elismert és autonómiával rendelkező vallási közösségek) rendszerével az Oszmán Birodalom valóban megvalósított egyfajta vallási – s ezáltal közvetve etnikai – toleranciát.

¹¹⁷A 19. század eleji Európában a nyugati és a keleti térség átlagos gazdasági fejlettségbeni különbsége 2:1 arányúra becsülhető, majd az ipari forradalom és a kereskedelmi szerkezet aszimmetriái következtében (minthogy a keleti térség exportja kevésbé feldolgozott és jövedelmező termékekből állt) ez az arány a következő századfordulóra 3:1-re nőtt. A 20. századot, egészében véve, ugyanez a trend jellemezte. Így a 21. század elejére ez az arány a nyugat-balkáni országok esetében a 12-15:1 szintre süllyedt, Bulgária és Románia vonatkozásában 10-11:1-re, de még a legjobb helyzetben lévő Horvátország esetében is 5:1-re becsülhető (Bideleux-Jeffries: *The Balkans*, 3; Szlovéniával és Görögországgal a könyv nem foglalkozik). Ez nem magyarázható csak a balkáni tradíciókkal, a 40 szocialista évvel és azzal, hogy a

mindannyian kis nemzetek. Ezért hagyományosan gyenge a biztonságérzetük, ami sokszor a legrosszabbat hozta ki belőlük: mindegyiknek volt és ma is van nagynemzeti rögeszméje, szomszédaival szembeni fölénytudata, nagyhatalmi patrónus iránti vágya.

A fentiek fényében kell értelmeznünk a „permanens háborús tűzfészek” paneljét is. Az Oszmán Birodalom komolyabb legyengülésétől és a balkáni népek felszabadító harcainak a kezdetétől, vagyis hozzávetőleg az elmúlt bő kétszáz évben (ha az első szerb felkeléstől, 1804-től számítjuk ezt a periódust) a térségben valóban nagyon sok háború zajlott le. Ez a szám akár 150 is lehet (bár ehhez a háború fogalmát igen tágan kell értelmezni), s ugyanennek a két évszázadnak a négy általános európai háborúja (a napóleoni, a krími és a két világháború) közül kettő, a krími és az első világháború közvetlenül összekapcsolódott a térség problémáival. De ezekből a számokból se jussunk elhamarkodott következtetésekre a balkáni népeket illetően. A 19. századi háborúk alapvetően az ún. keleti kérdéshez kapcsolódtak, vagyis az oszmán örökség körüli nagyhatalmi, főleg Habsburg-orosz vetélkedésről szóltak (jól példázzák ezt az 1877-1878-as évek).¹¹⁸ Ezeknek a háborúknak a balkáni népek inkább csak tárgyai voltak, semmint alanyai, önálló aktorai.

A délszláv népek régmúltját sem a „primordiális antagonizmus” uralta. A délszláv történelem nem ismer olyan jellegű és mértékű vallásháborúkat, mint az európai kora-újkor. A 19. századig a délszlávok közötti politikai kontaktusok viszonylag gyérek voltak és legtöbbször a neutrális egymás mellettség jellemezte azokat (különösen ha eltekintünk a keresztényeknek és a muszlimoknak az oszmán hatalomhoz való eltérő viszonyulásától), azután pedig a kooperatív és a konfliktusos korszakok váltakozása. De azután is „legalább annyi bizonyíték található a szerb-horvát kooperációra, mint az ellenségeskedésre”¹¹⁹, s a konfliktus-korszakok főleg az átfogóbb, nagyhatalmi szembeállásokba ágyazódtak, amelyek gyakran, mint a két világháború idején, ellentétes táborokba „sorolták be” a délszláv népeket.

Különösen jól látszott ez a második világháború idején. Megszokott jelenség az 1941-45-ös korszak értékelésénél, hogy annak (etnikai-vallási vagy osztályharcos indíttatású) polgárháborús oldalát, a harcok kegyetlenségét és a civilek elleni brutalitásokat

térséget az 1912-13-as és az 1991-99-es évek miatt több háború sújtotta, mint Nyugat-Európát.

¹¹⁸Lásd Palotás Emil: *A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén*. Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó.

¹¹⁹Wachtel: *Making a Nation*, 15.

a helyi sajátosságokból és az 1941 előtti királyi rezsim elnyomó politikájából vezetik le, mintegy ezzel is bizonyítandó az 1990-es évek „balkanista karakterét.” Ez a felfogás azonban alulértékeli a náci kontextust. Ugyanis a hitleri Németország kifejezetten „jugoszlavizálni” akarta az uralmát, hogy saját erőit más frontokra irányíthassa át. Jellemző, hogy a náci „független” államot, nagyobb területet, anyaországgal való egyesülést stb. kínáltak azoknak, akiket felhasználhatónak tartottak, mint a horvátoknak vagy az albánoknak, de a szlovéneknek például már nem. Az így létrehozott kollaboráns rezsimeket pedig igyekeztek minél tovább életben tartani, hogy az ellenállást polgárháborúba fojthassák.¹²⁰

A keleti kérdés háborúiban a balkáni népek még nem voltak önálló szereplők. A krími háború és az első világháború sem önmagában a térség miatt robbant ki, hanem mert a térség problémái beilleszkedtek az általános nagyhatalmi szembenállásokba. Ezzel kapcsolatban Christopher Clark (aki az első világháború kitöréséről szóló könyvét nem titkoltan részben a mai nézőpontok és erkölcsi ítéletek alapján fogalmazta meg, s abban a központi hatalmaknak a konvencionális értelmezéshez képest kisebb, az antantnak és a szerb nacionalizmusnak pedig nagyobb felelősséget tulajdonít¹²¹) maga is azt írja: „Nyilvánvalónak látszik, hogy a háború kitörésében központi szerepe volt a Balkánnak, hiszen itt történt a válság kialakulásához vezető kettős merénylet”, mégsem következett a balkáni helyzetből szükségszerűen a háború, hanem inkább a balkáni kezdet „szolgáltatta a fogalmi keretet a válság értelmezéséhez *azután* /kiemelés az eredetiben – JJ/, hogy csakugyan kitört a háború.”¹²² S valóban: az első világháborúba kezdetben a két szerb államon kívül egyetlen más balkáni ország sem kapcsolódott be, a második világháborúba pedig csak Mussolini Hitlerrel versenyezni akaró agresszivitása rántotta bele a térséget.¹²³

¹²⁰A második világháború jugoszláviai történetéről szóló egyik legkurrensebb nyugati összefoglaló: Stevan K. Pavlowitch: *Hitler's new disorder: the Second World War in Yugoslavia*. New York, 2008, Columbia University Press. Számos dokumentum és feldolgozás elérhetősége: Dokumenti i knjige o drugom svetskom ratu na teritoriji Jugoslavije i povezanim zbivanjima (<http://www.znaci.net>, utolsó elérés 2018. 09. 30.).

¹²¹„Az 1990-es évek Jugoszláviájának polgárháborúi aztán mindannyiunkat emlékeztettek a balkáni nacionalizmusok halálos veszélyességére. Sarajevó ostroma és a srebrenicai mészárlás óta nehéz úgy gondolni Szerbiára, mint a nagyhatalmi politikák pusztá tárgyára vagy áldozatára, és könnyebb annak látni a szerb nacionalizmust, ami: saját létjogán ható és működő történelmi tényezőnek.” Clark: *Alvajárók*, 15.

¹²²Uo, 565-566.

¹²³A német hódításoktól és a saját afrikai kudarcaiktól frusztrált Olaszország egy „biztos sikerre” vágyva 1940. október 28-án megtámadta Görögországot. A görögök azonban, akiknek megsegítésére érkezett egy kisebb brit kontingens, visszaverték az inváziós haderőt, sőt felszabadították a Mussolini által már 1939 áprilisától megszállva tartott Albánia déli részét (vagy Észak-Epiruszt, a görög nacionalizmus

A határokat pedig rendre nagyhatalmi gyámkodással és a nagyhatalmi vetélkedés stratégiai szempontjai alapján húzták meg, így azok még annyira sem követték az etnikai választóvonalakat, mint amennyire lehetett volna (az etnikumok földrajzi keveredése miatt teljesen nem lehetett volna). Ezért, továbbá mert a nacionalizmustól vezérelve mindegyik helyi állam a homogenitásra törekedett, s már a 19. században megindult az etnikai tisztogatások és a lakosságcserek sora. Ennek egyik legismertebb példája az első világháború utáni görög-török lakosságcsere, de az 1878-as berlini kongresszust követően a szűkebb délszláv térségben is sor került hasonlókra: sok muszlim költözött át Boszniából az oszmán területekre, s mintegy 30-30 ezer albán és szerb menekült át a (Szerbiához akkor odacsatolt) niš-i háromszögből Koszovóba, illetve fordítva.¹²⁴

Összességében azt mondhatjuk, hogy az első olyan nagy konfliktus, amely már főleg a helyi szembenállásokból táplálkozott, az 1912-13-as két Balkán-háború volt (kisebb helyi háborúk persze korábban is voltak, gondoljunk például az 1885. novemberi szerb-bolgár háborúra). Ekkor Bulgária, Görögország, Szerbia és Montenegró Isztambul előterét leszámítva elhódította az 1878-ban még megmaradt európai török területeket (első Balkán-háború), majd a magát Macedónia miatt kijátszottnak érző Bulgária megtámadta szövetségeseit, akik Románia és Törökország segítségével legyőzték (második Balkán-háború). Ekkorra – hozzávetőleg az 1878-1912 közötti időszakban – a „keleti kérdésből” már valóban „balkáni kérdés” lett, vagyis a helyi nacionalizmusok önálló aktorként (is) fellépve mind aktívabb és kezdeményezőbb szerepet játszottak. Jelen alfejezet kontextusában más szempontból is van jelentősége a két Balkán-háborúnak: annak atrocitásai nagymértékben hozzájárultak (a görög szabadságharc idején még pozitív, de a 19. század végére megromló) nyugati Balkán-image további romlásához, a „balkanizáció” (nagyobb egységek egymással tusakodó kisállamokká töredezése) mélyülő negatív megítéléséhez.¹²⁵

szerint). Az olasz intervenciót eredetileg nem támogató Hitler a Szovjetunió elleni hadjárat előestéjén nem engedhette meg a Südostraum káoszba süllyedését, az angolok balkáni jelenlétét és Olaszország vereségét, ezért beavatkozott a háborúba (1941. április 6.). A hadjáratot eredetileg csak Görögország ellen tervezték, számítva Jugoszlávia semlegességére. Mivel azonban a háromhatalmi egyezményhez 1941. március 25-én kénytelenül csatlakozó belgrádi kormányt két nappal később egy katonai puccs elsöpörte, a hadjáratot kiterjesztették Jugoszláviára is, amely április 17-én (Görögország pedig 24-én) kapitulált.

¹²⁴Lampe: *Yugoslavia as History*, 55.

¹²⁵Azonban, ahogy Robert Hayden írja, minden relatív: a 17 napos első öbölháború iraki áldozatainak száma kétszerese a Balkán-háborús áldozatok számának (Hayden: *From Yugoslavia to the Western Balkans*, 19). Nem biztos, hogy Hayden konkrét példája és számai helytállóak (bár valóban vannak

Nem kétséges persze, hogy valóban vannak olyan negatív balkáni sajátosságok, amelyek Jugoszláviának mint részben balkáni államnak a sorsára is kihatottak. A délszlávok a középkor folyamán különböző államok és egyházak kereteibe tagozódtak be, lényegében aszerint, hogy a Római Birodalom kettéosztásával (395) és az egyházszakadással (1054) keletkezett, a kereszténység nyugati és keleti ágát elválasztó vonal melyik oldalán éltek. Ez rányomta bélyegét a későbbi történetükre, hiszen az állami és az egyházi hovatartozás egyúttal meghatározott fejlődési modellt és társadalmi-kulturális attitűdöt jelentett. A szlovének és a horvátok, jóllehet idegen fennhatóság alatt álltak és csak a Nyugat peremvidékén éltek, mégiscsak részeseivé váltak az európai rendi fejlődésnek, míg a délkeleti területek arculatát alapvetően a bizánci és az oszmán hatások formálták. Ezért azt mondhatjuk – egyetértve Sabrina Ramet ide vonatkozó gondolatmentének alapjaival (de a köztársaságok konkrét jellemzésével már csak részben) –, hogy az egyes tagköztársaságok intézményi szempontból azonos politikai rendszerei a különböző kulturális hátterek miatt eltérő tartalmaknak adtak keretet.¹²⁶ Ugyanazokra a kérdésekre eltérő válaszokat adtak, sőt gyakran már maguk a felmerülő kérdések sem lehettek teljesen azonosak számukra. Hajlamosak voltak továbbá minden konfliktust nemzeti viszályként megélni, mert a nyelvi-nemzetiségi, a gazdasági-fejlettségbeni és a vallási-kulturális határok gyakran egybeestek. Ezért például egy beruházási projekt nem maradhatott meg „egyszerű” gazdasági allokációs kérdésnek: attól függően, hogy hová helyezik és hogyan finanszírozzák, azonnal egyes nemzetek/köztársaságok preferálása/diszkriminálása tónusában lehetett interpretálni. Ezt mutatja például a szlovéniai autót-vita. 1969 augusztusában a köztársasági vezetés nyíltan kifogásolta, hogy a szövetségi kormány az útépitésekre felvett külföldi hitelek közül az eredetileg tervezettnél kevesebbet adott Szlovéniának. Ebben a radikálisabb szlovén reformerek, mint Stane Kavčič kormányfő, annak jelét látták, hogy a szlovén érdekek nem érvényesülhetnek megfelelően a „még mindig túlzottan központosított” Jugoszláviában (a konfliktus egyébként más tekintetben is adalékul szolgál ahhoz, hogy nem lehet az etnikai és a politikai hovatartozást automatikusan azonosítani: a szóban forgó időszakban a szlovén Mitja Ribičič volt a szövetségi miniszterelnök).

Azonban a politikai kultúra tekintetében – és ez az igazán fontos – a délszláv népek

olyan becslések, hogy az iraki halottak száma jóval felülmúlja a két Balkán-háború 150-250 ezer közé tehető áldozat-számát) de a „minden relatív” gondolattal egyetértek.

¹²⁶Ramet: *Balkan Babel*, 29, 31.

között nincsenek akkora különbségek, mint általában a vallási és történelmi háttérükben. Erre nem az usztasa-csetnik-handzsár hasonlóság az egyetlen példa. A délszláv politikatörténetben gyakori a legitimáció karizmatikus típusa, a politikai perszonifikáció, az intézmények helyett a személyekben való gondolkodás. Ez Tito személyi kultusza láttán nyilvánvaló és Milošević esetében is láthattuk, de a horvátság Stjepan Radićhoz való viszonyát szintén jellemezte (aki egyike volt azoknak, akik a jugoszláv politikatörténetben a leglátványosabban jelenítették meg a „balkáni szeszélyességet”: például a kultuszminisztersége idején „kötségvetési okokból” be akarta zárni az 1919-ben alapított ljubljanai egyetemet¹²⁷). Az ún. „civilizált-barbár” törésvonal a politikában (miként az életmódban, gazdálkodási szokásokban, stb.) nem általában a „szerbek-ortodoxok-muszlimok versus horvátok-szlovének-katolikusok” viszonyban jelent meg, hanem az „őshonos-betelepült”, az iskolázottsági és az urbánus-vidéki relációkban. Erre vajdasági példákat is hozhatnánk (Milošević „antibürokratikus forradalmát” – lásd később – főleg az 1945 után a déli területekről betelepültek támogatják), de mivel a háborúkról írunk, relevánsabbak azok a példák, amelyek a kelet-szlavóniai konfliktus kirobbanását jellemezték, vagy Boszniában a multikulturális Szarajevó és a zártabb-elmaradottabb vidék kezdeti attitűdjeinek a különbségét mutatták.¹²⁸

Már pusztán ezért sem szabad a balkanizmust a jugoszláv felbomlás és az 1990-es évek „kivételesen brutális” hadviselése univerzális okává duzzasztanunk, arról nem is beszélve, hogy a Balkán leminősítő, orientalista leírása nemcsak a tényleges balkáni állapotokról tanúskodik, hanem időnként bizony a nem-balkáni véleményalkotók felületes fölénytudatáról is. Ezért nem eshetünk bele abba a csapdába, amelyet Georges Prévélakis

¹²⁷ Alojz Ivanišević: Kao guske u maglu? Položaj Hrvatske u prvoj jugoslavenskoj državi. Između mita i stvarnosti. *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, Vol 42 (2010), No. 1, 305-354, str. 317. – <https://hrcak.srce.hr/63335>, letöltve 2018. 07. 06.).

¹²⁸ A kelet-szlavóniai harcok kirobbanásában nagy szerepük volt az intoleránsabb, 1945 után Boszniából és más déli területekről betelepült, mindkét (szerb, horvát) nemzetiségű lakosoknak, valamint Gojko Šušak (Tuđman későbbi hadügyminisztere) provokatív fellépésének (Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 164-165, 168; Silber-Little: *Jugoszlávia halála*, 189-190). A Kanadából hazatért Šušak példája arra is rámutat, hogy az emigrációnak az a része, amely a titoizmusban csak a diktatúrát látta, szintén fontos szerepet játszott az események elfajulásában. Ők a kései Jugoszláviára is a korai titoizmus kemény diktatúrájának optikáján át néztek.

John Allcock egy tanulmánya pedig a rurális-urbánus különbség fontosságára hívja fel a figyelmet. Krajina és Herceg-Bosznia példáin Allcock azt mutatja be, hogy a gazdaságilag elmaradottabb, a modernizációtól és (a jugoszláv társadalomba való) integrációtól kevésbé érintett rurális vidékek, amelyek egy város-központú rendszer elhanyagolt szegmenseinek érezték magukat, mennyivel fogékonyabbak voltak a nacionalizálódásra. (John B. Allcock: Rural-urban differences and the break-up of Yugoslavia. *Balkanologie*, Vol. VI. /2002/, No. 1-2., pp. 101-125., <https://journals.openedition.org/balkanologie/447?file=1>, letöltve 2016. 11. 27.)

(aki egyébként a térség megértéséhez maga is elengedhetetlennek tartja a helyi kultúrának mint „az embereknek a legtágabb értelemben vett környezettel folytatott párbeszéde termékének” az alapos ismeretét) a délszláv háborúk nyugati percepciójáról írva így fogalmaz meg: „A homo balkanicus a kortársak szemében egyre inkább a barbárság riasztó megtestesülésévé válik. A régió minden szenvedésének és minden stabilitást fenyegető tényezőnek a legfontosabb okát egyre inkább e javíthatatlan balkániak romlott természetében keresik”, s ezt a véleményt a balkáni emberek iránti „szinte rasszista bizalmatlanságtól” már csak egy lépés választja el.¹²⁹

A balkanista megközelítés egyik feltevése, hogy a katolikus és közép-európai szlovénokat és horvátokat a szerbek és a világháborúk győztes nagyhatalmai „kényszerítették be a mesterséges Jugoszláviába”¹³⁰ – ez az állítás gyakran nem is csak implicit¹³¹ –, illetve hogy Jugoszlávia belpolitikai törésvonalai lényegében az etno-kulturális választóvonalakon alapultak. Ezen feltevés leegyszerűsítő jellegét leginkább a szlovének és a horvátok Jugoszláviához való viszonyának elemzésével, azon belül is a Jugoszlávia „működtetésében” rendkívül fontos szlovén-szerb tengely felidézésével lehet bemutatni.

A szlovének és Jugoszlávia

A korai szlovén nemzeti mozgalom vezetőinek és programadó ideológusainak a zöme, noha általában híve volt a délszláv rokonság és együttműködés eszméjének, a szlovén nemzet jövőjét egészen az első világháború végéig Habsburg-keretekben képzelte el. Alapvető

¹²⁹Prévélakis: *A Balkán*, 13.

¹³⁰A különböző felbomlás-interpretációkhoz különböző (titói) Jugoszlávia-képek kapcsolódnak. A felbomlást elkerülhetetlennek tartók a „totalitárius Jugoszláviát” látták és a hangsúlyt az állam mesterséges, nemzet-elnyomó és diktatórikus jellegére tették. Akik szerint volt lehetőség a délszláv állam polgári-liberális átalakítására, azoknál egy „fejlődőképes Jugoszlávia” jelenik meg: a rendszerváltással az új világrendbe beilleszkedni képes állam, amelyet nem a történelmi szükségszerűség rombolt le (mert például a nemzeti sajátosságok és érdekek nem egyszerűen elnyomva, hanem részben, különösen az 1974-es alkotmánnyal, intézményesítve voltak), hanem a nacionalizmusok tetőzéséhez vezető adott politikai körülmények. A baloldali narratíva pedig hajlamos egy olyan „haladó Jugoszláviát” látni, amely kereste a szocializmus életképes formáját és megpróbált szembe szegülni a kapitalista globalizációval.

¹³¹„Jugoszlávia nem az önrendelkezés alapján jött létre. Szerb szuronyokkal alkották meg, amelyek a szerb királyt Jugoszlávia királyává tették.” Ramet: *Balkan Babel*, 40. Ez a megfogalmazás azt sugallja, hogy a centralizált Karađorđević-monarchia ellenzése azonos volt Jugoszlávia általában vett elutasításával.

céljuk az ausztrósláv föderalizmus szellemében az volt, hogy a Monarchia tartományilag szétaggolt szlovén-lakta területeit egyesítsék egy autonóm közigazgatási egységbe (vagyis a karintiai, stájerországi, tenger melléki, muravidéki szlovén-lakta területeket összevonva a nemzetiségileg zömmel szlovén Krajnával hozzák létre az „Egyesült Szlovéniát”), s abban a szlovén legyen a hivatali és az oktatási nyelv. Még a Jugoszláv Klubnak, az osztrák birodalmi gyűlés délszláv (szlovén, valamint dalmáciai és isztriai horvát) képviselőinek 1917. május 30-i deklarációja sem szakít a Habsburg-kerettel: „Az alulírott nemzetgyűlési képviselők, akik a Jugoszláv Klubba tömörülnek, bejelentik, hogy a nemzeti elv és a horvát államjogok alapján követelik a Monarchiában lévő szlovén-, horvát- és szerb-lakta területek egyetlen, autonóm politikai testületbe való egyesítését. Efelett ne uralkodhassanak idegen népek, szerveződjék demokratikus alapon, a Habsburg-Lotharingiai dinasztia jogára alatt. Minden tőlük telhetőt megtesznek azért, hogy követelésüket az egyesült nép támogatásával megvalósítsák.”¹³²

A szlovén vezetők átorientálódása csak a világháború végén, a vereség hatására, valamint a dualista Habsburg-Monarchia föderalizálásába, vagy legalább egy osztrák-magyar-délszláv trializmus lehetőségébe vetett évtizedes reményeik immár sokadik kudarcára nyomán ment végbe. Ezirányú kezdeményezéseik ugyanis gyakorlatilag mindvégig elutasításra találtak¹³³, így a szlovén vezetők zöme elfogadta a Monarchián kívüli közös délszláv állam alternatíváját.

A szlovének jugoszláv-orientációját vitatóknak gyakori érve az 1920-as dél-karintiai népszavazás. Sőt az, hogy a délszláv államközösség létrehozásáról sosem tartottak népszavazást, a demokratikus legitimáció hiánya és a jugoszláv állam mesterséges jellege melletti általános érvként is elhangzik. A kérdésfeltevés történetietlenségétől eltekintve (a

¹³²Idézi Barbara Jelavich: *A Balkán története*. Budapest, 1996, Osiris-2000, II. kötet, 132. old.

¹³³Károly 1918. október 16-i deklarációja – amelyet a föderalizáció magyar ellenzése miatt csak osztrák császárként adhatott ki – a birodalom ciszlajtán felére szólóan meghirdette a szövetségi állammá alakítás tervét. A magyar vezetésnek az egészen 1918. október végéig fenntartott görcsös ellenkezését – a délszláv egység csak részlegesen, Horvát-Szlavónország, Dalmácia és (esetleg, végső engedményként, illetve az ún. osztrák-lengyel megoldás kompenzációjaként) Bosznia-Hercegovina összevonásával és csak a Magyar Királyságon belül jöhet létre – markánsan fejezte ki Tisza István 1918. szeptember 28-i szarajevói, akkor már több mint abszurd fenyegetése: lehet, hogy Magyarország elbukik, de még lesz annyi ideje, hogy összezúzza a délszláv egységtörekvéseket. A magyar álláspont negatív horvát percepciójáról lásd Bilandžić: *Hrvatska moderna povijest*, 57-59. Mark Cornwall egy újabb tanulmányában szintén rámutatott a magyar elit kompromisszum-képtelenségre (The Habsburg Elite and the Southern Slav Question 1914-1918. In: Lothar Höbelt – Thomas G. Otte (eds.): *A Living Anachronism? European Diplomacy and The Habsburg Monarchy: Festschrift für Francis Roy Bridge zum 70. Geburtstag*. Wien, 2010, Böhlau, pp. 239-270.)

történelemben ritka az effajta államalapítás) érdemes elgondolkodnunk azon, hogy elutasító eredménnyel járt volna-e az államközösség szükségességére rákérdező népszavazás, ha tudjuk, hogy az államközösség szükségességéről (nem centralista-monarchikus formájáról!) a korabeli szerb, horvát és szlovén politikai elitben széleskörű egyetértés uralkodott (nem konszenzus, de a frankisták¹³⁴ kivételével az összes releváns erőre kiterjedő egyetértés)? Nem volt tehát olyan ellen-elit, amely alternatívát nyújthatott volna.

Ebben a kontextusban a dél-karintiai népszavazás sem Jugoszlávia szlovén elutasítását mutatja. Való igaz, az 1920. október 10-i referendumon 96 %-os részvétel mellett az Ausztriában maradás kapott 59 %-os többséget. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy az érintett terület lakosságának csak 69 %-át alkották a szlovének, akkor elfogadhatjuk azokat a szakirodalmi becsléseket, miszerint a szlovén voksok többségét az egyesülés mellett adták le.¹³⁵ A lakosság 30 %-át kitevő németek ugyanis aligha szavaztak az SZHSZ-Királysághoz csatlakozásra. Az akkori felfokozott nacionalista érzelmek alapján feltehetjük azt is, hogy ezt a szűkebb (szlovéneken belüli) többséget a szlovén politikusok kampánya eredményezte, s nem önmagában az, hogy a szóban forgó területet (csak az elvesztett népszavazás után kivonuló) SZHSZ-haderő ellenőrizte.

A szerb-szlovén tengely a királyi korszakban

1918-től kezdve tehát a szlovén politika centrumába – lényegében egészen az 1980-as évek legvégéig – a délszláv föderáción belüli autonóm Szlovénia kivívása-biztosítása került. Ez igen fontos különbség a horvátok Jugoszláviához való viszonyulásával szemben, akiknél mint nagyobb és saját állami tradícióval rendelkező népnél a jugoszláv orientáció mellett mindig létezett (hol kisebb, hol nagyobb erővel, de a jugoszláv orientáció dominanciájának időszakában is létezett) az önálló államiság eszméje. A föderalista elvárás azonban azt is mutatja, hogy a szerbekkel való összefogás elfogadása nem a szerb centralista-monarchista

¹³⁴A Josip Frank-féle Tiszta Jogpárt, amely az 1895-ben szétszakadt történelmi Horvát Jogpárt egyik, Habsburg-barát és szerbellenes utódpártja volt, s később az usztasák forrásvidékéül szolgált.

¹³⁵Szilágyi Imre: A szlovén-német asszimilációs folyamatok. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*, 9. évf. (1998), 2. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00032/pdf/05.pdf>, 3. old. (letöltve 2017. 11. 09.). Lásd még Pándi Lajos (szerk.): *Köztes Európa 1763-1993. Térképgyűjtemény*. Budapest 1997, Osiris, 129/b. (<http://terkepek.adatbank.transindex.ro/belso.php?nev=129>, letöltve 2017. 07. 08.).

Jugoszlávia-értelmezés szlovén akceptálását jelentette. A közös államhoz csatlakozás valójában egy kis nép félelmeinek a kifejeződése volt, egy olyan kis népé, amely nem bízott az önálló államiság lehetőségében – de az akkori viszonyok között nyugodtan nevezhetjük ezt reális helyzetfelmérésnek is –, ezért rá volt utalva egy nagyobb, nemzetfenntartó állami keretre. A szlovének nem is kísérleteztek a párizsi békekonferenciához küldött olyan petíciókkal, amilyenekkel (persze sikertelenül) Radić a horvátok, Hlinka pedig a szlovákok nevében próbálkozott.¹³⁶

A félelem különösen erős volt az első világháború végén, amikor attól tartottak, hogy az antant a vesztesek között fogja számon tartani őket és kiszolgáltatja az olasz imperializmusnak. Az antant ugyanis az 1915. április 26-i londoni titkos szerződésben többek között szlovén területeket ígért – az eredetileg a hármasszövetséghez tartozó – Olaszországnak, ha az antant oldalán lép be a háborúba.¹³⁷ A szerződés főbb tartalmi elemei persze hamar kiszivárogtak, majd 1917 végén a titkos diplomácia ellen kampányoló bolsevik kormány nyilvánosságra hozta.

Ennek az antant-ígéretnek nagy szerepe volt a Monarchia szlovén (és horvát) politikusainak és katonáinak sokáig fennálló lojalitásában, ugyanis a délszláv katonák nagy része az olasz fronton harcolt vagy a tengerészetnél szolgált (ahol szintén nem sok szerb és orosz ellenséggel találkozhatott). Az olasz expanzió nem pusztán elméleti veszély volt, mert az olasz csapatok 1918 őszén megkezdték a beígért területek birtokba vételét, sőt az új Ausztria is a sajátjának tekintett számos szlovén-lakta (bár vegyes etnikumú) területet. Ezzel szemben a szerb expanziótól való félelem a szlovének között gyakorlatilag nem létezett, mert a szlovén régiók nem szerepeltek a nagyszerb nacionalizmus hagyományos célterületei között (ellenben a nagyhorvát nacionalisták között akadtak, akik a szlovéneket „hegyi horvátoknak” tartották). Mindebből jól látszik, hogy a szlovén jugoszlávizmus az érdekalapú pragmatizmuson alapult; bár voltak hívei a délszlávok nemzeti azonosságának, csak csekély kisebbséget alkottak. Emellett figyelembe kell venni, hogy a szlovén (és

¹³⁶Radić vonatkozásában lásd Ivo Banac: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Ithaca – London, 1984, Cornell University Press, p. 240.

¹³⁷Londonski pakt. In: Branko Petranović – Momčilo Zečević (urs.): *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*. Belgrád, 1988, Rad, str. 54-56 (részletek). A titkos szerződés Olaszországnak ígérte a szlovén etnikai terület kb. egyharmadát. A londoni paktum azzal is hozzájárult az SZHSZ-Királyság létrehozásához, hogy a horvátokban szintén félelmet keltett (Isztria, Észak-Dalmácia és a szigetek többsége szintén az olaszoké lett volna), a szerbekben pedig ambivalenciát. A paktum akceptálta a szerb és montenegrói területi igények egy részét, de Szerbia nem volt részese a szerződésnek és abban a balkáni olasz terjeszkedés veszélyét látta.

horvát) vezetőknek szembe kellett nézniük az 1918 őszén a délszláv régiót is elérő forradalmi paraszt- és katona-mozgalmakkal („zöld káder”), amelyeknek hadsereg és rendőrség hiányában nem tudtak gátat vetni. Etnikai területük egyben tartását és a belső rendfenntartást tehát csak a világháború győzteseinek közé tartozó Szerbiával való megegyezéstől, illetve az ezáltal elnyerhető politikai és katonai támogatástól remélhették.

Olaszország balkáni terjeszkedésében a regionális vezető szerepre pályázó Szerbia is ellenérdekelte volt, a délszláv állam alapvető értelme azonban Szerbia számára az volt, hogy keretet adhatott a szerb nemzet állami egyesítésének. Ezért tartották vállalhatónak az eredetileg nem is a szerb, hanem a horvát nemzeti mozgalomban megszületett jugoszláv eszmét, különösen a klasszikus szerb nemzetpolitikai célok (a szerb, pontosabban a szerb nacionalizmus által annak tekintett területek Szerbiához csatolása) közvetlen megvalósíthatatlansága esetén. A Monarchia-beli szerbek számára pedig a Szerbiával való egyesülés magától értetődő célnak számított az első világháború végén.

Mint ismeretes, 1914 után a szerb kormányzat kettős hadicélt fogalmazott meg (a szerb államiság megvédésén túl természetesen). Alapvető célja a Monarchia egyes területeinek, valamint Albánia északi részének a megszerzése volt. Ezekre kaptak is ígéretet az antantól, de nem a remélt mértékben. Bosznia-Hercegovinára, a Szerémségre, Bácskára, egyes észak-albán és dél-dalmát területekre vonatkozó igényeiket akceptálták, de a maximális nagyszerb elképzeléseket (amelyek a fentiek mellett felölelték még más – horvátországi, baranyai, bánsági – területeket) még a cári kormány sem támogatta maradéktalanul. Mi több, az antant Bulgáriának a saját oldalára vonása érdekében azt is elvárta Belgrádtól, hogy mondjon le az 1912-13-as Balkán-háborús szerzemények egy részéről: Macedóniát legalább részben engedje át Szófiának.¹³⁸

A szerb kormány már az 1914. december 7-i niš-i deklarációban¹³⁹ felvette hadicéljai közé az összes délszláv terület felszabadítását és egyesítését, ami az antant-ígéretnek szűkössége miatt a pánszerb program melletti alternatív hadicéllá vált. Ilyenként egyrészt propaganda-célokat szolgált, másrészt az esetleges megvalósulást Szerbia egyszerű kiterjesztéseként, a nem-szerb délszláv területek bekebelezéseként képelték el.¹⁴⁰ Legfőbb nemzetközi támasza, az orosz cárizmus 1917-es bukása után azonban

¹³⁸Ezt a szerb parlament 1915. augusztus 23-án végleg elutasította (Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 39-40).

¹³⁹Niška Deklaracija. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 37.

¹⁴⁰Mindebből látható, hogy eredendően a szerb jugoszlávizmus is a pragmatizmuson alapul, s az egységeszme romantikus változatának (a délszlávok nemzeti azonosságának) a szerbek között sem volt

Szerbiának módosítania kellett politikáját. Keresni kezdte a kapcsolatot a Monarchiából emigrált, szövetségesekre szintén ráutalt délszláv politikusokkal (Jugoszláv Bizottság, JO).¹⁴¹ Ebből a törekvésből fakadt az 1917. július 20-i korfui deklaráció, a szerb emigráns kormány és a Jugoszláv Bizottság közös kiáltványa, amelyben a két fél hitet tett a szerb-horvát-szlovén nemzeti azonosság és a közös állam létrehozása mellett.¹⁴² Másfelől az oroszországi forradalmak azzal is elősegítették a jugoszláv állam megalakulását, hogy oldották a nyugati hatalmak, főképp Anglia óvakodását egy monstre délszláv állam létrehozásától, minthogy eredetileg tartottak annak várható cári orientációjától. Mindez szerb szempontból azt jelentette, hogy az első világháború végén egyfelől megnyílt a szerb nemzet állami egyesítésének lehetősége; másfelől hogy annak végrehajtására nem a hagyományos szerb nemzeti program, hanem a délszláv egység elfogadása volt a járhatóbb út.

A hagyományos szerb nemzeti program „feladását” az 1980-as évek óta Szerbiában sokan másképp ítélik meg: súlyos történelmi tévedésnek tartják. Ljubodrag Dimić történész-akadémikus összegzése még viszonylag árnyaltan látja Jugoszlávia helyét a szerb nemzet történetében. Összességében a királyi államot pozitívan értékeli, a Tito-korszak első húsz évét vegyesen, az utolsó negyedszázadot viszont negatívan. Dimić szerint a szocialista Jugoszláviában a szerb népnek sokkal kisebb szerepe volt, mint az 1918-41 közötti korszakban. Nemzeti mozgalmát (értsd: a csetnikeket) szétverték, értelmiségét megtizedelték, kisebbségeinek privilegizálásával (például Koszovóban), a mesterséges nemzet-teremtéssel (a montenegróiak és a muzulmánok elkülönítésével) és a belső föderalizációval (a Szerbián belüli autonóm tartományok felállításával) feldarabolták, gazdaságilag diszkriminálták. Vagyis a szerbek egy ál-föderációként megkonstruált államban kényszerültek élni, amelynek erőviszonyai úgy voltak elrendezve, hogy a második világháború során létszámában, gazdasági erejében, tradícióiban, morális erejében amúgy is súlyosan megkárosított Szerbia, ill. a szerb nemzet „ne nyithassa meg a szerb kérdést”, ne vethesse fel az állam átstrukturálásának ügyét.¹⁴³

sokkal több híve, mint a szlovének között; különösen kezdetben nem terjedt túl bizonyos baloldali és ifjúsági rétegeken. A 19. században óvatos volt iránta a horvát-szlavónországi szerbség is, mivel helyi kisebbségként tartott attól, hogy a jugoszlávizmus által beolvadhat a katolikus/horvát többségbe.

¹⁴¹Proglas o osnivanju JO. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 62-63.

¹⁴²Krfska Deklaracija. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 66-68.

¹⁴³Ljubodrag Dimić: *Srbi i Jugoslavija. Prostor, društvo, politika (Pogled s kraja veka)*. Belgrád, 1998, Stubovi kulture, főleg 64-67. és 182. oldalak.

Mihailo Marković még kritikusabb. Az egykori Praxis-kör egyik legnevesebb filozófusa (később, az 1990-es évek elején a Milošević-vezette Szocialista Párt, az SPS vezető ideológusa) szerint Jugoszlávia kezdettől fogva „fatális aszimetriában” szenvedett. Mivel a szerbek és montenegróiak 1918-ra már átmentek a nemzetállami fázison, készen álltak a nemzetfeletti közösségre. Egységre nyitottságukkal azonban szemben állt a horvátok és a szlovének szeparatista attitűdje. Számukra az osztrák-magyar uralom miatt a nemzetállam létrehozása volt a legfőbb prioritás, s Jugoszláviát (amelyet az 1918-as kényszerhelyzetükben is csak mint a kisebbik rosszat fogadtak el) csupán eszközként használták ennek érdekében. Ez a cél mindent felülírt, sőt a szeparatizmusuk gyakorlatilag kizárta azt is, hogy Jugoszlávia mint egész valódi polgári demokrácia lehessen: ugyanis a közös döntéshozatalban az „egy ember, egy szavazat” elve helyett a szlovének és a horvátok mindig a nemzeti paritásra törekedtek.

Azonban Sándor¹⁴⁴ és Pašić¹⁴⁵ ahelyett – írja Marković –, hogy elfogadta volna az antant ajánlatát a szerb állam területi kiterjesztésére, a horvátokkal és szlovénekkel való egyesülést választotta. Ez volt „a szerb nép történelmében a legnagyobb hiba”, amelyért később igen súlyos árat kellett fizetni: emberéletek millióit és alkotóenergiák sok évtizedes elvesztegetését. Tito 1945-ben más stratégiát választott ugyan Jugoszlávia megőrzésére („Bratstvo-Jedinstvo”, Testériség-Egység), de az valójában a „gyenge Szerbia = erős Jugoszlávia” gyakorlatában testesült meg és az öngyilkos hatású 1974-es alkotmányban kulminált. Ezzel beteljesült az, ami a kezdeti aszimetria miatt eleve várható volt: bebizonyosodott, hogy nem lehet nemzetfeletti közösséget létrehozni nemzetállami fázison még át nem ment népekből (noha, teszi hozzá Marković, az ország 1991-92-es végső felbomlásához más okok is hozzájárultak).¹⁴⁶

Kosta Nikolić a *Jedna izguljena istorija* c. könyvében egyenesen a szerbség számára elveszett évszázadnak minősíti a 20. századot. Demográfiai, gazdasági,

¹⁴⁴I. Sándor (Aleksandar Karađorđević, 1888-1934) 1921-29-ben az SZHSZ-Királyság, majd 1934-ig Jugoszlávia uralkodója, előzőleg, 1914-21-ben idős és beteg apja, I. Péter mellett régens. 1934. október 9-én egy usztasa megbízásból cselekvő VMRO-terrorista Marseille-ben meggyilkolta. Utóda fia, a kiskorú II. Péter lett, aki mellett 1941. március 27-ig régensként Pál herceg, Sándor unokafivére gyakorolta a hatalmat (az 1889-1903 között szintén I. Sándor néven uralkodó Aleksandar Obrenović csak Szerbia királya volt).

¹⁴⁵Nikola Pašić (1845-1926) a szerb Népi Radikális Párt elnöke, 1891 és 1926 között nyolc alkalommal Szerbia, illetve az SZHSZ-Királyság miniszterelnöke.

¹⁴⁶Mihailo Marković: *Uzroci razbijanja Jugoslavije. Sociološki pregled*, XXVIII/2 (1994), 205-212 (http://www.ac-info.org/attach/User/Marković_Mihailo/OtherInformation/article.pdf, letöltve 2016. 11. 17.), főleg 205-208. oldalak.

nemzetpolitikai szempontból egyaránt katasztrofális korszak volt, amelynek végén Szerbia marginális és izolált helyzetben, még Montenegró által is elhagyottan találta magát Európa térképén. S erről nemcsak Jasenovac, a kommunizmus, Milošević és a nyugati beavatkozások tehetnek, hanem a szerb elit permanens dezorientáltsága is, kezdve attól, hogy Sándor és Pašić az első világháború idején naivan és tévesen a jugoszláv opciót választotta a szerb eszme helyett.¹⁴⁷

A szerbségnek azonban az első világháború idején (ahogy a második alatt sem) Jugoszlávia és az „életképes szerb nemzetállam” között kellett választania. Jugoszlávia alternatívája egy olyan „kis-Nagyszerbia” volt, amely egyrészt nem ölelt volna fel minden szerb (vagy annak mondott) területet, másrészt korántsem biztos, hogy a szlovéneknek és a horvátok felének a „távollétében” képes lett volna az odakerülő horvátoknak, bosnyák-muzulmánoknak, vajdasági németeknek és magyaroknak, koszovói és észak-albániai albánoknak, macedo-szlávoknak a nemzetállami Szerbiába való integrálására. Az SZHSZ-Királyságban a „háromnevű nemzet” 85 %-os többséget alkotott, ezzel szemben a londoni szerződés, az 1915. augusztusi antant-ajánlat vagy a Simović-Antonijević-vonal¹⁴⁸ alapján feltételezhető 8-9,5 millió Nagy-Szerbiának 40-55 %-ban nem-szerb lakosa lett volna. Ez arány még annyi esélyt sem adott volna a konszolidációra, mint amennyivel az SZHSZ-Királyság legalább megpróbálkozhatott. Sőt az sem biztos, hogy az 1915-ös ígéretek beválthatók lettek volna. 1918-ban ugyanis az antantban már nem volt ott a cári birodalom, viszont ott volt az USA. A wilsoni doktrínákkal pedig össze-egyeztethetőbb volt az SZHSZ-Királyság, mint Nagy-Szerbia, mert jobban lehetett az önrendelkezési elvekkel érvelni mellette.

Összefoglalóan: az első világháború végén létrejött egy olyan szerb-szlovén cél- és érdek-azonosság, amelynek – a két fél minden későbbi vitája ellenére – kiemelkedő szerepe volt a délszláv állam kétszeri létrehozásában és működtetésében. Susan Woodwardra hivatkozva azt mondhatjuk, hogy a jugoszláv politikatörténetben fontosabb volt a szerb-

¹⁴⁷Kosta Nikolić: *Jedna izgubljena istorija. Srbija u 20. veku*. Beograd, 2016, Službeni glasnik, különösen a 351-379. oldalak.

¹⁴⁸A horvátokkal szemben az egyesülés elmaradásának esetére megfogalmazott 1918-as szerb területi követelés. Eszerint Szerbia nyugati határa a Barcs-Una folyó-Knin-Šibenik vonal lett volna (Bilandžić: *Hrvatska moderna povijest*, 66). Horvát részről akkor és később is felmerült a gyanú (például az ún. Nettuno-egyezmény vitájában, lásd később), hogy Szerbia valójában a horvát területek szerb-olasz felosztására aspirált egy „tenyérnyi Horvátország” meghagyásával. Szerb részről azonban nagyobb haszonnal kecsegtetett a délszláv Piemont szerepköre, mint Olaszország „beengedése” a Balkánra.

szlovén konfrontáció hiánya, mint a szerb-horvát konfliktusok megléte.¹⁴⁹ A változékony szerb-horvát viszonytal szemben a szerb-szlovén viszonyt alapvetően a jugoszláv stabilitás iránti igény vezérelte, s ez a szlovének számára politikailag még akkor is fontos volt, amikor gazdasági tekintetben a horvátokkal értettek egyet. Ezért a szlovén-szerb viszony a rapszódikus(abb) szerb-horvát kapcsolatokhoz képest szilárd pragmatikus szövetségként – ahogy Christopher Bennett írja, Ljubljana-Belgrád tengelyként¹⁵⁰ – funkcionált, mind a királyi, mind a titói korszakban. Sőt, mint látni fogjuk, bizonyos szerb-szlovén érdekazonosság még (az 1974-es) jugoszláv állam 1991-es felszámolását illetően is létezett.

A fentieknek megfelelően a szlovének nagy szerepet vállaltak az egyesüléshez vezető politikai folyamatokban. Ahogy Mitja Velikonja írja, a szlovének őszintén támogatták Jugoszlávia létrehozását és később a két világháború közötti időszakban sem volt (noha magát a nemzeti integralizmust elvetették) egyetlen párt vagy befolyásos értelmiségi sem jugoszláv-ellenes.¹⁵¹ Božo Repe hasonló véleményen van: „A szlovének sokáig hittek Jugoszláviában... /és a katasztrófával fenyegető első világháború végén – JJ/ ...a jugoszláv államba való belépést látták az egyetlen megoldásnak.”¹⁵² Egy későbbi, s a szlovén-jugoszláv viszony egészét áttekintő tanulmányában Repe gyakorlatilag ugyanilyen értékelést ad. Szerinte (a főleg gazdasági háttérű) „konstans elégedetlenség” ellenére a szlovének hittek Jugoszláviában, amely segített nekik abban, hogy leküzdjék az első világháborútól a hidegháború végéig tartó, számukra nehéz periódust. S a „tagadhatatlanul létező” nacionalizmus ellenére később sem lettek ab ovo jugoszláv-ellenesek, hanem – folytatja Repe – azért választották a függetlenséget az 1990-es évek elején, mert a közös államkeretben már nem láttak esélyt a demokratizálásra és modernizációra.¹⁵³

A királyi Jugoszlávia meghatározó szlovén pártja a Néppárt (SLS) volt.¹⁵⁴ A

¹⁴⁹Woodward: *Balkan Tragedy*, 63.

¹⁵⁰Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 7, 102.

¹⁵¹Mitja Velikonja: Slovenia's Yugoslav Century. In: Djokić (ed.): *Yugoslavism*, 84-99, p. 87, 89. Szlovénia „jugoszláv évszázadáról” magyarul lásd Szilágyi Imre: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*. Budapest, 1998, Teleki László Alapítvány.

¹⁵²Božo Repe: Zakaj so Slovenci vstopili v Jugoslavijo in zakaj so iz nje odšli? In: Bojan Balkovec (ur.): *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*. Ljubljana, 2009, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 21-46, str. 21. (<http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?urn=SISTORY:ID:1582> – letöltve 2016. 11. 19.)

¹⁵³Repe: *Slovenia and Slovians in Yugoslavia*, 186, 214-215.

¹⁵⁴Az SLS-ről, különösen annak 1918-21 közötti politikájáról lásd Banac: *The National Question in Yugoslavia*, 340-351. A királyi Jugoszláviáról magyarul lásd Bíró László: *A jugoszláv állam 1918-1939*.

választásokon (már 1918 előtt is) a szlovén voksok többségét rendre megszerző SLS vezére, Anton Korošec (1872-1940) már az egyesítésben is nagy szerepet vállalt. Ő lett az 1918. október 5-6-án Zágrábban megalakult a Szlovén-Horvát-Szerb Nemzeti Tanács elnöke, amely a Monarchia délszláv népeit kívánta reprezentálni, majd miniszterelnök-helyettes lett az 1918. december 20-án megalakult első jugoszláv kormányban. Később még számos alkalommal vállalt szerepet a központi hatalomban. 1928. július 28. – 1929. január 6. között miniszterelnök volt, az egyetlen nem-szerbként az egész királyi korszakban, 1935-1939-ben pedig belügyminiszter és az országot akkor kormányzó szerb-szlovén-bosnyák pártunió (Jugoszláv Radikális Közösség – Jereza, JRZ) egyik vezetője.¹⁵⁵ Korošec egészen a haláláig megőrizte a „szlovének vezérének” státuszát és a Jugoszlávia iránti lojalitását. Az 1930-as évek végén, látva a Jugoszláv Királyság számára vészesen alakuló nemzetközi körülményeket, különféle vészforgatókönyveken kezdett gondolkodni (önálló Szlovénia valamilyen nemzetközi védnökség alatt), de akkor is úgy tartotta, hogy a szlovének számára Jugoszlávia a legjobb megoldás.¹⁵⁶

A szlovén-jugoszláv kapcsolat szempontjából még tanulságosabb az egyik párthíve, Marko Natlačen pályafutása. Fiatalon ő írta 1914 egyik hírhedt szerbellenes uszító szövegét¹⁵⁷, majd elfogadva Jugoszláviát az SLS egyik vezetőjévé és a szlovén területeket felölelő Dráva-bánságnak a bányájá (1935-1941) emelkedett. 1941 áprilisában megpróbálkozott egy szlovén állam kikiáltásával, majd egy ideig együttműködött az olasz megszállókkal abban a hitben, hogy elérhet valamilyen önkormányzatot. Miután ez nem sikerült, ismét arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szlovén nép jövője a föderatív Jugoszláviában van (a partizánok azonban nem bocsátották meg Natlačennek a kollaborációt és 1942. október 13-án halálos merényletet követtek el ellene).

Mint említettük, a délszláv államközösség szükségességéről vallott szlovén álláspont nem jelentette a szerb unitáris-centralista nemzet- és állam-felfogás elfogadását,

Budapest, 2010, MTA TTI; Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, 2003, Osiris; Joseph Rothschild: *Jugoszlávia története a két világháború között*. Szeged, 1996, JATE.

¹⁵⁵A szerb NRS-ből, a szlovén SLS-ből és a boszniai muzulmán JMO-ból álló JRZ-nek jelen fejezet kontextusában más tanulsága is van. A JMO részvétele mutatja a boszniai muzulmánok – tipikusan a kisebbségekre jellemző – politikai attitűdjét: jóban kell lenni a mindenkori hatalommal. Részben ezért nem jött létre vallási-civilizációs alapú „muszlim tengely” (tartós bosnyák-albán-török politikai összefogás) sem a jugoszláv politikai küzdőtéren.

¹⁵⁶Bojan Godeša: Ali je bil Korošec iskren Jugoslovan? In: Balkovec (ur.): *Jugoslavija v času*, 134.

¹⁵⁷Srbe na vrbe! – Szerbeket a fűzfákra, vagyis: akasszátok fel a szerbeket! A (Bojni grom-ként is ismert) vers címe a két világháború idején az egyik legelterjedtebb szerbgyűlölő szlogennek számított és 1991 után „reneszanszát” élte.

sem a Karađorđević-monarchia automatikus elismerését. Általánosságban akceptálták a „háromnevű nemzet” eszméjét, s annak részeként fogták fel a szlovénséget. Belpolitikailag azonban az „alapjaiban egységes szerb-horvát-szlovén (1929-től jugoszláv) nemzet” három egyenrangú „történelmi törzsének” a sajátosságait és azokból fakadó specifikus érdekeit tartották lényegesnek. A politikai élet szélein felbukkantak persze más álláspontok is. Voltak, akik teljesen elutasították a jugoszláv opciót (az utolsó krajnai kormányzó, Ivan Šusteršič, bár később ő is megpróbált bekapcsolódni az SZHSZ-Királyság politikai életébe), másfelől olyanok, akik elfogadták a centralista unitarizmust (az 1919-ben Szocialista Munkáspárt néven megalakult kommunista pártjához csatlakozók, akik a forradalmi mozgalom egysége érdekében tették ezt, vagy a liberálisok, akik szerint az államalapítás, nemzetközi elismertetés és határ-véglegesítés körülményei erős központi hatalmat igényeltek). A szlovén politikai mainstreamre azonban nem ezek voltak jellemzőek.

A „közös nemzet” „egyenrangú törzsekre tagoltságának” megfelelően – és a horvát elképzelésekhez hasonlóan – a szlovén államszervezési koncepciók föderalista-decentralista szelleműek voltak. Ezért az SLS 1921-ben nem is szavazta meg az SZHSZ-Királyság első, ún. vidovdani alkotmányát.¹⁵⁸ Az 1918-1941 közötti belpolitikai csatározások többségében mégsem a horvátokkal, hanem a szerbekkel való együttműködést választották. S hogy miért, azt nagyon érzékletesen mutatja Korošec (kissé patetikus és olykor pontatlan, de találó) érvelése abban a beszélgetésben, melyet 1924-ben a Horvát Parasztpárt egyik vezetőjével, Vladko Mačekkel folytatott. „Én teljesen megértem önöket horvátokat. Önök, legalábbis Horvátország és Szlavónia területén, elismert politikai nemzet

¹⁵⁸A nemzetgyűlés 1921. június 28-án (Szent Vid napja – innen a név) fogadta el az SZHSZ-Királyság alkotmányát, amely unitáris alkotmányos monarchiaként határozta meg az országot. A korabeli értelemben vett liberális szabadságjogokat biztosították (általános /férfi/ választójog, többpártrendszer, vallásszabadság, az – egyébként széles – királyi jogkörök kormányfői ellenjegyzéshez kötése), de a föderalizmust nem. Ezért a végszavazáson a 419 megválasztott képviselőlől csak 258 volt jelen (a Horvát Parasztpárt /HSS/ bojkottálta a parlamentet, a kommunista képviselőket pedig kizárták), s közülük 223 szavazott igennel. Ezt az ellenzék a minősített többséget előíró (de annak formáját konkrétan nem meghatározó) korfui deklaráció megsértésének tekintette, a kormányoldal pedig azzal érvelt, hogy az összes képviselő abszolút többsége is a minősített többség egyik formája. Az alkotmány fő paragrafusait lásd Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 191-196.

A szavazásnak – jelen fejezet kontextusában – olyan olvasata is lehetséges, hogy az alkotmányt az ortodox és muszlim balkáni képviselők elfogadták, a katolikus/közép-európai honatyák viszont nem. Ez számszerűen igaz, a lényegről mégsem mond semmit. Az ellenzőknek államszervezési (szlovén és horvát polgári pártok) vagy forradalmi (kommunisták) indokaik voltak, a HSS-nek pedig mindkettő. A támogatás a szerb NRS- és DS-képviselők részéről (csakúgy mint a pánszerb montenegróiak esetében) magától értetődő volt, a bosnyák JMO és az albán-török Džemijet (Xhemijeti, Cemiyet – Társaság a Muszlim Jogok Védelméért) pedig a vallásszabadság és a szociális privilégiumok védelmében szavazott igennel (a kormány a muszlim elitnek kedvezőbb elbírálást ígért a földreform végrehajtása során).

voltak eléggé széles autonómiával. Világos, hogy az új államba való bekapcsolódásukkal nagyon sokat elveszítettek az önállóságukból, ezért megértem az önök következetes ellenzékiességét. De önöknek is meg kell érteniük bennünket, szlovéneket. Mi semmit sem veszítettünk, viszont nagyon sokat nyertünk. Az osztrák időkben nem voltak szlovén középiskoláink, egyetemről pedig nem is álmodhattunk. Horvátországban minden iskola, az elemitől az egyetemig a hivatalos horvát nyelven oktatott. A szlovén területeken ellenben a német volt az államnyelv és például még azokkal a hivatalnokokkal is, akik ismerték a szlovén nyelvet, legalább a forma kedvéért tolmáccsal kellett érintkezni. Ma nemcsak kizárólagos szlovén középiskoláink vannak, hanem egyetemünk is. A hivatalok szlovén nyelvűek. Ha pedig pártunk bent van a kormányban, akkor szabad kezet engednek pártunknak, hogy úgy kormányozzunk itthon, ahogy akarunk. Meggyőződésem, hogy a centralizmus tartósan nem lesz képes fennmaradni, de ehhez még idő kell, s addig azt kell néznünk, hogy a mostani szituációból kihozzuk, amit lehet.”¹⁵⁹ Ezen kívül, írja ugyanott Maček, Korošec meggyőződése volt, hogy a szlovének csak a délszlávok együttes erejétől remélhetik a mintegy félmilliónyi szlovénnek (a szlovén népesség közel egyharmadának) a felszabadítását az olasz uralom alól.¹⁶⁰

Viktor Meier hasonlóan értékeli Korošec politikáját: „Mindent összevetve elmondható, hogy Korošec Szlovén Néppártja egészen 1941 áprilisáig pozitív attitűddel viszonyult a jugoszláv államhoz és úgy látta, hogy a szerbekkel való kapcsolat a szlovén nemzeti lét garanciája.”¹⁶¹ Ehhez még hozzátehetjük, hogy Korošec és az 1920-as évek meghatározó horvát politikusa, Stjepan Radić kölcsönösen idegenkedtek egymástól. Radić nemcsak horvát nemzeti vezér volt, hanem antiklerikális érzelmű parasztforradalmár is, a katolikus egyházfiból politikussá lett Korošec viszont a konzervatív jobboldalon helyezkedett el, akit (és pártját, az SLS-t) a legújabb szakirodalom is gyakran klerikálisként

¹⁵⁹Vladko Maček: *Memoari*. Zagreb, 1992, HSS, str. 63.

¹⁶⁰Hogy a szlovén nacionalizmusnak mennyire konstans alapcélja volt a terület-egyesítés, az olasz és osztrák fennhatóság alatt maradt szlovén-lakta területek megszerzése (amelyeknek nem is mindegyike volt szlovén többségű), azt érzékletesen mutatja egy jóval későbbi példa. Spomenka Hribar, az akkori ellenzék egyik prominens tagja a Nova Revija 1987. februári nevezetes 57. számában (*Adalékok a szlovén nemzeti programhoz*) Tito egyik szlovén-ellenes bűneként hivatkozott arra, hogy a második világháború utáni első években követett egyoldalú szovjet-orientációjával elszalasztotta Trieszt és Dél-Karintia megszerzésének lehetőségét, pedig azok különben „ma majdnem biztosan” Szlovéniához tartoznának. (Meier: *Jugoslavia*, 58.) Ezt az abszurd okfejtést a Hribart idéző és a Szlovénia iránti szimpátiáját nem titkoló Meier is kétesnek és emócióktól fűtöttnek nevezi.

¹⁶¹Meier: *Jugoslavia*, 54.

jellemzi.¹⁶²

Korošec leírásának megfelelően valóban kialakult egyfajta de facto – elsősorban kulturális, közvetve politikai – szlovén önkormányzat. A szlovén területek földrajzilag elkülönülő, etnikailag homogén és az 1922-1929 közötti periódus kivételével közigazgatásilag egységes térséget alkottak.¹⁶³ A szerb-horvát különbségektől sokkal nagyobb szerb-szlovén nyelvi eltérések miatt a szlovéneknek attól sem kellett tartaniuk, hogy területüket elárasszják a szerb hivatalnokok, tanítók, vállalkozók. Belgrád pedig, mivel országos szinten gyakran szüksége volt a Szlovén Néppártra a parlamenti ellenzék elszigeteléséhez, a támogatásért cserébe gyakorlatilag az SLS kezébe adta a helyi hatalmat. Ezzel szemben a Jugoszlávián kívüli szlovénségnek, különösen Mussolini Olaszországában, az elnyomott és asszimilálандó kisebbség helyzete jutott osztályrészül (jellemző, hogy Olaszországból több tízezren áttelepültek Jugoszláviába).

Mindez nemcsak a szlovének Belgrád iránti lojalitást biztosította, hanem drasztikusan korlátozta a horvátok esetleges elszakadási lehetőségeit is, lévén hogy ők 1918-ban délkeletről és északnyugatról egyaránt jugoszláv-orientált népekkel lettek szomszédosak. 1928-ban Belgrádban felmerült az ország „amputálásának” az ötlete, mint a krónikus politikai válság megoldásának eszköze. A horvátországi szerbek vezére, Svetozar Pribičević visszaemlékezései szerint Sándor király felajánlotta a tisztán horvát területek függetlenségének elismerését abban a reményben, hogy a megmaradó területeken homogénebb és stabilizálhatóbb állam jöhet létre.¹⁶⁴ Az elképzelésből nem lett semmi, mert a horvát vezetők nem fogadhattak el egy területileg minimalizált Horvátországot (amely az olasz fenyegetés árnyékában életképes sem lett volna), kétséges volt, hogy megszerezhető-e hozzá Belgrád két legfőbb külpolitikai támaszának, Párizsnak és Prágának a jóváhagyása, s a szíve mélyén maga Sándor is inkább szeretett volna a nagyobb Jugoszlávia uralkodója lenni, mint a „kis-Nagyszerbiáé.” A részletesen ki sem dolgozott terv elvetéséhez azonban az is hozzájárult, hogy a szlovének idegenkedve fogadták, mert elszigetelte volna őket a

¹⁶²Calic: *Geschichte Jugoslawiens*, 88. A két politikus ideológiai alapállásáról lásd még Lampe: *Yugoslavia as History*, 80; Mark Biondich: *The Historical Legacy: The Evolution of Interwar Yugoslav Politics, 1918-1941* (in: Cohen–Dragović–Soso: *State Collapse*, 43-74.), 53.

¹⁶³Szlovénia kezdetben egységes tartomány volt, majd az 1922-es közigazgatási reform során lényegében a korábbi krajnai-stájer határ mentén kettéosztották a ljubljanoi és a maribori körzetekre, 1929-ben pedig azok újraegyesítésével létrehozták a Dráva-Bánságot.

¹⁶⁴Svetozar Pribičević: *Diktatura kralja Aleksandra*. Zagreb, 1990, Globus, str. 67-72. Lásd még Lampe: *Yugoslavia as History*, 162.

jugoszláv állam törzsterületétől, vagy (ha a szlovén régió is a leválasztandó államrészhez kerül) kiszolgáltatta volna a rájuk „hegyi horvátként” néző nagyhorvát nacionalizmusnak.

A jugoszláv-barát szlovén attitűd annak ellenére fennmaradt, hogy a szlovének számos alkalommal kerültek konfliktusba az uralkodóval és a szerb pártokkal. Ezen konfliktusok egyike abból fakadt, hogy a kormányzat gazdaságpolitikája a szerb országrészt preferálta. Ezt később, az ökonomista érveknél fogjuk részletezni, most csupán a politikai kontextus kidomborítása céljából annyit tennénk hozzá, hogy a szlovén közvélemény ezt természetesen sérelemként élte meg; egy akkoriban született, de Jugoszlávia egész fennállását végigkísérő szólás szerint „Jugoszlávia az az ország, ahol a szerbek uralkodnak, a horvátok vitatkoznak, a szlovének dolgoznak.”¹⁶⁵

Politikailag sem volt konfliktus-mentes a viszony. A de facto regionális önkormányzat és a kormányban való gyakori részvétel nem pótolhatta az alkotmányosan garantált autonómiát, az 1930-as évek elején pedig kifejezetten rosszra fordult Belgrád és Ljubljana viszonya. Amikor 1929. január 6-án Sándor a politikai rendteremtés szükségességére hivatkozva közvetlen kormányzást vezetett be, nem találkozott éles szlovén tiltakozással, sőt néhány intézkedése (az adókulcsok egységesítése és a Dráva-bánság létrehozása) pozitív visszhangra talált (Korošec be is lépett a királydiktatúra első kormányába). Később azonban, amikor azt látták, hogy a diktatúra tartós berendezkedésre készül, mind kritikusabb álláspontra helyezkedtek. 1932. december 31-én a Szlovén Néppárt deklarációban követelte Szlovénia autonómiáját és a demokrácia helyreállítását¹⁶⁶, amelyre válaszul Korošecet internálták. 1935-ben enyhültebb periódus kezdődött és mint fentebb utaltunk rá, az SLS belépett a kormányba és a Jugoszláv Radikális Közösség nevű pártunióba. Azonban az autonóm Horvát Bánságot megteremtő 1939-es államreform után ismét csalódás töltötte el őket, mert a Dráva-bánság státuszán nem tudtak változtatni, így a szlovén autonómia ügyében nem történt előre lépés.

¹⁶⁵Arnold Suppan: Jugoslavenstvo nasuprot srpskom, hrvatskom i slovenskom nacionalizmu. In: Naimark-Case: *Jugoslavija i njeni povjesničari*, 109.

¹⁶⁶Slovenska Deklaracija. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 339.

A szlovének és a titói Jugoszlávia

A szlovének jugoszláv-orientációja ennek ellenére fennmaradt, sőt a második világháború során új erőre kapott. Igaz, a Jugoszláv Királyságban a szlovéneknek (noha a Belgrádban kijárt engedményekből adódóan a helyzetük sok szempontból javult az 1918 előtti viszonyokhoz képest) nem sikerült megvalósítaniuk 1848 óta alapvető nemzeti céljukként dédelgetett reményüket, hogy ti. egy osztatlan, valamely föderatív (előbb ausztroszlován, aztán jugoszláv) szövetség autonóm tagjaként elképzelt és Szlovéniának nevezett politikai egységben élhessenek. 1941 áprilisa azonban csapdahelyzetbe juttatta őket. A horvátoktól eltérően nem hogy látszat-államiságot nem kaptak, de „belső önkormányzatuk” (amihez csak az olasz megszállási zónában jutottak) is csupán halovány lenyomata volt annak, amit a németek a Nedić-kormány 1944. augusztusi felállításával még Szerbiának is megadtak. A szlovén területeket kétharmad-egyharmad arányban, hozzávetőleg az egykori krajnai-stájer határ mentén kettéosztották Németország és Olaszország között, valamint Magyarországhoz visszacsatolták a Muravidéket. Emellett a német zónából legalább 60-80 ezer szlovént elűldöztek vagy Szerbiába és Horvátországba telepítettek.¹⁶⁷

A nemzeti felszabadulás illúziójának hiánya lehetetlenné tette a horváthoz hasonló mértékű kollaboráció kialakulását (de volt arra is példa, elsősorban Leon Rupnik és hívei révén¹⁶⁸), illetve megalapozta a szlovén-szerb tengely újjáépülését, mert az antifasiszta ellenállásban és Jugoszlávia helyreállításában a szerbek is érdekeltek voltak (ők lettek, főleg az usztasa államhoz került részük, 1941 legnagyobb vesztesei, ezért az ő köreikben – a közöttük is meglévő kollaboránsoktól eltekintve – ezek magától értetődő célnak számítottak). Az SLS két akkori legfontosabb vezetője közül Natlačenről már szóltunk, a másik, Miha Krek pedig emigrált és belépett a királyi menekült-kormányba, s többször felhívta a szlovén népet a csetnikek támogatására – nem nagy sikerrel, de a „Kék Gárda” révén valóban létrejött egy, a csúcsidőszakában néhány száz fős szlovén csetnik-alakulat.

¹⁶⁷Többek között Milan Kučan családját, így a független Szlovénia első elnöke (aki 1941. január 14-én született a muravidéki Tótkeresztúr/Križevci nevű, már 1918 előtt is zömmel szlovén lakosságú faluban) kisgyerek-kora egy részét Szerbiában töltötte.

¹⁶⁸Az egykor Monarchia-tiszt, majd jugoszláv tábornok Rupnik 1942-45-ben a ljubljana-i tartományi közigazgatást vezette, s egyik alapítója volt a nácik segéderejeként működő Szlovén Honvédségnek /Domobranstvo/. A témáról és a domobránok elleni partizán-megtorlásokról lásd Lukács B. György: A szlovén domobránok és a második világháborút követő leszámolások a historiográfia tükrében. In: *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére.* Szerk. Juhász József, Budapest, 2016, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 389-398. old.

A szerb-dominanciájú Jugoszláv Királyság restaurálása helyett föderatív népköztársaságot hirdető titoista partizán-ellenálláshoz viszont sokkal többen csatlakoztak, különösen 1943-tól. Igaz, sokakat riasztott a mozgalom kommunista aspektusa, de nem mindenkit, mert a szlovén társadalomban is meglévő szociális egyenlőtlenségek egy forradalmi potenciált is előhívtak, másrészt akkor fontosabb volt a nemzeti-felszabadító jelleg. A partizánok pedig elismerték önálló nemzetnek a szlovénséget (azaz nem az „integráns jugoszláv nemzet” részeként tekintettek rá, amit a JKP-n belüli Szlovén Kommunista Párt 1937-es létrehozása is kifejezett), s azt ígérték, hogy a felszabadulás után létrehozandó föderációban a szlovéneknek saját köztársaságuk lesz, amely felöleli az összes szlovén-lakta területet.¹⁶⁹ Már 1941. április 26-án megalakult a Felszabadítási (eredetileg Antiimperialista) Front, amely 1941 nyarától szervezett partizán-egységeket és 1941 szeptemberében csatlakozott a Tito-vezette össz-jugoszláv ellenálláshoz.¹⁷⁰

1945-ben a Szlovén Népköztársaság létrejöttével a szlovén nemzet minden korábbi államjogi státuszánál jobb helyzetbe került, továbbá területnyereséghez jutott, mert a népköztársaság felölelte csaknem az egész szlovén etnikai területet. Nem csoda, hogy az új államban kezdetben „sok szlovén az ígért földjét látta.”¹⁷¹ Bár a jugoszláv föderáció kezdetben a centralizált szovjet mintát követte, abban a formájában is teret adott valamelyes autonómiának, amelyet aztán az 1950-es évek elején megindult és az 1974-es alkotmánnyal

¹⁶⁹Ebbe Trieszt és Dél-Karintia megszerzését is beleértették. 1945-ben a partizánok be is vonultak Triesztbe, de az angolszász hatalmak azonnal felszólították a visszavonulásra, a szovjetek pedig nem ígértek olyan mértékű támogatást, amelyre támaszkodva Tito elutasíthatta volna a kiürítést. Ezt később nyíltan Moszkva szemére vetették, pedig nemcsak arról volt szó, hogy Sztálin nem akart Trieszt miatt éles konfliktusba kerülni a nyugati hatalmakkal, vagy cserealkupént feladni valamely más követelését, hanem arról is, hogy maga a város olasz többségű volt, s hogy Moszkva az olasz kommunisták érdekeire is tekintettel akart lenni. Az 1947. február 10-i párizsi békeszerződések csak részben akceptálták Jugoszlávia területi igényeit: megkapott 7000 négyzetkilométernyi területet Olaszországtól (Isztria, Fiume, Zára, a szlovén etnikai terület délnyugati része), míg Trieszt kérdését egy átmeneti kompromisszummal hidalták át. Létrehozták a Trieszti Szabad Területet (1947-1954), amelynek A-zónája (lényegében a város és a hozzá vezető partmenti sáv) angolszász, B-zónája pedig jugoszláv ellenőrzés alá került. Ez a helyzet 1954-ig állt fenn, amikor egy amerikai-brit-olasz-jugoszláv egyezmény (Londoni Memorandum) az A-zónát Olaszországhoz, a B-zónát pedig Jugoszláviához csatolta (ez utóbbit a jugoszláv vezetés kettéosztotta Horvátország és Szlovénia között, s ennek az 1991-ben nemzetközivé vált határvonalnak bizonyos – főleg tengeri – szakaszai ma is szlovén-horvát államközi vita tárgyai). Olaszország azonban csak az 1975-ös osimói szerződéssel ismerte el véglegesnek az 1954-es határokat. Dél-Karintia kérdésére 1955-ben került végleg pont, amikor Jugoszlávia feladta követeléseit cserébe azért, hogy az osztrák államszerződésbe a szlovén és a horvát kisebbség védelmét célzó rendelkezések is bekerültek.

¹⁷⁰A jugoszláv területen szerveződő többi népfrent-szervezettel szemben kezdetben ez valóban koalíciós jellegű volt (a kommunisták, a keresztényszocialisták, a Sokol és még néhány kisebb csoport vett részt benne), de 1943-ra a kis pártok mozgástere megszűnt.

¹⁷¹Velikonja: *Slovenia's Yugoslav Century*, 93.

kicsúcsosodott decentralizáció radikálisan kiterjesztett. Az autonomizmus földrajzi és nyelvi alapjai továbbra is fennálltak, Szlovénia nemzetileg homogén jellegéből következően a köztársasági vezetés mindig szlovén volt, emellett a szlovén politikusok továbbra is fontos szerepet játszottak a központi hatalomban. Tito egyik legfőbb célja ugyanis az volt, hogy megelőzze az 1939 előtti nagyszerb dominancia felújulását, illetve a két legnagyobb nemzet, a szerbek és a horvátok nacionalista politikai közösségekbe koncentrálódását és konfliktusaiknak az egész országra nézve végzetessé fajulását. Ezért egyrészt arra törekedett, hogy a központi hatalom csúcsán fenntartsa az egyes köztársaságok, illetve nemzetek egyensúlyát, másrészt arra, hogy a szerb-horvát viszályok elszabadulásában ellenérdekelt politikai tényezőket fokozottan támogassa: a Szerbián kívüli szerbséget¹⁷², a régi királyi állam politikai perifériáját (Montenegrót, Boszniát, Macedóniát, majd a 60-as évektől a Vajdaságot és Koszovót is), valamint Szlovéniát.

A szlovén lojalításra tehát ismét szüksége volt a központi hatalomnak, csak most nem a nagyszerb kormányzat ellenzékének elszigeteléséhez, hanem a nagyszerb és nagyhorvát veszély kiújulásának a megelőzéséhez; jelen alfejezet kontextusában azt mondhatnánk, hogy a szerb-szlovén tengelyt egy „jugoszláv-szlovén” tengely váltotta fel, amely politikailag a szlovének számára akkor is meghatározó maradt, amikor gazdaságilag a horvátokkal együtt léptek fel.

A közvélemény az anyai ágon szlovén származású Tito szlovénységét is számon tartotta. Anton Bebler minősítése, miszerint Tito alapjában véve „jóindulatú és népszerű diktátor volt”, sokak korabeli véleményét fejezi ki.¹⁷³ Božo Repe szintén azt írja, hogy „Tito egészen a haláláig igen népszerű volt Szlovéniában, s ezt a népszerűséget valódinak tekinthetjük.” Repe rámutat arra is, hogy az 1990 utáni jobboldali kormányok Titót revideálni akaró törekvései ellenére a szlovének Tito-képe pozitív maradt: az 1990 utáni közvélemény-kutatások során a megkérdezetteknek rendre a 60 % fölötti része (sőt egy 2007-es felmérésben 81,4 %-a) mondta azt, hogy Tito a szlovén történelem pozitív szereplője volt.¹⁷⁴

¹⁷²Ebben a vonatkozásban azt mondhatnánk, hogy a királyi Jugoszlávia az ószerbiai szerbek állama volt, a titói Jugoszlávia pedig, különösen kezdetben, a dínári szerbeké (a horvátországi és boszniai szerbeket, valamint a montenegróiakat értve ezen).

¹⁷³Anton Bebler: A föderalista kommunizmus jugoszláv modellje. *Európai Szemle*, 3/3 (1992), 120. old.

¹⁷⁴Božo Repe: A szlovének és Tito, egykor és most. In: Harsányi Iván – Jemnitz János – Székely Gábor (szerk.): *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből: Évkönyv, 2014*. XL. évf., Budapest 2013, Magyar Lajos Alapítvány, 357-364. – <http://yearbook2.atw.hu/>, letöltve 2016. 11. 17.), 362-363. old. Magának Jugoszláviának a szlovén megítélése már ambivalensebb, de nem negatív. Velikonja szerint például az

Tito nemzetek feletti státusza miatt azonban ebben a kontextusban – a második Jugoszlávia legfontosabb szlovén politikusait sorolva – elsősorban Edvard Kardeljt kell kiemelnünk, noha rajta kívül más szlovén politikusok is tagjai voltak hosszabb-rövidebb ideig Tito legszűkebb környezetének: Franz Leskošek, Boris Kidrič, Mitja Ribičič, Stane Dolanc. Edvard Kardelj (1910-1979) számos párt- és állami tisztséget betöltve a harmincas évek végétől egészen a haláláig Tito egyik legközelebbi munkatársa volt. Kettejük viszonya nem volt mindig felhőtlen, de – Repe szavaival – „Tito pragmatizmusa, hatalomszeretete és harcossága, valamint Kardelj ambíciója, hogy ő legyen a szocialista Jugoszlávia első számú ideológusa, jól kiegészítették egymást.”¹⁷⁵ S valóban őt tekinthetjük, különösen Milovan Đilas leváltása után, a JKSZ főideológusának, így meghatározó szerepe volt az öngazgatási rendszer és a föderális alkotmányok kidolgozásában (ezért a szerb nacionalizmus később éppoly élesen bírálta, mint Titót). Reformkommunista eszméi sokáig pozitív szerepet játszottak, ám a demokrácia decentralizáción túlmutató aspektusait nem tudta elfogadni, így a hatvanas évek végétől felmerülő problémákra az öngazgatás-elv bürokratikus sematizmushoz vezető túlhajtásával reagált.

Kardelj politikája természetesen eltért Korošec vonalvezetésétől, s nemcsak a társadalom-felfogásuk tekintetében: ő a partizán-generáció tagjaként jugoszláv érzelmű volt, míg Korošec inkább pragmatikus szlovénként volt – bár őszintén – jugoszláv. Igaz, Kardelj számára Jugoszláviának csak akkor volt értelme, ha a szlovének, miként a többi délszláv nép is, megtalálhatják benne nemzeti otthonukat és társadalmi haladásukat. Ezért képviselte a sajátosan szlovén érdekeket is, ha azok összeegyeztethetőek voltak jugoszlávista és öngazgatási doktrínáival; ám ha azokon túlmentek, mint Stane Kavčič köztársasági miniszterelnök (1967-1972) törekvései, akkor szembeszállt azokkal. Mert Kardelj számára az is egyértelmű volt, hogy a délszláv népek valódi nemzeti otthonukat és társadalmi haladásukat csak a föderatív és öngazgató Jugoszláviában találhatják meg. S ezzel, ahogy korábban Korošec, úgy egy időszakban Kardelj is megszemélyesítette a szlovén maintream Jugoszláviához való viszonyát.

Szlovénia tehát ismét lojális volt. A Sztálinnal való 1948-as szakítás után a szlovén kommunisták között csak néhány százra volt tehető azok száma, akik hitelt adtak a

1990-es évek végén a közvélemény hozzávetőleg 1/3-a pozitívnak, a fele vegyesnek, 10 %-a negatívnak látta Jugoszláviának (beleértve a királyi korszakot is) a szlovén történelemben elfoglalt helyét (Velikonja: *Slovenia's Yugoslav Century*, 99.).

¹⁷⁵Repe: *A szlovének és Tito*, 361.

Kominform vádjainak¹⁷⁶, s a Tito-korszak legnagyobb belpolitikai krízisének, az 1971-es „horvát tavasznak” az idején sem fogalmaztak meg olyan radikális (egyes változataiban Jugoszláviát egy konföderatív keretnél nem többnek meghagyó) követeléseket a szlovén reformerek, mint a horvátok. Mindez persze nem jelentette a Jugoszlávia egész helyzetével és Szlovénia azon belüli helyével való konfliktusmentes egyetértést. A szocialista korszakban Szlovéniában került sor először a szociális elégedetlenség kirobbanására (trbovljei bányász-sztrájk, 1958)¹⁷⁷, 1969-ben pedig a – már említett – autópálya-ügy nyílt politikai vitához vezetett a szlovén és a szövetségi kormányzat között.

Ebben az időszakban az ország helyzetéről és jövőjéről szóló vitákban a szlovén politikusok nemcsak a saját köztársaságuk autonómiáját akarták szélesíteni, hanem élen jártak az össz-jugoszláv reformtörekvésekben is. Ekkor ki is alakult egy olyan szlovén-horvát reformtengely, amely bizonyos fokig valóban alátámasztja a kulturális paradigma mérsékeltebb, a közép-európai–balkáni dualitást hangsúlyozó változatát. Az 1960-as évek közepén Szlovénia és Horvátország, illetve a két legfőbb szlovén és horvát politikus, Kardelj és Vladimir Bakarić voltak a reformpolitika motorjai.¹⁷⁸ Ennek, és persze Tito jóváhagyásának eredménye volt az önigazgatású piacgazdaság eszméjétől vezérelt radikális gazdasági reform (1965), a centralista tábor politikailag háttérbe szorító és az UDBA felszámolásához vezető brioni pártplénum (1966), az 1967-ben megindult alkotmány-módosítások sora és az új politikus-generáció felemelkedése (akikről aztán

¹⁷⁶Uo, 360; Ivo Banac: *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca – London, 1988, Cornell University Press, p. 147, 150. További összehasonlításként érdemes idéznünk Rastoder adatait. Ő ugyanis azt írja, hogy a harmadannyi népességű Montenegróban, ahol a legnagyobb volt a Kominform-állítások elfogadottsága – például a köztársasági KP Politikai Bizottságának kilenc tagjából négy magáévá tette –, 5007 főt, az összlakosság 1,16 %-át tartóztattak le ilyen vádakkal (Šerbo Rastoder: *Montenegro and the Montenegrins in the Yugoslavia. Statehood Loss and its Renewal*. In: Perović, Latinka – Roksandić, Drago – Velikonja, Mitja – Hoepken, Wolfgang – Bieber, Florian /eds./: *Yugoslavia from a Historical Perspective*. Belgrád, 2017, Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, pp. 114-115., <http://www.yuhistorija.com/doc/yugoslavia%20from%20a%20historical%20perspective.pdf>, letöltve 2017. 09. 29.). A vádak persze igen sokszor alaptalanok voltak: sokan pusztán a meglehetősen sztálinista eszközökkel végrehajtott desztalinizáció ártatlan áldozataként kerültek a Goli Otok-i és más „átnevelő” táborokba. A részleges amnesztiát elrendelő 1951. júniusi pártplénumon elhangzott Ranković-referátum szerint például az 1949-es letartóztatások 47 %-a bizonyult alaptalannak (Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 989).

¹⁷⁷1958 februárjában 4000 trbovljei szénbányász béremelést követelve sztrájkba lépett. A kollektivizálással szembeni ellenállás (például az 1950. májusi cazini /Bosznia/ felkelés) vagy az illegális fegyverek begyűjtése miatti koszovói incidensek (1956 – mindkettő számos halálos áldozatot követelt) megelőzték a trbovljei sztrájkot, de azok politikai indíttatású tiltakozások voltak.

¹⁷⁸A korszakról az egyik legjobb magyarul elérhető összefoglaló mindmáig Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*, I-II. Budapest – Párizs, 1991, Magvető – Magyar Füzetek (megfelelő fejezetek).

később, mint a Kardelj-Kavčič viszonynál utaltunk rá, levették a kezüket).

Ebben a Jugoszlávia arculatát megváltoztató korszakban valóban létezett a reform-orientált szlovén-horvát „közép-európai tandem.” A köztársasági autonómia növelése és a társadalmi öngazgatás kiterjesztése ¹⁷⁹ érdekében közösen törekedtek a politikai-közigazgatási decentralizációra. Gazdaságilag fejlettebb és nettó-befizető köztársaságokként pedig, amelyeknek ráadásul társadalom-fejlődési tradícióik következtében a világlátásuk is eltért az inkább centralizált-államvezérelt fejlesztési és válságkezelési modellekben gondolkodó szegényebb délkeleti tagállamoktól¹⁸⁰, a piaci nyitást és a központi költségvetési redisztribúció csökkentését követelték (mint látható, a gazdasági indítékok ezúttal is nagy fontossággal estek latba; erre később térünk ki).

A szlovén és horvát törekvések jelentős részét az 1965-1974 közötti gazdasági és politikai változások teljesítették. De nem mindegyikét, különösen horvát vonatkozásban, ráadásul az 1970-es éveket a pártállami restauráció is jellemezte, leginkább a „horvát tavaszt” követő tisztogatások, a pártbeli recentralizáció és az 1976-os társultmunka-törvény révén (lásd később). Ez a fordulat részben a különféle reformáramlatok közötti összhang hiányának volt a következménye, nagyjából azonban annak, hogy az 1971-ben tetőző politikai válság és a kezdődő gazdasági nehézségek (a növekedési ütem csökkenése 1965 után) Titót és környezetét reformellenes irányba fordították. Ezek a csalódások a válsággá mélyülő gazdasági nehézségekkel, Milošević fellépésével és a nemzetközi környezet

¹⁷⁹Erre azért szükséges utalni, mert valóban ez volt a reformtörekvések egyik ösztönzője. Az öngazgatású szocializmusnak mint a szovjet etatizmus és a nyugati kapitalizmus közötti harmadik útnak az eszméjét akkor Jugoszláviában széleskörű egyetértés övezte (persze nem „teljes” konszenzus), ezért történetietlen visszavetítés lenne az akkori törekvéseket a negyedszázaddal későbbi célok „kényszerűségből korlátozott” változtatává egyszerűsíteni. Az akkor Jugoszlávia-szerte erős értelmiségi baloldali ellenzék (a magyar Lukács-iskolához hasonlítható Praxis-kör, 1968. júniusi belgrádi diák-sztrájk) jelentős mértékben éppen azért bírálta a pártot, mert nem váltja valóra azt, amit hirdet.

¹⁸⁰Ez azonban csak többnyire igaz, de korántsem mindig. Szerbiában a Marko Nikezić köztársasági pártelnök (1968-1972) vezette reformerek egyfajta menedzser-szocializmusban gondolkodtak, s a határozottabb piaci és demokratikus változásokért síkra szállva bírálták a régi, partizánháborús „politokrácia” konzervativizmusát és uralmát. A központi hatáskörök csökkentésével ők is egyetértettek, de azokat nem annyira a köztársaságoknak akarták átadni (megőrizve így a társadalom irányításának etatista jellegét), hanem nagyobb részt a piaci mechanizmusoknak és a társadalmi önszerveződéseknek. A Nikezić-szárny tehát inkább liberális volt (s mint ilyen, kissé hajlott a nemzeti követelések fontosságának lebecsülésére), míg a horvát reformerek inkább nemzetiek, a szlovének pedig, akiknek a törekvéseiben a két motívum keveredett, ebből a szempontból köztes (és a horvátoknál kevésbé radikális) pozíciót képviseltek. A köztársaságok érdek-ellentéteinek és a reform-platformok különbségeinek jelentős szerepük volt abban, hogy a hatvanas évek végén megfogalmazódó, az eredeti kardelji-bakarići törekvéseknél radikálisabb reformelképzelések hívei között (akik többnyire 1967-68-ban csúcspozíciókba kerültek fiatalabb politikusok voltak, és akiket eleinte Kardelj és Bakarić Titóval együtt támogatott), nem jött létre összefogás.

változásaival együtt az 1980-as években újra napirendre tűzték a szlovének körében azt a kérdést, hogy milyen funkciója van Jugoszláviának a szlovén nemzet életében?

Ebben az újragondolásban radikálisan megváltozott a szlovének Jugoszlávia-percepciója. Az 1980-as évek végéig a szlovének nem akartak független államot – bár addig is ragaszkodtak a nemzeti szubjektivitásukhoz¹⁸¹ –, hanem céljaikat a demokratizált-liberalizált Jugoszlávia részeként szerették volna elérni. 1991-re azonban a szlovén politika – úgy látva, hogy a nemzeti önállóság, a gazdasági-társadalmi átalakulás és az eurointegráció együttes céljai a milosevicsi recentralizáció által fenyegetett Jugoszlávián keretében nem érvényesíthetők – arra az álláspontra jutott, hogy a szlovén nemzet kinötte a jugoszláv államot, ezért előbb konföderálni akarták az országot, majd a teljes függetlenség platformjára helyezkedtek.¹⁸²

Gazdaságilag nemcsak (az 1965 előttinél kisebb, de fennmaradt) redisztribúció frusztrálta őket, hanem az is, hogy az 1980-as évekre a jugoszláv gazdaság válságba süllyedt, ami azzal fenyegetett, hogy az egyébként jó adottságokkal rendelkező Szlovénia beszorulhat egy fejlődésképtelen közegbe. A gazdasági válság, valamint a Tito halála után fokozatosan kialakuló szövetségi kormányzó-képtelenség (minthogy a konszenzus-igényes döntési mechanizmusból hiányzott Tito egyensúlyozása és döntőbíráskodása) aláásta az „önigazgatói társadalom” legitimitását, ami elvezetett a rendszerváltó törekvésekhez. A rendszerváltás esélyeit viszont jobbnak látták a saját nemzeti köztársaságukban, mint a heterogén Jugoszláviában, amelyet – ráadásul – Milošević fellépésétől kezdve a nagyszerb recentralizáció fenyegetett.

Ezzel egyidejűleg fontos nemzetközi változások történtek, amelyek bátrabbá tették a szlovéneket. Az enyhüléssel, a Helsinki-folyamattal, az olasz-szlovén határt véglegesítő 1975-ös osimói szerződéssel és a gorbacsovi peresztrojkával Szlovénia külpolitikai környezetéből eltűnt az a régi típusú birodalmi fenyegetés, amely korábban Jugoszláviát nemzetvédő keretté emelte a szemükben. Mi több, ezt a nemzetfenntartó funkciót a belső

¹⁸¹A szlovén értelmiségiek és politikusok zöme mindig, a jugoszláv állam híveként is ragaszkodott a szlovének nemzeti státuszához, nyelvi és kulturális önállóságának megőrzéséhez, így többnyire már a korai szocialista időszak azon illúziójával is szemben álltak, miszerint küszöbön áll a délszláv népek jugoszláv nemzetté való összeolvadása. Értelmiségi szinten ezt mutatta Dušan Pirjevec nyílt polémiaja Dobrica Ćosićal a közös kultúráról (1961-62), politikailag pedig Kardelj unitarizmus-ellenessége (amely eleinte, a partizán-illúziókból és a szovjet fenyegetés miatt szükséges erős államba vetett hitből adódóan még gyengébb volt – ezt az ívet jól mutatják *A szlovén nemzeti kérdés fejlődése* c. könyvének különböző 1945 utáni kiadásai).

¹⁸²Velikonja: *Slovenia's Yugoslav Century*, 95-97.

demográfiai és migrációs folyamatok is kezdtek aláásni, még ha csak enyhe és kezdeti fázisban is. A szlovének részaránya a jugoszláv népességen belül csökkenőben volt (1948-ban 9, 1991-ben 7,6%), ettől azonban sokan sokkal aggasztóbbnak találták azt, hogy Szlovénia szlovén jellege is mérséklődött: az 1991-es népszámláláskor már „csak” 87,6 %-os volt az 1948-as 97 %-al szemben. A fejlettség és a nyugati vendégmunka lehetőségének 1973 utáni beszűkülése sok szerb, horvát, muzulmán, albán számára tette munkavállalási és letelepedési célterületté Szlovéniát.¹⁸³ Ott nem volt számottevő munkanélküliség, sőt esetenként munkaerőhiány lépett fel, s ezek a belső bevándorlók az 1980-as években a szlovéniai munkaerő-állomány jelentős részét tették ki, főleg az iparban. Őket a tényleges nemzetiségi hovatartozásuktól függetlenül „bosnyákoknak” nevezték azok, akik averziót tápláltak velük szemben („megfelelkezve” persze a szlovén „terjeszkedésről”, például az adriai ingatlanszerzésekről). A folyamat másik oldalaként erősödött a szlovének – amúgy is jellemző – Szlovéniába koncentráltsága: 1981-ben 97,7 %-uk, 1991-ben pedig 99,3 %-uk lakott a köztársaságban.¹⁸⁴

Az egységesülő Európa vonzásának szintén nagy szerepe volt a szlovén átorientálódásban, sőt a késő-jugoszláv politikai változások egészében. Egyfajta „integrációs versenyfutás” indult el (ahogyan azt a 2004-es EU-bővítés előtt a visegrádi térségben is láthattuk), ami az északi köztársaságok Jugoszláviához kötődését lazította, a kis déli tagállamokét viszont erősítette. A szlovének és a horvátok úgy érezték, hogy önállóan nagyobb esélyük van a modern európai gazdasági és biztonságpolitikai keretekbe való beilleszkedésre, mint „beszorulva” a heterogén és sok problémával küszködő Jugoszláviába.¹⁸⁵ Az „integrációra érett nemzetként” azt is kontraproduktívnak találták, hogy Brüsszellel csak Belgrádon mint szövetségi fővároson keresztül érintkezzenek (ami alapvetően így maradt volna a jugoszláv állam demokratizálása esetén is). Ellenben az integrációs-aspektus a kis déli köztársaságok Jugoszláviához ragaszkodását erősítette, mert attól tartottak, hogy az ország

¹⁸³Woodward: *Balkan Tragedy*, 207, Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 102. A „bevándorlók” száma a családtagokkal együtt az 1990-es évek elején mintegy 150 ezerre volt tehető.

¹⁸⁴Hayden: *From Yugoslavia to the Western Balkans*, 9, 11. A „bosnyákok” problémájának máig tovaryűrűző következményei lettek. Jórészt közülük kerültek ki az ún. töröltek, vagyis a szlovén állami nyilvántartásokból 1992-ben törölt 20-30 ezer ember, akik elmulasztották az állampolgárság kérelmezését a függetlenség kikiáltásakor adott féléves határidőt. Ezzel minden jogukat elvesztették, később viszont a rigorózus szabályok miatt nem tudták a státuszukat rendezni.

¹⁸⁵Sőt, az európai integráció perspektívája annál inkább „sürgetőve tette” az elszakadást, mert később – ahogy D. Jović írja (*Jugoslavija*, 66-67) – egy EU-tag Jugoszláviától nehezebb lett volna elszakadni. Ez az aspektus is mutatja, hogy a „kell-e nekünk Jugoszlávia” viták sokszor valóban nem a múltbeli sérelmekről, hanem a jövő perspektíváiról szóltak.

felbomlásával Közép-Európán kívüli kisállamokká válnak és az integrációs folyamat periferiájára sodródnak.¹⁸⁶

A felgyorsuló eurointegrációs folyamatok vonzásában – az „Európa most!” volt a szlovén reformkommunisták fő választási szlogenje 1990 tavaszán, Dmitrij Rupel külügyminiszter pedig egy 1991. áprilisi nyilatkozatában szintén azzal érvelt a függetlenség mellett, hogy Jugoszlávia részeként Szlovénia nem tud Európához csatlakozni – a szlovének úgy látták, hogy a délszláv föderációhoz tartozás visszahúzza őket az Európához való csatlakozásban. Sőt úgy érezték, ha követlenül a „nemzet alatti létből” (saját állammal nem rendelkező népként) akarnának a nemzetek feletti struktúrákba átlépni, azzal veszélyeztetnék identitásukat és jövőjüket, mert szlovén nemzetállam nélkül máshol és mások fognak dönteni róluk.¹⁸⁷ A keleti blokk összeomlása és német egység helyreállítása pedig korábban elképzelhetetlen opciókat nyitottak meg. Lehetővé tették, hogy a reformtörekvések a kezdeti cél, a szocializmuson belüli modellváltás helyett a rendszerváltást célozzák meg, példát adtak egy megegyezéssel és békés európai határváltozásra, valamint létrehozták azt az új nagyhatalmat, amely megnyerhetőnek látszott a szlovén elszakadás támogatására.

A nemzetközi változásoknál nem kevésbé fontos volt azok percepciója. A politikai demokratizálás és a gazdasági-társadalmi modernizációs folyamatok éppen a hatvanas-hetvenes években érték el intenzíven olyan régiókat (dél-európai államokat, de bizonyos gazdasági szempontokat illetően – a részben szlovének által lakott! – határmenti olasz és osztrák területeket is), amelyek a szlovén közvélemény számára fontos viszonyítási pontnak számítottak. Különösen igaz ez azoknak a fiatalabb generációknak a tekintetében, amelyek számára a királyi korszak vagy a második világháború már történelem volt, s nem azok alakították a szocializációjukat.

Ehhez járult még egy emocionális tényező: Jugoszlávia a szlovének szemében kezdte elveszíteni az „eredeti” identitását. Valaha szerb-horvát-szlovén projektnek látták, idővel

¹⁸⁶Ez be is következett. Macedónia például közvetve, jugoszláv tagállamként kezdettől bekapcsolódhatott a PHARE programba (amelybe Jugoszláviát 1990-ben bevonták, de 1991-ben kizárták), „saját jogon” viszont csak 1996-tól lett annak részese. A közös állam részeként már 1990-ben megkezdhetette volna a társulási folyamatot (amelyről a tárgyalásokat 1990 májusában az EK Jugoszláviának is felajánlotta), míg önálló államként csak 2000 novemberében tudott társulási egyezményt kötni. Nem kellene (vagy nem kellett volna, amennyiben a 2018-as egyezmény az Észak-Macedónia elnevezésről valóban lezárja a vitát) az ország euroatlanti integrációját blokkoló görög-macedón államnév-vitával sem küszködnie.

¹⁸⁷Valentin Hribar: A szlovének és az európai nemzetfelettség. *Limes* (Dunatáj Intézet), 1991/1, 36-37. old. Rupel nyilatkozatát idézi Reneo Lukic – Allen Lynch: *Europe from the Balkans to the Urals. The Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. London, 1996, Oxford University Press – SIPRI, p. 18.

viszont úgy, hogy kezd „idegenekkel megtelni“ (a növekvő arányú albán, illetve bosnyák muszlim népességgel), akik, mint a belső vendégmunka jelenségénél utaltunk rá, Szlovéniában is megjelentek. Ennek az érzületnek csak látszólag mond ellent az, hogy az 1980-90-es évek fordulóján Szlovénia (a közvélemény, a születő ellenzék és a Kučan-vezetés egyaránt) albán-barát álláspontot foglalt el a koszovói kérdésben. A kormány betiltotta az 1988. december 1-re Ljubljánába tervezett szerb szolidaritási nagygyűlést (amire válaszul Belgrád a gazdasági bojkott eszközéhez nyúlt: a szerb népfront arra hívta fel a lakosságot – mérsékelt sikerrel –, hogy ne vásároljon a szlovén termékeket), 1989 februárjában több mint egymillióan írták alá a koszovói rendkívüli állapot bevezetése elleni petíciót, s a köztársasági vezetők is részt vettek az ellenzék által szervezett tiltakozó nagygyűlésen.¹⁸⁸ Ezek a lépések azonban emberi-jogi szimpátiákra és aktuálpolitikai okokra vezethető vissza. A szlovénokat a saját biztonságuk szempontjából is sokkolták a koszovói állapotok: a népességszámot tekintve Szlovénia alig volt nagyobb Koszovónál, ezért attól tartottak, hogy a Milošević-rezsim elszabadulása esetén hasonló veszélynek lesznek kitéve. Emellett úgy érezték, hogy nyugati megítélésüket illetően a szerb Koszovó-politika túszaivá válhatnak, mivel Szlovénia is része (sőt a szövetségi büdzsén keresztül finanszírozás, valamint a bevetett szlovén rendőrök és katonák révén közvetlenül is része) a koszovói albánokat elnyomó államnak. Kučannak és a szlovén KSZ-nek pedig akkor már szembe kellett néznie a születő ellenzék kihívásával, ezért a Koszovó melletti kiállásban arra is alkalmat láttak, hogy növeljék a hazai népszerűségüket.¹⁸⁹

A szlovén Jugoszlávia-percepció átalakulása döntően az 1980-as évek végén ment vége. Fontos állomása volt ennek a Nova Revija folyóirat 1987. februári, 57. számaként megjelent „*Adalékok a szlovén nemzeti programhoz*” c. összeállítás, amelyben a szerveződő ellenzék először tárta a szélesebb nyilvánosság elé céljait, az önálló és pluralista Szlovéniát, s annak érdekében Jugoszlávia átszervezését, laza könföderatív keretű alakítását.¹⁹⁰ Az akkor

¹⁸⁸Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 106-107.

¹⁸⁹Andrew Wachtel – Christopher Bennett: *Raspad Jugoslavije*. In: Ingrao–Emmert: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, 23-54, str. 42.

¹⁹⁰Meier: *Jugoszlavia*, 58-59. Az *Adalékok* nem tételes politikai program volt, hanem olyan tanulmánygyűjtemény, amelynek üzenete a fentiekben összegezhető, s amelynek szerzői közül többen (Dimitrij Rupel, Jože Pučnik, France Bučar) vezéralakjai lettek a későbbi, 1990-92-es DEMOS-kormányzatnak. Érdekes felfigyelnünk az időpontra is: az *Adalékok* Milošević 1987. áprilisi koszovói útja előtt jelent meg, ami mutatja, hogy a szlovén szecesszionizmust nem a Milošević-jelenség indította el, noha kétségkívül felerősítette. A különszám teljes anyaga: http://www.rtvsllo.si/files/novice/nr_57.pdf (letöltve 2017. 07. 12.).

kibontakozó „szlovén tavaszt“ Belgrádban sokan ellenforradalmi jellegűnek tekintették (különösen a Jugoszláv Néphadsereg – ez vezetett a Janša-perhez¹⁹¹), vagy azért ellenezték, mert ellentétben állt az ország recentralizációjának tervével, amely 1990-ig Milošević alapvető törekvése volt. Különösen ingerelte az ellenzőket az, hogy a ljubljana-i vezetés tolerálta az ellenzékiiséget.

A korszak legfontosabb szlovén politikusa Milan Kučan (sz. 1941). Jogászdiplomát szerzett a ljubljana-i egyetemen, de egész pályáját karrier-politikusként futotta be: előbb az ifjúsági, majd a pártapparátusban dolgozott, s 1982-ben a szlovén párt képviselője lett a JKSZ Elnökségében. 1986-ban megválasztották a szlovén KSZ elnökévé, 1990-2002-ben pedig államfő volt. Köztársasági pártelnökként egészen más irányba indult el, mint a vele egyidőben szerb pártelnökké választott Milošević: reformkommunistaként magáévátette Jugoszlávia konföderálásának, Szlovénia önállóságának és a JKSZ szociáldemokratizálásának eszméit. Ily módon főszerepet játszott a független Szlovénia létrehozásában, s ahogy korábban Korošecé és Kardeljé, úgy a maga idején az ő pályafutása is jól reprezentálta a szlovén maintream Jugoszlávia-percepcióját.

A jugoszláv közéletet akkoriban domináló államjogi vitákban a szlovén vezetés előbb az alkotmányvédelem, majd az aszimmetrikus föderáció platformját képviselte. Az 1980-as években mind hivatalos szinten, mind az értelmiségi-szakmai színtereken Jugoszlávia-szerte vita folyt az ún. alkotmányreformerek, vagyis az 1974-es alkotmány központosító revíziójának (főleg szerb) hívei, illetve a recentralizációt elutasító (elsősorban szlovén) ún. alkotmányvédők között. Ebben a vitában született meg a szlovének által kezdetben preferált aszimmetrikus föderáció. Ebben az „öt köztársaság + Szlovénia” modellben Ljubljana az 1974-es szabályozáshoz képest plusz-jogosítványokat követelt magának még akkor is, ha azokra más köztársaságok nem tartanának igényt. Az 1989. szeptember 27-i szlovén alkotmánymódosítás a köztársasági szuverenitás kiterjesztésével ezt a szellemet tükrözte.

¹⁹¹Janez Janša ellenzéki újságíró, a majdani DEMOS-kormány hadügyminiszterét (aki később a szlovén jobboldal vezére lett, s 2004-2008 és 2012-13 között kormányfő volt), valamint három társát egy katonai bíróság 1988 júliusában hadititkok kiszivároztatásának vádjával hat hónaptól négy évig terjedő börtönbüntetésre ítélte (magát Janšát 18 hónapra). Ez széleskörű társadalmi tiltakozásokat váltott ki és katalizálta az önállósodási és rendszerváltó törekvéseket. A per elleni demonstrációkat szervező Emberi Jogok Bizottsága hetek alatt több tízezer belépőt vonzott, az elítélteket pedig a köztársasági kormány később szabadlábra helyezte. Janša a büntetése egyharmadát töltötte le, a fogvatartás körülményeire pedig jellemző, hogy az egyik elítélt, Franci Zavrl (az érintett írásokat közlő Mladina c. hetilap szerkesztője) a büntetése alatt napközben az irodájában dolgozott és csak éjszakára járt be a börtönbe – sőt egy alkalommal elkésve zárva találta a kaput, ezért csak „illegálisan” tudott bejutni: átmászott a kerítésen (Silber-Little: *Jugoszlávia halála*, 69-73.; *JBTZ trial*, https://en.wikipedia.org/wiki/JBTZ_trial, letöltve 2017. 04. 22.).

Ljubljana-i „ellenjegyzéshez“ kötötték a rendkívüli állapot bevezetését (megtiltották a jugoszláv fegyveres erők szlovéniai alkalmazását a köztársasági parlament jóváhagyása nélkül), törölték a párt vezető szerepét (majd a decemberi pártkongresszus is elismerte a pluralizmust) és megerősítették az elszakadási jogot.¹⁹² Ez a folyamat vezetett el a következő lépésként a konföderáció (és ezzel párhuzamosan, a társadalmi rendszer tekintetében a szocializmuson belüli modellváltás helyett a rendszerváltás) céljához.

Időközben előre haladt az új pártok megjelenése is. A JK SZ legreformerebb tagozatává vált, majd azt 1990 januárjában elhagyó és hamarosan nevet módosító Szlovén KSZ (új nevén KSZ – Demokratikus Változások Pártja) mellett fontos szereplő lett a Szlovénia Liberális Demokráciája (LDS), annak a Szocialista Ifjúsági Szövetségnek (ZSMS) az utódpartja, amely az új társadalmi kezdeményezéseknek (zöldek, pacifisták) nyújtott támogatásával és Mladina című lapjának radikalizmusával az átalakulás egyik motorja volt. Az ellenzéki gyökerű új pártok közül elsőként 1988. március 18-án a Néppárt alakult meg (akkor még Parasztszövetség néven), majd 1988 őszén a pluralizálódás felgyorsult és számos új párt jött létre. Közülük a legfontosabbak (Kereszténydemokrata Mozgalom, Demokratikus Szövetség, Szociáldemokrata Szövetség, Zöldek, Néppárt) választási szövetségbe tömörültek (Szlovén Demokratikus Ellenzék, DEMOS). Az ellenzéki pártok céljait jól reprezentálja az 1989. május 8-i Májusi Deklaráció (amelyet aláírt a ZSMS és az Írószövetség is): „Azok a félreértések, provokációk és nyílt ellenségeskedések, amelyeket ma a szlovének Jugoszláviában megélnék, arról győznek meg bennünket, hogy a jelenlegi történelmi pillanat áttörést jelent és arra kötelez, hogy világos formában nyilvánítsuk ki akaratomat, amelyből a jövőbeni cselekvések következnek. Mi, e lista aláírói kinyilvánítjuk: 1.) hogy szuverén szlovén államban kívánunk élni; 2.) mint szuverén szlovén állam önállóan fogunk dönteni a délszlávokkal és az újjáalakuló Európa keretében élő népeivel kialakítandó kapcsolatokról; 3.) tekintetbe véve a szlovén nép politikai önállóságra irányuló történelmi törekvését, a szlovén államnak a következő elveken kell alapulnia: az emberi szabadságjogok tiszteletén, a politikai pluralizmust magában foglaló demokrácián, s olyan társadalmi berendezkedésen, amely Szlovénia állampolgárainak biztosítani fogja a természetjoggal és az ember képességeivel összhangban álló szellemi és anyagi jólétet.”¹⁹³

A választásokra szintén Szlovéniában került sor elsőként (1990. április 8., 12., 22. – a

¹⁹²Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 109; Ramet: *Balkan Babel*, 25.

¹⁹³Idézi Szilágyi: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*, 230.

három dátum magyarázata a két forduló, illetve hogy még a régi rendszer három-kamarás parlamentjébe választottak). A köztársasági elnökség elnöke (de facto középerős államfő) a baloldal jelöltje, Kučan lett, aki a második fordulóban a szavazatok 58,6 %-át kapta meg a Jože Pučnik DEMOS-elnök ellenében. A parlamenti választásokon az első két helyre két utódpart került. A KSZ-DVP a szavazatok 17,3 %-ával a nyolcvan tagú Társadalmi-Politikai Tanács 14 mandátumát kapta, a ZSMS-LDS pedig 14,5 %-kal 12-t. A legerősebb új pártnak – némi meglepetésre, mert 1988-90-ben nem ők voltak az ellenzék legfontosabb szárnya – a Kereszténydemokrata Szövetség bizonyult (13%, 11 mandátum). Azonban a DEMOS-koalíció összességében a szavazatok 54,8 %-ával 47 mandátumhoz jutott (illetve a három kamarában együttesen 126-hoz a 240-ből), így a kereszténydemokrata Lojze Peterle vezetésével kormányt alakíthatott.

A kohabitáció és a DEMOS tarkasága okozott feszültségeket, de a Jugoszláviához való viszony tekintetében súlyos nehézségeket nem. A balközép államfő és parlamenti ellenzék, valamint a jobbközép kormány egyaránt Jugoszlávia konföderálására és annak keretében Szlovénia önállóságára törekedett (jóllehet Kučantól és a balközép partoktól eltérően a DEMOS radikálisai hajlottak a konföderálást csak átmeneti és taktikai célnak tekinteni¹⁹⁴). Így az új parlament már július 2-én kimondta Szlovénia szuverenitását (még nem az elszakadást, hanem a köztársaság elsődlegességét a föderációval szemben). Október 6-án a szlovén vezetés a horvátal közösen hivatalosan is beterjesztette a szövetségi államelnökségnek a konföderációs tervezetet. Ez Jugoszláviát a születő EU mintázó „regionális kis-integrációként” vázolta fel (vám- és monetáris unió, nyitott belső határok, külügyi és védelmi kooperáció, a mai brüsszelihez hasonló közös intézményrendszer), és – szlovén szempontból – főleg a piacmegtartást¹⁹⁵, a külpolitikai stabilitást, valamint a Jugoszlávia folytonosságát preferáló külföldi hatalmak és hazai közvélemény megnyugtatását célozta. December 23-ra referendumot írtak ki, amelyen a szavazók 88,5 %-a Szlovénia

¹⁹⁴Ezzel együtt is helytállónak tartom Božo Repe véleményét, miszerint széleskörű egyetértés volt abban a tekintetben, hogy Szlovénia számára a demokratikus konföderáció a legjobb megoldás, s a teljes és azonnali elszakadást csak a JNA 1991. júniusi beavatkozása váltotta ki (Repe: *Zakaj so Slovenci vstopili v Jugoslavijo in zakaj so iz nje odšli?*, 22.).

¹⁹⁵A jugoszláv relációnak a szlovén gazdaságban betöltött szerepéről különböző adatokkal lehet találkozni. Bennett szerint 1989-ben az exportban 21, az importban 15 % volt a jugoszláv piac részaránya (*Yugoslavia's Bloody Collapse*, 143). Jović szerint viszont a Szlovéniában előállított termékek és javak 30 %-a került a jugoszláv piacon értékesítésre, és csak 18 % a nemzetközi piacokon (a többi magán a szlovén köztársaságon belül – Dejan Jović: *The Slovenian-Croatian Confederal Proposal: A Tactical Move or an Ultimate Solution?* In: Cohen–Dragović–Soso (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe*, 249-280, p. 258).

önállósága mellett voksolt, majd folyamat betetőzéseként 1991. június 25-án a parlament elfogadta Szlovénia függetlenségi nyilatkozatát.¹⁹⁶

A szlovén-szerb tengely 1991-ben

Végeredményben a szerb neocentralizmus mellett a szlovén konföderalizmus is megrengette Jugoszlávia 1974-es államrendjét. Mindez a szlovén-szerb tengely felbomlásához vezetett. Milošević stratégiája 1990-ig arra irányult, hogy Szerbia egységének megerősítése (vagyis a két tartomány, Koszovó és a Vajdaság autonómiájának radikális csökkentése) után központosítsa Jugoszlávia egészét, mert az állami decentralizáció állandó trendje ellentétes volt a négy köztársaságba szétszóródottan élő szerbek egység-igényeivel. Mivel ez a kettős (Szerbián belüli, majd össz-jugoszláviai) recentralizáció 1988-89-ben főképp az albánok és a szlovének tiltakozását váltotta ki, az akkori politikai konfliktusok egy szerb-albán-szlovén háromszögben kulminálódtak.

Miután azonban a JK SZ 1990 januárjában széthullott¹⁹⁷, majd az április-májusi választásokat követően Ljubljában és Zágrábban jobboldali kormányok alakultak, a szerb Jugoszlávia-percepcióban is végbement egy paradigma-váltás. Addig Milošević elsődleges preferenciája a jugoszláv állam egészének megőrzése és recentralizálása volt, attól kezdve viszont inkább arra törekedett, hogy Szlovéniát és (a szerb lakta területektől megfosztott) Horvátországot kiszorítsa a jugoszláv államból. Ez a fordulat persze nem egyik napról a másikra ment végbe (sőt egy ideig még igyekezett fenntartani az „új” Jugoszlávia, Szlovénia és Horvátország konföderációjának lehetőségét is), de a szerb köztársasági vezetést egyre

¹⁹⁶ A népszavazás azonban, csakúgy mint az öt hónappal későbbi horvát referendum és a két köztársaság 1991. júniusi függetlenségi deklarációi, nyitva tartották a konföderatív Jugoszláviába való belépés lehetőségét (ez napjainkra gyakorlatilag már elfelejtődött). Szlovénia Függetlenségi Nyilatkozata szerint például az új szlovén állam „hajlandó azonnali tárgyalásokat kezdeni a jelenlegi JSZSZK területén lévő szuverén államok közösségének létrehozásáról kötendő megállapodás ügyében.” Idézi Szilágyi: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*, 159.

¹⁹⁷ A JK SZ 1990. január 20-22-i XIV. (rendkívüli) kongresszusát fel kellett függeszteni, mert a szlovén delegáció a javaslatok szisztematikus leszavazása miatt elhagyta a tanácskozást, s ezzel fenyegetett a horvát KSZ küldöttsége is. A többi pártszervezet egy rövid formális „második ülészakra” májusban sort kerített, amelyen meghatározatlan időre elnapolták a kongresszust, de azt már soha nem hívták össze. Ehelyett a JK SZ katonai szárnya 1990. november 19-én megalakította a Kommunista Szövetség – Mozgalom Jugoszláviáért (SK-PJ) nevű pártot, amely később, 1994 márciusában több kis szervezettel egyesülve, a Mirjana Marković vezette Jugoszláv Egyesült Baloldal (JUL) alapja lett (Thomas: *Szerbia under Milošević*, 65, 225-226).

inkább ez mozgatta.

A milosevicsi célok módosulását jól mutatja a szerb államfő egyik legközvetlenebb munkatársának, Borisav Jović akkori szövetségi elnöknek az 1990. június 28-i naplóbejegyzése: „Megbeszélés Milošević-el az országos és a szerbiai állapotokról. Ő egyetért Szlovénia és Horvátország ‘kidobásának’ a gondolatával és azt kérdezi tőlem, hogy a hadsereg vajon végrehajtana-e egy ilyen rendelkezést? Mondom neki, hogy a hadseregnek végre kell hajtania a parancsokat és hogy én ebben nem is kételkedem; az én problémám az, hogy mi legyen a horvátországi szerbekkel és hogy miként lehet biztosítani egy ilyen döntéshez szükséges többséget az elnökségben? Szloba /Milošević – JJ/ két javaslattal élt: egyrészt hogy Horvátország ‘félbevágását’ úgy lehetne végrehajtani, hogy a likai, banijai és korduni községek, amelyek már közösséget hoztak létre, a mi oldalunkon fognak maradni azzal, hogy később a nép referendumon kinyilvánítja hogy maradni akar-e vagy kilépni /Jugoszláviából – JJ/; másrészt hogy a szlovéniai és a horvátországi elnökségi tagot ki kell zárni a szavazásból, hiszen ők nem képviselik Jugoszlávia azon részét, amely ezt a határozatot meghozná. És ha a boszniai képviselő igennel szavaz, megvan a kétharmados többségünk.”¹⁹⁸

Mindezek következtében a szlovén-szerb tengely felbomlása nem vált véglegessé: 1991-re újra kialakult, mint (az 1974-es) Jugoszlávia felszámolására vonatkozó egyetértés. Milošević szempontjából Szlovénia, ahol gyakorlatilag nem volt szerb kisebbség, addigra már „veszett ügyé” vált, amelynek mint nettó-befizetőnek a megtartása gazdaságilag hasznos lehetne, ám túlzottan nagy politikai és katonai árat követelne. Ezért 1990 nyarától inkább már arra törekedett, hogy a szlovéneket mint a horvátok és a bosnyákok-muzulmánok potenciális szövetségését kiüldözze Jugoszláviából, illetve hogy minél gyorsabb katonai erőátcsoportosítást hajtson végre.¹⁹⁹ Ez persze nem jelenti, hogy Milošević a továbbiakban (a teljes jugoszláv egység céljának feladása után is) már ne élt volna Jugoszlávia megőrzésének frazeológiával. De ez ne tévesszen meg bennünket. Nyíltan nem mondhatott le Szlovéniáról

¹⁹⁸Borisav Jović: *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika*. Belgrád, 1995, Politika, str. 161. Borisav Jović (sz. 1928) 1989-92-ben a JSZSZK elnökségének Szerbiát képviselő tagja, s a testület soros elnökeként 1990-91-ben Jugoszlávia államfője volt. 1995-ben Milošević minden funkciójától megfosztotta. A könyv válogatás Jović naplójának 1989-92 közötti bejegyzéseiből.

¹⁹⁹Szlovénia elengedésére való nyitottságát Milošević a külföld előtt sem titkolta. A nyugati nagykövetekkel tartott egyik találkozásán, 1991 januárjában nyíltan beszélt arról, hogy – bár preferálná Jugoszláviának mint egésznek a megőrzését – alapvető célja a szerb-lakta régiók Jugoszláviában tartása (Josip Glaurdić: *The Hour of Europe. Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*. Yale University Press, 2011, p. 135). 1991 júliusában nem támogatta a JNA-vezetés azon tervét sem, hogy a korlátozott határ-visszaszerző akció kudarca után, komoly erők bevetésével, újabb kísérletet tegyenek a szlovén elszakadás megakadályozására (Silber-Little: *Jugoszlávia halála*, 218-219.)

(ki kellett várnia, amíg maga szakad el), emellett a jugoszláv egység védelmezésének a taktikája alkalmas volt arra, hogy ingereljük vele a szlovén közvéleményt, külföldön lejárassák a szecesszionistákat és Ante Marković²⁰⁰ szövetségi kormányfőt, továbbá hogy elnyerjék a JSZSZK egyben-tartásában még bízó titoista tábornokok bizalmát.

Másfelől az a tény, hogy Szlovéniának a jugoszláv államon belül-tartása lekerült a szerb alapcélok listájáról, megkönnyítette a szlovének helyzetét. Lehetővé tette, hogy közvetlenül megállapodjanak a szerb kormányzattal, megfosztva a Jugoszlávia megőrzésében még bízó szövetségi kormányfőt és JNA-tábornokokat a legfontosabb potenciális szövetségesüktől. Lehetővé tette továbbá – s ez igen fontos –, hogy Ljubljana mérsékelje a saját nemzetközi elszigeteltségét. A nyugati hatalmak ugyanis elfogadták az új szlovén kormányzatot a demokratikus rendszerváltás aktoraként, de a Jugoszlávia jövőjéről vallott konföderalista-szecesszionista elképzeléseiket nem, mert a jugoszláv integritás megőrzését favorizálták (különböző okokból és országonként különböző mértékben, de 1991 júniusáig lényegében egységesen). Ezért Ljubljana intenzív külföldi lobbizásba kezdett (részben Zágrábbal együtt, részben csak vele párhuzamosan, mivel a Tuđman-kormányzat nyugati megítélése lényegesen rosszabb volt, mint az új szlovén vezetése).

A partnerkeresés egyik iránya a nyugati társadalmi és pártkapcsolatok vonala volt. A DEMOS és a benne szerepet vállaló, nyugati kapcsolatokkal rendelkező értelmiségiek (Pučnik DEMOS-elnök például csak 1989-ben települt haza az NSZK-ból) „a demokrácia és a nacionálszecesszionizmus küzdelmeként” interpretálták a konfliktusokat, vagyis a kelet-európai rendszerváltó folyamatokkal konform érveléssel, az elszakadási jogot a demokratikus átalakulás szerves elemeként prezentálva igyekeztek elnyerni a velük ideológiailag rokon nyugati pártok, médiumok, civil szervezetek támogatását a függetlenségi politikához. Időnként kaptak is egy-egy szolidáris nyilatkozatot valamelyik politikustól a bajor CSU-ból, az osztrák Néppártból, a Vatikánból vagy az Európai Parlamentből (amely 1991. március 13-

²⁰⁰ Ante Marković (1924-2011), 1980-85-ben horvát kormányfő, 1989-91-ben szövetségi miniszterelnök.

Marković szerb megítéléséről, „amerikai báb”-szerepéről lásd B. Jović 1990. március 22-i naplóbejegyzését: „Eagleburger amerikai külügyminiszter-helyettes jugoszláviai látogatása után, az olyan pártok megjelenése kapcsán mint a HDZ és a Szerb Megújulás, a State Department az USA minden nagykövetségének olyan értékelést küldött, miszerint az USA-t megdöbbeníti, hogy effajta pártok alapítása és szabad működése egyáltalán lehetséges; s hogy az USA nem támogat és nem is fog támogatni egyet sem az efféle pártok közül, amelyeknek semmi keresnivalójuk a 20. században. Ha viszont mi betiltanánk ezeket a pártokat, akkor az USA-t 'megdöbbentené', hogy ilyesmi megtörténhet a 20. században. Nyilvánvaló, hogy sem mi, sem az új nacionalista pártok nem felelnek meg nekik. Meg fogjuk látni, valószínűleg hamarosan, hogy kire kívánnak támaszkodni az érdekeik érvényesítése során ebben a térségben. A személyt már ismerjük (Ante Marković), de még nem tudjuk, milyen párttal fog fellépni!?” Jović: *Poslednji dani SFRJ*, 127.

án úgy foglalt állást, hogy a jugoszláv föderáció alkotórészeinek meg kell adni azt a jogot, hogy szabadon határozzák meg a jövőjüket²⁰¹), de többet a háború kitöréséig nem.

A nyugati lobbizás másik formája a diaszpóra megnyerése és aktivizálása volt. Egyes emigráns- és a vendégmunkás-szervezetek, mind szlovén, mind horvát tekintetben, már a választások előtt is nagy szerepet játszottak az akkor még ellenzéki pártok szervezésében és kampány-finanszírozásában, a választások után pedig társadalmi- és média-kapcsolataik révén az új kormányzatok felfogásának megfelelően igyekeztek befolyásolni a nyugati közvélemény Jugoszlávia-képét (majd szerepet vállaltak az illegális fegyverimport szervezésében és finanszírozásában is).

Ebben a lobbizásban Ljubljánának nagyon jól jött, hogy egy új szlovén-szerb egyetértésre hivatkozhatott. Így ugyanis a szlovének azzal érvelhettek, hogy ha Szerbia nem ellenzi Szlovénia függetlenségét, akkor mi oka lehet erre a Nyugatnak? Ez a logika 1991 július-augusztusában sikerre vezetett. Véleményem szerint igaza van Dejan Jovićnak, aki – többek között – a JNA szlovéniai kivonásáról szóló július 18-i államelnökségi határozattal magyarázza a bonni politikaváltást: „Ha Szerbia egyetértett Szlovénia de facto függetlenségével, hogyan lehetett volna elvárni Németországtól vagy Ausztriától, hogy ellenezze azt?”²⁰²

Ezen kölcsönös érdekek alapján Milošević és Kučan 1991. január 24-én egyetértésre jutottak abban, Szerbia tiszteletben tartja Szlovénia döntéseit, Szlovénia pedig elismeri a szerb nemzet jogát arra, hogy egy államban élhessen. Ezzel „a hallgatólagos szerb-szlovén szövetség explicitté változott.”²⁰³ Mint később látni fogjuk, a Jugoszláv Néphadsereg 1991. júniusi szlovéniai beavatkozásakor az események valóban ezt a logikát követték – vagyis hogy Milošević akkor már nem volt érdekelt (az 1974-es) Jugoszlávia túlélésében és Szlovénia

²⁰¹Matjaž Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane, 1989-1997*. In: Ingrao-Emmert: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, 153-196, p. 159.

²⁰²Jović: *The Slovenian-Croatian Confederal Proposal*, 276.

²⁰³Sell: *Milošević*, 128; Sell azt is megjegyzi azonban, hogy Szlovénia ezzel magára hagyta a többi nem-szerb népet, velük szemben gyakorlatilag biankó-csekket adva Miloševićnek. A szerb-szlovén egyetértés jelentőségét (mind Szlovénia elszakadása, mind a „biankó-csekk” tekintetében) sokan mások is hasonlóan látják, például a Silber-Little szerzőpáros (*Jugoszlávia halála*, 154-155, 225), vagy a JSZSZK-ba akkreditált utolsó amerikai nagykövet, Warren Zimmermann, aki – nem tagadva az önállósághoz való jogukat – egyenesen a szlovének másokra tekintettel nem lévő önzéséről ír (Warren Zimmermann: *A jugoszláv válság politikusai. 2000, 8/8 /1996. augusztus/, 15. és 17. old. /eredeti: The Last Ambassador. Foreign Affairs, March/April 1995, <https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/1995-03-01/last-ambassador-memoir-collapse-yugoslavia>, utolsó elérés 2018. 11. 22./).*

megtartásában, ezért ellenezte is a JNA beavatkozását²⁰⁴ –, s ennek, ahogy B. Repe írja²⁰⁵, nagy szerepe volt a tíznapos határháború Szlovénia számára kedvező kimenetelében.

A horvátok és Jugoszlávia

„A korábbi jugoszláv köztársaságok kapcsolatáról két elképzelés létezett. Az egyik az volt, hogy Szlovénia és Horvátország szíami ikrek, és egymáshoz tartoznak. Azt hiszem, ezt a Vatikán meg a németek is így gondolták. Ez ellen a nézet ellen nem volt kifogásunk, mivel tudtuk, hogy egyedül egyikünk sem alkotja azt a kritikus tömeget, amellyel képesek vagyunk az elszakadásra. Horvátországgal együtt azonban már majdnem az ország felét tettük ki. A másik elképzelés azonban, amely szerintem közelebb állt az igazsághoz, az volt, hogy Horvátország és Szerbia a szíami ikrek. Azonos a nyelvük és ugyanarra sóvárogtak: Bosznia-Hercegovinára. Őket Bosznia kötötte egymáshoz”²⁰⁶

Dimitrij Rupel szavai találóan világítják meg a jugoszláviai szlovén-horvát viszony jellegét: valóban volt számos példa a szlovén-horvát kooperációra, de az sokkal inkább eseti pragmatikus együttműködések sora volt, semmint a „közös katolikus közép-európaiság” megtestesülése. Másfelől Rupel rámutat az etno-kulturális determinizmus egyik – már említett – alapfeltevésének hibájára, miszerint Horvátországot lényegében a szerbek és a két világháború győztesei kényszerítették be, illetve vissza Jugoszláviába.²⁰⁷

Pedig a jugoszláv eszme a horvát nemzeti mozgalomban született meg²⁰⁸, a jugoszláv államhoz való csatlakozást pedig a releváns politikai erők többsége mindkét világháború végén támogatta; sőt, gyakorlatilag csak a frankisták és az usztasák voltak

²⁰⁴Sell: *Milošević*, 145.

²⁰⁵Repe: *Slovenia and Slovenians in Yugoslavia*, 216.

²⁰⁶Dimitrij Rupelnek, a szlovén DEMOS-kormány külügyminiszterének a véleménye (idézi Silber-Little: *Jugoszlávia halála*, 225).

²⁰⁷A horvát történelem jugoszláv korszakáról magyarul lásd Sokcsévits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011, Mundus-Novus, 464-711. old.

²⁰⁸Ez szakmai szempontból evidencia, de egyetemi oktatóként többször tapasztaltam, hogy történelem-szakos hallgatók között is akad, aki meglepetéssel fogadja – a szélesebb közvéleményről nem is beszélve. A magyar „köznépi nacionalizmus” szintén hajlamos „elfelejteni”, hogy horvát tekintetben nem Magyarországon belüli autonómiáról volt szó. Horvátország speciális státusza, társ-államisága valamilyen módon a teljes magyar-horvát államközösség (1102-1918) idején fennállt. Nem véletlen, hogy a horvát nyelv (is) különbséget tesz a soknemzetiségű történelmi Magyar Királyság (Ugarska) és az 1918 utáni „nemzetállami” Magyarország (Mađarska) között.

kivételek.²⁰⁹

A kora-újkori előzményekre visszanyúló délszláv egységeszme a 19. században a szerb-horvát térség három meghatározó nacionalista irányzatának az egyike volt.²¹⁰ A nagyszerb eszme, amelynek első klasszikus megfogalmazását Ilija Garašanin belügyminiszter Načertanije (Tervezet; 1844) c. írása adta, a szerb nyelvújító, Vuk Karadžić (1787-1864) felfogása alapján mindazokat a szerb nemzethez sorolta, akik a štokav dialektusokat beszélték, vallásuktól és minden más meghatározottságuktól függetlenül. A Horvát Jogpárt alapító-vezére, Ante Starčević (1823-1896) történeti-államjogi érvelésén alapuló nagyhorvát eszme viszont a történelem által szétszabdalt horvát földek (a Határőrvidéket is igénylő horvát-szlavón-dalmát Háromeagy Királyság, Bosznia-Hercegovina, Fiume, Isztria, Muraköz stb.) újra-egyesítésére törekedett, ezért azok minden szláv lakosát horvátnak minősítette, vagyis a muzulmánokat és olykor az ortodoxokat is (igaz, máskor viszont ez utóbbiakat közönséges betolakodóknak). A harmadik irányzat a jugoszláv nacionalizmus²¹¹ volt – eleinte az 1830-40-es évek horvát nemzeti mozgalmának, az illírizmusnak²¹² a formájában –, azaz a nyelvi-etnikai rokonság, a területi keveredés, a

²⁰⁹Később látni fogjuk, hogy a közös állam negatív tapasztalatai a horvátok között mindkét csatlakozás után hamar megkoptatták a jugoszláv eszme vonzerejét. A szerbek viszont elfogadták azt, mint a szerb nemzet állami egyesítésének és a balkáni hegemonia megszerzésének egyik lehetséges formáját. Így az eredetileg horvát indíttatású, közös nemzetet anticipáló jugoszlávizmus a 20. század során mindinkább (bár nem teljesen!) szerb eszmévé alakult át, hogy aztán a századvégre az ő köreikben is megkopjon a vonzereje. Szerb oldalról azonban a jugoszlávizmussal való azonosulás (bizonyos kivételekkel, például a kommunista partizángeneráció) alapvetően az állami egység, és nem a nemzeti egységesülés elfogadását jelentette.

²¹⁰A téma újabb – 1991 utáni – szakirodalmából lásd Denisson Rusinow: *The Yugoslav Idea before Yugoslavia*. In: Djokić (ed.): *Yugoslavism*, 11-26; Drago Roksandić: *Yugoslavism before the creation of Yugoslavia*. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, 29-61; Connie Robinson: *Yugoslavism in the Early Twentieth Century*. In: Dejan Djokić – James Ker-Lindsay /eds./: *New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies*. Routledge, 2011, 10-26.

²¹¹Ezúttal azért használom a nacionalizmus kifejezést, mert eredendően a jugoszlávizmus sem nemzetek feletti irányzat volt. Csak később vált a kettős identitás formájává, a délszláv nemzetek tágabb integrációs keretének eszméjévé.

²¹²A Ljudevit Gaj (1809-1872) körül tömörülő illíristák szerint a déli szlávok – horvátok, szerbek, szlovének, bolgárok – a térség őslakóinak, az illíreknek a leszármazottai, így valójában egyetlen nemzet különböző ágait alkotják. Ezért kulturális egységre és (a római Illyricum és az 1809-1813 közötti napóleoni Illír Provinciák mintájára megálmodott, bár csak távolilag lehetségesnek tartott) politikai egyesülésre kell törekedniük. Az illíristák abban reménykedtek, hogy az egységesítő politikával felül emelkedhetnek a tartományi, nyelvi, konfesszionális és elnevezés-beli partikularitásokon. Nemcsak azért választották a horvát irodalmi nyelv alapjául az addig domináns kajkav (vagy a kora-középkorban domináns čakav) helyett a szerb Vuk Karadžićot követve az ije-ző štokav dialektust, mert a horvátok/katolikusok között is az volt a legelterjedtebb, hanem mert azáltal lehetett a legtöbb délszlávot nyelvi, s annak alapján, ahogy remélték, nemzeti egységbe foglalni. Az illír név kiválasztását az is magyarázza, hogy az egység hívei egy semleges terminust kerestek (nem a horvát, szerb stb. megnevezést), továbbá hogy azáltal a horvát nemzeti vezérek a „hatalmas” (ráadásul egy még nagyobb

pánszláv szellemi hatások és (az összefogva könnyebben elérhetőnek tartott) függetlenségi vágyak által kitermelt rokonság- és sorsközösség-tudat, sőt egyes esetekben azonosságtudat.

Az egységeszme és az elkülönülő (szerb, horvát, szlovén) nacionalizmusok az első világháború előtti háromnegyed évszázadban, majd később a jugoszlávizmus kimerüléséig tartó újabb háromnegyed évszázadban folyamatosan konkuráltak egymással. Lényegében ezekben az ideológiai küzdelmekben formálódtak ki a mai értelemben vett délszláv nemzettudatok – előbb a szerb, horvát és szlovén, majd a 20. század folyamán a bosnyák, macedón és montenegrói.²¹³ Előzőleg, ha egyáltalán beszélhetünk ilyesmiről a különböző prenacionális, vallási és regionális identitásokon túl, a boszniai muzulmánok a horvát vagy a szerb, a macedóniai szlávok a bolgár vagy a szerb nemzet részének számítottak, a montenegróiak pedig a szerbség egyik ágának tekintették magukat.²¹⁴

szláv rokonságba illeszkedő) és „őshonos” (az őshonosságot akkoriban is minden nacionalizmus fontos jogcímnak tekintette a területi vitákban) „illír nemzet” protagonistáinak, s nem a kis horvát nép képviselőinek érezhették magukat az osztrák-németekkel és a magyarokkal szemben. A délszláv egységeszmére annak 1860-as évekbeli újabb fellendülésétől, Josip Juraj Strossmayer (1815-1905) idején terjedt el a jugoszláv jelző, amelyet elsőként valószínűleg egy dubrovnikai származású, magát katolikus szerbnek valló irodalmár és politikus, Matija Ban használt először egy 1935-ös versében (Branimir Anzulovic: *Heavenly Serbia. From Myth to Genocide*. New York University Press, 2000, p. 195, c. 24.).

²¹³ A délszláv nemzetté válásnak erről az aszinkronitásáról a jelen fejezet kontextusában most csak annyit jegyezni kell meg, hogy részben emiatt nem jött létre „balkáni tengely” (vagy akár csak szűkebb, szerb-montenegrói-macedón „ortodox tengely”) sem a jugoszláv politikatörténetben. Eseti együttműködések persze voltak, leginkább szerb-montenegrói vonatkozásban, vagy 1945 után (gyakran albán-ellenes alapon) a szerb-montenegrói-macedón hármas kooperáció formájában. De a bosnyákokat, macedónokat és montenegrókat – s elsősorban őket, nem a szlovéneket vagy horvátokat – fenyegető szerb asszimilációs nyomás, nemzeti szubjektivitásuk elvitatása gyakorlatilag kizárta, hogy „balkáni tengelybe” tömörüljenek a szerbekkel.

²¹⁴ Az illíristák által szintén megcélzott bolgárok nemzetté válása teljesen más irányt vett, s őket később sem ragadták magukkal a jugoszlávista ideológiák. Jugoszláv oldalról többször felmerült a Bulgáriával való egyesülés, vagy a teljes déli szláv egység, vagy egy még tágabb Balkán-föderáció keretében, s erre időnként egyes bolgár pártok is mutattak kisebb-nagyobb nyitottságot (a 20. század elején a baloldali-szociáldemokrata tesztyákok és a macedón VMRO, később a Földművelésügyi és katonatiszti Zveno, valamint 1948-ig a kommunisták). Azonban a bolgárok nyelvileg és földrajzilag viszonylag élesen elkülönültek a többi déli szlávtól (a macedónokon kívül persze), emellett a regionális hegemoniáért és a Macedónia birtoklásáért folytatott szerb/jugoszláv-bolgár rivalizálás is aláásta közöttük az egységeszme vonzerejét. Az 1941-44-es hódítói attitűdjük pedig a macedo-szlávoktól idegenítette el őket, megkönnyítve ezzel a JKP macedón nemzetépítési politikáját. Ahogy Stefan Troebst írja, „A szerb nacionalizmus Vardar-Macedóniában [az 1941 előtti] durva asszimilációs politikája következtében messzemenően hitelképtelenné vált. Az 1941-ben még integrációs ajánlatként jelentkezett bolgár nacionalizmus ugyancsak gyorsan elvesztette vonzerejét. Ennek fő oka a helyi érdekeknek az új közigazgatás által való negligálása volt. A 'szerb Szibériába' átvezényelt szerb (és montenegrói) polgármestereket, hivatalnokokat, tanítókat, papokat és rendőröket nem kevésbé önkényes és korrupt bulgáriai kollégáik váltották fel.” Stefan Troebst: *Nacionalizmus, államalapítás, nemzetépítés. A macedónkérdés 1944–1992 között. Regio – Kisebbségi Szemle*, 3/4 (1992), 6. (<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00012/pdf/03.pdf> – letöltve 2016. 11. 03.)

A horvátok az első Jugoszláviában

Az első világháború kimenetele lehetségessé tette azt, amiről az illíristák-jugoszlávisták addig csak álmodozhattak: a nagy és közös délszláv állam létrehozása valódi politikai alternatíva lett, mivel a központi hatalmak veresége megteremtette annak nemzetközi feltételeit. A megfogalmazásom nem véletlen, mert jugoszláv-kontextusban helyesebb a világháború végét a központi hatalmak vereségeként és nem az antant győzelmeként leírni. Ez utóbbi ugyanis azt sugallja, hogy Jugoszláviát lényegében az antant (vagy az új kontinentális hegemon, Franciaország) hozta létre. Pedig „...Jugoszláviát, bármennyire is a sokat emlegetett versaillesi békerendszerbe illeszkedett, nem az antant szeszélye teremtette. Az a jugoszlávizmus érvényesült a világháború végén, amelynek már régóta hatalmas belső tábora volt.”²¹⁵ Az antant-győzelem jelentősége „csak” annyi volt, hogy eltakarította az addigi nagyhatalmi akadályt és tudomásul vette azt, ami amúgy is létrejövőben volt – hogy felhasználhassa a bolsevik forradalmi kihívással, a német revansizmussal és a Habsburg-restaurációval szembe állítható „közép-európai nemzeti forradalmak” (vagy másképp fogalmazva, a francia cordon sanitaire) részeként.

Ugyanis ebbe az irányba hatottak már a századelő délszláv (főleg horvátországi és dalmáciai) fejleményei is. 1905-ben létrejött a Horvát-Szerb Koalíció (HSK), amely mintegy negyedszázados konfliktus-korszakot zárt le a horvátországi horvát-szerb kapcsolatok terén, s ismét a horvátok és a szerbek együttműködését állította középpontba. Ez különösen fontos volt, mert korábban a horvát-szlavónországi szerbeket nemigen vonzotta a jugoszláv eszme. A frankisták mellett a pártszövetség egészen 1918-ig a horvátországi politikai színtér domináns szereplője volt, rendre megnyerte a választásokat, s forrásvidékéül szolgált a Jugoszláv Bizottságnak (JO), amely az Osztrák-Magyar Monarchiából 1914 után emigrált délszláv politikusokat tömörítette.²¹⁶

A két dalmáciai horvát politikus, az egy évtizeddel korábban a HSK létrehozásában is főszerepet játszó Frano Supilo²¹⁷ és Ante Trumbić vezette Jugoszláv Bizottság kezdettől

²¹⁵Palotás Emil: A horvát-szerb államközösség Tito Jugoszláviája előtt. *Társadalmi Szemle* 1992/5, 44. old. A korabeli délszláv politikai közvélemény túlnyomó többsége Lampe szerint is jugoszláv-párti volt (*Jugoslavia as History*, 101, 108).

²¹⁶A HSK azonban a szerb-horvát egység és a délszláv szuverenitás iránti elvi elkötelezettsége ellenére az 1910-es években, egészen 1918 kora-őszéig, Budapest irányába opportunistá módon viselkedett.

²¹⁷Supilo egy évvel a halála előtt (1917) elhagyta a JO-t, mert úgy látta, hogy az túlságosan engedékeny Szerbia iránt.

a független össz-délszláv államért lobbizott az antanthatalmaknál, részben romantikus jugoszlávizmusából fakadóan, részben pedig azért, mert az antant győzelmét prognosztizálva megértette, hogy az olasz expanzió válhat a horvátok számára a fő veszéllyé (az antant ugyanis, mint az előző, Szlovéniával foglalkozó fejezetben a londoni szerződés kapcsán utaltunk rá, horvát területeket is ígért Rómának). A későbbiekben a Jugoszláv Bizottság a szerb kormányzat és a zágrábi Nemzeti Tanács mellett egyike lett a Jugoszlávia létrehozásában kulcsszerepet játszó három politikai központnak.

Az egyesülési folyamat egyik első állomásaként a JO és az emigráns szerb kormány az 1917. július 20-i korfui deklarációban hitet tett a közös állam mellett. Az Osztrák-Magyar Monarchiában maradt horvát vezetők átorientálódása azonban csak a világháború végén ment végbe. Addig a szlovén mainstream-hez hasonlóan lojálisak voltak a Monarchiához és törekvéseik az osztrák-magyar duális állam föderalizálását vagy trializálását célozták. Akkor azonban a horvát vezetők zöme is elfogadta a Monarchián kívüli közös állam alternatíváját, mégpedig most már mint közvetlen politikai lehetőséget. 1918-ban széleskörű egyetértés alakult ki közöttük abban, hogy első lépésként állami egységbe kell szervezni a Habsburg-Monarchia délszláv területeit – azt pedig a világháború kimenetelétől és a Monarchia sorsától, fennmaradásától vagy felbomlásától tették függővé, hogy mi legyen a végső cél: a trializmus, esetleg a birodalom teljes föderalizálása, a függetlenség vagy az osszdélszláv egyesülés.²¹⁸

Ezen átorientálódás mögött lényegében ugyanazok az okok rejlettek, mint a szlovén átorientálódás mögött. Önálló állam létrehozására az adott nemzetközi helyzetben reálisan azok sem gondolhattak, akik elutasították a délszláv eszmét. Ezért ha nem akartak a világháború vesztesei között rekedni, akiket kiszolgáltatnak az olasz imperializmusnak (amely ezúttal sem csak potenciális veszély volt: elveszett Isztria, Fiume, Zára), akkor meg kellett egyezniük Szerbiával. Különben az a veszély fenyegette őket, hogy a horvát területek (amelybe a nagyhorvát nacionalizmus Bosznia-Hercegovinát is beleértette,

²¹⁸ Eleinte és elméletileg az össz-délszláv egység kivívásának és a Monarchia trializálásának/föderalizálásának együttes lehetősége sem tűnt teljes képtelenségnek. Ausztria-Magyarország hadicéljai között nem szerepelt ugyan Szerbia bekebelezése – nem utolsó sorban éppen azért, hogy ne növeljék a birodalmon belül a délszlávok arányát –, mégsem lehetett teljességgel kizárni Szerbia Habsburg-jogar alá kerülését. Még Jászi Oszkár nevezetes 1918-as föderációs tervezetében is a Szerbiát és Montenegrót magában foglaló Illyria lett volna a Monarchia föderális utódalakulatának, a Dunai Egyesült Államoknak az egyik tagja (Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője és a Dunai Egyesült Államok*. Budapest, 1918, Új Magyarország Rt., 40-41. old. – <http://mek.oszk.hu/09300/09364/09364.pdf>, letöltve 2017. 04. 11.). Az ilyen elképzelések azonban – különösen 1918 sorsfordító őszén – nem voltak többek elvont tervezeténél.

amelyet viszont a nagyszerb nacionalizmus „szerb földnek” tekintett), amelyek 1878 óta teljes egészükben egy birodalom részei voltak és 1918. október végének világforgató pillanataiban egy önállósult politikai egységbe tömörülhettek, államilag újra szétaprózódhatnak és – ha talán nem is teljesen, de nagyon nagy részben – újra idegen fennhatóság alá kerülhetnek.

Volt azonban a szlovénekhez képest két különbség. Az egyik, hogy a horvátokat jobban áthatották a jugoszlávizmus romantikus aspektusai, vagyis a délszláv nemzeti azonosság eszméje. A másik, hogy az önálló út választása esetén a horvátoknak Szerbia területi követeléseivel is számolniuk kellett volna (lásd a már említett Simović-Antonijević vonalat), s ehhez a Belgrád szövetségest talált volna a horvátországi szerbekben. Az olasz fenyegetés azonban ezt a félelmet még a nem jugoszláv-orientált horvát politikusok egy részének a szemében is relativizálta, mert Olaszországtól, lévén nagyobb mint Szerbia, jobban tartottak.

Végső soron tehát az első világháború végén nemcsak szlovén-szerb, hanem szlovén-horvát-szerb politikai cél- és érdekközösségről beszélhetünk, amely az új közép-kelet-európai államrend ideológiai alapjával (a wilsoni doktrínákkal) összeilleszthető kollektív önrendelkezésként is leírható.

1918. október 5-6-án Zágrábban megalakult a Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa, amely a Monarchia délszláv népeit reprezentáló testületnek nyilvánította magát, majd október 29-én kikiáltotta a Szlovén-Horvát-Szerb Államot.²¹⁹ Ezekben a hetekben a Monarchia szétesése felgyorsult. Október 28-án Prágában deklarálták Csehszlovákia megalakulását, az ideiglenes osztrák nemzetgyűlés a maradék Ausztriát az új Németország részeként képzelte el, Budapesten pedig (többek között azért, hogy elkerüljék Károly október 16-i föderációs kiáltványának az „átszivárgását”) előbb az osztrák-magyar viszony perszónáluniós alapra helyezésével próbálkoztak, majd kirobbant az őszirózsás forradalom. A Habsburg-kereten (beleértve egy esetleges republikánus-föderatív utód-formációt is) belüli megoldás ily módon akkor már a délszlávok szemében sem lehetett vonzó perspektíva, hiszen azok a keretek valójában már nem is léteztek.

A Szlovén-Horvát-Szerb Állam elvben a Habsburg-Monarchia összes délszláv-lakta területét egyesítő demokratikus föderációként alakult meg. A rövid fennállás miatt

²¹⁹Proglasenje države SHS. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 103-104.

nem alakulhatott ki egyértelmű közigazgatási struktúra, de az események irányát jelzi, hogy autonóm kormányok alakultak Szlovénia, Horvátország, Dalmácia és Bosznia-Hercegovina igazgatására, a Nemzeti Tanács pedig csak az általános irányítást, valamint a kül- és hadügyet tartotta magánál. Ez a szerkezet a föderalista jugoszlávizmus eszmeiségéhez igazodott.²²⁰ Az államforma kérdését nyitva hagyták, a magyarországi délszláv-lakta területekre pedig nem terjedt ki a Tanács befolyása – jóllehet azokat az SZHSZ-Állam elvben a saját részének tekintette –, többek között mert a vajdasági szerbek a Szerbiával való közvetlen egyesülést szorgalmazták. Az államvezetésnek számító zágrábi Nemzeti Tanács elnöke a szlovén Korošec lett, s mellette két alelnök tevékenykedett, a Horvát Jogpártból Ante Pavelić (nem azonos a későbbi usztasa-vezérrel) és a horvátországi Szerb Önálló Párt, illetve a Horvát-Szerb Koalíció vezetője, Svetozar Pribičević. A horvát szábor október 29-én kinyilvánította Horvátország elszakadását Ausztria-Magyarországtól és csatlakozását Szlovén-Horvát-Szerb Államhoz, s ugyanezt tették az újonnan alakult szlovén és boszniai helyi kormányzatok is. A Nemzeti Tanács felhatalmazta a Jugoszláv Bizottságot külügyi képviselőre, továbbá kinyilvánította, hogy egyesülni szándékozik a felszabadult Szerbiával és Montenegróval.

November 9-én Genfben – az antant, a Jugoszláv Bizottság és a szerbiai ellenzék képviselőinek jelenlétében folytatott tárgyalások eredményeként – a Nemzeti Tanács és Szerbia kormánya megállapodott az egyesülésről. Az egyezmény provizórikus berendezkedésként, az alkotmányozásig olyan duális államszövetséget irányzott elő, amelyben Szerbia és a SZHSZ-Állam közösen intéznék kül-, had- és tengerészeti ügyeiket, egyéb tekintetben viszont megőriznék önállóságukat.²²¹ Az egyezményt azonban Belgrádban nem hagyták jóvá, s ragaszkodtak ahhoz, hogy az egyesülés a szerb feltételek szerint történjen meg: Belgrádból kormányzott unitáris Karađorđević-monarchiaként, bár nagykoalíciós kormánnyal és az alkotmány elfogadásáig provizórikus jelleggel.

Végül az olasz expanzionizmustól és a szociális forrongástól („zöld káder”) kényszerhelyzetbe került, valamint a belgrádi álláspontot támogató alelnök, Pribičević által

²²⁰A délszláv unióról szóló korabeli föderalista elképzelések rendszerint öt-nyolc autonóm egységgel számoltak: a Dalmáciával kiegészítendő Horvátország, Bosznia-Hercegovina, a szlovénlakta örökös tartományok egyesítésével létrehozandó Szlovénia, valamint a két régi szerb állam, Szerbia és Montenegró; de gyakran külön egységként számoltak a Vajdasággal, „Dél-Szerbiával” (Macedónia és Koszovó) és Dalmáciával, sőt a legidealistábbak Bulgária bevonását is lehetségesnek tartották. A központi hatalom jogkörét általában szűken, a külügyekre, a hadügyre és tengerészetre, valamint a monetáris- és vámpolitikára korlátozva képzelték el.

²²¹(Genfi) Deklaracija. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 119-120.

is az engedményekre sarkallt Nemzeti Tanács meghátrált és november 24-én elfogadta Belgrád legfontosabb feltételeit (csak a parasztpárti Stjepan Radić fejtett ki ellenkező véleményt²²²), s a végső döntés céljából küldöttséget menesztett a szerb fővárosba. A vajdasági és a montenegrói folyamatok a zágrábi Nemzeti Tanácstól függetlenül, de szintén az egyesítés – pontosabban a Szerbiához való közvetlen csatlakozás – irányába haladtak. November 25-én a vajdasági (de gyakorlatilag csak szerbekből álló) ideiglenes nemzetgyűlés kimondta a Vajdaság Szerbiához csatlakozását, november 26-án pedig Cetinjében tették ugyanezt, megfosztva trónjától Miklós királyt. Végül a zágrábi küldöttség még a 24-i feltételek többségét sem tudta érvényesíteni. Ezekben szerették volna elérni egy ideiglenes államfői csúcsszerv (a horvát bánból, a szerb régensből és egy szlovén tagból álló államtanács) felállítását, a kül-, had-, pénz-, postai-közlekedési és tengerészeti ügyekben illetékes közös kormány mellett a hét autonóm tartományi kormány megtartását (a zágrábi SZHSZ-Állam négy tartománya – Szlovénia, Horvátország, Dalmácia, Bosznia –, valamint Szerbia, Montenegro és a Vajdaság), valamint egy demokratikusan választott alkotmányozó nemzetgyűlés felállítását. Ezzel szemben a küldöttség csupán annyit ért el, hogy a szerb vezetés ismét elismerje az alkotmányozó nemzetgyűlés szükségességét, valamint megígérje a zágrábiaknak az ideiglenes hatalmi testületekbe történő bevonását. Ezek alapján december 1-én Belgrádban Sándor szerb régens deklarálta a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulását.²²³

Az új állam azonban már a kikiáltásának pillanatától fogva súlyos belső konfliktusokkal küszködött, amelyek az 1920-as évek közepéig elsősorban valóban a horvát-szerb törésvonal mentén alakultak ki. A korszak meghatározó politikai ereje a Stjepan Radić vezette Horvát Parasztpárt (HSS) volt.²²⁴ A Horvát-Szerb Koalíció letűnt a színről (Pribičević a híveivel csatlakozott az unitarista össz-délszláv – de főleg szerb bázisú – Demokrata Párthoz, a jogpártiak pedig idővel a HSS mögött sorakoztak fel), a több

²²²Radić ellenkezését gyakran interpretálták és interpretálják ma is a délszláv egység elutasításaként. Pedig Radić „csak” az unitaris-centralista és monarchista Jugoszlávia-víziót, valamint a Nemzeti Tanács opportunizmusát ítélte el, s beszédében arra szólította fel a Tanács vezetőit, hogy ne „ködben kóválygó libákként” viselkedjenek, ne tegyenek folyton engedményeket, hanem szerezzenek garanciákat Belgrádtól a megállapodások betartására. Ivanišević: *Kao guske u maglu?*, 314; Ivo Goldstein: *Croatia and Croats in Yugoslavia. Resistance to centralism*. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, 126-162, p. 129.

²²³Adresa NV SHS Aleksandru i njegov odgovor. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 135-138.

²²⁴A HSS a párt stratégiájától függően többször módosította a nevét. Eredetileg a Horvát Népi Parasztpárt volt, majd 1920-1925 között Horvát Köztársasági Parasztpárt, s ez utóbbi nevet a második világháború alatt egy kisebb, a partizánokhoz csatlakozó frakció újra felvette.

emigrációba vonult vezetőt elvesztő frankisták, azaz a Jogpárt másik ága pedig a peremre szorult.²²⁵ A HSS befolyása viszont robbanásszerűen növekedett, köszönhetően a választójog kiterjesztésének, a párt paraszti-harmadikutas radikalizmusának, de főképpen annak, hogy Radić ellenezte az egyesülés módját és ezzel a horvát nemzeti program újrafogalmazója lett.

A HSS-től nem állt távol a teljes függetlenség gondolata sem, tulajdonképpeni célja azonban a délszláv konföderáción belüli „semleges horvát parasztköztársaság” volt.²²⁶ Ahogy a Horvát Blokk (a HSS és szövetségesei) 1921-es memorandumában olvashatjuk: Horvátország teljes függetlenségének kihirdetése, amelyet 1918. október 29-én a horvát parlament egyhangú döntéssel határozott el, nagyon logikus és természetes következménye volt a horvát politika és kultúra ezeréves fejlődésének .../ugyanakkor a szábor/... azt a kívánságát is kinyilvánította, hogy közös államot alapítson a Szerb Királysággal és Montenegróval, azzal a feltétellel, hogy az új állam formájáról és alkotmányáról a nemzeti csoportok kollektívan és nem a képviselők egyénenkénti szavazásával döntenek majd... Ezeket a terveket húzták keresztül a szerb politikusok .../akik azóta is/... a jugoszláv nemzeti egység cégre alatt horvátellenes politikát folytatnak... Horvátország valódi szuverenitásának megvalósítása – vagy a horvát állam elismerése a szerbek, horvátok és szlovének nemzetközi közösségének határain belül – ily módon európai követelmény...”²²⁷

Céljai eléréhez a HSS szinte mindent megpróbált. 1925 márciusáig nem ismerte el a vidovdani alkotmányt és bojkottálta a parlamentet (miközben a választásokon rendre elnyerte a horvát voksok nagy többségét), megkísérelt külföldi szövetségeket keresni (tapogatódzott a nyugati fővárosokban, Budapesten, Moszkvában), de eredmény nélkül. Ezért 1925 márciusában irányt váltott: elismerte a rendszert és koalícióra lépett Pašić Radikális Pártjával. Maga Radić közoktatási miniszter lett, emellett a HSS megkapta a számára parasztpártként fontos földművelési tárcát, valamint a horvátországi közigazgatás felügyeletének a lehetőségét.

A politikai paletta szélső pólusain álló két párt megegyezése igen meglepő volt. Pašić részben a stabilitás reményében kereste a kapcsolatot HSS-el, részben pedig Sándor király nyomására, aki ekkor szintén „megszelídíteni” akarta a HSS-t (különösen hogy

²²⁵De 1918 végén még a jogpárti radikálisok között is voltak, akik a jugoszláv opcióra orientálódtak (Ivanišević: *Kao guske u maglu?*, 305, 321)

²²⁶Banac: *The National Question in Yugoslavia*, 237-248.

²²⁷Memorandum Hrvatskog bloka. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 197-198.

közeledett a 925-re feltételezett tomislavi horvát államalapítás milleniuma, és Sándor nem akarta, hogy a megemlékezések jugoszláv-ellenes demonstrációkká váljanak²²⁸). Radić pedig abban reménykedett, hogy a rendszeren belülről, a kis lépések taktikájával idővel elérheti az állam átalakítását. Emellett, minthogy nemcsak horvát nemzeti vezető volt, hanem parasztvezér is, szeretett volna országos politikussá válni, hogy más nemzetiségű paraszti rétegek támogatását is megszerezhesse.²²⁹

A radikális-parasztpárti együttműködés azonban nem tartott sokáig. A HSS számára csalódást okozott, hogy néhány bársonyszéken és a szabadabb politikai cselekvés lehetőségén kívül nem kapott semmit azért, hogy legitimálta a rendszert (a földreform már folyamatban volt, ezért a földművelési tárcának sem volt akkora jelentősége, mint a HSS remélte). A szakításra az alkalmat a Nettuno-egyezmény ratifikációs vitája adta meg. A Rómával 1925. július 20-án kötött egyezményben az SZHSZ-Királyság – hogy rendezze vitáit azzal az Olaszországgal, amely egyszerre volt a legnagyobb külpolitikai ellenfele és a legfőbb külkereskedelmi partnere – újólag elismerte az olasz-jugoszláv határt és a határmenti területeken privilégiumokat biztosított az olaszoknak az ingatlan-szerzésben és a földreform végrehajtásában. Ezt a HSS a horvát érdekek elárulásának tekintette és 1927 februárjában kilépett a kormányból.

Ekkor újabb 180 fokos fordulat következett: a HSS egy másik addigi ellenfelével fogott össze, a Pribičević-vezette Önálló Demokrata Párttal (SDS-P), s közösen létrehozták a Paraszt-Demokrata Koalíció (SDK) nevű ellenzéki blokkot. Svetozar Pribičević 1925-ben cserbenhagyottnak érezte magát Pašićtól és a királytól, s új pártot alapított, amely elsősorban az 1918 után ellentmondásos helyzetbe került prečani szerbek szavazataira számított. Sok szempontból ők is profitáltak a nagyszerb uralomból, viszont az eredetileg „csak” a horvátoknak, szlovéneknek, vajdasági németeknek és magyaroknak szánt hátrányos megkülönböztetések, például a kettős adórendszer őket is sújtották mint horvátországi stb. lakosokat. Ezért a kezdeti centralista-pánszerb lelkesültségük kopni kezdett és az ellenzéki felé fordultak. Ezt reprezentálja Pribičević személyes pályája is. A HSK vezetőjeként és az 1918 utáni kormányok minisztereként a legharcosabb unitaristák közé tartozott, 1926-27-ben viszont az ellenzéki föderalizmus felé fordult. Ezzel

²²⁸Nem is váltak: a millenium tiszteletére Zágrábba látogató királyt (aki másodszülött fiának 1928-ban a Tomislav nevet adta) ünneplő horvátok tízezrei fogadták (Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 33).

²²⁹Pribičević: *Diktatura kralja Aleksandra*, 58.

felbomlott a szerb pártok 1918 utáni – nem mindenre, de a vidovdani rendszer igenlésére kiterjedő – egysége, illetve az SDK formájában létrejött egy, az 1918 előtti Horvát-Szerb Koalícióhoz hasonló pártszövetség.

A HSS fordulatait – és általában a horvátság helykeresését 1918 után – jól reprezentálja Stjepan Radić (1871-1928) pályafutása. Fivérével, Antunnal együtt 1904-ben alapította meg a Parasztpártot, amelyet Antun halála (1919) után egyedül vezetett. Egyszerre volt horvát nemzeti vezér és harmadikutas parasztforradalmár, akinek volt konstans stratégiai célja (az 1925-ben „elnapolt” horvát semleges parasztköztársaság, kapcsolódva egy laza délszláv unióhoz²³⁰), politikai vonalvezetését viszont szinte követhetetlen cikk-cakkok jellemezték, szangvinikus vérmérsékletét pedig a szenvedélyes, gyakran kifejezetten provokatív szónoklatai. Harcosága és tragikus halála folytán nemzeti hős lett, de a horvát nemzeti mozgalom csak utóda, a jóval kevésbé karizmatikus és a parasztforradalmi utópiáktól messzebb álló, ám jobb reálpolitikusnak bizonyult Vladko (Vladimir) Maček (1879-1964) vezetésével érte el minimális célját, Horvátország autonómiáját (1939).

Az állandósult politikai válság (amely 1925-27 után már nem a szerb–horvát, hanem inkább egy szerb-szlovén-bosnyák versus horvát-szerb törésvonal mentén mutatkozott meg) politikai gyilkosságokhoz és a királydiktatúra bevezetéséhez vezetett. 1928. június 20-án a belgrádi parlamentben egy szélsőséges montenegrói képviselő, Puniša Račić lelőtt öt horvát parasztpárti honatyát, köztük Radićot, aki augusztus 8-án belehalt sérüléseibe.²³¹ Sándor király előbb a szlovén Korošecnek adott kormányalakítási megbízást, de ez a stabilizációs kísérlet nem járt eredménnyel, ezért 1929. január 6-án diktatúrát vezetett be. Tartós megnyugvást azonban nem ért el. A vidovdani alkotmány eltörlésével keletkezett „tabula rasa” iránt kezdetben (a szlovén SLS-hez hasonlóan) valamelyest nyitott HSS gyorsan visszatért az ellenzékiiséghez, az ország föderalizálását és demokratizálását követelve.²³² Majd Sándor maga is merénylet áldozatául esett: 1934. október 9-én Marseille-ben egy usztasa megbízásból cselekvő bolgár-macedón VMRO-terrorista, Vlado Černozemski (Velicko Dimitrov Kerin) meggyilkolta.²³³

²³⁰Eredetileg Bulgáriát is beleértve, részben a horvát Jugoszlávia-felfogás tradíciójából fakadóan, részben mert ideológiailag közel állt Alekszandr Sztambolijszki agrár-utópista pártjához, az 1919-23 között Szófiában kormányzó Népi Földműves Szövetséghez.

²³¹A merényletet 20 évre ítélték, amiből (de facto enyhe háziőrizetben) 12 évet töltött le. 1944-ben a partizánok elfogták és kivégezték.

²³²Zagrebačke punktacije (1932. november 7.). In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 335-336.

²³³A merényletről és annak magyar szálaíróiról (jankapusztai usztasa-tábor, népszövetségi eljárás) lásd Ormos

A marseille-i merénylet megmutatta, hogy a jugoszláv-ellenes frankista tradíció alapján újjászerveződőben volt a horvát szecesszonizmus. A királydiktatúra bevezetése után olaszországi emigrációba ment jogpárti politikus, Ante Pavelić létrehozta az Usztasa („felkelő”) Horvát Forradalmi Szervezetet (UHRO), amelynek célja a horvát függetlenség bármi áron történő megteremtése volt. Az „Usztasa Alapelvekben” (1933) megfogalmazottak szerint „A horvát népnek joga van hozzá, hogy legfelsőbb, szuverén uralmát a saját Horvát Államában, egész népi és történelmi területén visszaállítsa /.../ Joga van hozzá, hogy ezen állam visszaállítását bármilyen eszközzel, így fegyveres erővel is elősegítse /.../ A horvát nép szuverenitása azt jelenti, hogy saját államában egyedül ő uralkodhat, irányíthatja az államügyeket és a nép valamennyi ügyét. Az önálló és független Horvát Államban nemzeti és államügyekben senki sem hozhat döntést, aki gyökerei és vérségi kapcsolata alapján nem tagja a horvát népnek...”²³⁴ Az usztasák azonban valójában nem voltak többek Mussolini bábjainál, s a horvát mainstream-et továbbra is a Parasztpárt képviselte.

Az ország vezetését az új király, a kiskorú II. Péter helyett régensként átvevő Pál herceg a konszolidáció érdekében új kormányfőt nevezett ki Milan Stojadinović személyében. Stojadinović a királydiktatúra iránt kritikus szerb radikális-párti politikusok közé tartozott és végrehajtott bizonyos enyhítést, azonban elzárkózott nemcsak az átfogó föderalizálástól, hanem egy szűkebb, csak horvát autonómiától is. Csupán azt kínálta fel, amit a Szlovén Néppártnak és a Jugoszláv Muzulmán Szervezetnek, vagyis a kormányban és az új hatalmi pártunióban (Jugoszláv Radikális Közösség) való részvételt, mert – ahogy memoárjában írja – a horvát kérdésről úgymond „demokratikusan”, a többségi elv alapján akart dönten, vagyis az angol-skót vagy a porosz-bajor viták lezárásának a mintájára.²³⁵

Ez a modell Maček számára elfogadhatatlan volt, s Pál régens végül engedett. A nemzetközi helyzet miatt már nem engedhette meg az elkeseredett huzavona folytatódását, nem kockáztathatta meg, hogy a horvát elégedetlenség az állam iránti nyílt illojalitássá fajuljon. 1938-ban bekövetkezett az Anschluss, a müncheni diktátum és összeomlott a kisantant, 1939-ben Olaszország megszállta Albániát. Csehszlovákia sorsa egyértelművé

Mária: *Merénylet Marseille-ben* (Budapest, 1984, Kossuth). A Sándor királyt fogadó Louis Barthou francia külügyminiszter is a merénylet áldozatául esett, de ő a káosz közepette egy francia rendőrtől véletlenül kapott lövés miatt vesztette életét. Černozemski szintén még aznap belehalt a lövésektől és lincselésből kapott sérüléseibe.

²³⁴Načela Hrvatskog ustaškog pokreta. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 320-321.

²³⁵Milan Stojadinović: *Ni rat ni pakt*. Rijeka, 1970, O. Keršovani, str. 318., 592.

tette, hogy a nyugati hatalmak nem tudják és nem is akarják megakadályozni a német-olasz tengely „mérsékelt” kelet-európai terjeszkedését. Az usztasa szeparatizmus mögött pedig ott állt Mussolini, sőt Maček is tapogatódzott az esetleges olasz segítség iránt.²³⁶ Végül Pál új kormányfőt nevezett ki Dragiša Cvetković személyében, azzal a feladattal, hogy egyezzen ki Mačekkal.²³⁷

A régensi jóváhagyás után 1939. augusztus 26-án nyilvánosságra hozott Cvetković-Maček paktum (Sporazum, Megállapodás) létrehozta az autonóm Horvát Bánságot, a HSS pedig belépett a kormányba (maga Maček miniszterelnök-helyettesként). A Bánság felölelt minden területileg összekapcsolható horvát többségű országrészt (így Nyugat-Hercegovinát is), ami a Jugoszláv Királyság területének 27 %-át jelentette (65,5 ezer km²), 4,4 millió lakossal, akiknek 70 %-a volt horvát. Így a Bánsághoz került a horvát lakosság 88 %-a – viszont élt a területén 850 ezer szerb (19 %) és majdnem 200 ezer muzulmán. A külügy és külkereskedelem, fegyveres erők, monetáris rendszer, posta- és szállítási ügyek központi jogkörben maradtak, egyéb tekintetben viszont Zágráb széleskörű önállóságot kapott, a báni tisztséget pedig Ivan Šubašić HSS-politikus kapta meg.²³⁸

A Sporazum az 1868-as magyar-horvát kiegyezéshez hasonló helyzetbe juttatta vissza a horvátokat, egyes szempontokból többet, másokból kevesebbet nyújtva nekik. A gyakorlatban szélesebb önkormányzatot biztosított (mind a jogköröket, mind a területet illetően), amihez a központi hatalomból való nagyobb részesedés párosult. Szimbolikus és garanciális tekintetben viszont kevesebbet jelentett. 1868 saját nyelvvel bíró politikai nemzetnek ismerte el a horvátságot és beépítette az önkormányzatot a dualizmus alkotmányosságába. Ezzel szemben 1939 megmaradt a királydiktatúra jugoszláv nemzetről beszélő 1931-es alkotmányának alapján és lényegében nem volt több a régens és a HSS politikai megegyezésénél.

Az egyezmény azonban így is mindkét fél számára legalább átmenetileg elfogadható megoldást kínált a legégetőbb kérdésekre: egyfelől teljesült a horvát

²³⁶Saját visszaemlékezései szerint az olasz fél volt a kezdeményező és ő mindig visszautasította Róma túlzott „protektori” igényeit egy olasz segítséggel létrejövő horvát állam felett (Maček: *Memoari*, 128-130.).

²³⁷A kormányzat engedékenységet az is motiválta, hogy a HSS-el kötött különalku révén felbomlaszthatja a az Egységes Ellenzéket, az SDK és egyes szerbiai pártok szövetségét, amely a JRZ komoly riválisává vált.

²³⁸Sporazum Cvetković-Maček. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 426-428. Lásd még Bilandžić: *Hrvatska moderna povijest*, 106-107.

követelések minimuma, másfelől kiszélesült és stabilabb lett a kormánykoalíció. A Sporazum gyakorlatilag a szerb-horvát-szlovén trializmus irányába mutató rendszert alakított ki a közvetlen belgrádi irányítás alatt maradt keleti („szerb”) bánságok, az autonóm Horvát Bánság, valamint a szlovén Dráva-bánság hármasságával (ez utóbbi státusza de jure nem változott, de facto azonban – mint korábban írtuk – bizonyos önállósággal bírt). Emellett a horvát autonómia elismerésével és a HSS kormányzati szerepvállalásával (ami egyszerre volt horvát nemzeti érdek, HSS-pártérdek – két évtized után ideje volt végre eredményt felmutatni – és az állam iránti lojalitás kinyilvánítása) megnyitotta a szerb-horvát kiegyezés lehetőségét. Ám a Sporazum nem rendezett minden kérdést (nem foglalkozott a bánsági szerbek státuszával, az ígért választásokat nem írták ki, az autonóm jogkörök egy részének pontosítását későbbre halasztották), s a hosszú idő alatt felhalmozódott feszültségeket és bizalmatlanságot a háborúig hátralévő rövid másfél esztendő alatt nem oldhatta fel.

Az usztasa állam

Jugoszlávia 1941. áprilisi felosztása a horvátok Jugoszláviához való viszonyában is új szakasz kezdetét jelentette. A Független Horvát Állam (NDH) április 10-i kikiáltását a horvátok nagy többsége pozitívan fogadta, mert nem sajnálta a nagyszerb-királyi Jugoszlávia összeomlását, s az új államban a függetlenség ígérését látta. Ráadásul az NDH az 1939-es Bánságon kívül felölelte Bosznia-Hercegovinát is, amivel a horvát nacionalizmus régi álma teljesült. Mindez átsugárzott a régóta függetlenséget hirdető és az NDH vezetését megkapó usztasákra, így az ő népszerűségük is megnőtt. Annak ellenére, hogy az NDH nem – az eredetileg „csak” nagyhorvát nacionalista, idővel viszont elfasizálódó és a HSS-nél sokkal kisebb támogatottságú – usztasák önerejéből jött létre, hanem a megszállók akaratából. Mi több, az NDH vezetését is csak annak következtében kapta meg Ante Pavelić, hogy Maček nem vállalta azt (noha lojalításra hívta fel a lakosságot és a bánsági adminisztrációt).

Az új rezsim népszerűsége azonban gyorsan kopni kezdett (eleinte, amíg az NDH és az usztasák „eggyé nem váltak”, inkább csak a Pavelić-vezetésé, nem magáé az államé) a német-olasz megszállás nyilvánvaló tényei, a területi engedmények és a gyorsan kibontakozó terror miatt. Az NDH elvben a tengely szövetségese lett, formálisan ugyanúgy

független államként mint például Magyarország, azonban végig megszállás alatt állt. Egy Zágráb–Banja Luka–Szarajevó alatt húzódó északnyugati-délkeleti választóvonal mentén két befolyási övezetre osztották: a déli, adriai zónát Olaszország felügyelte, az északit pedig a németek (akik Mussolini bukása után a déli zónát is átvették). Mivel a németek nem tudták rávenni Mačeket az NDH vezetésének elvállalására, Hitler Mussolinire hagyta az új horvát kormányzat kialakítását, aki természetesen Pavelićet választotta²³⁹, majd az ő „kérésére” Savoyai Aimone spoletói herceg személyében egy uralkodót is kineveztetett III. Viktor Emmanuel olasz királlyal abban a reményben, hogy az NDH-t teljesen a saját bábjává teheti („II. Tomislav” azonban egyszer sem kereste fel a „saját” királyságát).

Még sokkal inkább hatottak az Olaszországnak (és a Muraköz révén Magyarországnak) adott területi engedmények. A május 18-i római szerződésben az NDH elismerte mintegy 5400 km² (Észak- és Közép-Dalmácia, Kotori-öböl, számos sziget) olasz bekebelezését²⁴⁰, aminek „reakciója minden képzeletet meghalad. Utcákon, vendéglőkben hangosan szidalmazták Pavelićet, mint aki eladta az országot.”²⁴¹ A belső berendezkedésben pedig az usztasák azonnal hozzáálltak minden sovíniszta rögeszméjük megvalósításához, létrehozandó a „fajilag tiszta nagyhorvát államot.” Ezek a célok egy etnikailag tarka közegben csakis népiértó politikához vezethettek. Az NDH etnikailag maga is egyfajta „kis-Jugoszlávia” volt: a 6,3 millió²⁴² népességből 3,3 millióan voltak a horvátok, 1,9 millióan a szerbek és 700 ezren a muzulmánok (bár az utóbbiakat a „horvátság virágjaként” az usztasa propaganda a horvátok között tartotta számon²⁴³). A

²³⁹Pavelić már 1940. január 23-án megállapodott Ciano olasz külügyminiszterrel az olasz-horvát szövetségről egy leendő vám-, pénz- és perszónálunió formájában. Zapisnik o razgovoru Čana i Pavelića. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 449-450.

²⁴⁰Ugovor o odredivanju granica između NDH i Italije. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 482-450.

²⁴¹A zágrábi magyar konzul Budapestre küldött jelentése, idézi A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941-1944. A magyar kormányok délszláv politikája*, Budapest, 1987, Kossuth, 85. old.

²⁴²A szakirodalomban (és különösen a horvát jobboldali publicisztikában) találkozhatunk 7 millió adattal is, ami a Mussolini bukása után hivatalosan az NDH-hoz csatolt volt olasz területek beszámításából adódik. Ezeknek a területeknek a nagy részét azonban az NDH ténylegesen sohasem integrálta, mert vagy közvetlenül a németek ellenőrizték, vagy a partizánok.

²⁴³Az usztasa „egyesítő ajánlat” elfogadására volt fogékonyság a nagyszerb nacionalizmustól szintén tartó muzulmán oldalon is. Džafer Kulenović (aki 1939-41 között, Mehmet Spaho halála után vezette a JMO-t és tagja volt a belgrádi kormányoknak) 1941. november 7-én alelnökként belépett az NDH-kormányba, s később az emigrációban is kitartott az usztasák mellett. A muzulmánok és az NDH viszonyáról azonban sokat elárul, hogy egy másik JMO-politikus, Uzeiraga Hadžihasanović már 1942 novemberében azzal fordult Berlinhez, hogy Boszniát külön egységként helyezték német protektorátus alá, majd 1944 májusában egy muzulmán küldöttség az akkori usztasa kormányfőnél (Nikola Mandić) többek között azzal protestált, hogy a királyi Jugoszláviában könnyebb volt muzulmánként magasabb politikai vagy katonai pozícióba kerülni, mint az NDH-ban. (Filandra: *Bošnjačka politika*, 162, 193-194, 174). Ezek a példák is mutatják, hogy az usztasa „ajánlat” valójában taktikai volt. Ahogy Mohamed

rezsím a szerbeket tekintette főellenségnek, s a „szerbkérdést” a kitelepítés, katolizálás és kiirtás hármasságával akarta „megoldani”.²⁴⁴ Mindez faji törvénykezéshez (az április 17-i állam- és nemzetvédelmi, valamint az április 30-i árja-törvény), tömegmészárlásokhoz és koncentrációs lágerrek felállításához vezetett (elsőként Jadovnában és Danicában már áprilisban, a leghírhedtebb, mintegy 85 ezer áldozatot követelő jasenovaci táborn pedig augusztusban hozták létre). A világháború hozzávetőleg 1,027 millió jugoszláv áldozatából csaknem 600 ezer az NDH területére esett, miközben az NDH a jugoszláv népesség 40%-át „örökölte” meg. Az NDH-beli szerbség vesztesége 335 ezer főre tehető, ami a 30 %-os népességarányuknak csaknem a kétszerese. A szerb áldozatok fele közvetlenül az usztasák és a megszállók terrorjának rovására írható, a többiek pedig más okokból (elesett partizánként, harctereken rekedt civilként, tifuszi járványokban stb.) veszítették életüket.²⁴⁵ Nem csoda, hogy hamar kibontakozott az ellenállás és már 1941 nyarán elszaporodtak a lokális felkelések, s a Pavelić-kormány hamarosan az NDH területének számos részén elvesztette az ellenőrzést. Ahogy egy 1943. augusztusi német helyzetelemzésben olvasható: „Az országban a politikai helyzet folyamatosan romlik. Az NDH hatóságai elvesztettek minden támogatót... [és a hadserege] mint az állam pillére gyakorlatilag nem létezik.”²⁴⁶

A horvát közvéleménynek a Pavelić-államhoz való viszonyát leginkább Maček

Elzarka írja, a muzulmánok támogatására azért volt szükségük az usztasáknak, mert anélkül nagyon nehéz lett volna harcba szállniuk az NDH nagyszámú szerbségével (Mohamed Elzarka: *The Role of Religion in the Yugoslav War. Aisthesis*, Vol. 9 (2018), No. 2, p. 32).

²⁴⁴Lampe: *Yugoslavia as History*, 209.

²⁴⁵Az adatok Vladimir Žerjavić horvát demográfustól származnak, akinek (és az övéhez nagyon hasonló számokat közlő Bogoljub Kočović szerb-francia statisztikusnak) a második világháborús áldozatok számáról adott összegzése mindmáig az egyik legalaposabbnak tekinthető: *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zágráb, 1992, Globus. A könyv fő téziseinek és adatainak Žerjavić általi összefoglalása: *Yugoslavia. Manipulations with the Number of Second World War Victims*. Zágráb, 1992, Croatian Information Centre, különösen 8-11. old. (<http://www.hic.hr/books/manipulations/manipulations.pdf>, letöltve 2015. 09. 30.). Žerjavić 1,03 milliós adata az 1941-es országterületre vonatkozik, s a közvetlen áldozatok számát, nem a teljes demográfiai veszteséget mutatja (ez utóbbi Žerjavić szerint 2,02 millió).

Az áldozatok számáról és nemzetiségi, illetve elkövetők szerinti megoszlásáról mindmáig viták folynak, azonban a mérvadó nyugati szerzők legtöbbje Žerjavić és Kočović adataihoz igazodik (Lampe: *Yugoslavia as History*, 231, 293; Calic: *Geschichte Jugoslawiens*, 169-170; Suppan: *Jugoslawenstvo nasuprot srpskom, hrvatskom i slovenskom nacionalizmu*, 111; uő: *Hitler – Beneš – Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*. Wien, 2014, Österreichische Akademie der Wissenschaften, s. 7. /<https://fedora.e-book.fwf.ac.at/fedora/get/o:445/bdef:Content/download>, letöltve 2017. 11. 15./). Dragan Cvetković viszont egy új tanulmányában a jasenovaci áldozatok számát 120-130 ezerre teszi, azon belül 3/5-re becsülve a szerbek arányát (Dragan Cvetković: *Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracijama logoru Jasenovac. Istorija 20. veka*, god. 37, 1/2019, 93-120, str. 100, 103.; <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2019.1.cve.93-120>, letöltve 2019. 03. 14.).

²⁴⁶Idézi Goldstein: *Croatia and Croats in Yugoslavia*, 145.

hozzáállásával reprezentálhatjuk, amely jól kifejezte e viszony ellentmondásosságát. A HSS-vezér 1941 áprilisában az új államhoz való lojalitásra hívott fel, ám ő maga nem vállalt benne szerepet. Maček hatalomátvételét a németek később is kapacitálták, mert szívesebben láttak volna egy működőképesebb kormányzatot (ahogy Szerbiában sem a nyíltan fasiszta Ljotićot, hanem a „kormányképes” Nedićet favorizálták), azonban Maček hosszútávon a tengelyhatalmak világháborús vereségére számított, ezért a passzivitást választotta (az usztrasák pedig egy idő után letartóztatták, majd házi őrizetben tartották).

Maček azonban elutasította az aktív ellenállást is, amivel zsákutcába vitte a HSS-t. Arra törekedett, hogy megóvja a Parasztpártot, hogy az később (például egy remélt angolszász balkáni partraszállás után) az usztrasák és a kommunisták közötti demokratikus harmadik erőként léphessen fel. Ám olyan kiélezett helyzetekben, amikor valóban embertömegek élethalál-harcáról és nemzetek sorskérdéseiről van szó, nem lehet büntetlenül félreállni.²⁴⁷ Ezért a parasztpárti tábor a passzív kivárással nem lehetett összetartani: a HSS jobbszárnya idővel az usztrasákhoz, balszárnya a partizánokhoz csatlakozott, emigrációba ment tagjai pedig az emigráns királyi kormányhoz igazodtak (amelyet 1944 júniusától Ivan Šubašić volt horvát bán vezetett). Magának Mačeknek azok a háború utolsó időszakában fogant elképzelései, hogy a Parasztpárt és a ZAVNOH (az AVNOJ horvátországi tanácsa) paritásos alapon, egyforma súllyal lépjenek együttműködésre, már nélkülözték a realitást.

Az usztasa politika zsákutcsa jellege mind több horvátot fordított a partizánok felé, különösen 1943-tól. Kezdetben azonban inkább csak az olaszok által annektált területek horvátságára volt ez jellemző. Ennek közvetlen oka a nyílt megszállás volt, de mint jelenség rámutat egy általánosabb aspektusra, a Jugoszláviához való viszony regionális tagoltságára a horvát politikai színtéren belül. Dalmácia ugyanis tradicionálisan „jugoszlávistább” volt a horvát átlagnál. Az 1918-ig a Habsburg-Monarchia cislajtán feléhez tartozó, jelentős részben olasz uralkodó rétegű és (ma montenegrói) pravoszláv-lakta területeket is felölelő tartományban már az első világháború előtt is erősek voltak a szerb-horvát egységtörekvések (Ante Trumbić és Frano Supilo egyaránt dalmáciai politikusként indult). 1941-ben pedig a nagyrészt közvetlen olasz uralom alá került dalmáciaiak azonnal átlátták az NDH vazallus jellegét. Nemcsak a partizánok támogatottsága volt erős, hanem a „horvát

²⁴⁷Marosy Ferenc zágrábi magyar követ egyik 1943. novemberi jelentése szerint Horvátországban a fennálló rezsimmal szembeni elégedetlenség igen széleskörű, de „Macsek hallgat – Tito cselekszik –, a tömeg tehát benne látja a regime-vel szemben való negáció zászlóvivőjét.” Idézi A. Sajti: *Tito*, 254.

csetnikek”, a Mihailovičhoz csatlakozók egy-két ezres száma is javarészt innen, főleg az 1921-ben Splitben megalakult Orjuna (Jugoszláv Nacionalisták Szervezete) köréből került ki. Később viszont a régió orientációja megfordult. A szocialista korszakban mint az idegenforgalmi bevételek legfőbb kitermelője a gazdasági redisztribúció áldozatának érezte magát, 1991-95-ben pedig Horvátország azon részei közé tartozott, amelyet közvetlenül sújtott a háború. Ezért az egykor „jugoszlávista” Dalmácia a nacionalista jobboldal (egyik) bázisa lett: 1990 óta a választásokon rendre a HDZ szerepel a legjobban, miközben Fiumében és Isztriában (tehát azokon a volt olasz területeken, amelyeket nem ért el az 1991-95-ös háború), rendre alulmarad a posztkommunista SDP-vel és a balközép-regionalista IDS-el és PGS-el szemben.²⁴⁸

Visszatérve a második világháborúhoz: egyre többen ismerték fel a horvátok közül is, hogy a szerb-horvát-muzulmán konglomerátum viszonyait nem lehet usztasa alapokon rendezni. Ezért az elvadult és kölcsönös etnikai mészárlások közepette visszhangra talált a partizánok anti-nacionalista attitűdje.²⁴⁹ Felismerték azt is, hogy a tengelyhatalmak elveszítik a világháborút, ezért a horvát nemzet sorsát nem szabad a tengelytől elszakadni képtelen NDH sorsához kötni.²⁵⁰ S mivel az antifasiszta nagyhatalmak Jugoszlávia felújítását támogatták (jóllehet a kezdeti tervezgetésekben felmerült a szerb-horvát különválás fenntartásának lehetősége is²⁵¹), egyértelmű volt, hogy Jugoszlávia újra létrejön.

²⁴⁸A regionalizmus mai politikai manifesztálódásának sokféleségét mutatja, hogy Dalmáciában a regionalista pártok (Dalmatinska Akcija, Maslina) nem tudtak gyökereit verni, Isztriában viszont – amely gazdaságilag szintén a turizmusra épül és a mai horvát büdzsében „nettó befizető” – a Demokratikus Szábor (IDS) negyedszázada megkerülhetetlen erő, csakúgy mint Fiumében a (mai nevén) Primorsko-goranski savez (PGS). A 2015-ös választásokon berobbant Most (Híd) ugyan Dalmáciából indult, de nem dalmát-regionalista pártként, hanem országos proteszt-mozgalomként. A szlavóniai HDSSB-nek sem a regionalizmus a fő profilja, hanem a háborús traumából fakadó szélsőjobboldali nacionalizmus. Érdekes megjegyezni, hogy a többi délszláv államban is csak egyetlen számottevő regionalista pártot találunk, a Vajdasági Szociáldemokrata Ligát. A vajdasági magyar, szandzsáki muzulmán és macedóniai albán pártok ugyan regionális szervezetek, de profiljukat tekintve nem regionalista, hanem kisebbségi szervezetek. A témáról lásd Dejan Stjepanović: *Multiethnic Regionalisms in Southeastern Europe*. Dundee, 2018, University of Dundee – Palgrave-Macmillan.

²⁴⁹Ahogy Maček írja, a partizánok hideg értelemmel irtottak mindenkit, akit politikai ellenfélnek tartottak, de az elvakult gyűlölettel teli etnikai tömegvérengzések az usztasákat és a csetnikeket jellemezték, nem őket (Maček: *Memoari*, 172.).

²⁵⁰1944 nyarán Mladen Lorković belügy- és Ante Vokić hadügyminiszter kísérletezett a HSS-el és az angolszász hatalmakkal való kapcsolatfelvétellel, de augusztus 30-án letartóztatták, majd kivégezték őket.

²⁵¹Az angol és az amerikai béketervezgetések kezdeti, szakértői fázisában felmerült a horvátok, esetleg még a szlovének és a macedónok külön államiságának lehetősége, de a szovjet ellenvetések és még inkább a jugoszláviai erőviszonyok alakulása nyomán (vagyis mert a helyszínen mind nagyobb fölénybe kerültek a jugoszlávista partizánok, s a nyugati királyi emigráció – benne szlovén és horvát politikusok – szintén a jugoszláv állam helyreállítást szorgalmazta) az angolszász kormányok is Jugoszlávia felújításának álláspontjára helyezkedtek (esetleg beillesztve azt egy balkáni föderációba – lásd a jugoszláv és a görög

Csak hogy az antifasiszta szövetség oldalán fellépő erők már 1941-ben két szárnyra szakadtak, a királyi állam restaurálására törekvő csetnikekre és a titoista partizánokra – ezért mindenkinek, aki meg akarta előzni a „csetnik-Jugoszlávia” létrejöttét, a partizánok felé kellett orientálódnia. Ők ugyanis Jugoszláviát nem a királyi korszak államaként akarták felújítani, hanem a saját államiságra jogosult délszláv nemzetek (és nem „törzsek”) föderációjaként. Ezzel szemben a csetnikek győzelme ijesztő perspektívát jelentett. Ahogy az egyik ideológusuk, Stevan Moljević írta egy 1941-es programadó írásában, a szerbeknek „...ma az első és alapvető kötelességük, hogy megteremtsék és megszervezzék a homogén Szerbiát, amely felöleli a szerbek által lakott egész etnikai területet, amely területen biztosíthatóak a szükséges stratégiai és közlekedési vonalak és csomópontok, továbbá azt a gazdasági területet, amely révén biztosítható Szerbia örök időkre szóló gazdasági, politikai és kulturális élete és fejlődése. /.../ A népességcsere és áttelepítés, különösen a horvátoknak a szerb, és a szerbeknek a horvát területekről, az egyetlen módja annak hogy megtörténjék az elhatárolódásuk és hogy jobb viszonyok alakuljanak ki közöttük. /.../ Az alapvető hiba a mi állami berendezkedésünkben az volt, hogy 1918-ban nem voltak kiigazítva Szerbia határai. Ezt a hibát ki kell javítani, most vagy soha. /.../ A szerbek, akik a Balkánon elsőként szálltak szembe a keleti irányú germán támadással, jogot nyertek ezzel a Balkán vezetésére, és erről a vezetésről nem fognak és nem is tehetik, hogy lemondjanak sem a maguk, sem a Balkán sorsa miatt. Ki kell teljesíteniük történelmi küldetésüket, s ezt csak akkor teljesíthetik, ha egy homogén Szerbiába tömörülnek Jugoszlávia keretében, amely Jugoszláviát saját szellemükkel formálnak és rányomják saját bélyegüket. A szerbeknek kell birtokolniuk a balkáni hegemoniát, s hogy azt birtokolhassák, előzőleg biztosítaniuk kell hegemoniájukat Jugoszlávián belül.”²⁵²

A horvát attitűd változásait mutatja, hogy amíg 1941 végén a 7000 horvátországi partizán zöme szerb volt (5400), addig az 1944. november 30-ra vonatkozó adatok szerint már alig 30 %-át adták az időközben 121 ezresre nőtt létszámnak (35 ezer, 29% – ami még

emigráns kormányok 1942. januári londoni egyezményét). Az antifasiszta koalíció jugoszláv-politikáját sokáig dominálta Anglia szempontjairól (az USA akkor még érdektelen volt, Moszkvát pedig a lekötöttsége, illetve a keleti front és a jugoszláv hadszíntér közötti nagy távolság akadályozta) lásd Winston Churchill: *A második világháború*. II. kötet, Budapest 1989, Európa, 353-367. old.

²⁵² Projekat S. Moljevića o „Velikoj Srbiji”. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 525. Később a csetnikek megpróbálták demokratikusabb alapokra helyezkedni. 1944 januárjában néhány szlovén és horvát jobboldali politikus, valamint szerb szociáldemokrata bevonásával megalakították a Jugoszláv Népidemokratikus Közösséget, amely a monarchista Jugoszlávia trialista föderációként való felújítása mellett foglalt állást, de ennek már nem volt érdemi jelentősége és hatása.

mindig meghaladta a lakosságon belüli részarányukat), a többséget viszont már a horvátok tették ki (73 ezer, 60 %).²⁵³ A növekvő létszámú partizánok között volt számos korábbi domobrán (besorozott NDH-honvéd) és handzsár (muzulmán SS-milicista), akik Tito és II. Péter amnesztiával egybekötött felhívásaira átálltak (igaz, sokkal kevesebben, mint a csetnikek közül).²⁵⁴ Ez a trend – a balkanista paradigma relevanciájának szempontjából – a szerb-horvát kooperációnak, a HSK és az SDK szellemiségének továbbéléseként is megfogalmazható, különösen hogy a partizánok államjogi tekintetben átvették az 1941 előtti ellenzék alapköveteléseit, a föderációt és a republikánus államformát.²⁵⁵

A horvátok és a titói Jugoszlávia

Mindazonáltal az új korszak a horvátok számára súlyos tragédiával kezdődött. 1945. május 15-én mintegy 150-200 ezres menekülő tömeg érte el az osztrák határt – az usztasák mellett más nemzetiségű kollaboránsok, valamint sok civil, aki egyszerűen csak félt az új rendszertől –, ahol Bleiburnál megadták magukat az angoloknak. Mivel a szövetségesek megállapodása értelmében a hadifoglyokat annak a kormánynak kellett átadni, mely ellen harcoltak, a britek átadták őket (pontosabban a nagy részüket) a partizánoknak, akik a következő hetekben-hónapokban, elsősorban az augusztus 3-i amnesztia-rendeletig sok tízezer emberrel végeztek közülük, részben már a helyszínen, nagyobb részt pedig különböző jugoszláviai területeken.²⁵⁶ Ez volt a legsúlyosabb az ország egészét elárasztó partizán-megtorlások közül, amelyekről nyíltan az 1980-as évek végéig nem lehetett

²⁵³Ivo Goldstein – Slavko Goldstein: Srbi i Hrvati u Narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj. In: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7 (prir. Hans Georg Fleck – Igor Graovac), Zágráb, 2003, Friedrich Naumann Stiftung, str. 262–263 (V. Ivetić számításai alapján). Srećko Džaja hasonló beccsléssel él: szerinte a partizánok között országosan 1944 közepére az 50 %-os szerb-montenegrói és a 10 %-os szlovén részarány mellett 30 % volt a horvátok aránya (*Die politische Realität des Jugoslawismus*. München, 2002, Oldenbourg, s. 93.). Lampe szerint 1944 elején a partizán-sereg létszáma mintegy 100 ezer volt (nagyobb mint a csetnikek, usztasa-gárdisták és handzsárok együttes száma), s ebből 30 % volt horvát. (Lampe: *Yugoslavia as History*, 224).

²⁵⁴A handzsárok közül már Tito 1943. szeptemberi felhívására csaknem 2000-en átálltak. Ezután a handzsár-hadosztály mint önálló egység gyakorlatilag szétesett (Malcolm: *Bosnia*, 191).

²⁵⁵Dejan Jović nagyrészt ebben – a két legfontosabb régi horvát követelés átvételében – látja annak magyarázatát, hogy sok horvát miért azonosult a titoizmussal (*Reassessing Socialist Yugoslavia 1945-90: The Case of Croatia*. In: Djokić–Ker–Lindsay (eds.): *New Perspectives on Yugoslavia*, 117-142, pp. 124-125).

²⁵⁶Žerjavić szerint 45-55 ezer horvát és muzulmán, valamint 10 ezer más nemzetiségű katona és civil esett áldozatul (Žerjavić: *Yugoslavia*, 11.).

beszélni, de amelyek az egyéni és családi emlékezet mélyén megmaradva súlyosan megterhelték az új rendszer és a társadalom viszonyát.²⁵⁷

A megtorlások kérdése a nyilvánosságba kerülése után erősen áthatotta a Jugoszláviáról szóló vitákat (s azóta is a Tito-korszak értékelésével kapcsolatos – különösen Horvátországban, Szlovéniában és Szerbiában intenzív – kultúrharok egyik fő frontja). A szecesszionista logikában az egyik fő érvként és emocionális munícióként szolgált a titoista Jugoszlávia totalitarizmusának bizonyítására és a nemzeti szabadság kivívásának szükségességére (miként az usztasa terror mint a szerbség elleni horvát genocídium a szerb nacionalista logikában az együttélés lehetetlenségének a bizonygatására). A megtorlásokat rendszerint a hitleri Holocausthoz és a sztálini Gulaghoz hasonlították, s gyakran nemzeti tartalmat adtak neki, például a Tito-rezsim „horvátság elleni gyűlöletét” látva a bleiburgi vérengzésben. A leszámolások fő motívuma azonban nem etnikai volt (lásd a horvát és szlovén partizánok részvételét a horvát usztasák és szlovén fehérgárdisták tömeges kivégzésében, vagy a szerb partizánokét a szerbiai tisztogatásokban). Sokkal inkább tekinthető a legyőzött háborús ellenséggel és a kollaboránsokkal szembeni, Nyugat-Európában sem ismeretlen – de ott sokkal kisebb – bosszúnak, valamint az osztályharcos polgárháború záró szakaszának, amely az új rezsim valós és potenciális ellenfeleinek megtizedelését, megfélemlítését és emigrációba kényszerítését célozta.²⁵⁸

²⁵⁷ A magyarokat ért megtorlásokról lásd A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918-1947*. Budapest, 2004, Napvilág, 319-340. old.; valamint a megfelelő tanulmányokat a következő kötetekből: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok és szerbek 1918-2012. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés*. Budapest, 2013, MTA BTK TTI; Hornyák Árpád – Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941-1948*. Budapest, 2016, MTA BTK TTI.

²⁵⁸ Ezért nemcsak a Holocaust, a Gulag vagy Katýn lehet az összehasonlítás tárgya, hanem a korabeli dél-európai polgárháborúk is. M. Richards szerint például a Franco-rezsimnek a spanyol polgárháború során és után, 1945-ig bezárólag, 400 ezer áldozata volt (Michael Richards: *A Time of Silence: Civil War and the Culture of Repression in Franco's Spain, 1936-1945*. New York, 1998, Cambridge University Press, p. 11; az összehasonlításhoz: a spanyol lakosság-szám a polgárháború kezdetén 23-24 millió volt, a jugoszláv 1941-ben kb. 16 millió). A görög polgárháború utáni bosszú enyhébb volt (140 ezer emigrációba kényszerített, 50 ezer internált), de a hétmilliós görög lakosságszámhoz viszonyítva az sem kicsi (David H. Close: *The Origins of the Greek Civil War*. London – New York, 1995, Longman, p. 219-220). Slavko és Ivo Goldstein Tony Judt véleményére támaszkodva szintén arra hívják fel a figyelmet – nem tagadva a partizánok és személyesen Tito felelősségét –, hogy nem lehet az adott korszak tágabb európai kontextusától és bosszú-példáitól eltekintve értelmezni a megtorlásokat (S. Goldstein – I. Goldstein: *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Zágráb, 2011, Novi Liber, s. 175.; <http://www.yuhistorija.com/serbian/doc/Jasenovac%20i%20Bleiburg.pdf>, letöltve 2016. 11. 13.). Jože Pirjevec és Sokcevićs Dénes pedig egyes külpolitikai aspektusokra mutatnak rá. Pirjevec egy interjújában – „megértve, de nem megbocsájtva” Bleiburgot – a következőket mondta: „Abban az időszakban Churchill már csaknem megsemmisítette a görög partizán- és kommunista mozgalmat, s a jugoszláv kommunisták attól tartottak, hogy ezt megkísérli Jugoszláviában is. Sztálin megengedte az angoloknak, hogy belépjenek Görögországba, s a jugoszlávok hasonló forgatókönyvtől féltek /.../ azt

A megtorlások áldozat-számának nagyságrendjéről – szintén Žerjavić és Kočović adataira támaszkodva – már az 1990-es évek elejére kialakult egy hozzávetőleges történeti egyetértéssel övezett becslés. Akkor Vladimir Dedijer 150 ezer, Anton Bebler közel 200 ezer, Noel Malcolm csaknem 250 ezer áldozatról írt.²⁵⁹ Később Michael Portmann svájci történész Beblerével szinte azonos számokat mutatott ki: a kezdetektől a rendszer „felpuhulásának” megindulásáig (1943-1950) 180 ezret, azon belül Bleiburghoz kapcsolódóan 60 ezret.²⁶⁰ Az ezektől lényegesen magasabb becslések, így az usztasa emigráció által terjesztett több százezres bleiburgi áldozatszám az ideológiai számháborúskodás világába tartoznak, csakúgy, mint az 1991 előtt hivatalosan elfogadott 700 ezer jasenovaci áldozat, amely a szerb nacionalizmus szerint az egymilliót is meghaladhatta.²⁶¹

A későbbiekben – az új szocialista rendszer stabilizálódását követően – főleg két tényező rontotta a horvátok Jugoszláviához való viszonyát: a szerbek felülreprezentáltsága a horvátországi vezető posztokon és a hatalmi apparátusban, valamint a kizsákmányolásként megélt gazdasági redisztribúció.²⁶² A legfontosabb szövetségi

gondolták, hogy a Bleiburgból hazaküldött usztasákat, csetnikeket, ljoticistákat és más csoportokat a nyugati imperialisták ötödik hadoszlopként akarják felhasználni ellenük, ami nem állt messze az igazságtól. Most találtam a cambridge-i Churchill-archívumban egy dokumentumot, amit Ralph Stevenson akkori belgrádi brit nagykövet írt Bleiburg előestéjén, április 29-én. Eszerint 'azt terveztük, hogy a partizánok és a kvízlingek összecsapnak Szlovéniában, alkalmat adva nekünk a Jugoszláviába való belépésre.'" (http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/prenosimo/6/Joze_Pirjevec_O_Jugoslaviji_ce_se_pricati_jos_dugo_/308/, letöltve 2019. 02. 23.; a „Za Bleiburg kažete da „razumijete, ali ne opraštate“?” kérdéstől kezdődő rész.) Pirjevec érvelését nyilván lehet vitatni, de a pár nappal korábbi trieszti kivonulás kikényszerítésének kontextusában aligha érthetetlen az újabb brit/nyugati beavatkozástól való félelem. Sokcsevits Dénes pedig a Dél-Karintia iránti jugoszláv igények szerepére mutat rá. Eszerint a britek részben azért adták ki a foglyokat, mert nem akarták, hogy a jugoszláv hadsereg miattuk megjelenjen és „ott ragadjon” az osztrák területeken (Sokcsevits Dénes: Viktimológia a horvát történetírásban: a bleiburgi áldozatok a horvát és a nemzetközi szakirodalomban. In: Bíró-Hornyák /szerk./: *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán*, 41. old.).

²⁵⁹Dedijer adatát idézi Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Budapest, 1992, Montázs, 370-371. old.; Bebler: *A föderalista kommunizmus*, 119; Malcolm: *Bosnia*, 193.

²⁶⁰Michael Portmann: Communist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory during and after WWII (1943–1950). *Tokovi istorije*, 1-2/2004, 45-74, főleg str. 74. (https://www.inisbgd.co.rs/celo/2004_1.pdf, letöltve 2017. 10. 29.).

²⁶¹Az 1980-as években Velimir Terzić 1-1,1 millió jasenovaci áldozatról írt, Vuk Drašković pedig az NDH 1,5 millió szerb áldozatáról (Anzulovic: *Heavenly Serbia*, 103-104; lásd még Calic: *Geschichte Jugoslawiens*, 170). A kutatások áttekintése – nemcsak a horvátországi megtorlások tekintetében – Vladimir Geiger: Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraču koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije/Jugoslavenska armija i komunistička vlast. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). Case study: Bleiburg i folksdojčeri. *Časopis za suvremenu povijest*, 42/3 /2010/, 693-722. (<https://hrcak.srce.hr/67466>, letöltve 2016. 12. 11.)

²⁶²A gazdasági vitákkal később foglalkozunk. Az említett tényezők mellett természetesen az ország általános állapotának bizonyos jegyeivel, így az egypártrendszerrel vagy a kollektivizálási kísérlettel

döntéshozó testületek összetétele lényegében megfelelt a nemzetiségi arányoknak, különösen szerb-horvát-szlovén viszonylatban: ahogy a horvát történelem 1945-1991 közötti periódusát egyébként negatívan megítélő Zdenko Radelić írja: „a legbefolyásosabb állami és párt-testületek nemzeti struktúrája szinte teljesen kiegyensúlyozott volt.”²⁶³ De a szövetségi apparátusban²⁶⁴, az erőszakszervezetekben²⁶⁵, a párttagságban²⁶⁶, valamint a vegyes lakosságú Horvátország és Bosznia-Hercegovina köztársasági vezetésében valóban fennállt a szerb túlsúly. Ez több okból fakadt. Részben a partizánkorszak hagyatéka volt (1944-ig az usztasa állam szerb lakossága volt a partizánok fő bázisa²⁶⁷, ezért – különösen kezdetben, és a montenegróiakkal együtt – ők alkották az új káderréteg derékhadát), részben annak következménye, hogy Belgrád volt a főváros (egy horvát vagy szlovén ritkán költözött Belgrádba azért, hogy beosztott hivatalnok legyen), továbbá mert

szemben is volt sok horvátban, miként más nemzetiségűek körében is, ellenszenv; ezúttal azonban a specifikusan horvát szempontokra koncentrálnunk.

²⁶³Zdenko Radelić: Croatia 1945-1991. *Review of Croatian History*, Vol. II, No. 1 (2007), 13-26, str. 22. (<https://hrcak.srce.hr/14380>, letöltve 2011. 03. 17.)

²⁶⁴Milan Matic adatai szerint 1969-ben a szövetségi intézmények vezető káderei között 32% volt a szerbek aránya, a szakmai személyzetben viszont már 73% (a montenegrói mindkét esetben 9%). Ugyanezek az arányok a horvátok esetében 15 és 7%, a szlovének esetében pedig 9 és 3%. Idézi Schöpflin György: Hatalom, etnikum és kommunizmus Jugoszláviában. *Politikatudományi Szemle*, I/2 (1992), 109. old. (http://www.poltudszemle.hu/pdf/1992/1992_2/schopflin.pdf, letöltve 2016. 11. 16.)

²⁶⁵Miközben a kiegyensúlyozottság a katonai vezetésre is igaz volt (Bennett adatai szerint a főparancsnokságon belül a háború kitörése előtt 38 % volt a horvátok, 33 % a szerbek és 8 % a szlovének aránya – *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 131-132), a tisztikarra már nem. A katonatisztek között 1990-ben 54,3 % volt a szerbek, 5,2 a montenegróiak és 9,6 a (többnyire szerb vagy montenegrói gyökerű) magukat jugoszlávnak vallók aránya. Ez összesen 69,1 % – bár ez az arány is folyamatos csökkenést mutatott, mert 1971-ben még 73,5, 1981-ben pedig 72,9 % volt. A háború előestéjén a 153 aktív tábornokból 77 volt szerb (de csak a kétharmaduk szerbiai), a sorkatonák között viszont csak 30-31 % (Cohen: *Broken Bonds*, 182; Florian Bieber: The Role of the Yugoslav People's Army in the Dissolution of Yugoslavia: The Army without a State? In: Cohen–Dragović-Soso (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe*, 301-332 /a továbbiakban Bieber: The Role of the YPA/, 306-308). A tényleges vezetést 1990-91-ben kézen tartó (minthogy a „két parancskiadó”, a JKSZ és a szövetségi elnökség szétesésével a JNA gyakorlatilag önálló politikai tényező lett) tábornoki triumvirátus tagjainak egyike sem volt szerbiai: Veljko Kadijević hadügyminiszter dalmáciai szerb-horvát családból származott és jugoszlávnak vallotta magát, a helyettese, Stane Brovet admirális szlovén nemzetiségű volt, Blagoje Adžić vezérkari főnök pedig boszniai szerb (Miroslav Hadžić: *JNA – Jugoslovenska Narodna Agonija*. Belgrád, 2004, Dan Graf, str. 107, 240).

²⁶⁶1945-ben Horvátországban a szerbek adták a párttagság 43 %-át (Bilandžić: *Hrvatska moderna povijest*. 260). Ez az arány később csökkent, de a lakossági arány felett stabilizálódott (1974-ben például 24,7 % – Jović: *Reassessing Socialist Yugoslavia*, p.141/c.16). Országos szinten szintén jellemző volt a szerb és montenegrói túlsúly. 1981-ben a 2,1 milliós párttagság %-os megoszlása a következő volt (zárójelben az össznépeségen belüli arány): szerb 47,1 (36,3), montenegrói 5,4 (2,6), horvát 14,6 (19,7), szlovén 5,3 (7,8) egyéb 27,6 (33,6). (Saját számítás Ramet: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962-1991*, 39. oldal alapján.)

²⁶⁷A horvátországi (nem a teljes NDH-beli) szerbek például Jugoszlávia népességének 4-5 %-át alkották, viszont a partizánok között eleinte 20-25, de még 1945-ben is 10 %-os arányt képviseltek (Jović: *Reassessing Socialist Yugoslavia*, 119).

hagyományosan a szerbek és a montenegróiak között volt legnagyobb a hivatali és a katonai karrier presztízse, illetve mert ők ezekben az évtizedekben más nemzetiségűeknél pozitívabban viszonyult magához Jugoszláviához.

Az etnikailag heterogén Horvátország vonatkozásában ez azt jelentette, hogy a köztársasági vezető posztokon és a hatalmi apparátusban a horvátországi szerbek a lakosságon belüli számarányuknál (1991-ben 12%) nagyobb mértékben voltak jelen. Az 1980-as években részarányuk a különböző szegmensekben (kinevezett állami vagy pártvezetők, rendőrségi állomány stb.) 17-31 % között mozgott.²⁶⁸ Ezt a horvát nacionalizmus mindig kifogásolta, mondván, hogy a vezetés és a hatalmi gépezet nem horvát, legfeljebb horvátországi, ezért nem lehet a horvát érdekek letéteményese. A szerb nacionalizmus szerint viszont a horvátországi és boszniai szerb vezetők valójában kommunista internacionalisták voltak, akik nem tudtak és nem is akartak szerb érdekvédők lenni. Ezek egyoldalú túlzások. 1986-1989-ben például Horvátországban valóban egy szerb politikus volt a pártelnök, Stanko Stojčević – egyébként ez volt az egyetlen eset a teljes szocialista korszakban –, aki opponálta azt, amit horvát nacionalizmusnak tekintett, de horvátországi politikusként Milošević irányvonalát is, továbbá a többpárti választások kiírásáról szóló vitákban a pluralizmus támogatói közé tartozott.²⁶⁹

A felülreprezentáltságnak – különösen a kulturális paradigma, a szlovén és horvát „közös katolikus–közép-európai karakter” kontextusában – lett még egy fontos következménye: részben erre vezethető vissza a katolikus egyház valójában eltérő politikai szerepe a két köztársaságban. Ahogy Viktor Meier írja, Szlovéniában az egyház nemzetvédő szerepe kevésbé alakult ki, mint Horvátországban.²⁷⁰ Kétségtől a katolicizmus képezte a horvát nemzeti identitás egyik legfőbb alapját, többek között – eltekintve most a régebbi történelmi okoktól – mert összekapcsolta a három dialektusra tagolt horvátságot, illetve megkülönböztette őket a csaknem azonos nyelvet beszélő, ám ortodox szerbségtől (miközben a szerbektől területileg és nyelvileg is elkülönülő szlovének kevésbé tartottak az „összjugoszláv masszába” való beolvasztástól). Azonban a horvátság

²⁶⁸Bjelajac-Žunec: *Rat u Hrvatskoj*, 237, 262/c.17. Ezek az arányok mutatják a felülreprezentáltságot, de azt is, hogy nem beszélhetünk a horvátországi szerbek Horvátország feletti általános uralmáról.

²⁶⁹Davorka Budimir: *Hrvatska politička elita na početku demokratske tranzicije. Analizirajući Hrvatskog politološkog društva*, 7/1. (2011), str. 81-82. (<http://hrcak.srce.hr/64016>, letöltve 2017. 06. 19.). A párt nevében egyébként a köztársaság vegyes etnikai összetételének és a jugoszláv politikai terminológiának megfelelően nem a horvát, hanem a horvátországi jelző szerepelt: Savez Komunističke Hrvatske, SKH.

²⁷⁰Meier: *Jugoslavija*, 58.

és a katolicizmus közé a horvát nacionalizmus sem tehetett maradéktalanul egyenlőségjelet (ezzel akadályozta volna a boszniai muzulmánok remélt integrálását), s kezdetben maga a katolikus egyház sem volt „a horvátság védelmezője Jugoszláviával szemben.” Josip Juraj Strossmayer püspöknek (aki a délszlávok egyházi unióját is lehetségesnek tartotta) vagy Franjo Račkinak a szerepe a 19. századi jugoszlávizmusban közismert, de Alojzije Stepinacnak, a későbbi „horvát Mindszentynek” is volt „jugoszláv múltja”: 1918-ban – még egyházi szolgálatba lépése előtt, olaszországi hadifogolyként – maga is jelentkezett a délszláv hadifoglyok és önkéntesek közül verbuvált Jugoszláv Légióba.

A katolikus egyház eredetileg, a Habsburg-időkben Horvátországban is aulikus intézménynek számított, 1918 után bizalmatlan volt Radić iránt (és vice versa)²⁷¹, s kezdetben Szlovéniában voltak erősebbek a katolicizmus politikai aspektusai (valamint a boszniai horvátok között a ferencesek révén). Kezdetben a szerb nacionalizmusban is fontosabb volt a vallási aspektus, mint a horvátban, mert az államiság nélküli évszázadokban a Szerb Ortodox Egyház volt a szerb identitás intézményes fenntartója. A horvát katolicizmust valójában a szerb egyháznak a királyi Jugoszláviában betöltött nem-hivatalos államegyház-jellege indította el az ellenzéki politikai aktivizmus útján. Attól kezdve mindinkább azonosult a szintén diszkriminált horvátsággal mint nemzettel, s együttműködött annak legfőbb politikai reprezentánsával, a Parasztpárttal, majd 1941-1945 között (igaz, nem ambivalencia nélkül) az NDH-val.

Az egyház és az usztrasák kapcsolata szolgáltatott részben okot, részben ürügyet a Stepinac-perre, amelyet sok horvát nem csupán vallási, hanem nemzeti sérelemnek élt meg. 1946. október 11-én az akkor már zágrábi érsek Stepinacot az usztrasákkal való kollaboráció címén 16 évre ítélték (büntetését később házi őrizetre változtatták, mivel a kormányzat 1948 után rá volt utalva a nyugati segítségre). A per nyilvánvalóan politikai volt, de maga a vád nem mondható minden alapot nélkülözőnek. Stepinac nemcsak üdvözölte 1941 áprilisában az NDH kikiáltását, hanem mindvégig fenntartotta annak egyházi támogatását. Voltak komoly kifogásai a Pavelić-rezsim terrorjával szemben, aminek a poglavnikkal való levelezésében, mentőakciókban, sőt 1943. október 31-én egy nyilvános szentbeszédben is hangot adott, de ezeken túlmenő kritikára – akár a mačeki passzivitáshoz hasonló formában – sohasem vállalkozott. Stepinac elítélése azonban sokkal inkább a katolikus egyháznak az

²⁷¹Radić hívő katolikus volt, de politikai értelemben egyház- és klérus-ellenes, s beszédeit gyakran a „Dicsértessék Jézus és Mária – le a papokkal!” felkiáltással kezdte (Calic: *Geschichte Jugoslawiens*, 90).

új rendszerbe való „betörését” célozta. A JKP igyekezett az egyházakat maximálisan távol tartani mindennemű politikai tevékenységtől, csakhogy a horvát egyház (sokkal inkább mint az ortodox és a muzulmán, vagy akár a szlovén katolikus papság) szembehelyezkedett az új kormányzattal. Ezért a JKP a kezdeti politikai alkudozások, köztük Tito és Stepinac 1945. júniusi találkozásának eredménytelensége után (az érsek nem akarta „önálló nemzeti útra” vinni, a Vatikántól függetleníteni a horvát egyházat) újra a represszió eszközeihez nyúlt – a horvát Stepinac elítélésével a szerbek szemben „ellensúlyozandó” Draža Mihailović elítélését is.

A Stepinac-per erősítette a katolicizmus és a „horvát ügy” összefonódását, az egyházba mint „egyetlen nemzeti intézménybe” vetett hitet. A többpártrendszernek és az átfogó (vagyis a horvátországi, boszniai, vajdasági horvátokat egységbe foglaló) nemzeti intézményeknek a hiányában ez az összefonódás később is folytatódott, továbbá azért, amit Meier ír, hogy ti. a horvátországi vezetés nem bizonyult olyan következetes érdekérvényesítőnek, mint a szlovén. Vagy Pericával szólva: a horvát tavasz letörése utáni kulturális és intellektuális vákuumban a katolikus egyház újradefiniálhatta a horvát identitást, például a Szűz Mária-kultuszt „a katolikus Horvátország” legfőbb vallási és nemzeti szimbólumává emelve.²⁷² 1991-ben pedig a Vatikán az elsők között lobbizott a függetlenségért, aminek horvát szempontból nagyobb volt a jelentősége, mint szlovének számára, mivel a Tuđman-kormányzat presztízse a nyugati kormányzati és értelmiségi körökben rosszabb volt a szlovén vezetésnél.²⁷³ Mindennek máig ható következményei vannak: egy 2014-es EU-felmérés szerint a szlovén társadalom kevésbé vallásos, mint a horvát (vagy akár a magyar).²⁷⁴

A horvátokat ért (vagy sokuk által annak megélt) sérelmek nem jelentik, hogy beszélhetnék valamiféle, Tito személyével vagy Jugoszláviával szembeni „általános horvát ellenérzületről.” Az új Jugoszlávia államjogilag lényegében a korábbi horvát követeléseken

²⁷²Meier: *Jugoslavija*, 58.; Perica: *Balkan Idols*, 56-73.

²⁷³Jellemző példa Tuđman első washingtoni fogadtatása. 1990 szeptemberében a horvát elnök kéthetes körutat tett az Egyesült Államokban és Kanadában, s annak során találkozott Brent Scowcroft nemzetbiztonsági főtanácsadóval (Bush elnökkel alig két percre, egy rövid fotózás idejére). Scowcroftnak azonban lényegében csak annyi mondanivalója volt, hogy az USA az integráns Jugoszlávia többpárti és piaci átalakulásában érdekelt (a küldöttség egyik tagjának, Slaven Leticának a visszaemlékezése: Vrli novi svijet. *Globus /Zágráb/*, 2000. augusztus 11.).

²⁷⁴Srdan M. Jovanović: *The Birth and Death of Yugoslavia and Czechoslovakia. Developing polypeitharchic history*. Belgrád, 2017, Helsinki Committee for Human Rights in Serbia (<http://www.helsinki.org.rs/doc/The%20Birth%20and%20Death%20of%20Yugoslavia%20and%20Czechoslovakia.pdf>, letöltve 2017. 08. 03.), p. 148, Map 5.

alapult – a republikánus föderáción –, a JSZNK-tagállam Horvát Népköztársaság révén ismét elkerülhetővé vált a világháborús vesztesek között rekedés, s Horvátország többet kapott az 1947-es párizsi békeszerződéssel meg- vagy visszaszerzett volt olasz területekből, mint Szlovénia és Montenegró együttvéve. Igaz, bizonyos területi „veszteségekkel” is számolni kellett, mert a lakossági összetételhez igazodva egyes 1918 előtti horvát-szlavón-dalmát területeket Szerbiához vagy Montenegróhoz csatoltak (Kelet-Szerémség, illetve Kotori-öböl; a Drávaszöveget viszont ugyanilyen okokból Horvátországhoz), továbbá az NDH részét képező Bosznia-Hercegovina önálló köztársaság – de ezzel, horvát szemszögből, elkerülhetővé vált, hogy Boszniát a „másik fél”, Szerbia kapja meg.

A szocialista perspektíva sem váltotta ki a „közép-európai katolikus horvátság univerzális ellenszenvét.” Ennek már a Horvát Parasztpártnak különösen a korai korszakában követett harcos szociális igazságosság-keresése is ellentmondott volna, később pedig számos más tényező tette sokak szemében népszerűvé (tehát nem pusztán „elviselhető elnyomássá”) a rendszert. Zdenko Radelić szavaival ²⁷⁵ ilyenek voltak Jugoszlávia szembefordulása a sztálini Szovjetunióval, a munkás-önigazgatás meghirdetése, az utazási és művészeti szabadság kiterjesztése, az életszínvonal növekedése, valamint az a kivételesség-érzet, amit a titói Jugoszlávia nemzetközi presztízse, az elnemkötelezett mozgalomban betöltött hangadó szerepe adott a – hozzátenném, külön-külön kicsi és 1991-92-ben „burek-köztársaságokká”²⁷⁶ visszavedlő – délszláv nemzeteknek.

Tanulságos adalék ebből a szempontból, hogy az 1945 után a horvát politikai emigrációban sokáig csak az usztasák hirdették az elszakadást (akiknek otthoni maradványai, az ún. keresztetek – a csetnik-töredékekhez hasonlóan – még évekig követtek el szabotázs-akciókat és merényleteket). A HSS-emigráció az 1960-as évekig, Maček

²⁷⁵Radelić: *Croatia 1945-1991*, 17-18.

²⁷⁶Mitja Velikonja kifejezése a banánköztársaságok analógiájára: „A Balkán geopolitikai képe a 20. század végén a kezdetekre emlékeztetett: kicsi, kölcsönösen vitatkozó, nagy területi étvágyú fél-kolonizált független államok konglomerátuma, *burek-köztársaságok*, ahogy megvetően nevezem őket, amelyek politikailag és gazdaságilag a nagyhatalmaktól, az úgynevezett *szövetségesektől* függenek” (Velikonja: *Ways of Remembering Yugoslavia*, 516-517 /kiemelések az eredetiben – JJ/). Közismert, mégis hozzátenném, hogy a legnagyobb délszláv nép, a szerbség létszáma sem éri el a magyarság létszámát, s Szlovénia kivételével mindegyik utódállam gazdasági mutatói elmaradnak Magyarországtól. Szerbia lakossága 2016-ban éppencsak elérte 7 milliót, egy főre jutó GDP-je a magyar érték kb. 55 %-a volt (a horvát 85, a szlovén 120 %-a), a szerbség összlétszáma pedig 2013-ban az egész világon 12,1-12,4 millióra volt tehető. (Vladimir Gligorov: *Causes and consequences*, 561-565; mindkét tanulmány helye: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*. Lásd még: *Serbs Around the World by Region*. http://www.serbianunity.com/serbianunitycongress/pdf/world_of_serbs/Serbs_Around_the_World_by_Region.pdf, letöltve 2017. 09. 29.)

vezetése idején nem adta fel a föderális-konföderális Jugoszlávia eszméjét, jóllehet a szocialista társadalmi és az egypárti politikai berendezkedést a demokrácia nevében elutasította.²⁷⁷ Az újabb közvélemény-kutatások sem azt mutatják, hogy a horvátok emlékezetében csak a negatívumok maradtak volna meg Jugoszláviáról vagy Titóról.²⁷⁸ A háború kitöréséig, 1991 nyaráig Tuđman sem Jugoszlávia totális felszámolására törekedett, hanem a konföderálásra. Ezzel valóban nem ahhoz a szoros egység gondolathoz kapcsolódott, amit az 1918 előtti romantikus horvát jugoszlávizmus vagy később (ideológiailag másképp, de államilag hasonlóan) a titoizmus képviselt, hanem a laza unió parasztpárti eszméjéhez; de nem a Jugoszláviát eleve elutasító frankista-usztasa tradícióhoz. Ahogy Stipe Mesić az 1990. decemberi új horvát alkotmány apropóján összegezte a tuđmani HDZ Jugoszlávia-felfogását: „A Horvát Köztársaság alkotmánya nem tagadta meg Jugoszláviát, de kifejezetten megtagadta Jugoszlávia addigi modelljét .../s a Jugoszlávia jövőjére vonatkozó különböző javaslatok közül/... hozzánk akkor a szuverén államok szövetsége állt a legközelebb.”²⁷⁹

Ilyenformán Franjo Tuđman (1922-1999) életpályája meglehetősen jól reprezentálja a horvátoknak a titoista Jugoszláviához való viszonyát, illetve e viszony változásait. Az 1989-ben a Horvát Demokrata Közösség (HDZ), 1990-ben pedig Horvátország elnökévé választott politikus fiatalon partizán volt, aztán a JNA-ban szolgált, ahonnan 1961-ben vezérőrnagyként szerelt le. Ezután a zágrábi Munkásmozgalom-történeti Intézetnek (a mai

²⁷⁷Jakov Žižić: Što je hrvatska politička emigracija? *Političke analize*, IV/16 (2013), FPZ Zagreb, str. 62. (<http://hrcak.srce.hr/file/210253>; <https://www.fpzg.unizg.hr/images/50016358/Sadrzaj%2016.pdf>, letöltve 2017. 09. 11.). A jugoszláv politikai emigráció egy másik fontos csoportosulása, a többnemzetiségű Demokratikus Alternatíva (DA) sem Jugoszlávia felszámolását akarta, hanem a szuverén államok demokratikus (kon)föderációját pártfogolta. A nemzeti kérdések összetettségét azonban a DA esete is mutatja. Az egyik, 1963-as tervezetükben négy nemzet (szerb, horvát, szlovén, macedón) öt köztársaságának (Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Macedónia, Bosznia) uniójában látták a megoldást, elvitatva a montenegróiak és boszniai muzulmánok nemzeti különálláshoz való jogát (Filandra: *Bošnjačka politika*, 367).

²⁷⁸Egy 2015-ös felmérés szerint azok közül, akik legalább fiatal felnőttként éltek meg a felbomlást, 82 % nyilatkozott úgy, hogy Jugoszláviában élt jobban, Titót pedig 40 % minősítette pozitív történelmi személyiségnek, s csak 8 % tartotta a legfontosabb jellemzőjének azt, hogy diktátor volt. Érdeemes hozzátenni, hogy a 2010-es években végzett szerb és bosnyák közvélemény-kutatások hasonló – sőt jugo-nosztalgikusabb – adatokat mutatnak (Vučetić: *O jednom jubileju*, 30. és 31. lábjegyzetben hivatkozott közvélemény-kutatások).

²⁷⁹Stjepan Mesić: *Kako je srušena Jugoslavija*. Zágráb, 1994, Mislavpress, str. XII. Mesić (sz. 1934) 1989-1993-ban az egyik legközvetlenebb munkatársa volt Tuđmannak. Az 1990-es választások után kormányfő lett, majd 1991-ben, amikor Horvátország delegálta a szövetségi államelnökség elnökét, ő volt a JSZSZK (utolsó) elnöke. Később azonban szembe került Tuđmannal (belpolitikáját autoriternek, Bosznia-politikáját nacionalistának tartotta), majd 2000-2010 között utóda volt a horvát államfői posztón.

Horvát Történet[tudomány]i Intézet elődjének) az alapító-igazgatója²⁸⁰, majd a horvát tavasz ismert értelmiségi alakja lett. 1972-ben és 1981-ben nacionalista tevékenység címen bebörtönözték. A két ítélet öt évéből összesen húsz hónapot töltött le, de az így szerzett mártíromságának (és az emigrációval fenntartott jó kapcsolatainak) nagy szerepe volt abban, a nemzeti-konzervatív ellenzék vezéralakjává válhatott.²⁸¹ Tito bizonyos érdemeit (Hitlerrel és Sztálinnal való szembeszállását, Jugoszlávia föderalizálását) Tuđman azonban élete végéig elismerte, s egyes allűrjeivel (a brioni rezidencia kisajátításával, a fehér főparancsnoki egyenruhájával) sokak szerint kifejezetten őt utánozta.

Tuđmannak a horvát függetlenségben szerzett érdemei elvitathatatlanok, s Miloševićnél kétségkívül nagyobb jelentőséget tulajdonított a demokratikus elveknek. Ugyanakkor hajlamos volt az autoriter hatalom-koncentrációra, a személyi kultuszra és a nepotizmusra (elnöksége idején egyik fia, Miroslav, a legfontosabb titkosszolgálat /HIS/ vezetője, másik fia, lánya és unokája jórészt állami megrendelésekből meggazdagodott nagyvállalkozó lett), világképét pedig a nacionalista szűkkeblűség jellemezte. Miloševićtől eltérően, aki machiavellistaként egyszerűen csak felhasználta a nacionalizmust saját hatalmának fenntartására, Tuđman valódi nacionalista volt. Ezért nemcsak ellenfele lett Miloševićnek, hanem „méltó” partnere is: a horvátországi szerb autonómia elutasításával lehetővé tette az országot akkor már évek óta terrorizáló szerb elnöknek, hogy részben okkal hivatkozhatson a szerbség veszélyeztetettségére²⁸², később pedig vele együtt lebegtette

²⁸⁰Hrvatski institut za povijest, <http://www.isp.hr>. Akkoriban azonban több vezető horvát történész Tuđmant dilettánsnak tartotta, köztük Mirjana Gross és Ljubo Boban (amit viszont a Tuđman-barát interpretációk a tudományos befolyásuk megőrzésének szándékával magyaráznak – lásd például Domagoj Knežević: *Hrvatska Demokratska Zajednica od osnivanja do raskida s Jugoslavijom*. PhD-disszertáció, Zágráb, 2015, str. 25.). Tuđman revizionista történelemfelfogása (*Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zágráb, 1989, Matica Hrvatska) a SANU-Memorandumnak a szerb historiográfiára gyakorolt hatásához hasonló jelleggel – bár attól kevésbé meghatározóan – befolyásolta a horvát történetírást. Történeti munkáiból magyarul olvasható válogatás: *Népek történelmi sorsa*. Budapest, 1997, Magyarországi Horvátok Országos Önkormányzata – Magyarországi Horvát Vállalkozók Közossége (a jasenovaci áldozat-számokkal foglalkozó, azt 30 ezerre becsülő fejtegetéseket lásd a 306. oldalon).

²⁸¹Erre Marko Veselicanak nem kisebb esélye volt, de végül kiszorult – szerinte Tuđman és hívei puccszerűen kiszorították – a HDZ-alapítási folyamatból és a kicsi Demokrata Párt (HDS) egyik létrehozója lett. Az ún. Veselica-frakció leszakadásáról lásd Knežević: *HDZ od osnivanja do raskida s Jugoslavijom*, 21-22, 43, 59, 71-74.

²⁸²Viktor Meier joggal mutat rá arra (*Jugoslavia*, 150-151), hogy a horvát államfő egyik legjelentősebb hibája az volt, hogy nem tett viszonylag könnyen megvalósítható engedményeket a horvátországi szerbségnek abban a kezdeti időszakban, amikor a mérsékelt szerb politikusokat (például Jovan Raškovićot, a horvátországi Szerb Demokrata Párt /SDS/ első elnökét) még nem marginalizálták a Milošević befolyása alatt álló radikálisok. A horvátországi szerbség államalkotó státuszának a megtartása ilyen bizalom-építő lépés lehetett volna, különösen hogy az nem „kommunista oktrojáció” volt. A horvát szabor ugyanis már 1867-ben elismerte a horvátországi szerbséget a Háromegy Királyság horvátal egyenjogú nemzetének (Bilandžić: *Hrvatska moderna povijest*, 259).

Bosznia-Hercegovina szerb-horvát felosztását.²⁸³

A horvát elégedetlenség a Tito-érában – nem en bloc Jugoszláviával, hanem az ország adott állapotával szemben – 1971-ben tetőzött. A horvát politikusok és értelmiségiek többnyire eleve reform-pártiak voltak (mint arra a Kardelj-Bakarić reformtandemnél már utaltunk²⁸⁴), a politikai viszonyoknak a brioni plénum utáni enyhülésével pedig egyre nyíltabban adtak hangot a fennálló viszonyok miatti elégedetlenségüknek. Az új horvát nemzeti mozgalom első jelentős megnyilvánulása a nyelvi deklaráció volt. 1967. március 17-én megjelent állásfoglalásában 130 ismert értelmiségi, köztük Miroslav Krleža és Franjo Tuđman a szerb-horvát nyelvi homogenizációs törekvésekkel szemben hitet tettek a horvát nyelv önállósága és horvátországi hivatalossá tétele mellett (válaszul a szerbek a horvátországi szerbek védelméhez szükséges különjogokról kezdtek beszélni). A nyelv egyenjogúság persze fontos identitás-politikai kérdés volt, de a horvát sérelmek inkább gazdaságiak voltak. Különösen a redistribúció mértékét kritizálták, mondván, hogy a köztársaság emiatt nem kapja meg az őt megillető részesedést az ország devizabevételeiből, ezért a „tisztá elszámolás” követelésével léptek fel (részletesebben lásd később).

A horvát vezetők többsége egyetértett ezekkel az érvekkel, főleg Savka Dabčević-Kučar asszony, a köztársasági KSZ elnöke, és Mika Tripalo, a szövetségi párt- és államelnökség horvát tagja. Csoportjuk győzelmet aratott a horvát párt-KB 1970. január 15-17-i plénumán, amely kimondta, hogy az önigazgatást és a jugoszláv egységet a bürokratikus unitarizmus sokkal jobban fenyegeti, mint a „kissé valóban hangosabbá vált” horvát nacionalizmus. Ezután Horvátország még harcosabban követelte a decentralizációt, a szövetségi apparátus közbeiktatása nélküli, közvetlen köztársaság-közi kapcsolatok fejlesztését és a devizarendszer reformját. A horvát tavasznak és MASPOK-nak (masovni pokret = tömegmozgalom) is nevezett reform-mozgalom fokozatosan kilépett a hivatalos politikai intézmények keretei közül, és széleskörű, bár főleg értelmiségiek és diákok alkotta társadalmi mozgalommá vált. Mind fontosabb szerepet játszott a Matica Hrvatska, amely

²⁸³A bosznia szerb-horvát-bosnyák háborút később érintjük. A horvát történetírás (nyugati vélemények „átlagánál” pozitívabb) Tuđman-értékelését illetően lásd James Sadkovich, Jure Krišto és Ivica Lučić tanulmányait a *Review of Croatian History* Vol. VI, No. 1 /2010/ számában (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=toc&id_broj=5410, letöltve 2014. 04. 11.), valamint James Sadkovich könyvét (*Tuđman. Prva politička biografija*. Zagreb, 2010, Večernji list). Ezzel szemben Darko Hudelist – igaz, zurnalisztikai – életrajza jóval kritikusabb (*Tuđman – biografija*. Zagreb, 2004, Profil).

²⁸⁴Vladimir Bakarić (1912-1983) volt a szocialista Jugoszlávia – Tito utáni – legfontosabb horvát politikusa. 1944-1969 között a horvát KSZ-t vezette, azt követően pedig fontos szövetségi pozíciókat töltött be (két ciklusban volt például az államelnökség alelnöke).

kulturális szervezetből de facto nemzeti pártként fellépő politikai szervezetté vált, s felkorbácsolódtak a nacionalista érzelmek. A sajtóban és a közéleti rendezvényeken 1971 elejétől már gyakori téma lett a horvátok szerbektől elszenvedett történelmi sérelmeinek a taglalása, a horvátországi szerbek „uralma”, s a mozgalom radikális szárnyán nyíltan szecesszionista javaslatok is megfogalmazódtak. Ezekben (Jugoszláviát legfeljebb egy konföderációs keretnek meghagyva) önálló gazdaság- és pénzügypolitikát, ENSZ-képviselmet, hadsereget követeltek „a horvát nemzet szuverén nemzeti államává” változtatandó Horvátország számára. A másik póluson, a szerbek között viszont 1941 megismétlődésétől félve aggodalmak támadtak és elkezdtek usztasának minősítgetni még a leglágyabb horvát követeléseket is.

A horvát reformmozgalom valóban vetett nacionalista habot, de alapjában véve megmaradt olyan törekvésnek, amely az átalakulásban elsősorban a köztársasági önállóság növelésének a lehetőségét kereste, bár a piaci reformok és a demokratizálás fontosságát is hangsúlyozta. Ezt az irányvonalat 1971 közepéig Tito is támogatta, de akkor a párttól független politikai cselekvések elszaporodása és a jugoszláv állami egységet megkérdőjelező nacionalista kilengések miatt elfordult tőle. November végén különösen kiéleződtek a feszültségek, mert a deviza-követeléseknek és a köztársasági vezetés reformszárnyának a támogatása céljából sztrájkba léptek a zágrábi egyetem diákjai. Ezzel a Dabčević-Tripalo szárny sorsa megpecsételődött, mert általános sztrájkot a diákoknak nem sikerült kiváltaniuk, Tito végleges szembefordulását viszont igen (csakúgy mint Kardeljét és Bakarićét). A szövetségi pártelnökség 1971. december 2-3-i karađordevói plénuma a diáksztrájkot ellenforradalminak nevezte, a Matica Hrvatska-t nacionalista centrumnak, a horvát KSZ-vezetőket pedig tehetetleneknek és a nacionalizmus szekértolóinak minősítette. Ezután a horvát párt-KB december 12-13-i ülésén a reformpolitikuskokat leváltották, majd tisztogatások kezdődtek. Ennek során nacionalizmus címén csaknem ezer tagot zártak ki a pártból, MASPOK-aktivisták százait fosztották meg funkcióiktól, állásaiktól, sőt ítélték hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre (de prominens reformpolitikust nem börtönöztek be). Ezzel normalizálták ugyan a horvátországi helyzetet (valamint a reformkövetelések egy részének teljesítésével, lásd később), de az 1972-es tisztogatásokat a horvát közvélemény nemzeti vereségként élte meg. Ennek jelentős szerepe volt az 1989 utáni horvátországi események politikai irányának alakulásában. Több szerző azon – a véleményem szerint helyes – állásponton van, hogy a HDZ által megtestesített nacionalista mozgalom részben vezethető vissza Milošević politikájára, s

„másik ágán” a horvát(országi) vezetés 1971 utáni keményvonalas irányvonalának reakciójaként jött létre.²⁸⁵

A horvátországi politikai aktivitás sokáig valóban nem éledt fel, csupán az ún. „hallgatás évtizedei” után, 1989-ben. Az események iránya és okai fő vonalakban megegyeztek a szlovén fejleményekkel, ezért azokat itt nem is ismételni meg. Volt azonban több különbség, amelyek figyelmet érdemelnek.

A jugoszláv hatalmi elit horvát politikusai is szembeszálltak Miloševićel, mint Stipe Šušar JKSZ-elnök (1988-1989) Ante Marković szövetségi kormányfő (1989-1991) és Ivica Račan, az utolsó horvát pártelnök (1989-1990).²⁸⁶ Ezt azonban vagy a régi titoista alapokon tették (Šušar²⁸⁷), vagy reformerként ugyan, de a jugoszláv integritás talaján maradva nem tudtak már „eleget ígérni” (Marković, Račan). Ezért az establishment horvát politikusai nem tudtak olyan szerepet betölteni, mint Szlovéniában a Kučan-vezetés, s a két fél az eseti szlovén-horvát együttműködések túlmutató szövetséget sem tudott létrehozni.²⁸⁸

A pluralizálódás során a legfontosabb új politikai szervezetté a Tuđman-vezette Horvát Demokrata Közösség (HDZ) vált, amely az 1990. április 22-23-i és május 6-7-i (még a szlovénhez hasonlóan háromkamarás) parlamenti választásokat megnyerve kormányt alakíthatott, elnökét pedig a parlament május 30-án államfővé választotta. A horvát szuverenitást, rendszerváltást és konföderációt hirdető HDZ alapvető irányultsága megegyezett a szlovén DEMOS-éval, s ennek alapján a jugoszláv belpolitikában ismét

²⁸⁵Meier: *Yugoslavia*, 128-129; Marcus Tanner: *Croatia. A Nation Forged in War*. Yale University Press, 2001, pp. 221-223.

²⁸⁶1990 után Račan a HKSZ-utód Szociáldemokrata Párt élén állt, s 2000-2003-ban kormányfő volt.

²⁸⁷Šušart gyakran vádolták azzal, hogy kezdetben támogatta Miloševićet. Ez igaz, de Milošević szerb pártelnökké választása 1986-ban a szokásos káder-rotáció része volt, s akkor még, az 1987. áprilisi koszovói útja előtt, ő maga is titoistaként lépett fel. Sőt a nem-szerb pártvezetők Miloševićet kevésbé tartották veszélyesnek, mint Szerbia akkori erős emberét, Ivan Stambolićot (Sell: *Milošević*, 52-53).

²⁸⁸De nem jött létre szövetség ellenzéki szinten sem. A horvát ellenzéki aktivitás csak késve, 1989-ben élenkült fel, a két fél eltérően látta a nemzeti kérdést, s a szlovének nem akartak belebonyolódni a szerb-horvát vitákba. Nem jött létre ellenzéki kooperáció össz-jugoszláv szinten sem. Ennek nem a szerb ellenzékiiség hiánya volt az oka. Belgrádban 1986-87-ig a ljubljanaiával legalábbis összevethető, a zágrábinál pedig kiterjedtebb alternatív (ellenzéki vagy kritikai-féllenzéki) politikai szintér létezett, amely csak később halt el (részben azért, mert sok szereplője felsorakozott a „századvég Pašićának” látott Milošević mögött). Addig azonban több egyeztetési kísérlet zajlott le a szlovén, szerb és horvát alternatív irányzatok között, de a nemzeti kérdések más-más megítélése miatt eredménytelenül. Az egyetlen érdemi multietnikus pártegyeztetés a „soft-ellenzéki” Jugoszláv Demokratikus Kezdeményezés Egyesülete volt (UJDI). Később pedig az 1980-as évek – Jugoszláviában valóban meghurcolt, Nyugaton viszont nem mindig megalapozottan emberi-jogi aktivistaként „sztárolt” – ellenzéki szereplőinek egy része, mint a szerb Vojislav Šešelj vagy a horvát Dobroslav Paraga, a sovinsizta szélsőjobboldalon kötött ki.

kialakulhatott – ha nem is volt zökkenőmentes – egy horvát-szlovén koalíció. A HDZ azonban a DEMOS-hoz képest egyfelől radikálisabb volt, másfelől mérsékeltebb. Radikálisabb annyiban, hogy erősebben áthatotta a jobboldali nacionalizmus, részben a régi nagyhorvát tradíció, részben a frissen felgyülemlett szerb-ellenesség miatt (választási győzelmét is részben annak köszönhetette, hogy a milosevicsi gőzhengerrel szemben a horvát többség egy „hasonlóan erős nemzeti mozgalmat” akart látni). Másfelől mérsékeltebb volt annyiban, hogy óvatosabb ütemezésben képzelte el a függetlenedést, tekintettel lakosság 12 %-át kitevő szerbekre, a boszniai és vajdasági horvátokra, valamint arra, hogy Horvátország diplomáciailag és katonailag felkészületlenebb volt Szlovéniánál.

A HDZ arculatát jól érzékelteti Tuđman beszéde a párt első kongresszusán. Tuđman szerint a döntő különbség a HDZ és Horvátország minden más pártja között az, hogy a HDZ a demokratizálás mellett „megköveteli a horvát nép önrendelkezési jogát és állami szuverenitását is. Ez abból a tényből fakad, hogy egész programunkat és politikánkat – a mai civilizáció általános demokratikus elvein túlmenően – az újkori horvát történelem három lényeges meghatározó összetevőjére és elemére építjük. Elsősorban a Starčević-i horvát történelmi államjogra [...] továbbá a Radić-i általános emberi republikanizmusra [...] végezetül pedig a horvát baloldali hagyományoknak arra a pozitív töltésű magvára, amely a horvát népnek megadta az önrendelkezés jogát s azt belefoglalta az AVNOJ-i elvekbe [...] a jugoszláv nagyállami felfogások hívei a HDZ programját egyszerűen kiegyenlítik az usztasa Független Horvát Állam felújításának szándékával. Eközben megfeledeznek arról, hogy a Független Horvát Állam nem kizárólag ‘csatlós képződmény és fasiszta bűncselekmény’ volt, hanem egyben kifejezője is a horvát nép önálló államiságra való törekvésének.” Majd kifejti, hogy a HDZ „a horvát népnek a maga történelmi és természetes határai közötti történelmi egységéért” száll síkra, mert már Starčević, Radić és Trumbić is „úgy beszéltek Boszniáról és Hercegovináról, mint amelyek geopolitikai egységet képeznek Horvátországgal és a Nyugattal.” S mivel a jugoszláv föderalizmust már megtörte a milosevicsi nagyszerb neoexpansionizmus és a szlovén konföderalizmus, a HDZ-nek is úgy kell meghatároznia követelését, hogy „a JSZSZK-n belüli viszonyokat konföderális alapra kell helyezni. Ez az előfeltétele annak, hogy a horvát nép teljes önállósággal határozzon saját sorsáról.”²⁸⁹

A HDZ ebben a szellemben kezdte meg a köztársaság átalakítását, amit nemcsak a

²⁸⁹Tagolódó politikai szintér. Harmincegy új párt dokumentumai. *Létiünk*, 1990/2-3, 321-322. és 324. old.

szövetségi központtal folytatott viták kísérték ²⁹⁰, hanem, különösen a „rönkforradalomtól”²⁹¹ kezdve, Horvátországon belüli éles szerb-horvát konfliktusok is. A kormány radikális személycserébe kezdett, felszámolandó a szerbeknek a vezető posztokon és a közhatalmi apparátusban való felülreprezentáltságát, hozzá látott a saját fegyveres erő felállításához ²⁹² és a szlovén kormánnyal közösen benyújtotta a konföderációs javaslatot. Visszaállították (az usztasa-érában kompromittálódott) régi állami szimbólumokat, december 22-én új alkotmányt fogadtak el (amely a horvátországi szerbséget államalkotó társnemzet helyett kisebbségi közösségként definiálta), majd 1991. május 19-én (a szerbek többsége által bojkottált) népszavazást tartottak, amely 83,5 %-os részvétel mellett 93,2 %-ban a függetlenség és a konföderáció mellett foglalt állást.²⁹³ Végül 1991. június 25-én a szabor kikiáltotta Horvátország függetlenségét.

A szlovének és horvátok Jugoszláviához, illetve egymáshoz való változékony viszonyának áttekintése lényegében elegendő a balkanista felbomlás-teóriák kritikájához, mivel egyértelműen mutatja, hogy a jugoszláv politikatörténetet nem lehet két tömb, a katolikus közép-európai és az ortodox–muszlim balkáni dichotóm szembenállására egyszerűsíteni. Voltak szlovén-horvát együttműködések, de nem létezett „közép-európai tengely.” Érdekes azonban tételesen is rögzítenünk – noha több konkrét esettel már érzékeltettük –, hogy a jugoszláv politikatörténetben nem létezett az ortodox vagy a muszlim népek szilárd politikai szövetkezése, így a kettőt egyesítő balkáni blokk sem. Később látni fogjuk, hogy az 1990-es évek háborúiban sem jöttek létre ilyenek. Szlovénia

²⁹⁰Ennek csúcspontja az volt, amikor 1991. május 15-én a szövetségi államelnökség szerb-montenegrói blokkja (négy tag a nyolcból) nem szavazta meg, s még másfél hónapig megakadályozta a soron következő elnökségi tag, a horvát Stipe Mesić elnökké választását.

²⁹¹1990. augusztus 17-én Kninben a helyi szerb hatóságok és a lakosság az „usztasa kormány” elleni védekezés jelszavával nyíltan kivonta magát a zágrábi fennhatóság alól és úttorlaszokat emelve csaknem teljesen elvágtatta a központi horvát területek és Dalmácia közötti közúti és vasúti összeköttetést.

²⁹²Ebből a szempontból a horvát kormány nehezebb helyzetben volt a szlovénénél, ugyanis a JNA 1990 májusában, a választások után, de még az új kormányzat hivatalba lépése előtt szinte teljesen (miközben Szlovéniában csak félsikerrel) begyűjtötte a köztársasági területvédelem fegyverzetét (Bennett: *Jugoslavia's Bloody Collapse*, 243). Ezért a HDZ-kormány a rendőrségre és az új Nemzeti Gárdára (ZNG) próbált támaszkodni és azt akarta felfegyverezni. Ebbe illeszkedtek a magyar Kalasnyikov-szállítások.

²⁹³A referendumon két kérdést tettek fel. Az egyiket (maradjon-e Horvátország a jugoszláv föderációban) csak néhány százalék támogatta. A fentebbi arányban megszavazott másik népszavazási kérdés: „Egyetért-e Ön azzal, hogy a Horvát Köztársaság, mint szuverén és önálló állam, amely garantálja a szerbek és más nemzetiségűek összes polgári jogait és kulturális autonómiáját, más köztársaságokkal együtt beléphet a szuverén köztársaságok szövetségébe a Horvát Köztársaságnak és a Szlovén Köztársaságnak a JSZSZK állami válságának megoldását célzó javaslata szerint?” Mesić: *Kako je srušena Jugoslavija*, XIII. A második kérdésre Mesić szerint a horvátországi szerbek 70 %-a is igennel voksolt, ami a szerb bojkott fényében meglepő állítás.

gyors elszakadása eleve kizárta a „közép-európai tengelyt”, de nem volt „muszlim tengely” (szerb-ellenes bosnyák-albán összefogás) sem, s az „ortodox tengely” sem volt több a pár év után felbomló szerb-montenegrói egységnél. Mindez nem jelenti a kulturális törésvonalak negligálását, de azt igen, hogy a jugoszláv történelem és dezintegráció „orientalista-balkanista” interpretálása csak nagyon korlátozott relevanciával bír.

AZ „ELBUK(TAT)OTT WESTERNIZÁCIÓ”

A szerzők egy másik nagy csoportja figyelmének középpontjában – nem tagadva a kulturális törésvonalak szerepét – más tényezők állnak. A balkáni regionális sajátosságok előtérbe tolása helyett ők nagyobb hangsúlyt fektetnek a konkrét (késő-)jugoszláv belpolitika sokféle és sokágú problematikájára és a rendszerváltás kudarcában látják a lényegét. Leginkább a következőkre fókuszálnak: a szocialista etnoföderáció problémái és a nacionalizmusok rivalizálása, a gazdasági válság, a felbomlás intézményi és perszonális okai (az 1974-es alkotmány és az 1990-es választási rendszer dezintegrációs potenciálja, a politikai elit és a véleményformáló értelmiség ambíciói), valamint Jugoszlávia nemzetközi környezetének megváltozása. Ki egyikre, ki másikra, ki ilyen, ki olyan mértékben – de összekapcsolja őket, hogy a balkanista paradigma pesszimista látásmódjával szemben reális esélyt láttak Jugoszlávia fennmaradására és polgári demokratikus átalakulására.

Az etnoföderáció mint dezintegrációs faktor

Jugoszlávia felbomlásának institutionális hátterére fókuszáló elemzések különösen nagy hangsúlyt fektetnek az 1974-es alkotmányra és – a végső formájában akkor intézményesült – szocialista etnoföderáció problematikájára. Valerie Bunce például a felbomlás egyik legfőbb okát az ország etnoföderális szerkezetében látta. Szerinte az etnoföderációt bevezető többnemzetiségű szocialista államok (Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia) a jövőjükre nézve végzetes hibát követtek el: olyan felforgató szerkezetet, „szubverzív intézményeket” hoztak létre (eltérően a nem-föderatív többnemzetiségű szocialista államoktól), amelyek a szocialista társadalmi rend összeomlásakor magára az államra is bomlasztó hatással voltak. Ugyanis a föderalizmus a szocialista kontextusban „protonemzeteket és protoállamokat” teremtett, mert a politikai-közigazgatási szerkezet ezekben a szövetségi államokban az etnoterritoriális elv szerint definiált egységeken alapult,

s ennek következtében olyan politikai, gazdasági és kulturális elitek jöttek létre, amelyek karrierje szorosan kötődött a köztársaságokhoz. Ezzel az etnoföderációk saját maguk teremtették meg a dezintegráció intézményes alapjait és politikai érdekeltjeit. S Jugoszlávia lett a leggyorsabban és legvéresebben széteső állam, mert a Szovjetuniótól és Csehszlovákiától eltérően gyakorlatilag konföderáció volt, valódi központi hatalom nélkül, ahol a döntő konfliktus nem a központ–tagállamok relációban zajlott, hanem saját fegyveres erővel rendelkező köztársaságok között, amelyek közül az egyik, Szerbia (eltérően a két másik szocialista föderáció domináns köztársaságának, Oroszországnak és Csehországnak a végső periódusban követett politikájától) megpróbálta megvédeni az államot.²⁹⁴

Bunce-hoz hasonlóan tolmácsolta a föderalizmus és a dezintegráció kapcsolatát Beverly Crawford. Szerinte az etnoföderáció politizálta a kulturális identitásokat és megerősítette a lokális elitek hatalmi bázisát, másfelől legyengítette a föderális centrumot. Emellett egyik oka volt a gazdasági visszaesésnek, mert a radikális politikai és közigazgatási decentralizáció a jugoszláv piacot is fragmentálta. A gazdasági visszaesés által kiváltott periodikus válságok aztán éppen azon regionális és etnikai választóvonalak mentén alakultak ki, amelyeket maga az etnoföderalizmus hozott létre. Később pedig, a válság végkifejletkor az etnoföderalizmus öröksége több súlyos következményben testesült meg. Az első és legfontosabb ezek közül, hogy nem létezett tényleges központi hatalom, amely védelmet nyújthatott volna a kisebbségeknek az egyes föderális egységek helyi többségének diszkriminatív törekvéseivel szemben. A másik következmény az volt, hogy nem tudtak kialakulni ideológiai és/vagy regionális alapon szerveződő átfogó politikai koalíciók (például a különböző nemzetiségű liberálisok egységbe szerveződése mind országos, mind köztársasági szinten). Pedig pán-jugoszláv keretekben megtartott választásokon azoknak lett volna esélyük megszerezni az országos hatalmat, szemben a helyi szinteken erős nacionalista pártok ellenében, miáltal megnyílt volna a dél-európaihoz és latin-amerikaihoz hasonló demokratikus tranzíció lehetősége.²⁹⁵

²⁹⁴Valerie Bunce: Conclusion: The Yugoslav Experience in Comparative Perspective (In: Melissa Bokovoy – Jill Irvine – Carol Lilly /eds./: *State Society Relations in Yugoslavia, 1945–1992*. Macmillan, 1997, 345–365.), pp. 352–356. Bunce később egy önálló kötetben részletesen is kifejtette ezt a véleményét a kelet-európai szocialista rendszerek és azon belül az etnoföderális államok összeomlásáról (*Subversive Institutions: The Design and the Destruction of Socialism and State*. Cambridge University Press, 1999).

²⁹⁵Beverly Crawford: Explaining Cultural Conflict in the Ex-Yugoslavia: Institutional Weakness, Economic Crisis, and Identity Politics. In: Beverly Crawford – Ronnie D. Lipschutz (eds.): *The Myth of "Ethnic Conflict": Politics, Economics, and "Cultural" Violence*. Research Series, No 98 (Berkeley, 1998,

Dejan Guzina szintén a jugoszláv föderáció önpusztító hatásában látja a felbomlás legfőbb okát. Szerinte az 1960-as évektől (kon)föderált rendszer természetes következménye volt az etnonacionális homogenizáció, majd az állami dezintegráció. Alkotmányos alapzatába kezdettől beépült az etnonacionalizmus, intézményes felépítése gazdasági, politikai, kulturális, etnikai tekintetben fragmentálta az országot, majd az 1980-as években megkönnyítette a köztársasági elitnek számára, hogy az „etnikailag definiált nemzeti önrendelkezést” (amelyen Guzina azt érti, hogy az állampolgári jogok kiterjesztése helyett a nemzeti csoportok jogainak hangoztatását tolták előtérbe) felhasználják a politikai hatalmuk legitimálására.²⁹⁶

Lenard Cohen a jugoszláv, szovjet és csehszlovák felbomlás hasonlóságait és különbségeit elemző komparatív tanulmányában szintén elfogadja, hogy szocialista etnoföderális rendszernek voltak negatív, állambomlasztó következményei, de a hangsúlyt inkább arra helyezi, hogy több bomlasztó tényező megléte és összefonódása miatt azok hatása nemcsak összeadódott, hanem meghatványozódott. Így a politikai és intézményi örökség, a külső környezet átalakulása, a gazdasági válság és a tranzíció (rendszerátalakítás) nehézségei, a nacionalista mobilizáció együttesen olyan „dezintegratív szinergiákat” idéztek elő, amelyek maguk alá temették a szövetségi államot.²⁹⁷

Robert Hayden „alkotmányos nacionalizmusról” szóló koncepciója a késő-szocialista és a korai poszt-szocialista alkotmányozásra fókuszál, annyiban azonban rokon a fentiekkel, hogy – mintegy az etnoföderális tendenciák kulminálódásának tekinthető – etnicizált nemzet-, alkotmány- és szuverenitás-felfogásban, illetve az arra épülő intézményrendszerben látta a felbomlás alapvető okát (s ugyanezen felfogás és intézményrendszer miatt szkeptikus Hayden a daytoni Bosznia jövője iránt is). Alkotmányos nacionalizmuson Hayden olyan jogrendet, intézményrendszert és ideológiát ért, amely egy etnikailag definiált nemzetet preferál az adott állam más nemzetiségű lakosaival szemben; ez utóbbiak tehát, bár állampolgárként elvben egyenjogúak,

University of California Press), 197-260.; főleg p. 222, 238-239.

https://www.researchgate.net/publication/273070977_The_Myth_of_Ethnic_Conflict_Politics_Economic_and_Cultural_Violence, letöltve 2016. 1. 27.)

²⁹⁶Dejan Guzina: The Self-Destruction of Yugoslavia. *Canadian Review of Studies in Nationalism*, Vol. 27, No. 1/2 (2000), 21-32, különösen 27. és 30. old.
(http://scholars.wlu.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1033&context=poli_faculty, letöltve 2018. 02. 01.)

²⁹⁷Lenard J. Cohen: Disintegrative Synergies and the Dissolution of Socialist Federations: Yugoslavia in Comparative Perspective. In: Cohen–Dragović–Soso (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe*, 365-396.

ténylegesen hátrányos helyzetbe kerülnek, mert nem az „államhordozó” szuverén nemzet tagjai. Ez a helyzet következett be, amikor szlovén, horvát stb. nemzetállamként definiálták Szlovéniát, Horvátországot stb., intézményesítve ezzel a szlovén, horvát stb. nemzethez tartozók és az azon kívüli lakosság közötti megkülönböztetést.

Hayden véleménye szerint az összeomlás és az azt követő háborúk logikus következményei voltak az 1980-as évek végétől érvényesített effajta alkotmány-konceptióknak. Különösen fontos ebből a szempontból az 1989. szeptemberi szlovén alkotmánymódosítás, mert elsőként rendezte át a köztársasági szupremácia szellemében egy (etnonacionális nemzetállamként felfogott) köztársaság és a föderáció viszonyát, elvitatva a központi hatalom legitimitását és a szlovén nemzeti szuverenitás képviselőéhez való jogát. Másodikként a „lágy Hitlerként” fellépő Tuđman²⁹⁸ Horvátországa tette ugyanezt, miközben az akkori – 1989. márciusi módosított és 1990. szeptemberi új – szerb alkotmányok nem voltak etnicizáltak. Ezzel Hayden nem a szerb nacionalizmus gyakorlati meglétét tagadja, s azt sem, hogy a 1990-es szerb alkotmány ne a köztársasági szupremáciát képviselte volna, hanem azt állítja – ami igaz –, hogy a szerb alkotmány nem etnonacionális nemzetállamként definiálta a Szerb Köztársaságot, továbbá azt, hogy nem lehet Miloševićet felelőssé tenni a nem-szerb elitek diszkriminatív alkotmányozásáért. Ezért Hayden szerint az etnicizált alkotmányozás láncreakcióját elindító szlovén elitet súlyos felelősség terheli a jugoszláv felbomlásért, de társ-felelős a nemzetközi közösség is, mert a szecesszionista köztársaságok elismerésével de facto jóváhagyta azok kétes politikai és ideológiai alapzatát, az alkotmányos nacionalizmust.²⁹⁹

Az etnoföderációk megítélésében nagyon megosztott a nyugati politikaelméleti és alkotmányjogi irodalom, nem utolsósorban éppen a szocialista szövetségi államok tapasztalatai alapján. Ahogy Liam Anderson írja, az etnoföderáció egyes elemzők

²⁹⁸Tuđman nemzet- és szuverenitás-felfogását Louis Dumontnak a nemzeti szocializmusról szóló elemzése alapján Hayden a hitlerizmussal állítja párba. Ez akkor is túlzás, ha hozzáteszi, hogy Tuđman Hitlertől enyhébb variációt képviselt (Hayden: *Blueprints*, 81-82).

²⁹⁹Hayden: *Blueprints*, 30-42, 47-49, 67-83. Kevésbé élesen, de (társ-)felelőssé teszi a felbomlásért a szlovén és horvát oldalt John Fine is. Nem vitatja el az önállósághoz való jogukat, de rámutat, hogy a két köztársaság – különösen a választások után – permanensen sabotálta a szövetségi kormányzatot és már akkor deklarálták az elszakadásukat, amikor még nem voltak igazi fenyegetésnek kitéve. Ezt a szituációt Fine többek között a TO-fegyverzet (sokat bírált) begyűjtésével illusztrálja, költői kérdésként feltéve: vajon mit tenne az amerikai hadsereg vagy az FBI, ha Idaho állam szecesszionista célzattal fegyverkezésbe kezdene? (John V. A. Fine: *Heretical Thoughts about the Postcommunist Transition in the Once and Future Yugoslavia*. In: Naimark-Case (eds.): *Yugoslavia and Its Historians*, 179-192, pp. 183-186.).

felfogásában hatékony eszköz lehet az etnikai megosztottság enyhítésére és a közös állam egyben tartására, míg mások szerint az etnoföderáció egy alattomos („insidious”) rendszer, valójában intézményes recept a közös állam dezintegrálására. Az első felfogást képviseli például Arend Lijphart, John McGarry, Brendan O’Leary, Jacob T. Levy, Will Kymlicka; a másodikat Bunce és Crawford mellett Philip G. Roeder, Jack Snyder, Seymour Martin Lipset.³⁰⁰

Ez utóbbi szerzők szerint a föderalizmus a maga pozitív lehetőségeit csak akkor képes realizálni, ha a népesség integrálásával periferizálja a premodern etnocentrikus politizálást. Ezért fontos, hogy a tagállamok ne etnoregionális egységek legyenek (legalábbis zömükben, ha már egyes esetekben ez nem kerülhető el), mert a tagállami és az etnikai határok egybeesése azzal jár, hogy az egyes régiókat más-más nemzeti-etnikai csoport dominálhatja. Ez növeli az etnikai különbségek politikai törésvonalakká válásának a veszélyét, etnicizálja az egyéb konfliktusokat, több lehetőséget ad a nacionalistáknak erőforrásaik mobilizálására és előhívja a centrifugális tendenciákat. Jól reprezentálja ezt a felfogást Lipset érvelése: „A föderalizmus lehetővé teszi, hogy a megosztottságnak többszörösen összetett forrásai alakuljanak ki, mivel helyi érdekeket és értékeket társít azok mellé, amelyek teljes keresztmetszetben hasítják végig a társadalmi struktúrát. Ezen általánosítás alól a legfigyelemreméltóbb kivételt az jelenti, amikor a föderalizmus valamely alapvető megosztottság vonalait követve – például etnikai, vallási vagy nyelvi területek mentén – osztja meg az országot, amint ez Indiában vagy Kanadában történik. A demokráciához a nyelvi vagy vallási csoportokon belüli, és nem az ezek közötti megosztottságra van szükség. Ahol azonban nincs ehhez hasonló kettészakítottság, ott a föderalizmus, úgy látszik, jól szolgálja a demokráciát. Amellett, hogy a megosztottság áthidalásának egy újabb forrását teremti meg, ellát különféle olyan funkciókat is, amelyeket egyébként, Tocqueville észrevétele szerint, az erős civil szervezetek szoktak. Ilyen a hatalom központosításával szembeni ellenállás, az új politikai vezetők felkészítése, valamint a segítségnyújtás ahhoz, hogy a másik párt is érdekelt legyen a rendszernek mint egésznek a fenntartásában, hiszen általában mindkét nemzeti párt /Lipset itt az amerikai típusú kétpártrendszerre gondol – JJ/ folyamatosan ellenőrzést gyakorol a rendszer

³⁰⁰Liam Anderson: Ethnofederalism: The Worst form of institutional arrangement...? *International Security*, Vol. 39, No. 1 (Summer 2014), 165-204, (https://www.academia.edu/7528129/Ethnofederalism_The_Worst_form_of_institutional_arrangement..., letöltve 2016. 11. 09.), p. 2.

valamely egysége fölött.³⁰¹ A Lipset által jól összefoglalt amerikai liberális föderalizmus-felfogás szellemében (amely felfogás támogató a föderalizmus mint a nemzet- és államépítés eszköze iránt, de elutasító az etnoföderalizmus mint az etnikai különbségek politizációja iránt) a Lukic-Lynch szerzőpáros nem is tekinti többnek a jugoszláv szövetségi államot mesterséges képződménynél, szerb dominanciára épülő és birodalmi típusú pszeudo-föderációnál. Szerintük az államnak ez a karaktere az 1960-as évek közepétől végbement bizonyos fokú hatalmi devolúció ellenére megmaradt, s alapvetően bomlott fel (azaz nem a – valójában ki sem teljesedett – föderáció mint olyan bukott meg).³⁰²

Az 1974-es alkotmányt nemcsak a politikai rendszer dezintegrálása és etnicizálása miatt érték kritikák, hanem a gazdaság fragmentálása miatt is. Erre közgazdász-szerzők már korán rámutattak. Kosta Mihailović szerint például „Az egységes gazdasági rendszer megszűnt, amikor a köztársaságok olyan önállókká váltak, mintha szuverén államok lennének, és amikor kialakult a tartományok nagyfokú autonómiája.”³⁰³ Ettől kezdve Jugoszlávia nem volt több nyolc autarkizálódó gazdaság közös piacánál. Ugyanakkor a köztársaságok etatista módon szervezték a gazdaságukat, minden öngazgatási frazeológia ellenére alárendelt helyzetben tartva a vállalatokat. Egyfajta „kvázi-piac” alakult ki, amely „a megállapodások és a szerződések rendszerét tekintette a gazdasági kapcsolatok általános szabályozó rendszerének”³⁰⁴, csak hogy ez az ún. megegyezésszerű gazdaság (dogovorna ekonomija, contract/consensual economy) valójában a makrogazdasági szempontok elhanyagolásához és a koordináció hiányához vezetett.

Ezt a struktúrát teljes formájában az 1976-os „kis-alkotmány”, a Társult Munka Törvénye alakította ki, amely részletezte és konkretizálta az 1974-es alkotmány társadalmi-gazdasági rendelkezéseit. Az öngazgatás-eszményt (pontosabban annak kardelji vízióját³⁰⁵)

³⁰¹Seymour Martin Lipset: *Homo politicus*. Osiris, Budapest, 1995, Osiris, 94-95. old.

³⁰²Lukic-Lynch: *Europe from the Balkans to the Urals*, főleg 89-94, 107-115, 144-173. oldalak. Lukic és Lynch a jugoszlávhoz hasonlóan minősítik a szovjet föderációt, a csehszlovák iránt viszont „megértőbbek”. Az eltérő politikai kultúrának köszönhetően, illetve a területi viták hiánya miatt (minthogy Csehszlovákiában nem volt különbség a tagköztársasági és a cseh-szlovák etnikai határ között) elvileg megújítható(bb)nak látták, függetlenül attól, hogy a konkrét politikai fejlemények és a premodern (értsd: kollektivisták és etnikai, nem polgári) szlovák nacionalizmus miatt az is felbomlott. A fentebbi két tényező azonban megágyazott legalább a „bársonyos szétválásnak.”

³⁰³Kosta Mihailović: *A jugoszláv gazdasági valóság*. Budapest, 1985, Kossuth, 352. old.

³⁰⁴Uo., 360.

³⁰⁵Az 1960-70-es évek fordulóján felgyülemlett nehézségek magyarázatát Kardelj abban látta, hogy az 1965-ös piac-orientált gazdasági reform „elszabadította” a technokráciát és a menedzserizmust, s ezt a veszélyt a munkás-öngazgatás megerősítésével kell megfékezni. Ez az ideológiai attitűd azonban politikai konzervativizmust szült és anti-modern karaktert adott a „specifikusan szocialista modernitás”

realizálandó a vállalatokat „társultmunka-alapszervezetekre” bontották (OOUR /osnovna organizacija udružanog rada/ – az a legkisebb egység, amelynek a jövedelme még önállóan kimutatható, tehát például egy üzem, részleg, osztály). Ez az elvben könnyen átlátható szint lett az öngazgatás alapvető színtere, míg a vállalat („társultmunka-szervezet”) az alapszervezetek társulásává minősült át. A makrogazdasági szabályozás átfogó kérdéseiről pedig az öngazgató egységeknek és társulásaiknak (az alapszervezetektől kiindulól, alulról felfelé építkező integrációiknak) tárgyalások során, az általános szempontokat rögzítő „társadalmi megállapodásokkal” és a konkrét ügyekben kötött „öngazgatói megegyezésekkel” kellett dönteniük, kombinálva a versenyt, a kooperációt és a szolidaritás elemeit.³⁰⁶ Ez lett volna a nyugati kapitalizmus és a keleti államszocializmus alternatívájaként elképzelt „öngazgatói piacgazdaság” – amelyből persze igen kevés valósult meg, miközben a gazdaságot valóban fragmentálta és újra (ha nem is az 1965 előtti formában és mértékig) etatizálta.

Más elemzések nem annyira a föderáció gyenge teljesítményében, hanem egyáltalán az ország soknemzetiségű jellegében látták a felbomlás okát. A *Balkan Babel* harmadik és negyedik kiadásában, valamint a *The Three Yugoslavias* c. könyvében³⁰⁷

keresésének (John B. Allcock: *Explaining Yugoslavia*. London, 2000, Hurst & Co., 91, 99). A probléma Kardelj megfogalmazásában: az öngazgatás az 1965 után „...a gazdaságban kialakult technokratikus igazgatási monopólium erősödésével találta magát szemben, és ezáltal a vezető szerep az állami apparátus kezéből a gazdaságban kialakult technokrata igazgatási monopólium kezébe került.” Ezt a veszélyt sokáig lebecsülték. Az volt az általános vélemény, hogy ez a probléma megoldható az egyes munkaszervezeteken belüli harccal, mert az öngazgatás már elért fejlettségi fokán biztosítható a munkások megfelelő erőfölénye. Ezért nem is irányoztak elő külön intézkedéseket, pedig „...a szocialista öngazgatásért vívott harcot nem engedhetjük át külön-külön az egyes munkaszervezeteken belüli erőviszonyoknak”. Ezért az öngazgatás „ma még” szervezett politikai támogatást igényel, habár nem az operatív államigazgatás, hanem a párt és a szakszervezet mozgalmi tevékenysége, valamint a törvénykezés révén (Edvard Kardelj: Az öngazgatás fejlődése és az alkotmánymódosítások okai. *Létünk*, 1973/6., 155., 157-158. old). Az idézet mai szemmel nézve persze doktrínér, de tegyük hozzá, hogy munkásokon Kardelj nemcsak a kékgallérosokat értette, hanem Marx felfogásának megfelelően mindenkit, aki értéktöbbletet termel. A kardeljihez hasonló érvekkel bírálta a vállalati állapotokat, technokrata és menedzseri tendenciákat (tulajdonlasi pozíciók kisajátítása, a tőkeviszony újratemlése) a korabeli értelmiségi baloldal, a Praxis-kör is.

³⁰⁶Törvény a Társult Munkáról. Újvidék, 1979, Fórum, különösen Harmadik rész I. fejezet és Negyedik rész I-II. és VI. fejezet. Az 1980-as évek végén a törvényt megpróbálták racionalizálni, az új gazdasági feltételekhez igazítani (Törvény a vállalatokról, 1988), de ez már kései kísérletnek bizonyult.

³⁰⁷A 3. és 4. kiadás alcímei: *The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War for Kosovo* (1999); *The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević* (2002). A *The Three Yugoslavias*-t (az általam használt változat: *Die Drei Jugoslawien*) Ramet eredetileg a *Balkan Babel* ötödik kiadásának szánta, de a kibővült tematika és terjedelem miatt átszerkesztette és új címmel látta el. Ramet munkássága jól példázza, hogy az egyes paradigmák elkülöníthetősége relatív. Ez a három könyv, összességében, inkább már a nagyszerb agressziós paradigmához sorolható, szemben a *Balkan Babel* első két kiadásának orientalista jellegével. De hivatkozhatunk itt Bennett, L. Cohen és Sell munkásságára is, azzal a különbséggel, hogy rájuk a tranzitológiai és a nagyszerb-agressziós

Ramet, továbbra sem mellőzve a kulturális aspektusokat, inkább már a három – királyi, titói, milosevicsi – jugoszláv állam krónikus legitimitás-hiányára helyezi a hangsúlyt. Ennek háttérében Ramet szerint az ország soknemzetiségű összetétele állt, illetve az, hogy egyik kormányzat sem volt képes tartósan integrálni az eltérő érdekekkel és erős csoporttudatokkal, saját identitással rendelkező népeket. Az ebből fakadó feszültségeket Sándor és Tito diktatúrája és karizmája időlegesen elnyomta, de feloldani nem tudta. Ez a vélemény – amellett, hogy markánsan jelen van a délszláv „patrióta” történetírásokban³⁰⁸ – visszatérő eleme sok nyugati elemzésnek, és részben a nyugati politikatudományban elterjedt azon álláspontra vezethető vissza, miszerint az etnikailag homogén államok sokkal stabilabbak a heterogén államoknál.³⁰⁹

A legitimitás-deficit természetesen igaz. Cohen megfogalmazásában a JKSZ Tito halála után „kettős legitimációs válságba került: egy vertikális krízisbe, azaz elvesztett a párttagok és a lakosság bizalma abban, hogy a pártelit képes megoldani az ország előtt álló problémákat és megőrizni Jugoszlávia területi kohézióját; és egy horizontális krízisbe, amely abban állt, hogy a nyolc regionális pártszervezet egyre önállóbb lett és egyre kevésbé volt hajlandó végrehajtani az országos döntéseket, jöllehet azok az ő képviselőiknek a szövetségi testületekben lefolytatott alkui során születtek meg.”³¹⁰ Azonban abban az értelemben, ahogy Ramet írja, általános legitimáció-hiányról nem beszélhetünk. Ő valószínűleg a liberális polgári demokrácia legitimitási elveit kéri számon mindhárom Jugoszlávián (lásd a *The Three Yugoslavias* első fejezetét), amivel a teljes és permanens illegitimitást sugallja. Valóban, a (korabeli) liberális elveknek már a vidovdani rendszer is csak feltételesen felelt meg, a későbbiek pedig egyáltalán nem, legfeljebb részben és röpké pillanatokig (1939-es Sporazum) vagy csak formálisan, a közjogi külsőségek minimumát tekintve (a harmadik Jugoszlávia). Azonban a klasszikus weberi értelemben – ahogy Bayer József összefoglalja Max Weber felfogását – egy rezsim legitimitása szempontjából nem az a fontos, hogy „konkrétan milyen értékek és normák alapján igazolják az uralmon lévő uralmukat; a lényeg az, hogy az alávetettek higgyenek az uralmon lévő által hirdetett

megközelítés együttese jellemző.

³⁰⁸Lásd például Hrvoje Matković (*Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*. Zágráb, 1998, Naklada Pavičić) és Dragutin Pavličević (*Povijest Hrvatske*. Zágráb, 2000, Naklada Pavičić) könyveinek tónusát.

³⁰⁹Woodward: *Balkan Tragedy*, 21. Lásd még Anderson: *Ethnofederalism...* c. idézett tanulmányában az etnoföderalizmussal szembeni kritikákat.

³¹⁰Cohen: *Broken Bonds*, 47.

igazoló eszmékben, és belső indítekból elfogadják uralmuk jogcímét, törvényességét.”³¹¹ Ezért joggal írhatta Schöpflin György, hogy a Titóék „stabilizálták az országot, kiépítettek egy rendszert, mely nem csekély legitimitásra és nemzetközi elismerésre támaszkodott”, s ez a legitimitás az 1960-s évek reformkorszakát is jellemezte, mert „bármit hangoztatott is a későbbi propaganda, a résztvevők ekkor még úgy vélték, hogy Jugoszláviának egységes államnak kell maradnia, továbbra is az önigazgatás elvét valló marxista ideológia irányításával.”³¹²

Az etnikai tarkasága miatt azonban Ramethez hasonló pesszimizmussal viszonyult Jugoszláviához Schöpflin György is, csakúgy mint Ivo Banac. Schöpflin szerint „Jugoszlávia összetartása mindig nehéz feladatnak bizonyult, a demokratikus Jugoszlávia létrehozása pedig régen is és ezúttal is [az 1980-90-es évek fordulóján – JJ] szinte a lehetetlenséggel volt egyenlő”.³¹³ Ivo Banac 1990-ben szintén úgy látta, hogy Jugoszlávia csak autoriter formában létezhet, többpárti demokráciaként aligha, mert a pluralizmus a nemzetállami törekvésekkel fonódik össze.³¹⁴ Arnold Suppan tágabb kontextusba helyezve Jugoszlávia soknemzetiségi jellegét úgy fogalmaz, hogy Jugoszlávia felbomlása beilleszkedik a kelet-európai nemzetépítési útba és az önrendelkezés 20. századi modelljébe, azaz a soknemzetiségű formációk kisebb és etnikailag egységesebb államokra darabolódására. Ennek alapján az a véleménye, hogy a nemzetközi közösségnek nem kellett volna erőltetnie a rendezési folyamatban a multietnikus államiságot, hanem kezdettől el kellett volna fogadnia az új nemzetállamok kiépülési folyamatát.³¹⁵

A többnemzetiségű jelleg miatt azonban nem tartja mindenki a felbomlást fatalisztikusnak. Noha Gale Stokes szintén úgy látja, hogy a jugoszláv dezintegráció csak kései stádiuma volt egy hosszú ideje tartó európai folyamatnak, a nemzetállamok létrejöttének, de a határok újabb és újabb kiigazításával járó embertelenségek miatt – bár

³¹¹Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, 1998, Osiris, 283. old.

³¹²Schöpflin: *Hatalom, etnikum és kommunizmus Jugoszláviában*, 89.

³¹³Uo, 106.

³¹⁴Banac „Political Change and National Diversity” c. tanulmányát (*Daedalus*, Vol. 119, No.1) hivatkozva Bakić: *Jugoslavija*, 142, 156-157. Banac egy másik alkalommal úgy fogalmazott, hogy a nemzeti ideológiák kontinuos versengése miatt Jugoszlávia – noha nem nevezhető mesterséges államnak, minthogy egyes szempontokból a szerbeknek, horvátoknak szlovéneknek egyaránt szükségük volt rá – soha nem talált racionális és minden félnek megfelelő megoldást a belső ellentmondásaira. Ezért nem tudott demokratikus államként funkcionálni, csak represszív rezsimként (*Latinka Perović, Ivo Banac, Dubravko Lovrenović o raspadu Jugoslavije*. Omer Karabeg interjúja a Szabad Európa Rádió számára /<https://www.slobodnaevropa.org/a/1045353.html>, letöltve 2016. 14. 17./, az első kérdésre adott válasz).

³¹⁵Suppan: *Jugoslavenstvo nasuprot srpskom, hrvatskom i slovenskom nacionalizmu*, 119.

szkeptikus a sikert illetően – nem veti el, hogy esélyt kapjon a többnemzetiségű demokráciák kiépítését célzó politika, például Boszniában.³¹⁶ Christopher Bennett sem gondolta, hogy Jugoszlávia helyreállítható – de megítélése szerint a második Jugoszlávia nem volt eleve kudarcra ítélt konstrukció, amelyben a nemzeti feszültségeket úgymond egyszerűen csak a szőnyeg alá söpörték. Olyan állam volt, amely lehetővé tette a délszláv nemzetek tagjainak, hogy egy államban éljenek, sokáig megakadályozta, hogy az etnikailag kevert területek körüli nacionalista rivalizálások elszabaduljanak, s kölcsönös politikai szándék esetén megújítható lett volna. Jugoszlávia sorsát Bennett inkább a Habsburg-Monarchia felbomlásához hasonlítja, mondván, hogy sok szempontból az sem bizonyult utólag hasznosnak.³¹⁷ John Fine pedig nyílt eretnekséggel helyezkedett „jugonosztalgikus” álláspontra, szenvedélyesen érvelve a soknemzetiségű közeg problémáit (egyedül) megoldani képes multietnikus államiság mellett. Szerinte a JNA hibát követett el azzal, hogy 1991 első felében – amikor még jugoszláv-orientált volt – elmulasztotta a katonai hatalomátvételt, mert ezzel remélhetőleg megmenthető lett volna az állam és elkerülhető a legrosszabb, a polgárháború.³¹⁸

Az etnoföderalizmussal szemben teljesen elutasító kritikákat véleményem szerint a jugoszláv föderáció története nem igazolja; a „lágyabb szindrómákat” viszont valóban mutatja, különösen a föderációnak az 1974-es alkotmányban rögzített formája.³¹⁹

A titói Jugoszlávia az AVNOJ ígérének³²⁰ megfelelően szövetségi államként

³¹⁶Stokes: *Solving the Wars of Yugoslav Succession*. In: Naimark-Case (eds.): *Yugoslavia and Its Historians*, 193-207.

³¹⁷Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 7-8, 112-116. Bennett álláspontja véleményem szerint jól rávilágít arra, hogy önmagában véve az egy- vagy a többnemzetiségű állam egyike sem „jobb” vagy „rosszabb” a másiknál. A probléma lényege Jugoszláviában a nemzetállamhoz vezető út járhatatlansága volt (vagyis a nemzetállam csak háborúval megvalósíthatósága). Ezért tekintette úgy Bennett, hogy a tarka délszláv térségre jobb megoldás volt a multietnikus államiság.

³¹⁸Fine: *Heretical Thoughts about the Postcommunist Transition in the Once and Future Yugoslavia*. In: Naimark-Case (eds.): *Yugoslavia and Its Historians*, 179-192.

³¹⁹A jugoszláv föderalizmus történetéről lásd Monika Beckmann-Petey: *Der jugoslawische Föderalismus*. München, 1990, Oldenbourg.

³²⁰Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsának (AVNOJ) Jajcében megtartott második ülészaka (1943. november 29-30.) az ország leendő berendezkedését illetően a következő alapelveket határozta meg: „Minden nemzet önrendelkezési joga alapján, beleértve az elszakadáshoz és a más nemzetekkel történő egyesüléshez való jogot is, továbbá Jugoszlávia összes nemzeteinek igazi akaratával összhangban... (az AVNOJ) meghozza a következő határozatot: 1. Jugoszlávia népei soha nem ismerték el és nem ismerik el Jugoszlávia szétdarabolását a fasiszta imperialisták részéről... 2. Hogy megvalósulhasson Jugoszlávia nemzeteinek szuverenitása, és hogy Jugoszlávia az összes nemzeteinek igazi hazájává válhasson, továbbá hogy soha többé ne válhasson valamely hegemonista klikk birtokává, Jugoszlávia föderatív elven fog kiépülni, amely föderatív elv biztosítani fogja a szerbek, horvátok, szlovének, macedónok és montenegróiak, vagyis Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Macedónia,

alakult meg. Az 1945. november 29-én kikiáltott Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság (JSZNK) alkotmányát 1946. január 31-én fogadták el, s ebben az 1936-os szovjet alkotmányt követve építették fel az államszervezetet, miként az egész társadalmi-gazdasági rendszert.³²¹ Sztálint parafrázálva azt mondhatnánk, hogy Jugoszlávia ekkor szocialista volt a tartalmában és föderalista a formájában. A hat népköztársaságot – Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia, Szlovénia – elvben széles önállósággal és kilépési joggal ruházták fel.³²² Kétkamarás szövetségi parlamentet állítottak fel (az állampolgári képviselőre épülő Szövetségi Tanács és a föderális egységeket képviselő Népek Tanácsa), s a szerb-horvát mellett hivatalos nyelvvé nyilvánították a szlovént és az irodalmi nyelvként csak akkoriban standardizált macedónt. A Szerb Népköztársaságon belül létrehoztak két autonóm egységet, az albán többségű, szűk jogosítványokkal rendelkező Koszovó-Metohijai Autonóm Körzetet³²³, valamint a soknemzetiségű és valamivel nagyobb jogkörű Vajdasági Autonóm Tartományt.

A tényleges hatalmat azonban a szövetségi szintre, azon belül is a végrehajtó szervekre koncentrálták, így el-jelentéktelenítették mind a tagállamok, mind a föderális szövetségi parlament jogosítványait. A törvényhozási kompetenciák felosztásakor központi jogkörbe került a külügy, hadügy, állambiztonság, pénz- vám- adó- és bankrendszer, gazdasági tervezés, igazságügy, szociális ellátás, de az ágazati gazdaságirányítás és a

Montenegró és Bosznia-Hercegovina nemzeteinek teljes egyenjogúságát... 4. A nemzeti kisebbségeknek Jugoszláviában biztosítva lesznek az összes nemzetiségi jogok...” (*Az AVNOJ II. ülősszakának dokumentumai*. Újvidék 1974. Fórum, 69-71. old.)

³²¹Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije (http://www.arhivju.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fnrj.html, letöltve 2017. 09. 19.)

³²²A kiválási jog procedurális szabályozása azonban soha nem történt meg – eltérően a csehszlovák és a szovjet föderációktól, ahol az utolsó években születtek erre törvények –, mert eredetileg csak az ideológiai deklaráció volt, később pedig nem adódott esély arra, hogy a köztársaságok eljussanak a törvényes szabályozáshoz szükséges minimális egyetértésig. Sőt az alkotmányok egyes rendelkezései közvetve, de kifejezetten korlátozták a kiválás lehetőségét, például azzal, hogy az államhatárok megváltoztatását az összes köztársaság beleegyezéséhez kötétték (az 1974-es alkotmány 5. szakasza). Ezek az ellentmondások azonban 1991-ig nem váltak gyakorlati problémává.

³²³Metohija a térség nyugati részének szerb földrajzi elnevezése (albánul Dukagjini), amely 1968-ig, majd 1990-től újra szerepelt a tartomány hivatalos elnevezésében (Kosovo-Metohija, rövidítve Kosmet). Koszovó státuszának 1945-ös rendezése egyébként tartalmazta az ideiglenesség aspektusait. A Koszovói Antifasiszta Népfelszabadító Tanácsnak a többségében albán delegátusokból álló és az albániai Bujaneban megtartott alakuló értekezlete (1943. december 31. – 1944. január 2.) amellelt foglalt állást, hogy nyitva kell tartani az albánlakta területek állami egyesítésének a lehetőségét. A határozat ezen részét a JKP vezetősége megsemmisítette arra hivatkozva, hogy erről a háború után kell dönten. 1948-ig nem is született megmáshíthatatlanul végső döntés, mert az addig tervezett balkáni szocialista föderáció keretében felmerült az albán kisebbség által lakott területek „...egybeolvasása Albániával, az albán-jugoszláv föderáció egyik külön köztársaságával.” (Milovan Đilas: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, 1989, Magvető, 132. old.)

kultúrpolitika terén is szövetségi dominancia érvényesült. A köztársasági kormányzatok lényegében csak láncszemei voltak az egységes végrehajtó hatalomnak. A hatalomkoncentrációt tovább fokozták a centralizált egypártrendszer, valamint az akkori gazdasági körülményekből (újjaépítés, 1948 utáni sztálini blokád) fakadó szükséggazdálkodási kényszerek. Végeredményben a köztársaságok autonómiája szűk adminisztratív és kulturális jogkörökre korlátozódott (igaz, ennyiben kezdettől nagyobb volt a sztálini korszak szovjet tagköztársaságainál, továbbá Jugoszláviában a köztársasági vezetők a helyi káderek közül kerültek ki), egyenjogúságuk pedig arra, hogy egyik sem juthatott túlsúlyra a szövetségi testületekben.

Az új állami berendezkedés a plurális unió elvén alapult, de tett bizonyos engedményeket a trialista felfogásnak is. A jugoszláv föderáció eszmetörténetében azt láthatjuk, hogy a szerb oldal, ha elfogadta a föderalizmust, rendszerint egy szerb-horvát-szlovén hármas konstrukcióban gondolkodott. A nem-szerb politikusok viszont inkább a soktagú föderáció hívei voltak (amelyet a királyi korszak szerb pártjai közül csak a Pribičević-féle SDS fogadott el), mert el akarták kerülni a „porosz szindrómát”, vagyis hogy Szerbia olyan túlsúlyra jusson a jugoszláv föderációban, mint Poroszország a föderatív Német Császárságban. Az engedmények fontos feltételét alkották annak (az államegységet biztosító erős központi hatalom, valamint a prečani szerbek preferált helyzete mellett), hogy a szerbséget „megbékítsék” a soktagú föderáció (öt nemzet, hat köztársaság) platformjával. Igaz, Jugoszlávia 1945-ös újjászervezésekor Macedónia kikerült Szerbiából és államjogi státuszhoz jutott a korábban ilyen kontextusban szinte sohasem emlegetett Koszovó. Ugyanakkor Szerbián belül maradt az 1912-13-as és 1918-as háborús szerzemények egy része (a Vajdaság, valamint az 1912-ben még Montenegróhoz került Metohijával kiegészített Koszovó), Montenegró pedig egyfajta második szerb tagállamként funkcionált a szövetségi rendszerben. Bosznia-Hercegovina külön köztársaság lett, de mivel akkor még nem volt szó a muzulmánok nemzeti önállóságáról, a köztársaság helyzete emlékeztetett a régi DS-koncepcióra, Bosznia-Hercegovinának mint szerb-horvát átmeneti zónának az elkülönítésére.

A jugoszláv föderáció egyensúlyozó, de tényleges tagállami autonómiát alig engedő centralista formája fennmaradt egészen az 1960-as évek közepéig. Igaz, az öngazgatási politika jegyében az 1950-es évek elején megkezdődött bizonyos fokú decentralizáció³²⁴,

³²⁴Az öngazgatási politikára való áttérést 1950. június 26-tól keltezhetjük, amikor a parlament elfogadta az

különösen a gazdaságirányítás terén, amit az 1953. január 13-i alkotmánymódosítás is kifejezett. Ugyanakkor az alapintézmények (párt, fegyveres erők, külkapcsolatok, állambiztonság, költségvetési politika) centralizáltak maradtak, fenntartva ezzel a rendszer egészének pszeudo-föderatív jellegét.

1963. április 7-én új alkotmányt fogadtak el, amely az öngazgató szocialista társadalom három alapvető szervezeti egységének a vállalatot, a kommunát³²⁵ és a föderációt jelölte meg. Az ország nevét Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságra (JSZSZK) változtatták, Koszovót tartományi rangra emelték, bevezették a küldöttrendszer (ezt a delegálási szisztémát később módosították, de a választások közvetettsége egészen 1990-ig fennmaradt) és az öngazgatási ideológia alapján a szövetségi parlamentet egy korporatív jellegű ötkamarás törvényhozássá alakították.

Az 1953-as és 1963-as változások a föderális államszerkezet szempontjából ellentmondásosak voltak. Hoztak több pozitívumot (decentralizáció, rotáció, alkotmányjogi tanács felállítása), másfelől viszont növelték a demokratikus deficitet (a választások közvetettsége), a Népek Tanácsa különállásának a megszüntetésével pedig relativizáltak egy fontos föderális alapelvet.³²⁶ Az akkori államjogi fejleményekből egy olyan föderáció képe rajzolódott ki, amely a korábbinál decentralizáltabb, de amelyben a decentralizáció igazi kedvezményezettjei nem a köztársaságok, hanem a kommunák és az öngazgatási intézmények (vállalatok és más munkaközösségek). Ilyenformán az 1936-os szovjet alkotmányt mintázó eredeti államszervezeti modell, a köztársaságok centralizált

állami vállalatok és a felsőbb gazdasági társulások munkásigazgatásáról szóló törvényt. Titónak ezen a képviselőházi ülésen elmondott beszéde adta meg az új szocializmus-modell ideológiai kifejtését. Eszerint a szocialista fejlődés egyik alapcélja a társadalom-igazgatás etatista formájának meghaladása. Az „állam elhalásának” először a gazdaságban kell megindulnia, mert az állam gazdasági funkcióinak a leépítése maga is része a termelési viszonyok átalakításának. Ezért a gazdaságirányítást decentralizálni kell, a tulajdonosi funkciókat pedig át kell ruházni a vállalat dolgozóira, akik a választott munkástanácson keresztül és a törvényszabta kereteken belül döntenek a vállalati tervről, az igazgató személyéről és a jövedelem-felhasználásról. Ezzel a termelőeszközök állami tulajdona, amely a köztulajdonnak csupán kezdeti, alacsony rendű formája (amely a tartós fennmaradás esetén a szocializmus bürokratikus-etatista elfajulásához vezet), átalakul valódi társadalmi tulajdonná (Josip Broz Tito: A gazdasági vállalatok munkásigazgatásáról. In: *A társadalmi igazgatás Jugoszláviában*. Újvidék, 1963, Fórum). A jugoszláv szocializmus-modell régebbi irodalmából kiemelném Dennison Rusinow (*The Yugoslav Experiment 1948-1974*. University of California Press, 1977) és Harold Lydall (*Yugoslav Socialism: Theory and Practice*. Clarendon Press, 1984) könyveit. A téma később kikerült a figyelem előteréből, de a baloldali elemzők érdeklődése megmaradt, lásd például Darko Suvin: *Splendour, Misery, and Possibilities: An X-Ray of Socialist Yugoslavia*. Leiden, 2016, Brill; Catherine Samary – Fred Leplat (eds.): *Decolonial Communism, Democracy & the Commons*. Merlin Press – Resistance Books – IIRE, 2019 (a The Yugoslav Experience c. rész).

³²⁵Község, opština/općina – a magyar járáshoz hasonlítható közigazgatási egység.

³²⁶1953-67 között a Népek Tanácsa a Szövetségi Tanács része volt, s csak esetleg ülésezett külön.

uniója átalakulóban volt a kommunákra alapozott centripetális föderációvá, azaz félezer önkormányzati község és egy erős központi hatalom együttesévé. Abban azonban a közbülső (köztársasági és tartományi) szintnek alig jutott szerep. A köztársasági önállóság tényleges kiterjesztése csak az 1960-as évek reformkorszakában kezdődött meg. A jugoszláv szövetségi állam csak akkortól – a kommunális-centripetális „kiterőt” követően, sőt teljesen csak 1980 után – vált a köztársaságok decentralizált föderációjává.

A radikális decentralizációt több tényező együttes hatása váltotta ki. A rendszer korai „negatív föderalizmusa”, vagyis hogy a nemzetek és a köztársaságok egyenlőségét jóformán a centralista-jugoszlávista pártállami csúcsnak való egyaránt alárendeltségre korlátozta, nem lehetett hosszútávú megoldás. Annak a partizán-generációnak, amely hitt abban, hogy a délszláv nemzetek a szocialista fejlődés során néhány nemzedék alatt egységes jugoszláv néppé olvadnak össze, szembesülnie kellett azzal, hogy „a szocializmus fejlődése még nem haladta túl a nemzeti jelleget.” Ezért az 1964. decemberi pártkongresszus a „dolgozó nép egységének” biztosítékát nem a jugoszláv nemzet megteremtésében látta – amit hivatalosan a királyi korszak integralista ideológiájának rossz emléke miatt addig sem hirdettek, de a szocializmus fejlődésével járó „természetes folyamatként” kifejezetten sugalltak –, hanem a nemzetek közötti egyenjogú viszonyok garantálásában.

Választ kellett találni továbbá több olyan problémára, amelyek már újonnan, az AVNOJ-i föderalizmus létrehozása után keletkeztek. Ezek főképp az öngazgatási politikával, a gazdasági kérdésekkel, valamint a kezdődő politikai generációváltással és legitimációs válsaggal függtek össze. Az eredetileg munkásöngazgatás-centrumúként értelmezett új szocializmus-felfogását a JKSZ idővel az általános társadalmi öngazgatás koncepciójává szélesítette, amely szerint minden társadalmi szubjektumnak joga van saját ügyei önálló intézésére. Ennek értelmében a nemzetnek is, „a nemzetek öngazgatásának” elsődleges színterét pedig a köztársaságban határozták meg. Az 1965. évi gazdasági reformnak is volt nemzeti konnotációja, mert az egyes vállalatok nem pusztán jugoszláv gazdálkodó szervezetek voltak, hanem egyúttal szerb, horvát, szlovén stb. vállalatok is. Mindehhez járult még, hogy az idő múlásával megkopott a rendszernek és uralkodó elitjének a partizánháborúból származó legitimációja, ezért a területi elv szerint szervezett pártoligarchia a nemzeti-regionális érdekek fokozottabb képviselésével (is) kívánt magának pótlólagos legitimációt szerezni. Másrészt az 1960-as évek közepétől mind nyilvánvalóbb

lett az 1941-45-ös nemzedék előregedése és gyorsuló távozása a politikai színtérről. Ez a generáció a nacionalizmussal szemben egyfajta „személyi biztosítékot” képezett – most tekintsünk el más szempontok szerint lehetséges megítélésüktől –, és a kiöregedésükkel keletkező űrt a Tito-Kardelj-vezetés olyan intézményes biztosítékokkal próbálta betölteni, amely egyaránt garantálta volna a köztársaságok autonómiáját és összetartozását.

Végeredményben a formál-föderális rendszer reformját „alulról”, a valós önállóság hiányából és gazdasági okokból követelő társadalmi nyomás – amelynek a liberalizálódó légkörben jobban hangot is lehetett adni – „felülről” találkozott egyrészt az önigazgatás ideológiájával, másrészt bizonyos pragmatikus hatalmi megfontolásokkal, s együttesen radikális változásokat indítottak el. Végbement a „föderáció föderalizálása”, ami lényegében, ahogy Beckmann-Petey írja, „a politikai ésszerűség aktusa volt a centralista államberendezkedés két sikertelen kísérlete /.../ a monarchista-unitáris és az adminisztratív-szocialista formák után.”³²⁷ Susan Woodward hasonló értékelést ad: a nemzeti identitás és jogok Jugoszláviában nem elnyomva voltak, hanem a köztársasági államiságot kiépítő föderális rendszer által intézményesítve.³²⁸

A föderáció átalakulásához nagymértékben hozzájárult, hogy a jugoszláv kormányzati rendszert az eredeti formájában – a szovjethez és a csehszlovákhhoz hasonlóan – jellemző belső aszimmetria lassanként oldódni kezdett. Maga az állam kezdettől föderális elveken alapult, de a politikai rendszer egésze nem, mert a hatalom központi intézménye, az egyetlen párt sokáig centralizált unitáris szervezatként funkcionált.³²⁹ Ezt csak részben ellensúlyozhatta a JKSZ tagságának, regionális és országos vezetőségeinek multinacionális összetétele, valamint az SZKP mintájára 1937-1948 között létrehozott tagpártoknak a megléte, mert azok pusztán területi szervezatként funkcionáltak.

A pártnak a politikai rendszer centrumába helyezése és belső centralizálása – az összes szocialista országhoz hasonlóan – a hatalom monopolizálását szolgálta, eszmeileg pedig a társadalom-átalakítás szükségességén és az osztatlan néphatalom vízióján alapult. Ez az államfelfogás azonban rousseau-i és nem montesquieu-i gyökerű, s mint ilyen

³²⁷ Beckmann-Petey: *Der jugoslawische Föderalismus*, 356-357.

³²⁸ Woodward: *Balkan Tragedy*, 45.

³²⁹ A nyugati föderációkban a pártok nagy többsége szintén egységes országos szervezatként funkcionál (noha nem feltétlenül centralizált formában), de ennek a többpártrendszerben nincs „de-föderalizáló” hatása, mert a hatalomgyakorlás elsődleges színtere az állam. Sőt, az országos pártok létének fontos pozitívuma, hogy képesek a regionális és etnikai csoportidentitásokon felülemelkedni, s ezáltal országos kohéziós erőt képezni. Ezt a funkciót a JKSZ a partizán-ethosz elmúltával már nem tudta betölteni.

nemcsak gyakorlatilag, hanem elvileg is elutasította a valódi föderációhoz szükséges hatalommegosztási elvet. A párt unitarizmusa pedig az internacionalizmust és a jugoszláv munkásosztály egységességét, nemzetiségi hovatartozáson felülemelkedő jellegét volt hivatott kifejezni. A de facto pártföderalizálódásba átment decentralizáció azonban – jóllehet a JKSZ felépítése elvileg mindvégig a hagyományos pártszervező elven (demokratikus centralizmus) alapult – a JKSZ funkcióját és helyzetét megváltoztatta, a két másik szocialista föderáció uralkodó pártjaitól bizonyos fokig eltérítette.

Ezzel lehetővé vált, hogy ne csak az állam legyen föderális, hanem a politikai rendszer egésze föderalizálódjon – ha nem is teljesen, de a szovjet és a csehszlovák esetektől radikálisan eltérően.³³⁰ A Szovjetunió Kommunista Pártjának a szovjet politikai rendszerben helyét a teljes politikai monopólium és a szervezeti unitarizmus jellemezte. Az SZKP nemcsak a hatalom kizárólagos birtokosa volt, hanem a napi politizálás intézménye, az operatív kormányzás gyakorlója is, s az egyes tagköztársasági pártok csak egy centralizált szervezet területi egységeiként funkcionáltak. Nem véletlen, hogy az SZKP-nek csak 14 köztársasági tagpártja volt, s az oroszországi területi szervezetek 1990-ig közvetlenül az SZKP Központi Bizottsága alá tartoztak.³³¹ Az egyes köztársasági pártok valójában az oroszországi területi szervezetekkel voltak azonos szervezeti szinten. Csehszlovákiában a szocializmus idején is léteztek pártok, de nem volt jelentőségük. A csehszlovák pártrendszer – Giovanni Sartori tipológiája alapján – ún. hegemon pártrendszer volt, mivel a többi párt nem alternatívát kínáló versenytársa, hanem „népfronton belüli szövetségese” volt a Csehszlovák Kommunista Pártnak. A CSKP-nak a politikai rendszerben elfoglalt helye viszont megfelelt az SZKP-nak, csakúgy mint a szervezeti felépítése: létezett szlovák tagpárt, de nem létezett cseh, hanem a csehországi területi pártszervezetek közvetlenül a CSKP KB alá tartoztak.

A JKSZ helyzetében az első – még igen szolid – elmozdulást az 1952. november 2-7-i VI. pártkongresszus jelentette. Akkor vált hivatalossá a párt „új típusú” vezető szerepe,

³³⁰Bizonyos fokú kivételek, föderálisabb periódusok voltak, például az ún. korenyizacija (a lokális-nemzetiségi intézmények meghonosításának politikája az 1920-as években), a hrucsovi olvadás és a peresztrojka időszaka a Szovjetunióban, s persze egészen más eset a poszt-szocialista Cseh-Szlovákia. Egészében véve azonban elmondható, hogy a szocialista szövetségi államok közül csak az 1974-es Jugoszlávia volt tényleges föderáció.

³³¹1956-ban az SZKP KB egyik osztályaként felállítottak egy orosz koordinációs irodát, de ez nem változtatta meg érdemben a szervezeti felépítést. 1990 júniusában létrejött az Oroszországi KP, de az már a Szovjetunió felbomlásának folyamatához kapcsolódott, csakúgy mint az 1990. márciusi alkotmánymódosítás, amely törölte az alaptörvényből az SZKP vezető szerepét, ezzel gyakorlatilag elismerve más pártok legalitását.

vagyis hogy a pártmunkát elsősorban az ideológiai és politikai, s nem közvetlenül az operatív-államigazgatási tevékenységre kell koncentrálni (az új felfogást volt hivatott reprezentálni az akkori névmódosítás: Párt helyett Szövetség). Ez a gyakorlatban idővel ahhoz vezetett, hogy a párttestületek nem monopolizálták a teljes politikai és igazgatási terrénomot (de a hatalom monopóliumához a JKSZ éppúgy ragaszkodott, mint bármely más kelet-európai állampárt!), így fokozatosan egyre önállóbb cselekvési lehetőséghez jutottak más intézmények: a mindennapos közigazgatási és gazdaságirányítási feladatok mind nagyobb része került át a kormány illetékességébe, s nőtt a társadalmi szervezetek, a sajtó és az öngazgatói intézmények mozgástere. (A folyamatot a Kádár-rendszer felpuhulásához hasonlíthatjuk, de a korai despotikus rezsim felpuhulása Jugoszláviában előbb kezdődött, több szempontból /külföldre nyitottság, a regionális hatalmi központok alkumechanizmusainak intézményesítése stb./ más utakon haladt és tovább jutott /amennyiben az összehasonlítást 1988-al lezárjuk/.)

A párt vezető szerepének „új típusú” felfogásától azonban még fontosabb, hogy az eredetileg, az öngazgatási szocializmus meghirdetésekor (1950) csak gazdaságirányítási és közigazgatási jellegűnek felfogott decentralizáció idővel elérte magát a pártot is. Ennek sok mozgatója volt, de az egyik első lökést éppen az új ideológia adta meg. Az öngazgatói doktrínák miatt a föderalizmust nem lehetett csupán az államszervezetre korlátozni, mert az bizonyos fokig – néha már-már a proudhoni³³² retorikára emlékeztető érvekkel megideologizálva – általános társadalmi szervezőelvként funkcionált. Az elvben alulról felfelé építkező munkás-öngazgatási rendszernek és a társadalmi szervezeteknek is ez volt az alapstruktúrája, s ezzel kompatibilissé kellett tenni – legalább látszólag – a legfontosabb társadalmi szervezetet, a pártot is.³³³

A két folyamat – funkció-módosulás és szervezeti fellazulás – bizonyos fokig átformálta a pártot és (az 1960-s évek állami reformjaival együtt) az egész rezsimet.³³⁴ 1966

³³²Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) francia anarcho-szocialista teoretikus, az anarchizmus elméletének egyik megalkotója és nagyhatású képviselője.

³³³Erről a nem-állami föderalizmusról lásd Juhász József: A jugoszláv öngazgatási modell. *Múltunk*, 2001/2-3 sz., 276-293. old.

³³⁴Anno a jugoszláv társadalomtudomány találó kifejezéssel „policentrikus etatizmusnak” nevezte az 1970-80-as évek jugoszláv rezsimjét, de negatív tartalommal, mondván, hogy állami függésben tartja az öngazgatási rendszert és a szocialista piacgazdaságot. Jelen kontextusban azonban úgy is fogalmazhatnánk, hogy a sztálini modell „centralizált pártállamával” szemben Jugoszlávia „decentralizált pártállammá” vált, ami elősegítette – szintén a korabeli jugoszláv frazeológiával élve – a „föderáció föderalizálását.”

októberében a pártfőtitkári posztot kettéválasztották a stratégiai döntésekben illetékes elnöki és az operatív feladatokat ellátó végrehajtó titkári funkciókra, az 1969. március 11-15-i IX. kongresszus pedig új szervezeti szabályzatot fogadott el. Ez növelte a tagpártok önállóságát, az országos pártvezetőség pedig az eltörölt Központi Bizottság helyett a paritásos felépítésű Elnökség lett. A rendpárti szellemű 1974. május 27-30-i X. kongresszus a pártföderalizálódást megfékezte (helyreállította például a KB-t, s az Elnökséget annak végrehajtó szervévé minősítette vissza), de 1980 után a folyamat ismét megindult (minthogy Tito halálával nemcsak az állami, hanem a pártvezetésből is eltűnt a nagyhatalmú döntőbíró). Végso soron szövetségi szinten kialakult egy regionális alapú kvázi-többpártrendszer.³³⁵ A Jugoszláv Kommunista Szövetség kilenc pártszervezet (hat köztársasági és két tartományi tagpárt, valamint a JNA-pártszervezet) egyre nehezkesebben működő koalíciójává vált, amelynek ideológiai és szervezeti kohéziója szinte folyamatosan – és 1988-tól gyorsuló ütemben – lazult.

Az állampárti szerep módosulásához az 1960-as évek közepétől más fontos változások is párosultak. Az 1965. júliusi törvényekkel radikális decentralizálták a gazdaságirányítást, majd az UDBA 1967-es felszámolásával és a területvédelmi milícia 1969-es létrehozásával a decentralizáció elérte a fegyveres erőket is. Eredendően ezek egyikének sem a köztársasági önállóság növelése volt a célja – de végül mindegyik hozzájárult ahhoz.

Az önigazgató vállalatok szocialista piacgazdaságának szellemétől vezérelt 1965. júliusi – a szocialista világban az 1921-es oroszországi NEP óta nem látott mértékű – reform drasztikusan csökkentette a központi hatalom gazdaságirányítási kompetenciáit. A területvédelem létrehozása az ún. össznépi honvédelem doktrínáján alapult. Ennek értelmében az ország védelme a reguláris hadsereg (JNA) és a felfegyverzett nép együttes feladata lett. Ezért „társadalmasították” a honvédelmet: nagy hangsúlyt fektettek a lakosság ellenállásra való felkészítésére és 1969-ben – miután a Varsói Szerződés csehszlovákiai inváziója miatt ismét megromlott Jugoszlávia és a Szovjetunió viszonya – létrehozták a részben köztársasági irányítás alá rendelt Területvédelmi Erőket (TO). 1990-1992-ben részben ebből a TO-rendszerből szerveződtek meg a nemzeti hadseregek.

³³⁵A decentralizáció azonban csak egy szempontból (a köztársasági-tartományi pártvezetőségek emancipálódásának és alkupozíciói erősödésének tekintetében) jelentette a pártélet bizonyos fokú demokratizálódását. Az egyes tagpártok belső működése keveset változott.

A korszak politikai dinamikájának szempontjából még nagyobb jelentőséggel bírt az Állambiztonsági Igazgatóság (UDBA, UDB) felszámolása. Ez a Rankovićot³³⁶ eltávolító és a politikai liberalizálást elindító 1966. júliusi brioni pártpólénum következménye volt, s a titkosszolgálati apparátus politikai ellenőrzés alá vonását célozta. Az UDBA ugyanis éppúgy „a párt- és állami szervek fölé nőtt”, mint például Magyarországon az Államvédelmi Hatóság. Az UDBA megszüntetése persze nem az állambiztonsági gépezet felszámolását jelentette, hanem a túlhatalmának megszüntetését és – ami a föderalizáció szempontjából külön kiemelendő – a részleges decentralizálását. Ettől kezdve hívták Állambiztonsági Szolgálatnak (SDB). A népnyelv továbbra is Udbának nevezte, de a változás több volt névváltásnál. A centralizált országos intézményként működő UDBA-val szemben az SDB a köztársaságok központilag koordinált fél-autonóm (a föderalizált kormányzati rendszerbe illesztett és tevékenységükben bizonyos fokú önállósággal eljáró) titkosszolgálatainak együtteseként funkcionált.

Folytatódtak az államjogi reformok is. 1967. március 28-án és április 18-án, 1968. december 18-án és 1971. június 30-án összesen 42 alkotmánymódosító rendelkezést hoztak, amelyek egy része az öngazgatási rendszerhez kapcsolódott, más része viszont az államszervezetet strukturálta át. Ez utóbbi szempontból a legjelentősebb változásokat a köztársasági és a tartományi szint jogainak a bővítése, a Népek Tanácsának mint önálló kamarának a visszaállítása, valamint a JSZSZK Elnökségének mint a föderális egységek delegáltjaiból álló kollektív államfői testületnek a létrehozása jelentette. Az 1971 utáni tisztogatások átmenetileg megakasztották az átalakulást, de az 1974-es alkotmány újra felvette a decentralizáció logikáját és igyekezett egységes rendszerré ötvözni az előző évek alkotmánymódosításait.

Amiből mindenki profitált és amivel senki sem volt elégedett: a '74-es alkotmány

Az 1974-es alkotmány iránt egyébként igen kritikus Dejan Jović meggyőzően cáfolja azt a Szerbiában népszerű állítást, miszerint Szerbiára rákényszerítették ezt az alkotmányt. Szerinte az 1960-70-es évek fordulóján a szerb vezetők elfogadták Kardelj Jugoszlávia-

³³⁶Aleksandar Ranković (1909-1983), a Tito-korszak legbefolyásosabb szerb politikusa, két évtizeden át KB-titkár, a káderpolitika és a belügyi apparátus irányítója, majd 1963-66-ban Jugoszlávia alelnöke.

koncepcióját, mert összhangban lévőknek találták a szerb érdekekkel: hogy mind Jugoszlávia, mind annak sajátos szocializmusa fennmaradjon; hogy Szerbia megszabadulhasson attól az állandó vádaskodástól, hogy a centralista-unitarista intézmények révén másokat kizsákmányol; s hogy Szerbia maga is nagyobb önállósághoz jusson a központi hatalommal szemben, miáltal nagyobb esély nyílhat a köztársaság modernizálására.³³⁷ Azonban ez az elfogadó álláspont már a Nikezić-korszak után változni kezdett, majd Milošević felemelkedésében nagy szerepet játszott az, hogy „Sok szerb szilárd meggyőződése volt, hogy a rezsim föderális decentralizálása és alkotmányos átalakítása súlyosan meggyengítették mind a Szerb Köztársaság, mind az egész szerb etnikai közösség befolyását a jugoszláv föderációban.”³³⁸

A befolyás-csökkenés igaz. A valódi kérdés azonban az, hogy átcsapott-e diszkriminációba, meghaladta-e azt a kompromisszumot, ami szükséges volt Jugoszláviának az előző válságévek utáni konszolidálásához?

Az 1974. február 21-én elfogadott harmadik titói alkotmány³³⁹ több szempontból konföderatív jelleggel bírt, noha Jugoszláviát továbbra is szövetségi államként határozta meg. Ezzel lényegesen megváltoztatta a jugoszláv föderáció karakterét (pontosabban nem csupán maga az alkotmány, hanem a vele szimbolizált egész decentralizációs folyamat). A változás olyan nagymértékű volt, hogy a titói korszakot államjogi értelemben két különböző, sőt egymással részben ellentétes periódusra tagolta, az 1974 előtti és utáni Jugoszláviára (de határvéneket 1971 is tekinthető, mert az 1963-as alkotmány azévi módosításai már tartalmaztak sok fontos, 1974-ben véglegesített változtatást).

Az állami berendezkedést illetően az új alkotmány legfontosabb újításai az alábbiak voltak. Visszaállították a kétkamarás szövetségi parlamentet (az alkotmány 282-312. szakasza). A 220 tagú Szövetségi Tanácsot a Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége (népfront)

³³⁷Jović: *Jugoslavija*, 157. Ehhez hozzá tehetjük az alkotmánynak a szerbség egésze szempontjából hasznos más elemeit (a JNA kiemelt szerepének megőrzése, a szövetségi elnökség összetételének szabályai – elvben négy-öt szerb is bekerülhetett a nyolctagú testületbe –, a Szerbián kívüli szerbek államalkotó státuszának változatlan garantálása). Itt egyúttal azt is megjegyeznénk, hogy Jović a tipikus szerb véleményektől eltérően nem a szlovén nacionalistát, hanem a doktrinér ideológust látja a szerinte is elhibázott 1974-es alkotmány főfelelősében, Edvard Kardeljben.

³³⁸Cohen: *Broken Bonds*, 52. A decentralizációból profitáló, de azt kevésnek tartó szlovén és horvát oldal véleményét már taglaltuk.

³³⁹A JSZSZK Alkotmánya. Újvidék, 1974, Fórum. Az alkotmányt 1981-ben és 1988-ban módosították, összesen 47 cikkelyre kiterjedően, leginkább abból a célból – főképp 1988 novemberében –, hogy megerősítsék a szövetségi kormányzat gazdaságpolitikai kompetenciáit. Jelen szempontunkból ezek mellékesnek tekinthetők, mert az 1974-es államjogi alapszerkezetet nem változtatták meg (továbbá mert a gyakorlati kormányzásban az 1988-as módosítások már alig érvényesültek).

jelölőlistája alapján a községi képviselő-testületek tagjai választották négyéves mandátummal, köztársaságonként 30, tartományonként pedig 20 főt. A felsőház szerepét betöltő Köztársaságok és Tartományok Tanácsának köztársaságonként 12, tartományonként 8 tagja volt, vagyis összesen 88, akiket a nyolc regionális parlament választott. A döntéseit részben önálló, részben együttes üléseken meghozó két kamara egyenjogú volt, de a Szövetségi Tanács megőrizte bizonyos fokú primátusát, például az volt jogosult az alkotmány módosítására. Általánosságban véve: az alsóház döntött a politikai, a felsőház a gazdasági jellegű törvényekről, s együtt választották meg a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás vezetőit (a kormány szerepét betöltő Szövetségi Végrehajtó tanács – SIV –, alkotmánybíróság, legfelsőbb bíróság, amelyek megválasztásánál szintén tekintettel kellett lenni a köztársaságok „egyenjogú” és a tartományok „megfelelő” képviselőit). Az alkotmány megerősítette a JSZSZK Elnökségének pozícióját (313-332. szakasz). A középerős elnökihez hasonlítható jogkörű államfői testület, amely a fegyveres erők kollektív főparancsnoka is volt, a nyolc föderális egység 1-1 delegáltjából állt, akiket a köztársasági/tartományi parlamentek választottak négy évre, s akik évente rotációs sorrendben választottak maguk közül elnököt. Ez az államfői struktúra persze csak Tito halála után működött így, mert addig a JSZSZK Elnökségének hivatalból tagja és elnöke volt Tito, aki funkcióját időbeni korlátozás nélkül betöltő köztársasági elnökként egyszemélyben gyakorolhatott több elnökségi jogkört (333-345. szakasz).

A kompetencia-megosztást illetően az alkotmány az ún. kooperatív föderalizmus szellemét idézte.³⁴⁰ A föderáció jogait és kötelezettségeit taglaló szakaszok (280-281.) szerint a föderációnak szinte minden állami reszortterületen voltak jogosítványai, de döntően a nemzetközi kapcsolatok, honvédelem, állambiztonság, az egységes piac biztosítása és a fejletlen területek támogatásának a szabályozása volt a funkciója; minden más köztársasági jogkörbe tartozott (ekkor kaptak például saját nemzeti bankot), vagy a köztársaság-közi egyeztetések tárgya lett. Az alkotmánymódosításra (398-403. szakasz) a Szövetségi Tanács volt jogosult, de csak ha a nyolc köztársasági és tartományi parlament mindegyike kinyilvánította előzetes egyetértését; ha hiányzott akár csak egyetlen regionális

³⁴⁰ A kooperatív föderalizmus a föderáció-elemzések egyik irányzata, illetve alkotmányjogi felfogása, amely a szövetségi és a tagállami kompetenciák merev szétválasztását a modern integrált társadalmakban célszerűtlennek, sőt megvalósíthatatlannak tartja. E koncepció hívei a két állami szintnek a társadalom-igazgatásban való közös érdekelttségét és a feladatok együttes ellátásának, rugalmas kooperációjának a szükségességét tartják a föderációk működése szempontjából legfontosabbnak (Juhász: *Föderalizmus és nemzeti kérdés*, 16-17).

parlament igenje, akkor az adott ügyet csak egy év múltán lehetett újra napirendre tűzni.

A regionális szintet illetően az alkotmány megerősítette a köztársaságok önállóságát és államiségát, a tartományokat a jugoszláv föderáció (tehát nemcsak a szerb tagköztársaság) konstitutív elemének minősítve csaknem köztársasági rangra emelte, továbbá a muzulmán nemzet³⁴¹ elismerésével radikálisan megváltoztatta a bosznia-hercegovinai konstellációt.

A szerb-horvátul beszélő boszniai és szandzsáki muzulmánokat sokáig nem tekintették külön nemzetnek. Ennek részben a JKP teoretikus bizonytalanságai voltak az okai (konstituálhat-e csupán a vallás egy nemzetet?), részben pedig politikai megfontolások: nem akarták ingerelni a szerb és horvát nacionalista érzelmeket, s mivel a partizánok között kevés volt a muzulmán, kezdetben nem is volt sok lobbistája a JKP-ban a muzulmánok nemzeti elismerésének. Ezért nemzetileg bizonytalan hovatartozású vallási közösségként tartották számon őket. Később, az 1961-es népszámláláskor bevezették a „muzulmán (etnikai értelemben)” kategóriát, majd 1968-ban a boszniai és a szövetségi párt-KB állást foglalt az önálló nemzetti nyilvánítás mellett, s egy alkotmánymódosítás még abban az évben be is vezette a „muzulmán (nemzeti értelemben)” kategóriát. Ezt a folyamatot teljesítette ki az 1974-es alkotmány.

Ezt az elismerési folyamatot nem övezte konszenzus. Főleg szerb oldalról sokan „a nemzet feldarabolásának” politikai szándékát látták benne, például Dobrica Ćosić, aki részben ezért (valamint az új Koszovó-politika miatt) szakított 1968-ban a JKSZ-el. De több neves muszlim értelmiségi is elutasította az új meghatározást, nemzetileg szerbként vagy horvátként definiálva magát. Köztük volt a tiltakozásul Szarajevóból Belgrádba átköltöző világhírű író, Meša Selimović.³⁴² A macedón vezetők szintén az ellenzők közé tartoztak. Szkopje csak azzal akceptálta a „Muzulmánok” elismerését (hivatalosan nagy M-el írták a nemzeti, kis m-el vallási meghatározást), hogy a macedón muszlimok (torbesik) nem tartozhatnak közéjük. A „Muzulmán” kategória nem vonatkozott a kis koszovói délszláv muszlim közösségre (goranik) és – magától értetődően – a nem-délszláv

³⁴¹A II. bosnyák szabor (értelmiségiek, egyházi személyek, politikusok által szervezett „informális parlament”, 1993. szeptember 27-28.) határozata óta a hivatalos ön-elnevezésük bosnyák nemzet, amelyet egy 1994-es alkotmánymódosítás hivatalosan is rögzített (Džaja: *Die politische Realität des Jugoslawismus*, 244; Filandra: *Bošnjačka politika*, 384). Azonban több jugoszláv utódállamban maradtak kisebb csoportjaik, amelyek megtartották a muzulmán (nép-)nevet.

³⁴²Filandra: *Bošnjačka politika*, 252-257. Filandra az új bosnyák történelem-szemlélet jegyében igen elítélő velük szemben, jóllehet a „naiv” Selimović iránt a korára és a „rossz szellemi és fizikai állapotára” tekintettel mutat némi megértést.

muszlimokra (albánok, törökök) sem.

A muzulmánok nemzeti elismerésében több tényező játszott szerepet. Egyrészt az elnemkötelezettség külpolitikája, mert a mozgalom keretében Jugoszlávia sok iszlám népességű állammal törekedett együttműködésre, ezért jobban odafigyelni kényszerült a saját muzulmánjaira is. A boszniai demográfiai változások is megkövetelték a nagyobb odafigyelést, mert az 1960-as években a szerbek/ortodoxok helyett a muzulmánok lettek a köztársaság legnagyobb népcsoportja, részben a nagyobb népszaporulatuk, részben a szerbeknek és horvátoknak a szegény Boszniából az „anyaköztársaságokba” vándorlása miatt. Sok muzulmán származású politikus és értelmiségi is szorgalmazta a nemzetté nyilvánítást, köztük Džemal Bijedić 1971-1977 közötti szövetségi kormányfő, vagy – hogy értelmiségi szószólókat és emigránsokat is említsünk – Atif Purivatra, Muhsin Rizvić, Muhamad Filipovic, Adil Zulfikarpašić.³⁴³ Ezek mellett volt egy politikai megfontolás is: Bosznia-Hercegovinának mint köztársaságnak a stabilitását erősíthette, hogy „saját nemzetet” kapott.

A délszláv muzulmánok nemzeti elismerésének alapvető okát azonban az jelentette, hogy az 1878 után az iszlám egyetemességtől elszakadt muzulmán népesség (amely addig egyszerűen az iszlám világ részeként tekintett önmagára) nem bizonyult integrálhatónak a keresztény tradíciójú szerb és horvát nemzetek egyikébe sem (ahogy a dualizmus idején Kállay Béninek sem sikerült az akkor már Belgrádra vagy Zágrábra orientálódó boszniai keresztényeket a muzulmánokkal közös bosnyák nemzetbe integrálni). Egy szűk világi, értelmiségi-polgári körben régóta volt ugyan fogékonyság a két identitás valamelyikének a vállalására, először főleg a horvátokra (nem utolsó sorban azért, mert a horvát nacionalizmus nyitottabb volt a két-vallású – katolikus és muszlim – horvát nemzet gondolatára, míg a szerb nacionalisták csak a „törököt” látták bennük), de a szerbre is (jobbára az 1945 utáni ateista légkörben, illetve az állami karrierre vágyók körében). De a tömegeket sem a horvátokhoz, sem a szerbekhez tartozás nem vonzotta, s nem jártak sikerrel azok a kísérletek sem, hogy közvetlenül a „jugoszlávságba” integrálják őket (az 1961 előtti népszámlálásokon „nemzetileg meghatározatlan jugoszlávként” is bevallhatták magukat).³⁴⁴

³⁴³Bijedić szerepéről lásd Husnija Kamberović: *Džemal Bijedić i afirmacija muslimanske nacije tokom 1960-ih i 1970-ih godina* (http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c8.html, letöltve 2018. 03. 22.)

³⁴⁴A boszniai muszlim identitás-keresés eklatáns példája a Spaho család. Mehmed Spaho, a JMO vezetője

Végeredményben – Ernest Gellner szavaival – „Boszniában az egykori mozlím népesség nem csekély erőfeszítés árán végre megszerezte magának azt a jogot, hogy mozlimnak vallhassa magát, amikor a népszámlálás a 'nemzetiségüket' firtatja. Ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy továbbra is hívő és gyakorló mozlimok, még kevésbé azt, hogy Jugoszlávia más mozlím vagy egykor mozlím nemzetiségeivel, például a koszovói albánokkal azonosítottak volna magukat. Ők szláv eredetűek, szerbhorvát nyelvet beszélnek és mozlím kulturális háttérrel rendelkeznek. Ezzel azt akarták kifejezésre juttatni, hogy nem akarják magukat szerbnek vagy horvátnak vallani (annak ellenére, hogy a szerbekkel és horvátokkal azonos nyelvet beszélnek), mert az ilyesfajta azonosulás hallgatólagosan azt is jelentette volna, hogy egyben ők is görögkeleti vagy katolikus hitűek, a 'jugoszláv' önmegjelölés pedig túl elvontnak, túl általánosnak és vérszegénynek tűnt számukra.”³⁴⁵

Az alkotmány alapvetően megváltoztatta a tartományok státuszát. Koszovó és a Vajdaság továbbra is Szerbia része maradt, de gyakorlatilag (az leszámítva, hogy nem volt elszakadási joguk, valamelyest kisebb volt a szövetségi parlamenti képviselőik, s döntéseik nem sérthették a szerb alkotmányt³⁴⁶) köztársasági jogosítványokhoz jutottak. Az átalakításnak a két tartomány esetében eltérő indokai voltak. Koszovó esetében egy régóta súlyos kisebbségi probléma³⁴⁷ megoldási kísérlete, a szerb többségű Vajdaság esetében

elutasította a választást a szerb vagy horvát nemzeti meghatározás között (bár diákként még szerbnek mondta magát), viszont egyik fivére, Fehim (1938-42 között szarajevói főmufti) horvátnak, másik, vállalkozó fivére (Mustafa) szerbnek deklarálta magát. Az unokája, Sulejman Spaho pedig egy időben a seseljista SRS képviselője volt a szerb parlamentben (<http://sandzakpress.net/ko-to-kaze-da-je-sulejman-spaho-musliman>, letöltve 2016. 11. 22.).

³⁴⁵Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest, 2009, Napvilág, 95. old. Bevezették a „jugoszláv nemzetiség” kategóriáját is, ami nem a délszlávok összességét jelentette, hanem egy hetedik nemzeti egységet. Leginkább a vegyesházasságokból származók és a kifejezetten össz-jugoszláv intézményekhez (tisztikar, stb.) tartozók vallották magukat jugoszláv nemzetiségűnek, az 1961-es népszámláláson 300 ezren, 1981-ben 1,2 millióan, a nacionalista légkörű 1991-es évben viszont már csak 700 ezren.

³⁴⁶Szerbia és a két tartomány viszonyában azonban maradtak olyan anomáliák, amelyeket szerb részről okkal kifogásoltak. A két tartomány a köztársasági parlamentbe delegált képviselői révén beleszólhatott a szűkebb Szerbia belügyeibe. Megfordítva viszont ez nem volt igaz.

³⁴⁷Albán becslések alapján akár 250-300 ezerre is tehető a Balkán-háborúk és a második világháború között (de főleg az 1912-1920-as és 1927-1939-es két nagy emigrációs hullám idején) elmenekülő és kitelepülő albánok száma, szerb vélemények alapján viszont legfeljebb 50 ezerre (Malcolm: *Koszovo*, 286.; Miranda Vickers: *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*. London, Columbia University Press, 1998., pp. 118-119.; Tim Judah: *Koszovo. War and Revenge*. New Haven – London, 2002², Yale University Press, pp. 22-23.; Alex N. Dragnich – Slavko Todorovich: *The Saga of Kosovo*. New York, 1984, Columbia University Press, pp. 120-121.). A második világháború végén és után, 1944-1946 között egyes albán vélemények szerint 36-47 ezer albán halt meg a harcok és megtorlások során, majd a harmadik nagy kitelepülési hullám alatt (1954-57-ben, amikor csaknem 200 ezer török és más muszlim települt ki Jugoszláviából Törökországba) szintén sok koszovói albán távozott (Vickers: *Between Serb*

viszont inkább a regionális szempontok játszottak szerepet.³⁴⁸

A második világháború előtt a kisebbségi jogoktól megfosztott albánok helyzete 1945 után javult, de 1960-as évek közepéig egyfajta kettősség jellemezte. Rendelkeztek bizonyos kulturális lehetőségekkel (anyanyelvi közoktatás, albán sajtó) a partizán-múltú albánokat bevonták a közigazgatásba és Koszovó központi költségvetési támogatásban részesült, minthogy az ország legelmaradottabb régiója a volt. Ugyanakkor az autonómia csak Koszovóra vonatkozott, a többi albán-lakta területre nem, ráadásul Koszovót is szoros politikai és adminisztratív ellenőrzés alatt tartották. Különösen erős nyomás nehezedett az albánokra 1956-ban, az illegális fegyverek begyűjtése idején.³⁴⁹ A szoros ellenőrzés oka az volt, hogy ne provokálják a szerb nacionalizmusnak Koszovóhoz, a „szerbség szülőföldjéhez” fűződő érzelmeit, a másik pedig az, hogy valóban kétséges volt az albánok politikai lojalitása. Ez az illojalitás megnyilvánult az 1968. novemberi albán diáktüntetésekben is, amelyen olyan követelések hangzottak el, hogy (az összes albán-lakta területekre kiterjesztendő) Koszovó váljék Jugoszlávia hetedik tagköztársaságává. Ez a követelés egyeseknek egyszerűen csak a Szerbiától való elszakadás miatt lett volna fontos, másoknak viszont azért, mert Koszovó tagköztársaságként elvben hozzájutott volna a Jugoszláviából való kiválás jogához is.

Az 1963-as alkotmánytól kezdve az albánok szempontjából több pozitív változás következett be. Koszovó körzetiről tartományi rangra emelkedett, Ranković bukásával lekerült róla a szoros adminisztratív ellenőrzés, bővültek a kulturális lehetőségek (fokozatosan az albán vált a közigazgatás, oktatás és a média domináns nyelvén, az

and Albanian, 148, 170). A Koszovóért folytatott „etnikai küzdelem” másik oldalaként 1941-44-ben az olasz hatóságok, valamint az albán quisling-kormányzat és fegyveres bandák – szerb adatok szerint – mintegy 10 ezer szerbet öltek meg és 100 ezret űztek el (főleg az 1918 utáni telepések közül), valamint 70 ezer embert telepítettek be Albániából (Dušan Bataković: *Kosovo i Metohija: istorijsko nasleđe i geopolitička ograničenja*. In: Miloš Knežević, (ur): *Kosovo i Metohija. Izazovi i odgovori*. Belgrad, IGS, 1997, 361-388, str. 379-380). A koszovói népmozgások szerb értelmezéséről lásd még Marina Blagojević tanulmányát (*The Migrations of Serbs from Kosovo during the 1970s and 1980s: Trauma and/or Catharsis*. In: Popov /ed./: *The Road to War in Serbia*, 212-243.; az írás magyarul is olvasható a *Viszolygás a várostól* c. kötetben). Albán értelmezésként lásd Hivzi Islami: *The demographic problems of Kosova and their interpretation*. In: Harillaq Kekezi – Rexhep Hida (eds.): *What the Kosovars say and demand*. Tirana, 8 Nëntori, 1990, pp. 281-317. old.).

³⁴⁸Az 1981-es népszámlálás szerint Koszovóban az albánok 77 %-os többségben voltak, 13 % szerb és 10 % más nemzetiségű lakos mellett. A Vajdaságban a szerbek aránya 54 % volt, s mellettük a magyarok alkották a legnagyobb kisebbséget, 19 %-al (*Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*, 12). Meglepő egyébként, de van olyan szerző, aki szerint a Vajdaság magyar többségű tartomány volt (Crawford: *Explaining Cultural Conflict in the Ex-Yugoslavia*, 210).

³⁴⁹Jens Reuter: *Die Albaner in Jugoslawien*. München, 1982, Oldenbourg, s. 44-45. A fegyverbegyűjtési kampány idején számos halálos áldozatot követelő incidens történt.

eredetileg a belgrádi egyetem kihelyezett tagozataként létrehozott és albánul kevés stúdiumot tartó priština-i egyetemet 1970-ben önállósították³⁵⁰), szélesedtek az egyéni életlehetőségek (korábban szinte elképzelhetetlen életutak váltak lehetségessé, például az egyetemi karrier, a katonatiszti pálya, a fellendülő adriai idegenforgalomban sok albán talált munkalehetőséget stb.). Nem kevésbé fontos, hogy a tartomány nemzetiségi összetételéhez igazodva az albánok idővel többségbe kerültek a vezető posztokon, a hatalmi apparátusban és a tartományi pártszervezetben. Lenard Cohen kifejezésével élve folyamatban volt a politikai szféra albanizációja: az 1970-80-as évek fordulóján már az albánok adták a párttagság kétharmadát és a rendőri állomány háromnegyedét.³⁵¹ Sőt a rotáció keretében mint Koszovó képviselői eljuthattak az államhatalom csúcsaira: 1986-87-ben például egy albán politikus, Sinan Hasani töltötte be a szövetségi államelnökség elnöki posztját.

Végeredményben az albánok (pontosabban a meghatározó többségük³⁵²) státusza megváltozott: szerbiai kisebbségből koszovói többséggé váltak egy olyan föderációban, amely kordában tartotta a szerb nacionalizmust (is). Lényegében ekkor villant fel először az a történelmi távlat, hogy az albánok lehetnek egyenjogú jugoszláv állampolgárok albánként, asszimiláció nélkül. Ez a változás – azzal együtt, hogy Jugoszláviában összehasonlíthatatlanul jobbak voltak az általános életkörülmények mint Albániában, amit a Tito-rendszer éppen az albánok megnyerése érdekében igyekezett is kidomborítani – csökkentette az állam iránti illojalitás mértékét és megnyitotta az albán kisebbség jugoszláv közösségbe integrálásának a lehetőségét. A városi-értelmiségi közegben, illetve a fiatalabbak között ez az integrálódás meg is indult – de a zártabb falusi környezetben a „jugoszláv-albánná” válásnak alig voltak jelei.³⁵³

A Vajdaság Koszovóval azonos államjogi státusszal bírt, a gyakorlatban azonban az autonómia mást jelentett, részben történelmi okokból, részben a Vajdaság szerb etnikai

³⁵⁰Többféle évszámmal lehet találkozni, attól függően, hogy az adott szerző az alapító állami döntésből (1969), az egyetem felállításáról (1970), vagy a tényleges oktatómunka kezdetéből (1971) indul ki.

³⁵¹Cohen: *Serpent in the Bosom*, 70-71. Malcolm (*Kosovo*, 326) és Sell (*Milošević*, 76) ugyanilyen arányokról ír.

³⁵²A macedóniai, valamint a kis létszámú montenegrói és dél-szerbiai albánok státusza nem változott, de ez akkoriban nem vált súlyos politikai problémává. A reformkorszakban az ő helyzetük is javult, ráadásul az albán népesség periferiáját alkották, és legnagyobb tömbjük, a macedóniai, nem is állt közvetlenül szemben az albánság fő ellenségének tekintett szerb nacionalizmussal. Másfelől viszont rosszabb volt a helyzetük a koszovói albánoknál, mert nem volt autonómiájuk.

³⁵³Limani: *Kosova in Yugoslavia*, 287.

többsége miatt. Mint közismert, a vajdasági autonómia eredetileg a magyarországi szerb mozgalmak követelése volt, s először 1849-ben a Habsburg-kormányzat hozta létre a Vajdaságot (Szerb Vajdaság és Temesi Bánság). A szerb remények azonban nem váltak valóra, mert a bánsági területekkel összevont tartományban a szerbek kisebbségben voltak, autonómiáról pedig a Bach-korszakban szó sem lehetett. 1860-ban felszámolták a terület különállását, de a csalódás ellenére a Vajdaság újbóli felállítása a magyarországi szerb törekvések szerves része maradt. Ennek jegyében deklarálta 1918 novemberében a frissen felállított vajdasági (de szinte kizárólag szerbekből álló) parlament a Vajdaság Szerbiához csatlakozását. A tartomány politikai-közigazgatási egysége azonban most is csak átmenetinek bizonyult: az SZHSZ-Királyság stabilizálódásával előbb részekre bontották, majd a Duna-bánságba olvasztották. 1945-ben Szerbia autonóm tartományaként ismét felállították a Vajdaságot, valódi tartalmat azonban csak az 1960-as évektől kapott az autonómia, végleges formáját pedig az 1974-es alkotmánnyal nyerte el.

Akkor a Vajdaság is csaknem tagköztársasági jellegű önkormányzatot kapott, teljes állami struktúrával és közvetlen szövetségi képvisellel. Az autonómia kiterjesztése egyrészt az államjogi egyensúlyozás titói politikájából következett (amiben a szerb nacionalizmus csak az „oszd meg és uralkodj” gyakorlatát látta), másrészt a vajdasági régió sajátosságaiból fakadt. Ezen sajátosságoknak azonban csak egyike volt a nemzetiségi tarkaság. A régi gazdasági arculata (a jugoszláv átlagnál fejlettebb jellege, az agrárágazat nagyobb súlya), a vajdasági „őshonos szerbségnek” a belgrádi centralizmustól való idegenkedése és az akkor még jelentős számú vajdasági horvátság jelenléte fontosabb szempontok voltak, s csak ezek mellett kapott szerepet az, hogy a vajdasági etnikai mozaik kisebbségeinek is élhetőbb világot teremtsenek. A vajdasági kisebbségek, így a legnagyobb létszámú magyarok helyzete valóban jobb volt az autonómia korszakában, mint korábban vagy később³⁵⁴, mert az a centralizmusnál kisebbség-barátabb közigazgatási formát jelentett. A vajdasági autonómia azonban nem kisebbségi autonómia volt, hanem olyan regionális önkormányzat, amelynek arculatát a tartomány többségi népessége adta meg (a koszovói autonómia elvben szintén regionális volt, viszont a helyi albán többség miatt betölthetett albán kisebbségi önkormányzati funkciókat is).³⁵⁵

³⁵⁴Az autonómia de facto felszámolása 1989-ben a kisebbségek helyzetének az egész Milošević-korszakra jellemző romlásával járt (a pártalapítás lehetőségét leszámítva). 2000 után a tartományi jogkörök egy részét visszaállították.

³⁵⁵A Jugoszláviában élő többi, az albánokhoz és magyarokhoz képest kisebb nem-délszláv nemzetiségek (az 1981-es népszámlálás szerinti csökkenő sorrendben: romák, törökök, szlovákok, románok, bolgárok,

A szuverenitásnak a szövetség és a tagállamok közötti újrafelosztását tekintve az 1974-es alkotmány folytatója volt az 1960-as évek reformtörekvéseinek. Ebben a tekintetben előrelépést jelentett, ugyanakkor más vonatkozásban számos retrográd eleme volt. Ezek azonban főképp az 1970-es évek elején bekövetkezett rendpárti politikai fordulattal – vagyis nem közvetlenül a föderalizációval – függtek össze. A reformpolitikának a Tito-Kardelj-vezetés általi feladása, pontosabban a pártállam decentralizációjának szintjén való megállítása elsősorban nem a köztársasági/tartományi önállóság igénye miatt következett be. Az igazi okok a reformoknak az állami stabilitást (néha kifejezetten nacionalista módon) fenyegető kísérőjelenségei, valamint az eredeti öngazgatási doktrínákon túlmutató, és ezzel a párt hatalmi monopóliumát (beleértve az egyes köztársasági vezetőségek belső, „hazai” hatalmát is!) veszélyeztető modernizációs tendenciái voltak. Ezért az államjogi változtatások mellett átszervezték a teljes társadalmi-gazdasági intézményrendszert, hogy a párt újra közvetlenebbül ellenőrizhesse azt (bár az 1965-66 előtti állapotokhoz nem tértek vissza). Ezt folyamatot testesítették meg az alkotmány társadalmi-gazdasági berendezkedésről szóló rendelkezései, valamint a már szintén említett, rendpárti szellemű 1974-es pártkongresszus és az 1976-os társult munkáról szóló törvény.

A modernizációs folyamatok megakasztása azonban valóban nacionalizáló politikai hatással járt. Ebben kétségkívül igazuk van az alkotmány kritikusainak³⁵⁶, s erre – legalábbis a mértéket illetően – nyilván az új rendszer megalkotói sem számítottak. A föderatív keretekben ugyanis (bár csak meghatározott mértékig, de nyíltan) hangot lehetett adni a különböző köztársasági érdekeknek, ellenben nem lehetett senki egy-egy szociális réteg autonóm szószólója vagy valamely alternatív ideológia képviselője. Egy nemzeti vitákra amúgy is hajlamos országban tehát a rendszer azzal, hogy a köztársasági

ruszinok, csehek, olaszok), valamint a még kisebb, néhány ezres etnikai csoportok (németek, ukránok, oroszok, zsidók, görögök, lengyelek, osztrákok, illetve az egyes becslések szerint a hivatalos 32 ezernél sokkal népesebb vlahok) általában települési koncentrátságuk arányában rendelkeztek nyelvhasználati-kulturális lehetőségekkel, éppúgy mint a nem-koszovói albánok és a nem-vajdasági magyarok. A képet árnyalja, hogy Horvátországban és Szlovéniában lehetőséget adtak a kis létszámú magyarság átfogó nemzetiségi szövetségének a létrehozására, eltérően a vajdasági szabályozástól. Ennek azonban nem magyarellenes éle volt. Ha a szerbiai magyaroknak megengedték volna a vertikális szerveződést, akkor más szerbiai albánoknak is meg kellett volna; viszont attól tartottak, ezzel potenciális eszközt adnak az albán szeparatizmus kezébe.

³⁵⁶A korábban már hivatkozottak mellett Jović: *Jugoslavija* (különösen a Kardelj koncept és a Kriza političkog sistema c. fejezetek); Vojin Dimitrijević: *The 1974 Constitution as a Factor in the Collapse of Yugoslavia or as a Sign of Decaying Totalitarianism*. In: Popov (ed.): *The Road to War in Serbia*, 399-424.

autonómiák elismerésével párhuzamosan megakasztotta a politikai demokratizálódást és a társadalmi modernizációt (a piaci reformok helyébe lépő „megegyezéssel gazdálkodással”, a pluralizálódás leblokkolásával, az ideológiailag oly nagyra becsült önkormányzatok bürokratikus sematizmusává silányításával), maga is a könnyebb ellenállás irányába, a köztársaság-közi viták síkjára terelt minden konfliktust. Ezzel valóban hozzájárult a politikai konfliktusok nacionalizálódásához. Azonban nem maga az (etno-)föderatív szerkezet nacionalizálta az országot (amit a jelen alfejezet elején idézett, igen kritikus szerzők sugallnak). Az alapvető hiba az volt, hogy a demokratizációból csak a decentralizáció valósult meg.

Az új alkotmány három szempontból mutatott konföderatív logikát. A hatáskörök újrafelosztásával megerősítette a köztársaságokat és a tartományokat (ez különösen 1980 után fog megmutatkozni), a szövetségi intézményeket a föderális egységek paritásos képviselőjére alapozta (mialatt az alsóház-jellegű Szövetségi Tanácsban is megszűnt az állampolgári képviselő elve), továbbá az alkotmány módosítási procedúrát a konszenzus-elvre építette. A konföderatív logikát tovább erősítette, hogy bizonyos fókig kiterjesztették a szövetségi pártvezetés strukturálására is: Tito halála után a JKSZ KB Elnökségének elnökét évente választották a tagpártok rotációs sorrendjében.

1974 azonban nem tette konföderációvá Jugoszláviát. Akkor egy olyan kompromisszum született, amely – sarkítva fogalmazva – az egységet preferáló szerbeknek még, az önállóság-pártibb horvátoknak, szlovéneknek, albánoknak stb. már elfogadható volt. A decentralizáció kiterjedt, a szuverenitás elsődleges letéteményese azonban a szövetségi szint maradt, a politikai rendszer egyetlen pártja pedig, bizonyos fokú de facto föderalizálódása ellenére, az 1980-as évek végéig megőrizte egységességét. Az új alkotmány minden reális kritizálhatósága ellenére az 1980-as évek végéig egyensúlyban tartotta Jugoszláviát.

Később sem volt az 1974-es (kon)föderáció intézményi diszfunkcionalitásának olyan mértékű szerepe az összeomlásban, mint az etnoföderalizmus radikális kritikusai állítják. Kétségtelenül igaz, hogy az 1974-es „kollektív szövetségi vezetés” nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Pozitívuma az volt, hogy hosszú időn át megakadályozta egy „erős ember” és az általa reprezentált köztársaság túlhatalomhoz jutását. Azonban ez a kormányzati forma a maga egyensúlyozó logikájával, elvileg nagyfokú konszenzusra törekvésével feltételezte volna, hogy a jugoszláv társadalom integrált, nagy belső kohéziójú

politikai közösség legyen. De egyre kevésbé volt az, majd Tito halálával (1980) kiesett a rendszerből a személyi hatalmi elem, ami (akár autoratív módon, de) feloldhatta az érdekkonfliktusokból fakadó patthelyzeteket. Ezért fokozatosan megszűnt a szövetségi központ addigi (olyan amilyen, de létező) cselekvőképessége, ráadásul egy olyan korszakban, amikor a gazdasági válság, a szociális nehézségek és az 1981 után alacsony intenzitásúra lenyomott, de nem feloldott koszovói konfliktus miatt fokozott volt a döntéskényszer. Viszont a rövid időre szóló és korlátozott mandátummal rendelkező szövetségi vezetők³⁵⁷ az erős és egyre kompromisszum-képtelenebb regionális hatalmi központokkal szemben nem tudtak és mertek hosszabb távú döntéseket hozni – különösen operatív értelemben, mert irányelveket kötettszámra produkáltak –, és még kevésbé voltak képesek a végrehajtást megszervezni. Országos tisztviselőként is inkább saját köztársaságaik képviselői voltak, semmint szövetségi autoritások. Ez a döntésképtelenség kormányzati káoszba és spontán konföderálódásba fulladt, a dezintegráció irányába tolva a gazdaságot is. Ebből a helyzetből a szerbek a recentralizációval, a szlovének és a horvátok pedig a konföderálódás szabályozott végigvitelével akartak kitörni.

Az 1974-es kormányzati rendszer másik nagy hiányossága volt, hogy föderalizmus-felfogása pusztán a területi autonomizmusra épült. Noha a jugoszláv szövetségi állam a maga elvi koncepciójában nemzetek uniója is volt, a gyakorlatban csak területi egységek (köztársaságok és tartományok) föderációjaként épült fel. De etnikailag egyértelmű határokat megvonni csak a szlovének esetében lehetett, ezért az egyes köztársaságok Szlovénia kivételével nem válhattak egyik vagy másik nemzet mint egész integritásának, nemzeti-kulturális közösségként gyakorolt önkormányzatának a keretévé.³⁵⁸ A tagállami határokat átívelő nemzeti intézmények létrehozását azonban elvetették. Ezekből következően – például, mert a szlovén kivételével mindegyik nemzeti közösséget említhetnénk, a szerbet is – Horvátországnak volt önkormányzata, de a horvátságnak mint egésznek nem. A horvátországi, boszniai és vajdasági horvátok nem szerveződhettek egységes és autonóm nemzeti közösséggé, nem alakíthatták ki az összetartozásnak a személyi elvű területi autonómiára épülő intézményeit. Erre nem léteztek közjogi keretek,

³⁵⁷ Az évente változó államelnökségi és pártelnökségi elnökökkel szemben a SIV elnökét (szövetségi kormányfő) négyéves időtartamra választották és kiterjedtebb operatív hatalommal bírt, de félidőben az ő mandátumát is meg kellett újítani.

³⁵⁸ Bizonyos fókig a szlovénhez hasonló volt a macedón eset. A macedónok is a saját köztársaságukba koncentráltak, de azt csak kétharmados többségként dominálták.

a demokrácia hiánya miatt más formákban (pártokban, civil szervezetekben, kulturális szövetségekben és a klérus és a hívő értelmiség időnkénti törekvései ellenére az egyházakban) sem intézményesülhetett a nemzeti összetartozás.

Ezt a problémát azzal próbálták megoldani, hogy az egyes nemzetek integritását az össz-állami egységgel biztosítják (minden délszláv nép konstitutív, államalkotó), illetve azzal, hogy a konstitutív nemzetekhez tartozók sehol, az „anyaköztársaságukon” kívül élve sem minősültek kisebbségnek. Csakhogy amikor az össz-állami egység erős volt, azaz leginkább a szerb nemzeti integritás követelményeihez állt közel, akkor mindenki másban a nagyszerb dominancia veszélyét idézte fel és legfeljebb a szlovén autonómia-igényt elégíthette ki. Amikor pedig gyengébb volt, azaz a nem-szerb nemzetek elvárásaihoz igazodott, akkor azt a területileg leg-szétszóródottabban élő szerbek élték meg nemzeti dezintegrációként. Az 1974-es alkotmány a gyengébb formát jelentette, ezért a szerbek közül sokan egyre idegenebbül szemlélték.

Azonban az 1974-es alkotmány kétségtelen hiányosságainak ellenére azt mondhatjuk, hogy az etnoföderációt a felbomlás okának tartó felfogások egy intézményi következményt tesznek meg oknak. A titói föderáció adott konkrét, 1974-es formájának, pontosabban ezen forma gyenge teljesítményének persze nagy szerepe volt abban, hogy az 1990-es évek elejére eluralkodott a szétválás pszichózisa. De egy multinacionális országban az etnoföderatív államszervezés racionális választás volt. S az 1980-as évek végére sem egyszerűen az adott föderatív rendszer merült ki. Erodálódtak azok az integráló tényezők, amelyek 1918-ban és 1945-ben lehetővé tették a jugoszláv állam létrehozását, illetve felújítását. Közös államot nem akaróknak pedig semmilyen közös állam – legyen az bármilyen „tökéletesen cizellált” demokratikus föderáció – nem tud megfelelni.

A konföderáció: lehetőség vagy illúzió?

1989-től számos javaslat született Jugoszlávia konföderálására. A szakirodalom nem egységes abban a tekintetben, hogy lehetséges volt-e az effajta átalakítás. Robert Hayden szerint például nem. Úgy látja, hogy a szlovén és horvát konföderációs törekvések valójában azt a célt szolgálták, hogy a tökéletlen, de működő föderációt egy működésképtelen és megvalósíthatatlan konföderáció irányába tereljék, ezzel is

megágyazva az elszakadásnak.³⁵⁹ A Nemzetközi Balkán-bizottság jelentése viszont reális opciónak tartotta³⁶⁰, Christopher Bennett szintén.³⁶¹ Az ő véleményük úgy foglalható össze, hogy a konföderálás (tágra vett, aszimmetrikus változatokat is felölelő, a születő EU-t mintázó) lehetősége, bár folyamatosan csökkenő mértékben, egészen az 1991. októberi Carrington-tervig (de legalább a háború nyári kitöréséig) fennállt.

Dejan Jović nem annyira elutasító, mint Hayden, de szintén szkeptikus. A legfontosabb konföderációs javaslatot, az 1990. októberi szlovén-horvát közös tervezetet ő is taktikai jellegűnek minősíti. Véleménye szerint, amelyet szlovén és horvát politikusok visszaemlékezéseivel is alátámaszt, a tervezet valódi célja nem maga a konföderáció volt, hanem annak keretében előbb a de facto, majd a de jure függetlenség elérése, illetve a Nyugat meggyőzése arról, hogy Szlovénia és Horvátország békés kompromisszumot akar. A jugoszláv konföderáció tervét azonban nemcsak az buktatta meg – teszi hozzá –, hogy a szlovén és horvát oldal félszívvel, illetve megosztottan állt mögötte (például Kučan komolyan vette, a DEMOS radikális szárnya pedig csak taktikailag számolt vele), hanem hogy a szövetségi kormányzat, a többi köztársaság és – az akkor még a jugoszláv állami integritást favorizáló – Nyugat egyaránt elutasította. 1991-ben pedig, amikor előbb Bosznia és Macedónia (Izetbegović-Gligorov-terv), majd a nyugati közvetítők (Carrington-terv) hasonló javaslatokkal álltak elő, s egyes szövetségi politikusok is kezdtek nyitottá válni (Marković), már késő volt.³⁶²

A lehetőséget reálisnak tartó véleményeket az is alátámasztja, hogy a két másik szocialista föderáció sem utódintézmények nélkül szűnt meg, illetve hogy a háborúk után a poszt-jugoszláv államok között is újjászövődött egy kooperációs intézményrendszer (ami persze nem jelenti a konfliktusok hiányát). Az 1991. december 8-án létrehozott Független Államok Közössége minden problémája ellenére ma is együttműködési keretet jelent kilenc poszt-szovjet állam³⁶³, főleg a leginkább integrált „belső mag”, Oroszország, Belarusz és Kazahsztán számára. A kooperáció centrumában a közös gazdasági térség (Eurázsiai

³⁵⁹Hayden: *Blueprints*, 29, 53-65.

³⁶⁰*Nedovršeni mir*, 23, 44.

³⁶¹Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 112-116.

³⁶²Jović: *The Slovenian-Croatian Confederal Proposal*, 250-254.

³⁶³A 15 egykori szovjet köztársaság közül a három balti állam be sem lépett, Grúzia az 2008-as orosz-grúz háború után kilépett, Türkmenisztán pedig 2005-ben megfigyelői státusszá minősítette vissza tagságát. 2014-ben a kilépés felé indult el Ukrajna is, de döntését még nem véglegesítette és Türkmenisztánhoz hasonlóan „szelektíve” (egyes policy-területekre korlátozva) vesz részt a FÁK tevékenységében (a szervezet honlapja: <http://www.cis.minsk.by/>).

Gazdasági Unió) és védelmi szövetség (Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete) működtetése áll. Csehszlovákia kettéváláskor hasonló volt a helyzet. Csehország és Szlovákia vámuniót létesített, s egymás állampolgárainak harmadik országok polgáraihoz képest különleges (határátlépési, munkavállalási, tanulási, letelepedési) kedvezményeket biztosított. A vámunió 2004-ben megszűnt (pontosabban beolvadt mindkét csehszlovák utódállam EU-tagságába), de az állampolgári kedvezménykör fennmaradt.

A jugoszláv utódállamok között a háborúk után újraindult kooperáció szintén felfogható amelletti érvként, hogy a konföderáció mint egyfajta „regionális kis-integráció” reális lehetőség volt. Az első kísérletek, így az amerikai javaslatból született Délkelet-Európai Együttműködési Kezdeményezés (SECI, 1996), bár létrejött, még erős helyi ellenzésbe ütközött. Még friss volt a háború emléke, s a szlovének és a horvátok érzékenyek voltak mindenre, amiben a Balkánra vagy Jugoszláviába való „visszaküldésük” szándékát látták. Zágráb 1995-ben a horvát alkotmányt is módosította, megtiltva Horvátország bekapcsolódását bármiféle olyan szövetségbe, ami egy délszláv vagy balkáni unió újjászületéséhez vezethetne.³⁶⁴ Részben a szlovén-horvát elutasító attitűdből, részben a délkelet-európai térség egésze újjászervezésének szándékából fakadt, hogy 1994 után³⁶⁵ a nemzetközi aktorok a kooperációt már nem a jugoszláv utódállamokra szűkítve, hanem a tágabb délkelet-európai együttműködésbe illesztve próbálták feléleszteni.³⁶⁶ Ennek eredménye lett az EU által kezdeményezett Stabilitási Paktum (1999), amely ténylegesen elindította a kapcsolatok reorganizációját. A Stabilitási Paktum utódszervezeteként jött létre 2008-ban a Regionális Együttműködési Tanács (RCC), amely azóta a térségbeli kooperáció

³⁶⁴Lásd a horvát alkotmány 141.§ 2. bekezdését (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2001_05_41_705.html, letöltve 2017. 06. 13.) Az alkotmánymódosítást még nem a SECI „veszélye” inspirálta, hanem az 1995-ös katonai győzelem diadalittas légköre.

³⁶⁵A „jugoszláv reintegrációra” vonatkozó utolsó elképzelések az 1994-95-ös békekezdeményezésekhez kapcsolódtak. A Kontakt-csoport tagjainak egyeztetése során 1994 őszén felmerült, hogy tegyék lehetővé a (boszniai) Szerb Köztársaság és a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság közötti konföderációt úgy, ahogy a horvát-bosnyák kiegyezést megteremtő 1994. március 18-i washingtoni egyezmény tartalmazta Horvátország és a Bosznia-Hercegovinai Föderáció konföderációjának lehetőségét (Woodward: *Balkan Tragedy*, 332, Malcolm: *Bosnia*, 257-258). Az 1995 januárjában nyilvánosságra hozott Z-4 terv szintén megengedte volna a horvátországi szerb autonóm állam és JSZK közötti intézményesített együttműködést. Ezekkel az elképzelésekkel remélték elérni, hogy a szerb fél elfogadja a béketerveket. Ha megvalósultak volna, akkor a régi Jugoszlávia nyolc föderális egysége közül hat (vagyis Szlovénia és Macedónia kivételével mindegyik) ismét államjogi kapcsolatba került volna egymással. Végül ehelyett csak annyi történt, hogy a daytoni békeszerződés elismerte a két boszniai entitás jogát a két szomszédal való „különleges kapcsolat” létesítésére.

³⁶⁶Ez viszont kezdetben újabb nehézségeket jelentett: a többi állam (így a SECI-be szintén meghívott Magyarország) nem akart közös kosárba kerülni az ex-jugoszláv válságzónával és a Milošević-rezsimmel.

legfontosabb ernyőszervezete mind tágabb délkelet-európai, mind szűkebb nyugat-balkáni értelemben. A visegrádi államok által 1992-ben létrehozott szabadkereskedelmi övezet (CEFTA) pedig 2007 óta – a nevét megőrizve –, gyakorlatilag nyugat-balkáni intézmény: az egyetlen mai nem nyugat-balkáni tagállam Moldova.

Az ex-jugoszláv térség népei, államai, gazdasága, kultúrája, sportélete – sőt, szervezett bűnözői hálózatai – közötti, teljesen a háborúk alatt sem megszakadt³⁶⁷ kapcsolatok újjászerveződését találóan fejezi ki Tim Judah *jugoszféra* kifejezése. Judah ezalatt azokat az intézményeket, újraindult kereskedelmet, informális kapcsolati hálókat, kulturális cseréket érti, amelyek részben a kooperációt elváró nemzetközi környezetnek, részben a felismert kölcsönös érdekeknek és tradícióknak az alapján kezdték újra átszöni a térséget a háborúk után, időnként jugonosztalgiaiba hajlóan, de persze Jugoszlávia felújításának politikai szándéka nélkül. S ahogy Judah írja, nincs ebben a reorganizálódásban semmi specifikus; egyszerűen egyfajta érettségnek a jele, annak, hogy ez a poszt-háborús régió normális térséggé akar válni, éppúgy mint Európa bármely más része.³⁶⁸

A konföderációs irány nem volt eleve össze-egyeztethetetlen a jugoszláv eszme- és politikatörténeti tradíciókkal sem. Ahogy már többször említettük, hogy a szlovén és horvát Jugoszlávia-koncepciók rendszerint decentralizált – sokszor konföderatív mértékig decentralizált – szelleműek voltak. De bizonyos esetekben a szerb fél sem zárkózott el a jugoszláv állam „fellazított” felfogásától. Ezt mutatja például az 1939-es Sporazumra válaszul született elképzelés, miszerint a Horvát Bánság és a szlovén autonómia mellett, harmadik állami egységként, Skopje székhellyel létre kell hozni a hat többi bánságot mint szerb területet egyesítő Srpska Zemlja-t.³⁶⁹

Az 1989-91-es államjogi csatározások közvetlen előzményét még egy viszonylag

³⁶⁷Lásd például az Abdić-féle Nyugat-Bosznián keresztüli szerb-horvát feketekereskedelmet (Judah: *The Serbs*, 245).

³⁶⁸Tim Judah: *Yugoslavia is dead. Long live the Yugosphere*. London, 2009, LSEE Papers on South Eastern Europe, p. 20. (<http://www.lse.ac.uk/europeaninstitute/research/lsee/pdfs/publications/yugosphere.pdf>, letöltve 2014. 11. 27.) Vjekoslav Perica és Mitja Velikonja *Nebeska Jugoslavija: Interakcije političkih mitologija i pop-kulture* c. könyve pedig (Belgrád, 2002, Biblioteka XX vek) az állam felbomlását túlélő közös kulturális affinitásokra mutat rá. Bosznia-Hercegovina mai államszervezeti problémáinak mint a konföderatív össz-Jugoszlávia lehetőséget cáfoló példának az emlegetése nem meggyőző. Jelen dolgozatnak nem tárgya a daytoni Bosznia, ezért ezúttal csak egy aspektusra utalnék: többek között éppen a Szerbiától és Horvátországtól való teljes állami elszakíttóság fűti a boszniai szerb és (a gyengébb, de létező) horvát szecesszionizmust.

³⁶⁹Nacrt uredbe o organizaciji srpske zemlje. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 434-435.

szolid vita képezte, amely mind hivatalos szinten, mind értelmiségi-szakmai berkekben az 1974-es alkotmány centralizáló revíziójának (főleg szerb) hívei és az (elsősorban szlovén) „alkotmányvédők” folyt az 1980-as években. Az „antibürokratikus forradalom” és a többpári választások azonban egészen más minőséget adtak az államjogi szembenállásnak: attól kezdve a föderáció-konföderáció dualitása végérvényesen a jugoszláv belpolitika centrális kérdésévé vált. A viták legfőbb színterei a szövetségi államelnökség (időnként a tagköztársasági elnökökkel kibővített) ülései, valamint a köztársasági elnökök közvetlen két- és többoldalú tanácskozásai voltak (a legfontosabb ezek közül a hat elnök 1991. március-júniusi hatfordulós tárgyalás-sorozata, valamint az 1991. márciusi karadordévoi Milošević-Tuđman találkozó). A viták első szakasza 1990 októberéig, a szlovén-horvát konföderációs tervezet elkészültéig tartott. A szövetségi parlament május 28-29-i ülésén elismerték a szlovén és a horvát választásokat, s a frissen hivatalba lépett szövetségi elnök, a szerb Borisav Jović bejelentette, hogy hozzá kell kezdeni egy új jugoszláv alkotmány kidolgozásához – hangsúlyozta azonban azt is, hogy a „föderatív és szocialista Jugoszláviát” kell fenntartani. Ezzel az állásponttal szemben nyújtották be a szlovének és a horvátok októberben a konföderációs tervezetet, amelyet a szövetségi államelnökség még abban a hónapban elvetett. A jugoszláv állam újjászervezését azonban nem lehetett megkezdeni a Jović által javasolt alapon³⁷⁰, ráadásul a november-decemberi boszniai és macedóniai választások új helyzetet teremtettek ebben a két köztársaságban is. Ezért a viták hamarosan ugyanúgy folytatódtak, mintha a szövetségi államelnökség „iránymutató” állásfoglalásai meg sem születtek volna.

Ebben az időszakban Jugoszlávia konföderatív alapra helyezése már ténylegesen is folyamatban volt. 1989-től a köztársaságok a szuverenitás egyre több és több attribútumát vonták magukhoz, de kezdetben nem Jugoszlávia teljes felszámolásának a szándékával. Szlovénia 1989 szeptembere után folytatta, az 1990. áprilisi választásokat követően pedig felgyorsította azokat az alkotmánymódosításokat (valamint új törvények elfogadását, illetve bizonyos szövetségi törvények hatályon kívül helyezését), amelyek folyamatosan bővítették a köztársasági jogosítványokat. 1990 szeptemberében Szerbia – a köztársaságok

³⁷⁰Nemcsak a szocializmushoz való ragaszkodás miatt. A reföderalizáció lényege a szerb ellenzék elképzeléseiben is a hatalomnak az „egy ember – egy szavazat” elvén szervezett szövetségi szintre koncentrációja volt, a köztársaságoknak és tartományoknak adandó önkormányzattal. Ezért javasolták a központi hatalom hatáskörének a kibővítését és a szövetségi parlamentben egy alsóház-típusú állampolgári kamara létrehozását. Ez a recentralizált föderáció még a többpártrendszerű demokratikus formájában is a permanens politikai kisebbség helyzetébe juttathatta volna a kisebb nemzeteket.

közül elsőként – új alkotmányt fogadott el. Ez a szakirodalomban kevés figyelmet kap, pedig bizonyos értelemben fontosabb változás volt, mint a szerb alkotmány sokat emlegetett 1989. márciusi módosítása. Akkor „csak” a tartományi jogkörök zömét vonták a köztársasághoz, de magát a köztársaság-föderáció kapcsolatrendszerét nem írták át. Ezzel szemben az 1990. szeptemberi alkotmány „felfelé” is kiszélesítette a köztársaság jogosítványait, amivel az össz-állami szint számára gyakorlatilag csak az egyeztetés funkcióját hagyta meg – valójában tehát ez volt az első „konföderatív” tagköztársasági alkotmány. Az 1990. decemberi új horvát alaptörvény még tovább ment ebbe az irányba, de – ismét Mesićet idézve – még nem magát Jugoszláviát, hanem annak addigi modelljét tagadta meg.³⁷¹

Az államjogi viták tetőzésének idején, az 1990-es tavaszi szlovén és horvát választások, valamint az 1991-es Carrington-vezette hágai Jugoszlávia-konferencia közötti szűk másfél esztendő alatt a jugoszláv állam fenntartásának három koncepciója fogalmazódott meg. Az egyik a markovicsi „westernizált” föderáció volt, vagyis az ország egységének megőrzése és egységként való többpárti és polgári átalakítása. A másik a rendszerváltással szemben ellenséges tábornoki platform volt, a szocialista föderáció fenntartása. A harmadik koncepció pedig Miloševićnek a rendszerváltást formális-közjogi értelemben elfogadni kész szűkebb Jugoszláviája volt, amely csak azokat ölelné fel, akik „Jugoszláviában kívánnak maradni.” A három koncepció közül a jugoszláv államiságot nagyszerb szellemben értelmező, az országot akár területvesztés árán is „Szerboszláviává” változtatni akaró platform lett a domináns, mivel Marković mindinkább periferizálódott, a JNA pedig önálló fellépésre nem volt képes (s valószínűleg egy katonai puccs is legfeljebb rövid távon akadályozta volna meg a szecessziókat).

A jugoszláv állami integritás fenntartásával szemben a két északi köztársaság, Szlovénia és Horvátország a konföderatív átalakítás platformjára helyezkedett, vagy annak sikertelensége esetén a fennálló határok mentén történő szétválást szorgalmazta. A konföderációs platform azonban súlyos belső ellentmondással volt terhes: Jugoszlávia nemzeteinek önrendelkezési elvét a tagköztársaságok állami önrendelkezési gyakorlataként értelmezte. Igaz, ez megfelelt az államközi biztonság követelményeinek alapuló nemzetközi rendszer logikájának – ezért nemcsak a horvátországi és a boszniai

³⁷¹Mesić: *Kako je srušena Jugoslavija*. XII. A négy másik köztársaság a JSZSZK felbomlása után hozott új alkotmányt. Addig csak az 1974-es szövetségén alapuló tagköztársasági alaptörvényeket módosították.

szerbek, hanem a boszniai horvátok és a szerbiai albánok elszakadási jogát sem ismerték el 1991 után³⁷² –, s viszonyuk az 1974-es alkotmányban sem volt tisztázott³⁷³, de a vegyes népességű területeken az állami vagy nemzeti önrendelkezés különbözősége mindig konfliktusforrás. Jugoszlávia esetében ez fokozottan érvényesnek bizonyult, mert a nemzeti és az állami terület csak Szlovénia esetében volt azonos. A kettősség a horvátoknak is okozott problémát, de számukra a függetlenedés megérte azt a kockázatot, hogy csaknem egyötödük Boszniában kisebbséggé válhat, különösen hogy a remélt konföderációban Bosznia is eltávolodott volna a Szerbiától. A szerbeknek azonban ez a kettősség végképp elfogadhatatlan volt, s nemcsak birodalmi reflexből, hanem mert a nemzet állami szétdarabolódásának a veszélye őket a horvátoknál sokkal inkább fenyegette (a szerbségnek csak a 60 %-a élt Szerbia szűkebb területén).

A két igény (állami folytonosság vagy konföderálás) összeegyeztetésére tett kísérletet az aszimmetrikus szövetség koncepciója, amely eredeti formájában (Szlovénia laza társulása a többi köztársaság föderációjához) szlovén elképzelés volt, majd a köztársasági elnökök 1991 tavaszi tárgyalásain Izetbegović és Gligorov³⁷⁴ javaslataként újult fel (s amelyhez az utolsó pillanatokban Marković szövetségi kormányfő is igazodni próbált). A boszniai és macedón elnök javaslata lényegesen tovább ment az 1989-es szlovén terveknél (már nem csupán egy föderális egység státuszának megváltoztatásáról, jogkiterjesztéséről lett volna szó), de konföderatív viszonyt nem akarta „mindenkire kötelezővé” tenni. A muzulmánok és a macedónok inkább érdekeltek voltak Jugoszlávia fenntartásában, mint az észak-nyugatiak. Érzékelték az önálló Boszniára és Macedóniára leselkedő veszélyeket, köztársaságaik gazdaságilag támogatásra szorultak, Izetbegović számára pedig további készletet jelentettek a szandzsáki muzulmánok érdekei. Ugyanakkor a nagyszerb uralomtól félve a Bosznia és Macedónia is nagyobb önállóságra törekedett, illetve szerették volna, hogy legalább valamilyen laza formában az északiak is bennmaradjanak a jugoszláv közösségben. Ezek alapján Izetbegović és Gligorov koncepciójában egy háromszintű struktúra körvonalazódott. Ennek centrumában a szerb-montenegrói föderáció állt volna; ehhez a szoros egységhez a szuverén Bosznia és Macedónia az államügyek bizonyos

³⁷²A koszovói függetlenség 2008-as elismeréséhez vezető folyamatokat később tárgyaljuk.

³⁷³Az önrendelkezés alanya – nemzet vagy köztársaság – körüli ellentmondásokra sokan rámutattak, például Audry Helfant Budding: *Nation/People/Republic. Self-Determination in Socialist Yugoslavia*. In: Cohen – Dragović-Soso (ed.): *State Collapse*, pp. 91-130.

³⁷⁴Kiro Gligorov (1917-2012), az 1960-70-es években jugoszláv szövetségi tisztségek viselője (pénzügyminiszter, parlamenti elnök), 1991-99-ben Macedónia elnöke.

körének egyesítésével csatlakozna (közös pénz- és vámrendszer, külügyek és honvédelem, nyitott határok, a kisebbségi jogok egységes szabályozása); végül Szlovénia és Horvátország konföderatív módon társulna a négyes közösséghez.³⁷⁵ Ezt a javaslatokat azonban a szerb vezetés elvetette, mert hiányzott belőlük a horvátországi és a boszniai szerb autonómiák lehetősége (e tekintetben nem menti a horvát és a bosnyák politikát, hogy Belgrád előzőleg mit tett a szerbiai autonómiákkal), továbbá mert az aszimmetrikus szövetségben csak a konföderáció új elnevezését látta. A konföderációt pedig csak a belső határrevíziók esetén tartotta elfogadhatónak, s ezzel a kör bezárult.³⁷⁶ A részletesen ki sem dolgozott koncepció elbuktatását megkönnyítette, hogy Gligorov kicsi, Izetbegović pedig könnyen megosztható köztársaság élén állt, nem voltak teljes összhangban (Gligorov Macedónia Boszniánál lazább kapcsolódását szerette volna), s hogy egy idő után a két északi köztársaság is igen tartózkodóvá vált minden, a „tisza” konföderációnál szorosabb forma iránt: csakis a nagyszerb imperializmust voltak hajlandók meglátni benne. További problémát jelentett, hogy Milošević mereven ragaszkodott a hadsereg egységéhez, és ez volt, legalábbis Izetbegović visszaemlékezése szerint, az 1991 kora-nyarán csaknem elfogadottá vált koncepció meghiúsulásának a közvetlen oka.³⁷⁷

Végeredményben Jugoszlávia meghatározó elemeinek, a szerbek, horvátok és szlovének maximalizmusának a tetőzése idején a „jugoszlávok” (a politikailag jugoszláv-orientált irányzatokat, köztük a bosnyák-macedón platformot értve ezen) kompromisszum-keresése vereséget szenvedett. Nem azért, mert a különböző platformok közös nevezőre hozása eleve lehetetlen volt, hanem mert hiányzott hozzá Jugoszlávia meghatározó aktorainak – főleg a magát erőfölényben érző, ezért kompromisszum helyett diktálni akaró

³⁷⁵Silber-Little: *Jugoszlávia halála*, 199; Cohen: *Broken Bonds*, 199, 201-202. Filandra: *Bošnjačka politika*, 380-381.

³⁷⁶Az Izetbegović-Gligorov javaslat mellett más elképzelések is voltak az aszimmetrikus államszövetségre. A szerb ellenzék akkori vezérének, Vuk Draškovićnak a „Jugoszláv Nemzetközösségről” szóló elképzelése szintén a 3x2-es formulán alapult, kiegészítve azt a Horvátország és Bosznia közötti területcserével (a horvátországi Krajina Boszniához, illetve Nyugat-Hercegovina Horvátországhoz csatolása). Drašković szerint így Horvátország a horvátság zömét tömörítő csaknem homogén nemzetállammá válna, a boszniai képlet pedig lényegében a szerb-muzulmán kettősségre egyszerűsödne (*Magyar Szó*, 1992. február 1.). 1991 augusztusában Dimitrij Rupel szlovén külügyminiszter állt elő egy „4+1+1” javaslattal, miszerint a négy délkeleti köztársaság uniójához Horvátország konföderatív módon, Szlovénia pedig bilaterális gazdasági és politikai egyezményekkel társulna (A délszláv köztársaságok jövőbeni együttműködéséről. *Limes /Dunatáj Intézet/*, 1992/1). Ezek a többszörösen összetett struktúrák nagyon bonyolultnak tűnnek, s valóban nem lettek volna egyszerűek. De az államjogi aszimmetria nem ismeretlen gyakorlat, amint azt a spanyol autonóm közösségek és a kanadai tartományok státuszában meglévő különbségek, vagy Észak-Írország, Skócia és Wales eltérő autonómia-foka mutatja.

³⁷⁷Izetbegović: *Čudo bosanskog otpora*. 67-68.

szerb vezetésnek – a politikai akarata. Pedig a köztársaságokon belüli autonómiákkal kiegészített konföderatív/aszimmetrikus államszövetség a délszláv unió (nem az össz-állam) megőrzésének reális és értelmes lehetősége volt. Nem lett volna több persze egy „minimum-Jugoszláviánál”, de azt a minimumot, ami még mindenkinek érdekében állt, megőrizhette volna, elkerülhető lett volna a háború, s a szerblakta országrészek közötti államjogi kapcsolat valamilyen foka is átmentődött volna. Ezért a konföderációs alternatívát illetően a haydeni tagadással szemben a *Nedovršeni mir* álláspontját tartom meggyőzőbbnek.³⁷⁸

A gazdasági válság szerepe a felbomlásban

Jugoszlávia felbomlását magyarázva mindenki szentel teret a gazdasági aspektusnak – mintha mindannyian John Allcock véleményéből indulnának ki, miszerint nem lehet komolyan venni azokat az interpretációkat, amelyek nem tulajdonítanak kellő szerepet a gazdasági faktornak.³⁷⁹ Könyvében maga Allcock is nagy figyelmet fordít a gazdaságtörténeti szálakra és az aktuális (felbomlás-kori) gazdasági válságra, összekapcsolva azokat a modernizáció szociális és politikai kontradikcióival, bukásaival vagy félsikereivel, mindezt globális kontextusba helyezve. Hasonló attitűd jellemzi Susan Woodwardot, aki szintén igen sok ökonomista argumentumot használ, kombinálva azokat Jugoszlávia nemzetközi leértékelődésével és alkotmányos egyensúlyának megingásával. Megfogalmazása szerint a problémák abban összegezhetők, hogy az 1980-as években a stabilitás mindhárom alapeleme megingott: az ország nemzetközi pozíciója, az (1974-es) alkotmányos egyensúly, valamint a neoliberais gazdaságpolitika miatt a szociális biztonság és a társadalmi rend.³⁸⁰

Mindazonáltal van a szerzőknek két csoportja, amely különösen nagy hangsúlyt helyez a dezintegráció gazdasági hátterére. Az egyik csoportot azok alkotják, akik a felbomlásért a nyugati expanzionizmust okolják, a másikat pedig azok, akik egyik vagy másik nemzet/köztársaság belső kizsákmányoltságát, a jugoszláv belgazdasági

³⁷⁸Lásd a jelen alfejezet első hivatkozásait.

³⁷⁹Allcock: *Explaining Yugoslavia*, 89.

³⁸⁰Woodward: *Balkan Tragedy*, 45-46.

munkamegosztásban elfoglalt alárendelt helyzetét hangoztatják. Az első csoport a külső nyomást, a Nyugatról követelt neoliberális gazdaságpolitika bomlasztó hatását helyezi előtérbe, a második pedig a regionális ágazati és fejlettségbeli különbségeket, s ehhez kapcsolódóan a belső egyenlőtlenségek problematikáját. A jugoszláv szocialista gazdasági rendszer általános jegyei, illetve azokból fakadó problémái a fentiekhez képest kisebb hangsúlyt kapnak, de csak viszonylag, s több aspektusa (külföldi dotálása³⁸¹, öngazgatási retorikája ellenére alapján véve államszocialista jellege, az 1974-es alkotmány és az 1976-os társultmunka-törvény „megegyezésszerű gazdaságának” a piaci mechanizmusokat visszafogó és a gazdasági rendszert fragmentáló hatása) gyakran szóba kerül.

A külgazdasági kontextust leginkább a nyugati expanzionizmust előtérbe állító szerzők hangoztatják. Eszerint a nemzetközi hitelezők és pénzintézetek a saját finánciális érdekükben, de összhangban az antikapitalista alternatíva felszámolást célzó hosszútávú nyugati stratégiával³⁸², a nemcsak önhibájából, hanem a nemzetközi hitelrendszerben elfoglalt (Lengyelországhoz, Mexikóhoz, Brazíliához stb. hasonló) fél-periférikus helye miatt eladósodó Jugoszláviát arra szorították, hogy termelését az adósságtörlesztést szolgáló exportra koncentrálja. Ez a politika azonban az olajár-robbanások, a kamatlábak növekedése, az erősödő nyugati protekcionizmus miatt akkor sem csökkenthette volna

³⁸¹Jugoszlávia egy időben látványos gazdasági növekedésében nagy szerepe volt a nyugati támogatásnak. 1949-61 között az Egyesült Államok 2 milliárd dollár gazdasági és katonai segélyt, illetve kedvezményes kölcsönt folyósított az országnak (korabeli értéken számolva). Más adat szerint csak 1949-55 között, a politikailag legnehezebb időszakban, 1,1 milliárd dollárt tett ki a nyugati támogatások összege (viszont a jugoszláv kormánynak el kellett ismernie a háború előtti adósság törlesztésének és az államosítások miatti kártérítésnek a kötelezettségét mintegy 300 millió dollár értékben). Ehhez járultak még az 1945 utáni UNRRA-segély, a jóvátételi szállítások, az 1961 utáni politikai indíttatású (de már kisebb) támogatások. Ezeket összegezve azt mondhatjuk, hogy Jugoszlávia a Marshall-tervben támogatott nyugati országokhoz hasonló mértékű donációban részesült. Az 1960-as évek közepétől dominánssá váló hitelfelvételek a külföldi forrásbevonásnak már más kontextusát, üzleti formáját képezték. Az ország kumulált adóssága 1968-ban 2 milliárd dollár volt, 1976-ban a még kezelhető 8 milliárdos szinten állt, azután viszont robbanásszerűen emelkedett és 1982-re elérte a 20 milliárd dollárt (Lampe: *Yugoslavia as History*, 276, 322; uő: *The Two Yugoslavias as Economic Unions*, 190). Az adósság az egész 1980-as évtizedben a 20-22 milliárdos szinten volt, amivel Jugoszlávia a világ 20 legeladósodottabb országa közé tartozott. 1991-re a Marković-program eredményeként az adósságállomány nagymértékben csökkent, egyes adatok szerint 40 %-kal, 12,2 milliárd dollárra (Marković: *Moja istina*, 18; Bilandžić: *Hrvatska moderna povijest*, 763.). A csökkenésben azonban szerepet játszott az is, hogy az utolsó egy-két évben Jugoszlávia a belső instabilitás miatt egyre nehezebben kapott újabb hiteleket.

³⁸²Ezzel kapcsolatban Chossudovsky hivatkozik a Reagan-kormányzatnak azokra (a titkosítás alól időközben feloldott) nemzetbiztonsági direktívákra (NSDD 64, NSDD 133), amelyek a kelet-európai szocialista rendszerek felbomlását tűzték ki célul, beleértve – a szovjet blokkon kívülsége ellenére – a jugoszláv szocializmust is (Michel Chossudovsky: *The Globalization of Poverty and the New World Order*. Montreal, 2003, Center for Research on Globalisation, 259-260, <https://www.scribd.com/document/116295592/The-Globalization-of-Poverty-and-the-New-World-Order-2Ed-Michel-Chossudovsky-Global-Research-2003-0973714700>, letöltve 2016. 07. 17.)

nagymértékben az adósságállományt, ha a jugoszláv gazdaság képes lett volna Nyugaton is versenyképes modern és fejlett termékek tömeges exportjára. Ugyanakkor a GNP 20 %-ához közelítő adósságszolgálati ráta³⁸³ igen nagy megterhelést jelentett, s az egyik legfontosabb okává vált az inflációnak, az életszínvonal-esésnek és a fejlesztési források eldugulásának³⁸⁴, ezek politikai következményeként a szociális feszültségek növekedésének³⁸⁵ és a köztársaság-közi viták elfajulásának, végeredményben pedig a teljes rendszer de-legitimálódásának. S bár ezt a neoliberális vonalvezetést Nyugatról előbb a válságkezelés, később a rendszerváltozás címén várták el, valójában a hiteltörlesztés és a jugoszláv gazdaságnak a nyugati expanzió számára alkalmassá tétele céljából szorgalmazták.³⁸⁶

Beverly Crawford és Ronnie Lipschutz *The Myth of "Ethnic Conflict"* c. kötete hasonló nyomvonalon halad. A kötet számos tanulmánnyal érvel amellett, hogy az állami fragmentálódások és az etnikai konfliktusok világszerte tapasztalható elszaporodása mögött döntően (bár nem kizárólag) a modern globalizáció és gazdasági liberalizáció rejlik. A fragmentálódás áll ugyanis a multinacionális nagytőke érdekében, mert a gyenge és/vagy kis államok az ellenállásra képtelenebbek. Azonban az államoknak a liberalizáció jegyében végrehajtott legyengítése/felbomlasztása ahhoz vezetett, hogy sok országban felbomlottak azok a mechanizmusok és „társadalmi szerződések”, amelyek addig biztosították a heterogén társadalmak viszonylagos stabilitását (akár diszkriminatív eszközökkel, de jobb

³⁸³Ez David Gibbs szerint 1990-ben 19,3%-ot tett ki (*First Do No Harm. Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*. Nashville, 2009, Vanderbilt University Press, p. 56). Egy Világbank-felmérés szerint az évi adósságszolgálat 1986-ban 2 milliárd dollár volt (1,986 millió), ami csaknem nyoleven-szorosa az 1975-ös 25,5 milliónak (Podaci Svetske banke. In: Petranović-Zečević: *Jugoslavija*, 1333.)

³⁸⁴Ezzel egyidejűleg más gazdasági mutatók is romlottak. Az infláció gyorsult és 1989 végére elérte az évi 2600 %-os rátát, a munkanélküliség pedig a 17,5 %-ot (nagy regionális szóródással: Szlovéniában 3,5, Koszovóban viszont 58,3 %). Lásd Lampe: *Yugoslavia as History*, 355; Iraj Hashi: The Disintegration of Yugoslavia: Regional Disparities and the Nationalities Question. *Capital & Class*, 16/3 (1992), 41-88, p. 64. (<https://doi.org/10.1177/030981689204800103>, letöltve 2017. 09. 05.)

³⁸⁵A munkabeszüntetések országszerte elszaporodtak és (az 1960-as évek végi első nagy hullám után) az 1980-as évek második felében érték el a csúcspontjukat. 1987-ben például 1685 munkabeszüntetést regisztráltak, s abban az évben, április-májusban került sor a titói Jugoszlávia legnagyobb szociális munkástiltakozására, a labini (Horvátország) egyhónapos bányász-sztrájkra. Sztrájkjog nem létezett, de a rendszer általában (ha szociális indíttatású, kisebb létszámú munkabeszüntetésekről volt szó) tolerálta a sztrájkokat, csakúgy mint az 1980-as évek második felének munkástüntetéseit. Ennek két oka volt: akkor már lazulóban volt a társadalom feletti politikai kontroll, továbbá ezek a sztrájkok és tüntetések – eltérően a lengyel munkástiltakozásoktól – nem vonták kétségbe a rezsím legitimitását (Vladislavljević: *The Break-up of Yugoslavia: The role of popular politics*, 149-151).

³⁸⁶Woodward: *Balkan Tragedy*, Chapter 3 (különösen 50-62); Chossudovsky: *The Globalization of Poverty and the New World Order*, Chapter 17 (különösen 259-262). Egon Žižmond szlovén közgazdász szintén a globalizációs nyomásban látta a jugoszláv gazdaság kollapszusának egyik fő okát (Žižmond, Egon: *The Collapse of the Yugoslav Economy. Soviet Studies*, 44 /1992/, 1, 101-112.)

esetben az etnikumok – „politikailag releváns kulturális csoportok” – közötti verseny játékszabályainak biztosításával). A szűkülő erőforrások újraosztása pedig éles konfliktusokhoz vezetett, megteremtve az etnikai kártyát kijátszó „politikai vállalkozók” felemelkedésének lehetőségét.³⁸⁷

A szerzők másik csoportja, amely leginkább hangsúlyozza a felbomlás gazdasági okait, egyik vagy másik nemzet/köztársaság belső kizsákmányoltságát állítja előterébe. Önmagában véve ökonomistának az ő érvelésüket sem nevezném, mert az adott nemzet/köztársaság politikai alárendeltségéből vezetik le gazdasági diszkriminációt. Ez a szemlélet a poszt-jugoszláv (délszláv és koszovói albán) nemzeti narratívákban nagyon erősen jelen van, s nemcsak a szocialista, hanem a királyi korszak megítélését illetően is.

A királyi korszak gazdaságpolitikáját illető horvát és szlovén kritikák főleg a pénz-átváltás és a kettős adórendszer diszkriminatív jellegét emelik ki. A régi állami konstellációból fakadóan az SZHSZ-Királyságban kezdetben öt pénznem volt forgalomban (főleg a szerb dinár és a Monarchia-beli korona, kisebb mértékben a német márka, a montenegrói perper és a bolgár leva), s a valutareform során irreális átváltási árfolyamokat határoztak meg: a korona-dinár viszonylatban a korona gyors devalválódására hivatkozva 4:1-et. A devalválódás mértékéről éles gazdaságpolitikai viták folytak, s a szakirodalomban ma is ellentétes véleményekkel lehet találkozni. Fogelquist szerint az akkori horvát és szlovén javaslatokban az 1-3:1 arány szerepelt, szerb részről a 10-12:1 is felmerült, s az ő véleménye az, hogy a 3-3,5:1 arány lett volna reális.³⁸⁸ Mások szerint viszont a két valuta vásárlóértéke lényegében azonos volt, ezért az 1:1 lett volna igazságos.³⁸⁹ Az adórendszerben pedig egészen 1928-ig Szerbia és Montenegró régi (1914-es) területén alacsonyabb adókulcsok voltak érvényben. Ennek következtében a prečani régiók adóterhelése aránytalanul (a fejlettebb mivoltjukból³⁹⁰ fakadó mértéket meghaladóan)

³⁸⁷Beverly Crawford: *The Causes of Cultural Conflict. An Institutional Approach*. In: Crawford – Lipschutz (eds.): *The Myth of "Ethnic Conflict"*, 3-43.

³⁸⁸Alan Fogelquist: *Politics and Economic Policy in Yugoslavia 1918-1929*. Los Angeles, 2011, Global Geopolitics Net, p. 88, 92-96.

³⁸⁹Goldstein: *Croatia and Croats in Yugoslavia*, 132; Ivanišević: *Kao guske u maglu?*, 343.

³⁹⁰Ez persze Bosznia-Hercegovinára csak a legdélibb területekkel szemben vonatkozik. 1923-ban az egy főre jutó nemzeti jövedelem alapján az egyes régiók az alábbi százalékos sorrendet mutatták az SZHSZ-Királyság átlagához képest: Szlovénia 160,3; Vajdaság 148,4; Horvát-Szlavónország 132,4; Dalmácia 99,8; (szűkebb) Szerbia 76,2; Bosznia-Hercegovina 69,9; Macedónia-Koszovó („Dél-Szerbia”) 50,0; Montenegró 32,6 (Fogelquist: *Politics and Economic Policy in Yugoslavia*, 16). A különbségek Jugoszlávia egész létezése alatt fennálltak, sőt az 1950-es évektől a fejlettebbek gyorsabb növekedése és a fejletlenek fokozódó leszakadása volt a trend. 1988-ban a GDP/fő alapú sorrend a következő volt (JSZSZK=100): Szlovénia 203, Horvátország (már Dalmáciával) 128, Vajdaság 119, (szűkebb) Szerbia

magas lett: az 1919-1928 között befizetett közvetlen adók összege az ország népességének alig 9 %-át adó szlovén területeken 1,527 millió dinár volt, miközben az egyharmados népesség-arányú szerb-montenegrói országrészen 2,715 millió dinár.³⁹¹

A királyi korszak gazdaságpolitikája valóban a szerb országrészt preferálta arra hivatkozva, hogy a világháború során Szerbiát érték a legnagyobb pusztítások, és sokkal több áldozatot hozott a közös célokért. Ezért – ahogy Lampe írja J. Rothschildre hivatkozva – Szerbia mintegy jutalomnak tekintette Jugoszláviát a háborús szenvedése miatt és kitartásáért.³⁹² A szerb országrészt ért valóban aránytalanul nagy veszteségek azonban „az újjáépítéshez szükséges hozzájárulás” fentebbi példáit nem legitimálhatták. S a kormányzati preferenciák nem is jártak sok eredménnyel: noha Belgrád és vonzáskörzete mutatott bizonyos fokú felzárkózást, a regionális különbségek érdemben nem csökkentek. A probléma összetettségét mutatja továbbá, hogy a fejlettebb régióknak származott gazdasági haszna is az új államhoz kerülésből, leginkább a szlovén térségnek, arról nem is beszélve, hogy az államváltás helyzet- és elitváltással járt. A délszláv átlagnál valóban jóval fejlettebb szlovén területek 1918 előtt, noha Trieszt és Graz vonzáskörzetébe tartoztak, alapjában véve az osztrák gazdaság átlagosnál fejletlenebb, határmenti és agrárius peremvidékének számítottak, 1918 után viszont az új állam legfejlettebb nyugati régióját alkották, amelynek gazdasági növekedése és iparosodása új lendületet vett.³⁹³ Emellett a fejlettség fő hordozója és szociális haszonélvezője 1918-ig az olasz és német elit volt (ide értve az asszimilálódó szlovéneket is), azután viszont a szlovénség (persze közöttük is az elit-rétegek). Ezek azonban a szlovén közvélemény szemében nem ellensúlyozták a belgrádi gazdaságpolitika által okozott hátrányokat, jóllehet tudatában voltak annak, hogy a kicsi és valójában csak jugoszláv relációban fejlett Szlovénia számára az államilag védett jugoszláv piac nagy fontossággal bír.³⁹⁴

101, Montenegró 74, Bosznia-Hercegovina 68, Macedónia 63, Koszovó 27 (Calic: *Geschichte Jugoslawiens*, 404, Tabelle 10.).

³⁹¹Vlado Strugar: *Jugoslavija – federacija i republika*. Belgrád, 1976, Narodna Knjiga, str. 212-213. Ez az adórendszer egyébként a legnagyobb mértékben a Vajdaságot sújtotta, ahonnan 2,868 millió dinárt szedtek be. Szintén Strugar adatai szerint a horvát-szlavón-dalmát területeken 2,667, Bosznia-Hercegovinában pedig 1,475 millió dinárt tett ki a befizetett adóösszeg.

³⁹²Lampe: *Yugoslavia as History*, 186. Egyes adatok szerint 1912-1918 között Szerbia mintegy 1,1-1,2 millió embert veszített – katonákat és civil áldozatokat, játványokban, éhínségekben elhunytakat –, azaz népességének kb. egynegyedét (Stojanovic: *The Destruction of Yugoslavia*, p.339/c.4; Fogelquist: *Politics and Economic Policy in Yugoslavia*, 87 /J. Thomasevich alapján/).

³⁹³Velikonja: *Slovenia's Yugoslav Century*, 90, 93; Repe: *Slovenia and Slovians in Yugoslavia*, 202.

³⁹⁴Žarko Lazarević: Slovenija in Jugoslavija – dileme gospodarskega prostora. In: Balkovec (ur.):

Horvát részről szintén folyamatos bírálatok érték a belgazdasági kapcsolatokat. Rudolf Bićanić közgazdász és HSS-politikus könyve már 1938-ban összefoglalta a horvát – és általában a prečani – területek diszkriminálását³⁹⁵, s az 1971-es horvát reformmozgalomnak is a gazdasági sérelmek voltak az egyik legfőbb okai. Akkoriban főleg a külkereskedelmi jövedelmek elosztását kifogásolták, s a „tisztá elszámolást” követelték. Megítélésük szerint a köztársaságuk nem kapja meg az őt megillető részesedést abból a devizabevételtől, amelyet Horvátország termel ki az adriai idegenforgalomból és a kikötői szolgáltatásokból (a tengerpart csaknem teljes egészében Horvátországhoz tartozott), valamint az áruexport 28-30 %-ával és a vendégmunkás-hazautalások felével. Különböző számítások szerint az 1960-70-es évek fordulóján, amikor ezek a viták a csúcspontjukra jutottak – hiszen az 1960-as évek közepéig nem volt vendégmunka és a nyugatiak adriai turizmusa sem volt tömeges³⁹⁶ – az össznépesség 21,6 %-át (1971) adó Horvátország produkálta a jugoszláv devizabevétel 40-55 %-át, amelynek (illetve a beváltás utáni dínár-ellenértékének) csak 40-60 százalékát tarthatta meg.³⁹⁷

A horvátok országrészek kizsigerelésének – a felbomlás időszakában a horvátok körében igen népszerű – tézisének átfogó igénnyel fejtette ki Šime Đodan közgazdász-politikus (1971-ben a Matica Hrvatska titkára, 1991-ben rövid ideig Tuđman hadügyminisztere). Đodan *Hrvatsko pitanje* c. könyve a jugoszláv gazdaságtörténetet a horvátok permanens kizsákmányolásaként ábrázolja, kezdve a királyi korszak kettős adórendszerétől a Tito-korszak beruházási politikájáig és deviza-elosztási rendszeréig. Számításai szerint az eszközkvonás 1945-72 között a nemzeti jövedelem 23%-át tette ki,

Jugoslavija v času, 179-186., str. 180. Különösen érdekes Lazarević azon megjegyzése, hogy az üzleti körök még Jugoszlávia (a szlovén közvélemény által politikailag preferált) decentralizációjának követelését is ambivalenciával szemlélték, mivel tartottak az egységes gazdasági térség feldarabolódásától és a piacvesztéstől (Uo, 180). A piacmegtartás szándéka volt az 1990-es konföderációs javaslat egyik indítéka is (Jović: *The Slovenian-Croatian Confederal Proposal*, 258).

³⁹⁵Rudolf Bićanić: *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*. Zágráb, 1938. A könyvet betiltották, de egy év múlva, a Sporazumot követően újra kiadták.

³⁹⁶1971-ben a jugoszláv lakosság 22,1 %-a volt horvát, vendégmunkások között viszont 39 % volt az arányuk. A hazautalásaik mintegy évi 500 millió USD-t tettek ki, amelyből csak 300 millió folyt vissza. A turizmusból származó bevételek szintén ekkor váltak fontossá, mert ekkor robbanás-szerűen növekedtek: 1938-ban 3 millió, 1958-ban 8 millió, 1969-ben pedig már 28 millió volt a vendégéjszakák száma (Goldstein: *Croatia and Croats in Yugoslavia*, 149-150).

³⁹⁷A horvát követelések kritikusai viszont nemcsak általánosságban a „jugoszláv közösség iránti kötelességekre” hivatkoztak, hanem arra is, hogy a „tisztá elszámolás” esetén Horvátország is devizában számoljon el az idegenforgalmi értékesítésre „importált” vajdasági élelmiszerért, vagy az adriai beruházásokban való szövetségi részvételért (az 1950-60-as években szövetségi támogatással készültek el a partmenti városok repülőterei és az autópálya-építések előtti főútvonala, a Jadranska magistrala).

s ezzel Jugoszlávia – időarányosan – több jövedelmet vont ki Horvátországból, mint Nagy-Britannia a gyarmati Indiából. Az 1970-80-as években a kizsákmányolás mértéke csökkent, de Đodan végkonklúziója szerint a horvát terhek Jugoszlávia egész fennállása alatt nemcsak az államközösség iránt még méltányolható kötelezettségeket haladták meg többszörösen, de messze nem voltak arányosak azzal a néhány politikai pozitívummal sem, amely Horvátország számára Jugoszlávia létéből adódott. A mértéktelen elvonások mellett a gazdasági rendszer típusa (nem hatékony szocialista jellege) is növelte a horvát veszteséglistát, ezért a jövő egyetlen lehetősége a szuverén horvát gazdaságpolitika egy szabad piacgazdaságban.³⁹⁸

A horvátok nem álltak egyedül az effajta panaszokkal. A SANU-Memorandum szerint a Tito-korszakban valójában Szerbia volt egyenlőtlen cserének alávetve a nyomott nyersanyag- és energia-árak miatt³⁹⁹, a szlovének szerint pedig őket aránytalanul nagy befizetési kötelezettségek sújtották, mert az össznépesség 8-9 %-át kitevő Szlovénia fedezte a szövetségi büdzsé 20-25, és a fejletlenek támogatási alapjának 17-19 %-át.⁴⁰⁰ De a fejletlen régiók is találtak példákat a saját kizsákmányoltságukra. A koszovói albánok úgy látták, hogy a tartománynak juttatott támogatások leginkább a koszovói nyersanyag-kincs össz-jugoszláv kiaknázását célozták, ráadásul gyakran gazdaságtalan módon és – mivel az ő foglalkoztatottsági rátájuk magasabb volt – inkább a helyi szerbeket preferálva.⁴⁰¹ A boszniai párt-KB egyik 1966-os állásfoglalására hivatkozva Filandra Bosznia-Hercegovina kizsákmányoltságáról beszél, hozzátéve, hogy az egészen 1991-ig folytatódott.⁴⁰² Krste Crvenkovski macedón reformpolitikus (1963-69-ben köztársasági pártelnök, 1971-72-ben a szövetségi államelnökség alelnöke) szintén a „gyarmatosítottak elégedetlenségének” adott hangot: ahogy egy alkalommal mondta, a szerbek politikai hegemoniája mellett „allergiások vagyunk Szlovénia gazdasági hegemoniájára is”, mivel a hazai szállítóktól kapott gépekért, berendezésekért gyakran kellett a világpiacínál magasabb árat fizetniük.⁴⁰³

³⁹⁸Šime Đodan: *Hrvatsko pitanje 1918-1990*. Zágráb, 1991, Alfa, str. 245, 250-251, 255-256. A politikai pozitívumok között Đodan a horvát nemzeti területek zömének – de nem mindegyikének, így a bajai háromszögnek sem... – egy államban tartását említi, valamint azt, hogy Ausztria-Magyarországhoz képest Jugoszláviában a horvátok számára kedvezőbben alakultak az erőviszonyok: a szerbek gyengébb ellenfélnek bizonyultak, mint anno az osztrák-magyar központi hatalom.

³⁹⁹*Memorandum SANU*, 267, 280-281.

⁴⁰⁰Velikonja: *Slovenia's Yugoslav Century*, 93, 95; Cohen: *Broken Bonds*, 59.

⁴⁰¹Limani: *Kosova in Yugoslavia*, 288.

⁴⁰²Filandra: *Bošnjačka politika*, 232-234.

⁴⁰³P. Lendvai alapján idézi Jelavich: *A Balkán története*, 347.

A gazdasági forrásokért folyó interregionális küzdelmeket kifejezetten a felbomlás kontextusában, az 1980-as évekre és Milošević politikájára koncentrálnak mutatja be Michael Parairet. Véleménye szerint Milošević – más okok mellett – azért akarta fenntartani Jugoszláviát, hogy a szűkebb Szerbia javára megcsapolhassa a többi köztársaság és a két tartomány erőforrásait, ahogy addig is tette, leglátványosabban az 1990. decemberi illegális pénzkibocsátással.⁴⁰⁴ A szocialista gazdasági rendszerhez való merev ragaszkodása pedig lehetetlenné tette, hogy egyetértés alakuljon ki a válságkezelésről, s ezzel aláásta a Marković-programot.⁴⁰⁵

A jugoszláv gazdasági vitáknak az egyik legfontosabb szeletét a négy fejletlen régió (Bosznia, Koszovó, Macedónia, Montenegró) támogatásának a problémája képezte. A déliek sem voltak elégedettek, az északiak pedig ebben is a fejlettek kizsákmányolását látták – noha a fejlettségi fölényük a Tito-korszakban gyakorlatilag folyamatosan növekedett.

A királyi korszakban nem léteztek déli fejlesztési programok. A Tito-érában eleinte a központi költségvetés beruházásaiként finanszírozták az effajta kiadásokat, 1965-től pedig egy külön szövetségi alap szolgált erre a célra (az egyes köztársaságokon belül az elmaradottabb községek számára ugyancsak létesült egy hasonló alap). Ebbe az alapba a vállalati jövedelem 1,85 %-át kellett befizetni. Hosszútávú átlagban – a pontos arányok évente változtak – az alap finanszírozása 15-25%-ban hárult az egyes donor-régiókra (Szlovénia, Horvátország, Vajdaság, szűkebb Szerbia), s mintegy 10% származott a déliek befizetéseiből. A támogatásból Koszovó 35-40, Bosznia 30, Macedónia 25, Montenegró pedig 10 % körüli arányban részesült.⁴⁰⁶ A déli tagállamok kiadásainak igen jelentős részét a szövetségi szubvenció (ez az alap és néhány más központi forrás) fedezte, 1971-75-ben például a koszovói költségvetés 70 %-át.⁴⁰⁷

A két északi köztársaság szívesen megszabadult volna ettől a tehertől – bár önmagában nem volt elviselhetetlen mértékű – mert a déliek iránti közvetlen gazdasági

⁴⁰⁴A bérek, nyugdíjak és szociális juttatások „biztos kifizetése” céljából a szerb kormány 18 milliárd dínárt (1,4 milliárd dollár) nyomtatott ki a Jugoszláv Nemzeti Bank tudta nélkül. Az ügy hamarosan kipattant és országos vihart váltott ki. Ante Marković szerint ezzel – a nemzeti bank kirablásával – kezdődött meg igazán Jugoszlávia felbomlása (*Moja istina*, p. 8.)

⁴⁰⁵Michael Parairet: *The Inter-Regional Struggle for Resources and the fall of Yugoslavia*. In: Cohen–Dragović-Soso (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe*, 221-248; p. 221, 245-246.

⁴⁰⁶Saját számítás a következők alapján: Lampe: *Yugoslavia as History*, 287; Ramet: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962-1991*, 194, 199; Hashi: *The Disintegration of Yugoslavia*, 67.

⁴⁰⁷Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 72.

érdekeltségük csökkenőben volt (Bosznia kivételével), továbbá mert a támogatás nem eredményezett felzárkózást. A déli területek népességgrobbanása⁴⁰⁸ miatt, a dotáció és az abszolút számokban kimutatható fejlődés ellenére, az ottani egy főre jutó relatív gazdasági mutatók szinte folyamatosan romlottak.⁴⁰⁹ Ráadásul a rosszabb adottságok, képzetlenebb munkaerő és a gyakran irracionális helyi pénzfelhasználás következtében a beruházások produktivitása a déli területeken sokkal alacsonyabb volt: az 1976-83-as évek egészében például ez a mutató Szlovéniában a jugoszláv átlag 109 %-a volt, Koszovóban viszont csak 44 %.⁴¹⁰ S hogy a nagy belső különbségek, a különböző régiók közötti gazdasági divergencia milyen problémákat okozhat egy országban (s hogy mennyire nehéz azt kezelhető mértéken belül tartani), azt az olasz észak-dél vagy a német ossi-wessi különbségek problémáiból is láthatjuk – pedig azok ott nem kapcsolódnak össze nemzetiségi különbségekkel. Jugoszláviában viszont igen, ráadásul a különbségek lényegesen meghaladták a hasonló nyugati indikátorokat: például 1988-ban a GDP/fő mutató regionális különbségeit tekintve a jugoszláv adatok az olasznál kétszer, a spanyolnál háromszor voltak nagyobbak.⁴¹¹

A közvetlen terhek mellett az is aggodalommal töltötte el a két fejlett köztársaságot, hogy egy leszakadó és reformképtelen etatista gazdaságba szorulhatnak, ha összezárva maradnak olyan köztársaságokkal, amelyek a válságkezelésnek inkább az etatista-központosított módjait keresik. A kezelhetetlenné váló regionális különbségek más, már aktuálpolitikai tényezőkkel együtt (a szerb népfront 1989. decemberi bojkott-hirdetése a

⁴⁰⁸1953 és 1988 között Szlovénia, Horvátország, Vajdaság és Közép-Szerbia esetében a lakosság össznépességen belüli aránya csökkent; Bosznia, Montenegró és Macedónia esetében nőtt, Koszovó esetében pedig csaknem megduplázódott (4,8-8% – Calic: *Geschichte Jugoslawiens*, 404, Tabelle 10.). Ha a nemzetiségi adatokat nézzük, hasonló trendet láthatunk, de még jobban kirajzolódik a két muszlim nép (albánok, bosnyákok) növekvő aránya. 1948-1991 között a szerbek, horvátok, szlovének, montenegróiak, magyarok aránya csökkent, a macedónoké kismértékben nőtt, az albánok és (a politikailag és statisztikailag akkor különböző neven számon tartott) bosnyákok aránya pedig megkétszereződött. Tekintettel arra, hogy közben az össznépesség is nagyobb lett, abszolút számokban a növekedés még nagyobb, csaknem háromszoros: a bosnyákoknál 0,81-2,35 millió közötti (ténylegesen valamivel kisebb, mert a délszláv muzulmánok egy kis része kezdetben szerb vagy horvát nemzetiségüként vallotta be magát), a hagyományosan legmagasabb natalitási mutatókkal rendelkező albánok esetében pedig 0,75-2,2 millió közötti (Juhász: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*, 326).

⁴⁰⁹A különbségek az életszínvonal-beli mutatókban is megnyilvánultak, bár a rendszer szociálpolitikai mechanizmusainak köszönhetően kisebb mértékben. Harold Lydall számításai szerint a nettó személyi jövedelmek tekintetében az 1980-as években Szlovénia a jugoszláv átlag másfélszeres szintjén állt, Koszovó pedig 70 %-on (Lydall adatait idézi Branka Magas: *The Destruction of Yugoslavia*, London – New York, 1993, Verso, p. 191.).

⁴¹⁰Hashi: *The Disintegration of Yugoslavia*, p. 64, Table 5.

⁴¹¹Lampe: *The Two Yugoslavias as Economic Unions*, 194.

szlovén áruk ellen, a 18 milliárd dínáros illegális pénzkibocsátás stb.), valóban azt mutatják, hogy Jugoszlávia gazdasági egysége az állami lét megrendülésével párhuzamosan egyre gyengült. Ezen a trenden az 1990 januárjában indult és kezdetben látványos sikereket (a dínár konvertibilitásának megteremtése, az infláció megfékezése, az adósság csökkentése) produkáló Marković-program sem tudott fordítani. A szövetségi kormányfőben a szerb vezetés a horvátot és a nyugatos reformert látta, a tavasszal megválasztott horvát és szlovén vezetők pedig a központi hatalom emberét, ezért egyiküktől sem kapott politikai támogatást. S a „jugoszláv Gorbacsovot” bátorító retorikai szövegek ellenére a Marković-program nem kapott érdemi pénzügyi támogatást Nyugatról sem, mert a zavaros belpolitikai helyzetben senki nem akart kockáztatni.⁴¹²

De bármennyire fontos szerepe volt is a felbomlásban a fejlettségi szakadékoknak és az 1980-as évek általános gazdasági válságának, nem állítható, hogy Jugoszlávia szétesése önmagukban az ökonómiai okokból következett be. A gazdaság és a jóléti szolgáltatások stabilitása nyilvánvalóan csökkentette volna a válságpszichózist, de aligha írta volna felül az egyéb dezintegráló tényezőket. S bármennyi statisztikai indikátor hozható fel – valóban felhozható – egyik vagy másik ökonomista logika mellett, önmagában egyik sem ad teljes képet a gazdasági krízisről. A külső, neoliberális nyomással érvelők hajlamosak alulértékelni az eladósodás belső okait, mint az elosztás-centrikus és a makrogazdasági irányítást szinte nélkülöző „megegyezésszerű gazdaság” állandó pénzéhségét és a költségvetés deficitese finanszírozását (amelyeket külföldi hitelekkel és – infláció-növelő – belső pénzkibocsátással fedeztek).⁴¹³ Az 1980-as évek általános recessziójának szerepét hangoztatókkal szemben nemcsak a hosszabb időtávú mutatók vethetők fel⁴¹⁴, hanem az, hogy az évtized végén a Marković-program révén éppen hogy

⁴¹²A háború előestéjén az EK ígért pénzügyi segítséget – különböző források szerint egyedül vagy az USA-val, 4-5,5 milliárd dolláros nagyságrendben –, ha a jugoszláv köztársaságok megegyezésre jutnak, folytatják a gazdasági reformot és megőrzik Jugoszlávia egységét (Shoup: *The Disintegration of Yugoslavia and the Western Foreign Policy*, 337; Woodward: *Balkan Tragedy*, 385; Jović: *Jugoslavija*, 34.). Ennek azonban már nem volt mérséklő hatása a nacionalista trendekre.

⁴¹³„Ha a gazdasági rendszer nem kapott volna állandó támogatást a külföldi hitelek és a belső pénzkibocsátás formájában, aligha működött volna.” Mihailović: *A jugoszláv gazdasági valóság*, 356.

⁴¹⁴1945 után, majd az 1950-70-es években – különösen a legdinamikusabb 1953-65 közötti korszakban – a jugoszláv gazdaság nemcsak a saját múltjához képest fejlődött intenzíven, hanem csökkent a nemzetközi lemaradása is. 1960-ban a Közös Piac egy főre jutó társadalmi terméke 5,2-szer volt nagyobb a jugoszlávnál, 1979-ben pedig csak 3,6-szor. Branko Horvat számításai szintén felzárkózást mutatnak: az 1952-es 74 %-ról indulva Jugoszlávia 1980-ra elérte a következő, nagyjából hasonló induló-helyzetű országcsoporthoz átlagos fejlettségi szintjét: Bulgária, Románia, Magyarország, Görögország, Törökország, Portugália, Spanyolország (Branko Horvat: *Rekviem a jugoszláv gazdaságért. Európai Szemle* 1994/2. sz., 105-114. old.). Ezt a fejlődési ütemet több szerző Japánnal állította párba (Călice: *Geschichte*

enyhültek a gazdasági nehézségek és reális esély nyílt a válságból való kilábalásra – mégis gyorsultak a politikai bomlási folyamatok. A „kizsákmányolási ráta” pedig még az olyan radikális véleményalkotók szerint is, mint Đodan, csökkent az 1970-80-as évekre.⁴¹⁵

A gazdasági faktor igazi szerepe a felbomlás tekintetében az, hogy hozzájárult a válságpszichózis kialakulásához és érveket szolgáltatott ahhoz a narratívához, amely szerint minden nemzetnek „saját” gazdaságra és – ezt biztosítandó – független államiságra kell törekednie. A fő problémát tehát nem önmagukban a gazdasági krízis, a regionális különbségek és azok „redisztribúciós vonzatai” okozták, hanem mindezeknek a politikai percepciója. Ahogy Ljubomir Madžar találóan írja, mindenki nagy vehemenciával számolgatta a saját veszteségeit és sorolta a többiek kizsákmányoló machinációit, s ez a kizsákmányoltság-érzet volt az egyik legfontosabb katapultja az új (vagy megújulóként fellépő régi) politikai elitek felemelkedésének.⁴¹⁶ Effajta viták rendszeresen jelen vannak minden hasonló szerkezetű országban (hogya a befizető és a támogatott országoknak az EU-büdzsé körüli permanens viaskodásairól ne is beszéljünk), s a politikailag kiélezett helyzetekben az erről vitázók rendre a saját nemzetük/köztársaságuk/tagállamuk számára politikailag és ideológiailag megfelelő konklúzióra szoktak jutni.

A politikai tér etnicizálásának koncepciói

Jugoszlávia felbomlásának tárgyalásakor gyakori magyarázat-panel, hogy nem oldotta meg a nemzeti kérdést. A Tito-korszak nemzeti politikájának eredményességéről mondott kategorikus nem-nél azonban precízebbek a történelmi kontextusba helyezett értékelések, például Iraj Hashi összegzése: „A jugoszláv történelem 'szocialista' fázisa a nemzetiségek közötti kapcsolatok jelentős javulását hozta. Nem tudta megteremteti a konstitutív nemzetek és régiók közötti teljes egyenlőséget a politikai képviselet és hatalom

Jugoslawiens, 197; Gibbs: *First Do No Harm*, 53, Bilandžić: *Hrvatska moderna povijest*, 387). Horvat számításai azonban azt is kimutatták, az 1980-as években a felzárkózási trend megfordult, s 1988-ra a jugoszláv gazdaság teljesítménye a fentebbi országcsoport 100 %-os átlagáról 86 %-ra esett vissza. Ezért lett volna nagy jelentősége a Marković-program végigvitelének.

⁴¹⁵Ráadásul a „kizsákmányolás alanyai” gyakran jobban meghatározhatók ágazatonként, illetve annak megfelelő régióként, semmint nemzetként vagy köztársaságonként. Az iparosításhoz szükséges erőforrások előteremtése érdekében hosszú időn át alkalmazott agrárrolló például egyaránt sújtott szerb (Vajdaság) és horvát (Szlavónia) többségű régiókat.

⁴¹⁶Madžar: *Who Exploited Whom?*, 160.

tekintetében, de nagy utat tett meg ebben az irányban.”⁴¹⁷ A Gow-Carmichael szerzőpáros Szlovénia kapcsán megfogalmazott – de több más esetre, így Boszniára vagy Macedóniára is vonatkoztatható – véleménye szintén a rész-eredményességre, egy betöltött pozitív funkcióra utal: „A második Jugoszlávia inkubátorként szolgált ahhoz, hogy a kommunizmus összeomlása után, 1991-ben létrejöhessen a teljesen kiforrott szlovén állam.”⁴¹⁸

A kategorikus nem-et elutasítók a háborúkat sem etnikai, hanem etnicizált háborúknak tekintik. Közéjük sorolható Valère P. Gagnon. A jugoszláviai háborús erőszak szerinte nem valamilyen mélyen gyökerező, hosszú időn át elnyomott, hirtelen kitörő etnikum-közi gyűlölködés következményei volt, hanem az eliteknek a hatalmuk megőrzését célzó tudatos stratégiájából fakadt. Az etnikai mobilizáció valójában a politikai demobilizációt célzó visszaélés volt az etnicitással, hogy marginalizálják azokat a társadalmi erőket, amelyek a társadalmi és gazdasági rendszer gyökeres megújítására törekedtek.⁴¹⁹

Nem Gagnon az egyetlen, aki ezt vallja. A *The Myth of „Ethnic Conflict”* c. tanulmánykötet is ezen a logikán alapszik, kiemelve – többek között – az etnikai kártyát kijátszó „politikai vállalkozók” károkozó szerepét.⁴²⁰ Ezen a nyomvonalon haladva az etnikai alapú politizálást Gagnon sem a népakarat demokratizálást követő „természetes megnyilvánulásának” tekinti. Szerinte az elitek manipulációja hozta azt létre azért, hogy a politikai teret homogenizálják, s így tovább uralkodhassanak. A szerb és horvát eliteknek szükségük volt a (demokratikus, valódi rendszerváltást akaró) ellenzék semlegesítésére és a közvélemény figyelmének elterelésére céljaik eléréséhez, legyenek azok politikaiak (mint a nyers hatalmi érdek vagy az új államok „demográfiai rekonstrukciója”, azaz etnikai homogenizálása), vagy gazdaságiak (hogy az új feltételeknek megfelelően, a keletkező kapitalista gazdaság tőke-tulajdonosaivá válva menthessék át a hatalmukat – a „bennfentes

⁴¹⁷Hashi: *The Disintegration of Yugoslavia*, 75.

⁴¹⁸James Gow – Cathie Carmichael: *Slovenia and the Slovenes. A Small State and the New Europe*. London, 2001², Hurst & Co., p. 211.

⁴¹⁹Valère Philip Gagnon Jr.: *The Myth of Ethnic War. Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca–London, 2004, Cornell University Press, p. xv, 7, 179. A szerző az Ithaca College politikatudományi professzora (<https://faculty.ithaca.edu/vgagnon/>, utolsó elérés 2018. 08. 29.).

⁴²⁰Beverly Crawford: *The Causes of Cultural Conflict*, 6, 38. In: Beverly Crawford – Ronnie D. Lipschutz (eds.): *The Myth of "Ethnic Conflict": Politics, Economics, and "Cultural" Violence*. Research Series, No 98 (Berkeley, 1998, University of California Press – https://www.researchgate.net/publication/273070977_The_Myth_of_Ethnic_Conflict_Politics_Economics_and_Cultural_Violence, letöltve 2016. 1. 27.)

privatizáció” szempontjából másodlagos, hogy Szerbiában ezt a szocialista retorikájú SPS, Horvátországban pedig a jobboldali HDZ mögé felsorakozva tették).⁴²¹ S erre a trendre a nyugati hatalmak még rá is segítettek azzal, hogy az etnikai sokféleség politikai következményeit és az erőszak okait félreértve – például a nacionalista vezéreket elfogadva a homogén nemzet legitim vezetőinek – gyakran kontra-produktívan léptek fel.⁴²²

Gondolatait bizonyítandó Gagnon rámutat azokra a tényekre és folyamatokra, amelyek nem magyarázhatók az etnikai logikával. Ilyen például Ante Marković országos népszerűsége, a katonai behívások tömeges szerb megtagadása 1991-ben (amely „a modern történelem egyik legnagyobb megtagadási kampánya” volt⁴²³), az azonos nemzetiségű másként-gondolkodók elnyomása (amely különösen jellemző volt a háborús miniállamokban, Krajínában, a boszniai Szerb Köztársaságban és Hercegboszniában), vagy az uralkodó pártok nacionalista retorikájának bemutatása (amely rendre akkor lett hangosabb, amikor erősödőben volt az ellenzék).

Gagnon könyvének nagy erénye, hogy Jugoszlávia népeit nem a deviáns Balkán egzotikus népekként mutatja be. Azt hangsúlyozza, hogy ők is azt akarták, amit a poszt-szocialista térség más népei: jobb életszínvonalat, gazdasági reformot, politikai demokratizálást. Ennek megfelelően Jugoszlávia felbomlását „normális” kategóriákkal magyarázza: hatalmi harcokkal, elitcsoportok versengésével, gazdasági érdekekkel, nemzetközi változásokkal. Ugyanakkor Gagnon egyes szempontokból szimplifikálja az eseményeket. A Milošević- és a Tuđman-rezsim szinte teljes kiegyenlítése leegyszerűsítés, emellett Gagnon lebecsüli az etnikai szolidaritásnak a „nép” politikai viselkedését (már a háború kitörése előtt is) befolyásoló hatását. Jugoszláviában ugyanis – mint a soknemzetiségű államokban rendre lenni szokott – az egyes népek nem egyszerűen csak együtt éltek, hanem egymással hierarchikus viszonyban álltak. Ebből fakadóan a politikai törésvonalak részben valóban az etnikai tagoltság mentén alakultak ki. Gagnon sem tekinti persze „multietnikus paradicsomnak” a békeidők Jugoszláviáját, s kétségtelen, hogy számos tényező átmetszette az etnikai választóvonalakat (például korábban bemutatott a szlovén-szerb politikai együttműködés), illetve hogy a hierarchizáltság szektoronként és korszakonként más-más „privilegizáltat” teremtett (politikailag a szerbeket – a királyi

⁴²¹Gagnon: *The Myth of Ethnic War*, 181-187.

⁴²²Uo, xxi.

⁴²³Uo, 2.

korszakban Ószerbiát, a titóiban, különösen az első évtizedekben pedig a szűkebb Szerbián kívüli szerbséget –, gazdaságilag viszont inkább az ország „ipari műhelyét”, Szlovéniát). Ez korlátozta az etnikumok egységes politikai tömbökké szerveződését és akadályozta a politikai konfliktusok etnikai harcokká egyszerűsödését – de nem jelentéktelenítette el az etnikai különbségek politika-formáló szerepét annyira, mint Gagnon sugallja.

Más karakterű, de Jugoszlávia iránti pozitív attitűdje, politológiai szemléletmódja, elit-centrikus elemzése és a nacionalizmusok előtérbe kerüléséről adott magyarázata miatt a fentiekhez közel álló Dejan Jović „öngyilkos államról” szóló koncepciója.

Jović *Jugoszlávia: az állam, amely elhalt* c. könyve⁴²⁴ a dezintegráció egyik legérdekesebb interpretációja, noha magával a felbomlás eseménysorával, az 1990-es évekkel nem is foglalkozik. Jović a délszláv történelem „kardelji Jugoszláviának” nevezett korszakát (1974-1990) mutatja be, s annak alapján jut arra a következtetésre, hogy a felbomlás az állam elhalásának ideológiájára, az ebből levezetett politikai gyakorlatra, illetve ennek a politikai elitet összefogó anti-etatista ideológiai konszenzusnak a szétmállására vezethető vissza.

Jović szerint a jugoszláv kommunista elit valóban hitt az állam elhalásának marxi eszméjében, s meg is próbálta azt a gyakorlatba átültetni. Ezért az irracionális végletekig „társadalmasította”, azaz decentralizálta és de facto fragmentálta az államot, a szocializmusra veszélyes etatizmust látva minden centralizmusban és unitarizmusban. Ahogy írja, a jugoszláv kommunisták számára a marxizmus „ezen alapeszméje iránymutatóként szolgált Jugoszlávia politikai struktúrájának decentralizációja során. Ez a decentralizáció nemcsak annak a hitnek volt a következménye, hogy a szocializmus képes megoldani a nemzeti kérdést, hanem annak a hitnek is, hogy a szocializmusnak el kell vezetnie a kommunizmushoz, egy olyan társadalmi állapothoz, amelyben az osztálykülönbségek és osztályharcok megszűnése megsemmisíti az állam szükségességét is /.../ Az állam gyengülése ezért a szocializmus sikerét, s nem a sikertelenségét bizonyította.” Csakhogy ez a folyamat az 1980-90-es évek fordulójára összeomláshoz vezetett, mert a legyengített állam elvesztette hatékonyságát, sőt szinte a teljes működőképességét, a JKSZ-elit pedig nem tudott kialakítani egy új és minden releváns

⁴²⁴ *Jugoslavija: Država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*. Zágráb–Belgrád, 2003, Prometej–Samizdat-B92 (angol kiadása: *Yugoslavia. A State that Withered Away*. West Lafayette, 2009, Purdue University Press).

szereplőt átfogó ideológiai konszenzust arról, hogy mit kellene tenni. Ezért „az állam olyan mértékig elgyengült, hogy nem tudott már védekezni”, sőt arra sem volt képes „amit minden államnak meg kell tennie: megakadályozni a polgárháborút.”⁴²⁵

Jović interpretációjában a kardelji Jugoszlávia egy többszörös tagadáson alapult: különbözni akart a szocialista Jugoszlávia minden lehetséges ellenpólusától, az 1941 előtti királyságtól, a polgári-liberális modeltől és a szovjet típusú államszocializmustól egyaránt. De különbözött a titói korszaktól is (Jović szerint 1945-1966; a brioni plénum és az 1974-es alkotmány közötti éveket Jović az átmenet periódusának tekinti), mert cezúrát jelentett közöttük a decentralizáció mértéke, valamint hogy a délszlávok etnikai rokonságához és annak a jugoszláv állam legitimálásában betöltött szerepéhez másképp viszonyultak. Ugyanis a titói korszakban az etnikai összetartozás eszméjének még fontos helye volt Jugoszlávia kohéziós tényezői között, a kardeljiben viszont már csak jelentéktelen. Kardelj számára Jugoszlávia nem volt több kis népek érdek- és ideológiai közösségnél, amelyet egyrészt az kapcsolt össze, hogy védelmi és gazdasági szempontból egymásra voltak utalva, másrészt az, hogy közös volt az elit jövő-víziója: mindannyian a szocializmus azonos felfogását, öngazgatási modelljét tekintették magukénak.

Az 1980-as évek politikai küzdelmeiben (amelyek döntően ideológiai, s nem etnikai indíttatásúak voltak) a kardeljizmus alternatívájaként új irányzatok léptek fel, de azok egyike sem tudott az elitet integráló platformmá válni. Ez a konszenzus-hiány nyilvánult meg egyfelől az 1990. januári pártkongresszus félbeszakadásában, másfelől az alternatív politikai szervezetek megegyezés-képtelenségében. A JKSZ hatalmi pozíciója miatt persze a pártkongresszus csődje volt a neuralgikusabb, mert de facto magának a jugoszláv államnak a végét jelentette. Ugyanis eszmei egység nélkül a kardelji Jugoszláviának mint ideológiai közösségnek az elite nem volt képes közös cselekvésre, így az „államtalanodás” megállítása sem.

Jović szerint tehát a nacionalizmus diadala csak látszólagos volt (nacionalizmuson a könyv, ha negatív kontextusban említi, alapjában véve csak a kisnemzeti szeperatizmust érti, ld. később), mert nem a saját erejénél fogva győzte le Jugoszláviát. Valójában a kardelji szocializmus követett el egy „ideológiai indíttatású öngyilkosságot”⁴²⁶, magával rántva az

⁴²⁵Uo, 105.

⁴²⁶„A szocializmus belülről, a saját önromboló – az államelhalás ideáját követő – ideológiája által lett lerombolva. Öngyilkosságot követett el, magával rántva Jugoszláviát is, amelyet előzőleg egy ideológiai projektre szűkített. Jugoszlávia egy (anti)állam volt, amely elhalt.” Uo, 58.

országot, a nacionalizmus pedig csak kitöltötte azt az űrt, amelyet egy kimerült ideológia (a marxizmus kardelji interpretációja) és az annak megfelelő politika (az államiság szisztematikus leépítése) hagyott maga után.

Felfogásával Jović nincs egyedül: lényegében vele azonos álláspontot fejtett ki Vesna Stanković-Pejnović.⁴²⁷ Ugyanakkor kapott éles kritikát is. Olivera Milosavljević például olyan végtelen fatalizmust vetett Jović szemére, amellyel gyakorlatilag amnesztiát ad a jugoszláv tragédia valódi felelőseinek, a nacionalista ideológusoknak és politikusoknak, köztük Miloševićnek.⁴²⁸

A könyv rámutat arra – s ez a legnagyobb érdeme –, hogy Jugoszlávia összeomlását nem önmagukban a gazdasági, etnikai, külpolitikai stb. problémák okozták, hanem sokkal inkább a problémák elit általi percepciója. Számtalan reális érv, statisztikai indikátor sorakoztatható fel a problémák megléte és dezintegráló hatása mellett, mégis fontosabb az, hogy mit akart kezdeni ezzel a probléma-halmazsal maga a politikai elit? Megoldani vagy legalább kezelni akarta, hogy megmentse Jugoszláviát? Vagy élezni akarta a problémákat, hogy más, „történelmi” céljai eléréséhez eszközként használhassa azokat? Jović logikájában a régi elitre (legalábbis 1990-ig, a könyv záróévéig) alapvetően az előbbi vonatkozott (az új elit pedig 1990 előtt még nem főszereplő). Csakhogy ennek a régi elitnek a frakciói – Ch. Clark későbbi könyvcímével kifejezve Jović logikáját – alvajáróként viselkedtek: abban a hitben, hogy Jugoszlávia megújításáért cselekszenek, egyre eszkalálódó és végül ellenőrizhetetlenné váló politikai konfliktusokba bonyolódtak, megnyitva ezzel az utat a nacionalizmus előtt.

Ugyanakkor a könyvnek van egy elvi jelentőségű hibája, a de-etatizáció valóságának az eltűlése.⁴²⁹ Jović meggyőzően érvel amellett, hogy Jugoszláviában a marxista ideológia mindvégig a politikai cselekvés valódi motívuma volt (eltérően a többi

⁴²⁷Vesna Stanković-Pejnović: Raspad Jugoslavije. *Teme* (Niš), 02/2010, 601-618.

(<http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme2-2010/teme%202-2010-11.pdf>, utolsó letöltés: 2015. 06. 28.).

⁴²⁸Olivera Milošavljević: Fatalističko tumačenje razaranja Jugoslavije. *Republika* (Belgrád), br. 316-317 (septembar 2003), <http://www.republika.co.rs/316-317/19.html> (utolsó letöltés: 2015. 06. 30.)

⁴²⁹A pártállam kifejezéshez szokott olvasó megkérdézhetné, hogy Jović miért az állam (csak az állam) elhalásáról beszél. Ez azonban nem érthetetlen. Mint már jeleztük, a párt operatív hatalmi funkciói a többi szocialista országhoz képest szűkebbek voltak, különösen szövetségi szinten és Tito halála után, s a hatalomgyakorlás színtere pedig mindinkább az állami intézményrendszerbe helyeződött át. Másfelől a kardelji logikában párt mint ideológiai élcsapat nem halhatott el (csak a távoli jövőben), mert feladata volt vezetni az etatizmus elleni harcot; ezért „a párt győzelme az állam felett... a szocializmus további fejlődésének feltétele volt.” (Jović: *Jugoslavija*, 208.)

szocialista országtól, amelyek persze szintén „ideokráciák” voltak, de társadalom-átalakító céljukat az 1970-es évekre elvesztették, s valódi államrezonjuk attól kezdve már csak a bármi áron való fennmaradás volt). Nem biztos persze, hogy Jugoszlávia a radikális antietatizmus önromboló előzménye nélkül fennmaradhatott volna, ezt kategorikusan Jović sem állítja, s érvelése annyiban mindenképp elfogadható, hogy az állam-gyengítés valóban csökkentette a fennmaradás esélyét. A szövetségi kormányzat egyre kevésbé tudta ellátni a közhatalmi funkciókat és nem tudott fenntartani olyan szocializációs mechanizmusokat sem (közös média, oktatási rendszer stb.), amely ápolhatta volna a soknemzetiségű lakosság összetartozás-tudatát. De nem az állam mint olyan volt az, ami „elhalt”, hanem a szövetségi központ (mind a párt- mind az államélet tekintetében), miközben az eredetileg csak regionális közigazgatási egységként funkcionáló köztársaságok és tartományok állami karaktert nyertek. Az állami funkciók közül pedig a gazdasági és a kulturális, illetve a szervezői és szolgáltatói tevékenységek voltak „elhalóban”, miközben az erőszakszervezetek majdnem intaktak maradtak (igaz, a decentralizáció valamelyest azokat is elérte, a központi hatalom döntésképtelenné válása pedig politikailag 1990-91-re dezorientálta). Jović nem ignorálja ezeket az aspektusokat, de inkább csak a lényegét nem befolyásoló jelenségekként kezeli. Így viszont olyan látszatot kelt, hogy az állam gyengesége volt az, ami katasztrófához vezetett, s nem az egyéb jellemzői (típusa, nemzetközi környezetének átalakulása stb.).

Ez az elvi kiindulópont több konkrét kérdésben is tévútra viszi a szerzőt. Ennek jó példája Milošević értékelése. A szerb vezető olyan politikusként való bemutatása, aki Jugoszlávia fenntartására törekedett, az adott időszakra vonatkozóan akceptálható (hiszen Jović érdemben csak 1990-ig tárgyalja az eseményeket), de hogy politikáját a titói Jugoszláviához való visszatérés szándéka vezette volna (különösen az „antibürokratikus forradalomtól”, 1988 nyarától kezdve!), az legfeljebb akkor lenne elfogadható, ha szigorúan ragaszkodnánk Jović titoizmus-értelmezéséhez (amely szerint a titoizmus csak 1966-ig tartott).

Egy másik példaként említhető, hogy Jović még a késő-nyolcvanas évek belpolitikáját is két egyenlő esélyű nacionalizmus-típusnak, az unitarista jugoszlávizmusnak és a kisépítési szeparatizmusoknak a küzdelmeként prezentálja. Pedig az egyenlő esélyek akkor már nem léteztek, s ennek nemcsak a kardelji szellem volt az oka (a három „államalapító” nép már a jugoszláv állam megalakítása előtt rendelkezett a saját

nemzeti identitás szilárd alapjaival). Jović azonban túlzottan erre a „kétesélyes” küzdelemre koncentrált: szerinte a kardelji JKSZ-nek nem állt szándékában a jugoszláv nemzet megteremtése (illetve megszilárdítása, mert a népességben létezett a jugoszláv identitás), s ez volt az egyik fő oka annak, hogy Jugoszlávia szétesett.⁴³⁰ Ugyanis a jugoszláv politikai nemzet kialakulása állami unitarizmussal jár(hatot)t volna, márpedig a kardeljistik az unitarizmust tekintették a de-etatizáció egyik legfőbb ellenségének. Így viszont, írja Jović, a JKSZ ideológiai okokból megfosztotta az országot egy fontos kohéziós elemtől.

Összességében azt mondhatjuk, hogy az „öngyilkos állam” teóriája valóban inspiratív. A jugoszláv dezintegráció irodalmában Jović fontos nívója volt az adott korszak ideológiai kontextusa fontosságának és az antietatista aktivizmusnak az újra-felfedezése, s külön-külön állításainak szinte mindegyike elfogadható vagy legalább elgondolkodtató – koncepciójának egésze azonban a túlzásai miatt vitatható.

Jović gondolatmenete a nemzetépítési problematika tekintetben – a kardelji Jugoszlávia azzal, hogy lemondott a nemzetépítésről, megágyazott az állameltűnésnek – igen hasonló Andrew Wachtel interpretációjához.⁴³¹ Benedict Anderson nemzetfelfogásából kiindulva (a nemzet mint elképzelt közösség) Wachtel a jugoszlávizmust nem kitalációnak és objektív alapokat nélkülözőnek tartja, hanem reális opciónak, amely megfelelő nemzetépítési aktivitás esetén szilárd (legalább állam-)nemzeti identitássá válhatott volna. Jugoszlávia azonban az 1960-as években feladta ezt a törekvést, márpedig egyetlen nemzet (andersoni elképzelt közösség) sem tud csak „objektív” gyökereken, szervezett politikai támogatás nélkül konstituálódni és megszilárdulni. Ezt Wachtel számos – német, amerikai, olasz, indiai – példával illusztrálja.⁴³²

A nemzetépítéshez való viszony tekintetében Wachtel a jugoszláv történelem három alapvető korszakát különíti el. Az első Jugoszlávia létrehozása azon a feltevésen alapult, hogy a különböző „törzsi” kultúrák szintézisével létrejön az egységes jugoszláv tudat és kultúra, idővel túlhaladva a „törzsi” megosztottságokat. A második Jugoszlávia már

⁴³⁰Uo, 42.

⁴³¹Wachtel: *Making a Nation, Breaking a Nation*.

⁴³²Azonban Wachtel alábecsüli a különbségeket. A jugoszláv nemzetépítésnek a 19. században gyakorlatilag a nulláról kellett indulnia, mert a jugoszláv eszme történelmileg friss jelenség volt. Viszont a németeket mindig összekapcsolta az egység valamilyen formája (bármilyen lazán, de a Német Szövetség formájában még 1815-66 között is), India többségét a hindu civilizáció, az amerikaiakat pedig a bevándorló attitűd és a WASP (fehér-angolszász-protestáns) népesség dominanciája.

multinacionális államként alakult meg, de egy közös, a nemzeti identitásokat átívelő szupra-nacionális szocialista kultúra igényével és reményével. Az 1960-as évek közepétől azonban Jugoszlávia olyan ország volt, amelyet háromszoros „multi-karakter” jellemzett. Nem csupán multietnikus volt (soknemzetiségű lakosság), hanem multinacionális (elismert és tagállamilag intézményesített nemzetek), valamint multikulturális. Ez utóbbit Wachtel azt érti, hogy a rezsim feladta a közös, egyesítő kultúra létrehozására való törekvést, s a kulturális államrezen az „egyes nemzeti kultúrák szabad fejlődése” lett. Így a jugoszláv nemzetépítés abbamaradt, köztársasági szinten viszont, ha korlátok között is, folyhattak a partikulis nemzetépítések. Ebben a laissez-faire oktatás- és kultúrpolitikában – valamint a véleményformáló értelmiségi elit erősödő nemzet-orientáltságának légkörében⁴³³ – a jugoszláv eszme erodálódott, s az 1980-as évek végén, amikor a politikai elitek versengése a partikuláris érzelmek erősödéséhez vezetett, már nem volt képes azokat ellensúlyozni. Valójában tehát – kissé sarkítva összegezve Wachtelt – előbb a jugoszláv nemzet bomlott fel és csak azután az állam.⁴³⁴ Az pedig, hogy Jugoszláviában a partikuláris nacionalizmusok legyőzték a multinacionális államot, súlyos figyelmeztetés minden heterogén népességű ország számára.⁴³⁵

Ezt a gondolatmenetet később Wachtel egy Benettel közös tanulmányban is megismételte. Eszerint a válság főleg azért jutott el az állam felbomlásáig, mert az emberek nagy része már nem gondolt magára jugoszlávként is, hanem csak szerbként, horvátként, szlovénként stb. Nem volt tehát olyan erős és átfogó közös identitás, amely a nyelvi, regionális, vallási stb. különbségeket áthidalva, a csoportidentitásokat integrálva közös célokat alapozhatott volna meg. Ennek részben történelmi oka volt: az egyes népcsoportok konkurrens nemzeti identitásainak a megléte. Ennek ellenére a – kettős nemzettudat formájában valóban létező – jugoszláv identitás nem szükségszerűen tűnt el, hanem inkább kultúr- és művelődéspolitikai okokból, a nemzetépítés elhanyagolása miatt. Ugyanis az

⁴³³Wachtel az irodalmi élet átalakulására utalva Danilo Kišt nevezi az utolsó jugoszláv írónak (uo, 227).

⁴³⁴Uo, 2, 228-232, 235. Megjegyzendő, hogy Wachtel a „single yugoslav nation” felépítéséről beszélve azért azt nem állítja, hogy politikailag szükséges lett volna a szerb, horvát, szlovén stb. identitások és tradíciók „teljes eliminálása”. Azt állítja, hogy azokat nemzetté integráló közös kulturális kánon létrehozására lett volna szükség, illetve megfelelő állami akarat esetén lehetőség.

⁴³⁵Különösen aggasztják Wachtelt saját hazájának, az USA-nak bizonyos fejleményei, ezért kiáll a melting pot ideológiája és társadalmi gyakorlata mellett. Ezúttal sem a „teljes összeolvasztást” szorgalmazza, hanem úgy látja, hogy a partikularitásoknak, csoport-hovatartozásoknak a posztmodern gondolkodásra jellemző túlprefektálása veszélyes, mert szétverheti a heterogén népességet egy nemzetté integráló közös amerikai identitást (Uo, 237-245).

állam ambivalensen viszonyult a jugoszláv nemzeti identitáshoz: sosem tudta és gyakran nem is akarta az felépíteni, sőt az 1960-as évekkel teljesen elállt ettől a projekttől, bízva abban, hogy a partikuláris identitásokat a szocialista fejlődés és a társadalmi integráció idővel felszámolja. Az ezirányú politikai akarat hiánya (például a közös oktatási rendszer felszámolása az oktatáspolitikai szinte egészének köztársasági kézbe adásával) tragikus hibának bizonyult, mert közös szocializációs mechanizmusok hiányában a jugoszláv identitás sorsa a spontaneitásnak lett átengedve.⁴³⁶

Wachtel kritikáját a nemzetépítés feladásáról Jović interpretációjához hasonlóan egyoldalú (abban az értelemben, hogy túlbecsülik a nemzetépítés politikai lehetőségeit a késő-titói korszakban), de kétségtelen, hogy mindketten valódi és súlyos problematikára mutatnak rá. Egy soknemzetiségű föderáció stabilitását és hosszú távú fenntarthatóságát valóban aláássa az állammal való állampolgári azonosulás gyengesége, az etnikumokat átfogó (de nem az amerikai melting pot értelmében összeolvasztani akaró) közös démosz hiánya. Ha egy multinacionális föderáció csak a konstitutív nemzetek politikai érdekközösségére akar épülni – mint sok bírálója szerint az 1974-es Jugoszlávia –, akkor inkább hasonlít egy konföderációra, mint egy valódi szövetségi államra.

Amíg Gagnon, Jović és Wachtel az állami és pártpolitikai aspektusokra, valamint az elitekre koncentrálnak (Jović inkább a politikai és ideológiai, Gagnon a politikai és gazdasági, Wachtel az intellektuális elite), addig Vjekoslav Perica azt elemzi, hogy az egyházak milyen szerepet játszottak a politikai harcok etnicizálásában. A *Balkan Idols* c. könyvében azt mutatja be, hogyan használták fel a vallási identitást az egyházak és más vallási szervezetek mint politikai szereplők, mint saját célokkal fellépő érdekcsoportok a bizalmatlanság kiváltására vagy legalább a fokozására, kihasználva azt, hogy a délszláv térségben (különösen a szerb-horvát-bosnyák kontextusban) a vallási és az etno-nacionális identitás szinte azonos. A klérus politikai aktivitása ezzel meghaladta azt – az önmagában véve pozitív – szerepet, amelyet a diktatúra leépítésében betölthetett. A nacionalizálásban

⁴³⁶Wachtel-Bennett: *Raspad Jugoslavije*, 28, 30, 33-34. A két kifejtés között nincs nagy különbség, ez utóbbit mégis pontosabbnak tartom Wachtel könyvében. Abban inkább még az egységes jugoszláv nemzet (single yugoslav nation) kiépítésének elmulasztásán van a hangsúly, ezúttal viszont inkább már „csak” a nemzeti identitásokat átfogó, azokkal párhuzamos jugoszláv identitás „politikai magára hagyásáról.” Ez reális kritika, az egységes nemzet számonkérése nem. Annak (eredetileg többé-kevésbé valóban fennálló) lehetőségét a királydiktatúra erőszakos integralizmusa végleg megsemmisítette és a Tito-rezsim részéről az ország többnemzeti karakterének elismerése racionális cselekedet volt (jóllehet 1945 után egy-másfél évtizedig voltak illúziók arról, hogy a szocialista fejlődés gyorsan összeolvasztja az egyes népeket).

különösen nagy szerepe volt a „mesterséges” multikonfesszionális/multietnikus állam iránt eleve bizalmatlan (tehát a titoizmust nemcsak a kommunizmusa miatt elutasító) Szerb Ortodox Egyháznak és Horvát Római Katolikus Egyháznak, például a koszovói történelem és Jasenovac, illetve a Stepinac-per, Bleiburg és Međugorje mitizálásával (amelyek már jóval a felbomlás előtt megindultak; viszont az Iszlám Közösség tevékenységét, legalábbis 1991-ig bezárólag, Perica enyhébben ítéli meg). Ezt az egész jelenséget Perica az „etnoklerikalizmus” fogalmával fedi le, ami egyszerre ideológia és politikai gyakorlat: a klérus és (az új nacionalista) kormányzatok kölcsönösen legitimálták egymást, azzal a céllal, hogy megteremtsék az etnikailag definiált nemzetállamot és abban az adott vallás és egyház monopóliumát, de facto államvallás-státuszát.⁴³⁷

Számos elemző, főleg a politológusok, arra is rámutatnak, hogy az 1990-es választások a maguk ütemezésével és az alkalmazott választási rendszerrel szintén hozzájárultak a regionális nacionalizmusok megerősödéséhez, sőt általános demokratizálás helyett etnokratikus tagköztársasági rezsimeket teremtettek.⁴³⁸ Ennek a tézisnek a klasszikus kifejtése Juan Linz és Alfred Stepan nevéhez fűződik, de többen egyetértenek velük, például Huntington és Dimitrijević.⁴³⁹ Ők azzal a feltevéssel élnek, hogy a

⁴³⁷Perica: *Balkan Idols*, különösen 214-217. A radikálisan nacionalizálódott egyház szerepét tárgyalja Branimir Anzulovic *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide* c. könyve is, de csak szerb kontextusban. Anzulovic az 1990-es évek agresszív nacionalizmusának kulturális gyökereit keresve a „nebeski narod” eszmevilágát emeli ki („mennyei nép” – a szerbség kiválasztottsága, hősiessége, elnyomóival szembeni morális fölénye). Nem állítja, hogy önmagában a régi dicsőségnek és annak visszaszerzésének egyházilag és államilag konstruált, irodalmárok, művészek és történészek által ápolat ideológiája okozta volna az 1990-es évek szerb politikáját, s azt sem, hogy effajta mítoszok csak a szerbséget jellemeznék. Sőt hozzá teszi, hogy volt bizonyos pozitív funkciójuk is: segítettek elviselni a török évszázadokat. De Anzulovic szerint a Nebeska Srbija mítosza az 1389-es koszovói csatavesztéstől Njegoš Hegyek Koszorúja c. hőskölteményén át (vagy annak muzulmán-ellenes olvasatán – azonban Anzulovic magát a Hegyek Koszorúját tartja, Judah-hoz hasonlóan /*The Serbs*, 65/ az etnikai tisztogatás és népiertás dicsőítésének, lásd Chapter 3) a 20. századi világháborúk interpretálásáig jelen van a szerb történelmi emlékezetben, szellemi és érzelmi alapjául szolgált a 19-20. századi expanzionizmusnak, majd az 1980-as évek végétől újra erőteljes propaganda-hátszelet kapva pszichológiailag előkészítette az 1990-es évek genocid tettekbe fordult xenofóbizmusát.

⁴³⁸A szlovén és horvát választás eredményeit már ismertettük. Szerbiában és Montenegróban nem volt hatalomváltás. A szerb parlamenti választáson a KSZ-utód SPS győzött és Milošević lett az elnök, Montenegróban pedig (az akkor még nevet sem változtató) KSZ, illetve Bulatović. Boszniában a nemzeti pártok eredményei leképezték a köztársaság etnikai arányait. A muzulmán SDA 87-et szerzett meg a kétkamarás parlament 240 mandátumából, a szerb SDS 71-et, a horvát HDZ 44-et. A három párt nagykoalícióra lépett egymással, a köztársasági elnökség elnöke pedig Izetbegović lett. Macedóniában a nacionalista VMRO szerzett relatív parlamenti többséget, de szövetségesek híján nem tudott kormányt alakítani. Így a baloldali és az albán pártok koalíciója került hatalomra, a köztársasági elnök pedig Kiro Gligorov lett.

⁴³⁹Juan Linz – Alfred Stepan: *Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union and Yugoslavia*. *Daedalus*, 121 (Spring 1992), pp. 123-139.; Huntington: *A civilizációk összecsapása*, 447-448. Ezt a sorrendiséget Linz és Stepan nemcsak a jugoszláv és a szovjet esetben tekinti dezintegrációs faktornak, hanem minden multinacionális demokrácia számára veszélyesnek tartja. Huntington pedig

tagköztársasági választásokat megelőzően megtartott országos választás lehetőséget adott volna az össz-jugoszláv multietnikus pártoknak arra, hogy összegyűjtsék az államegység híveit és megszerezzék a központi hatalomban a dominanciát (amire külön-külön az egyes tagköztársasági parlamentekben nem volt esélyük). Linz és Stepan pozitív példája ebben az összefüggésben a Franco utáni spanyol demokratikus átmenet. Spanyolországban elsőként országos választást tartottak, így a katalán, baszk stb. autonómia kiépítése az immár demokratikus legitimációjú és – természetesen – az állami integritás talaján álló központi hatalommal való egyezkedés keretében történt meg. Jugoszláviában viszont csak az új köztársasági kormányzatok hivatkozhattak a demokratikus legitimációra, kiemelve, hogy velük szemben csupán a régi egypárti szocialista hatalom áll.

Kétségtelen, hogy a köztársasági vezetők, főleg a szlovének és a horvátok arra törekedtek, hogy országos választásokat vagy ne is tartsanak (egy konföderációhoz nem szükségesek, de Milošević se szeretett volna a „feje fölött” egy erős új szövetségi központot), vagy csak a kész helyzetet teremtő köztársasági választások után kerüljön sor rájuk. Ezzel ugyanis valóban korlátozhatóak voltak a jugoszláv közösség híveinek – az új pártok közül Marković-vezette Reformszövetségnek (SRSJ) vagy a Demokratikus Kezdeményezés Egyesületének (UJDI) – az esélyei. Végül nem is született köztársaságközi egyetértés a választási törvényről, így országos választást – főleg a szlovén és a szerb vezetés ellenzése miatt – egyáltalán nem tartottak.

Azonban korántsem biztos, hogy a spanyol példa megismétlődött volna. Összállami lojalitást semmilyen országos párt nem kreálhat, csak kifejezheti és erősítheti azt – akkor, ha a népességet az államnemzeti összetartozás, a kettős identitás vagy valamilyen politikai kohézió egyébként is integrálja. Ha azonban az önálló nemzettudatok a dominánsak, nincs erős politikai integráció és nincs demográfiailag túlsúlyos etnikai csoport sem (Spanyolországban van ilyen, a népesség háromnegyedét kitevő kasztillán), akkor más a helyzet. Jól mutatja ezt, hogy Csehszlovákiában az egyidejűleg megtartott regionális és

Bogdan Denitch nyomán a regionális választások preferálásának konklúziójaként úgy fogalmaz, hogy amikor az ethnoszból lesz a démosz, akkor az eredmény a polémosz, vagyis a háború. Vojin Dimitrijević szerint az országos választásokat főleg Szlovénia és Szerbia opponálta, s azok elmaradása gyakorlatilag lehetetlenné tette az átfogó demokratizációt és az emberi jogok érvényesítését egyetlen kollektív jogra, a nemzeti önrendelkezésre szűkítette. A nemzetközi aktorok pedig, elfogadva tárgyalópartnernek az országos választások hiányában csak korlátozott legitimitású nemzeti vezéreket, maguk is legitimálták a nacionalista aspirációkat, illetve etnikai konfliktussá redukálták a válságot (The International Community and the Yugoslav Crisis. In: Popov /ed./: *The Road to War in Serbia*, 633-660, p. 642, 657/c.31.).

szövetségi választásokon (1990) gyakorlatilag egyforma eredmények születtek.

A választások ütemezése mellett dezintegrációs faktornak bizonyult az is, hogy a választási rendszerek, parlamenti és kormányzati struktúrák köztársaságonként eltérőek lettek, miként a tagköztársasági elnökök (vagy a kollektív államfői testületek, az elnökségek elnökei) jogállása, hatásköre és megválasztásának módja is. Erről ugyanazt mondhatjuk, mint a választások ütemezéséről: valóban hozzájárultak a nacionalizálódáshoz, de önmagukban véve nem voltak döntő tényezők.

Az 1990-es parlamenti választásokat általában vegyes választási rendszerben tartották (többségelvű, kétfordulós egyéni kerületi szisztéma, listás elemek beépítésével), s a választások után rendszerint félelnöki, Szerbiában pedig elnöki hatalomgyakorlás jött létre (bár „tisztá” elnöki és félelnöki kormányformákról nem beszélhetünk). A vegyes, de alapjában véve többségelvű választási rendszerek túlfélték a győztest. A Milošević-vezett SPS a voksok 48%-ával a parlamenti képviselői helyek 77%-át nyerte el, a Tuđman-vezette HDZ pedig 42%-os szavazataránnyal a mandátumok 69%-át (az akkor még háromkamarás szabor „alsóházában”). Így tovább nőtt a politikai polarizáció, hiszen relatív többséggel is túlhatalomhoz lehetett jutni.⁴⁴⁰ A szavazatarányok és a tényleges hatalmi erőviszonyok asszimetriáját tovább fokozták a széles jogkörű elnökre épülő kormányzati rendszerek. Ráadásul megszokott gyakorlat volt, hogy a köztársasági államfők megtartották a pártelnöki posztjukat (Milošević, Tuđman, Izetbegović, Bulatović – de később az illegitim államokat vezető Karadžić, Boban, Rugova is), ezért „kettős ágon” gyakorolhatták a hatalmat.⁴⁴¹ Mindez leértékelt az ellenzéket – minthogy politikai ereje messze a kapott szavazatarány alá került –, ami az egyik oka volt annak, hogy a választásokon még nagyrészt a KSZ-re voksoló horvátországi szerbek gyorsan politikát váltottak és zömmel a Milošević kreatúrájának számító SDS-hez pártoltak.

⁴⁴⁰Szerbiában az is növelte az asszimetriát, hogy az albánok bojkottálták a választást.

⁴⁴¹Ez máig tartóan elterjedt gyakorlat, lásd Koštunica, Tadić, Vučić, Bulatović, Đukanović, Alija és Bakir Izetbegović, Dodik példáját.

A NAGYSZERB AGRESSZIÓ PARADIGMÁJA

A milosevicsi nagyszerb agresszió a jugoszláv dezintegráció és a nyugat-balkáni háborúk leggyakoribb olvasata, domináns értelmezése. Sok nyugati (és nem-szerb ex-jugoszláv) szerző erre fűzi fel mondanivalóját, de a más paradigmákhoz sorolhatók is élnek ilyen argumentumokkal. Közülük – felvezetésként, a nagyszerb agressziós paradigma szellemiségének, látásmódjának érzékeltetése céljából – James Gow, Daniele Conversi és Noel Malcolm egyes gondolatait emelnénk ki.

James Gow szerint Milošević azért vitte háborúba Szerbiát, hogy a jugoszláv föderáció romjain új határokat teremtsen, a szerbek számára fenntartott, etnikailag megtisztított és Szerbiához kapcsolt területekkel. Ezért a háborús bűntettek elkövetése sem sporadikus jelenség volt, hanem a szerb háborús stratégia lényegéhez tartozott. A nagyszerb álom megvalósításához ugyanis nem lett volna elég a katonai ellenállás letörése, hanem egész népcsoportokat el „kellett” mozdítani.⁴⁴² Gow nem állítja, hogy mások ne követtek volna el háborús bűntetteket, s azt sem, hogy a szerb kérdés ne lett volna reális abban az értelemben, hogy Jugoszlávia felbomlása valóban hordozta a szerbség állami széttagolódásának veszélyét. De Milošević számára a lényeg nem ez volt. Ő Jugoszlávia felbomlásában – még inkább felbomlasztásában, mert az állam háború előtti széthullását alapvetően az ő politikája idézte elő –, kiváló lehetőséget látott az összes szerbet egy (nemzet)államba egyesítő program megvalósítására és a térképek újra-rajzolására.⁴⁴³

Daniele Conversi koncepciójában Jugoszlávia felbomlása a „centrum szecessziójáról” szól. Szerinte a jugoszláv állam etnikai magját képező szerbség elszakadási törekvése okozta a felbomlást, s nem az etnikai perifériák (a nem-szerbek)

⁴⁴²Norman Cigar szintén ezen az állásponton van, hozzátéve, hogy ezt a genocid politikát támogatta a szerb ortodox egyház és Milošević ellenzékének a nagy része (*Genocide in Bosnia: The Policy of "Ethnic Cleansing"*. Texas A&M University Press, 1995).

⁴⁴³James Gow: *The Serbian Project and Its Adversaries. A Strategy of War Crimes*. London, 2003, Hurst & Co., pp. 2, 8-9.

elszakadási törekvései. A szerb szecesszionizmus eleinte a szövetségi állam védelmének ideológiai maszkját öltötte, de valójában kezdettől az összes szerb állama megvalósításának nacionalista céljáról volt szó. Ugyanis a szerbek nem képeztek demográfiai többséget, ezért a hegemon szerepüket és az egész állam feletti kontrollt elvesztve fenyegetve érezték magukat – pontosabban a változó demográfiai trendek és a késő-titói államra jellemző decentralizálódás alapján felkeltették és manipulálták az etnikai fenyegettség-érzetüket. Ezért akartak elszakadni Jugoszlávia más, nem-szerb nemzetiségeitől, megtartva persze minden szerb – vagy annak mondott – területet. Ez volt a „centrum szecessziója”, s erre csak reagált a „periféria nyílt szecesszionizmusa.”⁴⁴⁴

A nagyszerb agressziós szemléletben a másik oldalról, a megtámadottakról gyakran szinte idilli kép jelenik meg. Noel Malcolm szerint „1992 és 1993 arról lesz emlékezetes, hogy azokban az években megsemmisült egy európai ország. Egy olyan ország, amelynek a politikai és kultúrtörténete nem hasonlít egyetlen más európai államéra sem, ahol összefonódtak a nagy vallások és az európai történelem nagyhatalmai: a római, a Nagy Károlyi, az oszmán és az osztrák-magyar birodalmak, valamint a nyugati és a keleti kereszténység, a judaizmus és az iszlám. Ezek a tények már önmagukban elegek Bosznia történetének, mint kivételesen érdekes jelenségnek a tanulmányozásához. /.../ Bosznia története önmagában nem ad magyarázatot a háború forrásaira. Természetesen a háború nem következett volna be, ha Bosznia nem lenne olyan sajátosan egyedi, mint amilyen, és amely sajátosságok más ambíciók és érdekek tárgyává tették. De ezek Bosznia határain kívülről érkező ambíciók voltak.”⁴⁴⁵

A nagyszerb agresszió paradigmájának uralkodóvá válásához igazán a boszniai

⁴⁴⁴Daniele Conversi: Central secession: towards a new analytical concept? The case of Yugoslavia. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 26, No. 2 (April 2000), pp. 333-355. (https://www.researchgate.net/publication/30528399_Central_secession_Towards_a_new_analytical_concept_The_case_of_former_Yugoslavia, letöltve 2018. 09. 17.)

⁴⁴⁵Malcolm: *Bosnia*, p. xix. A könyv összefoglalja Bosznia történetét a kezdetektől 1995-ig, azt állítva előtérbe, hogy Bosznia-Hercegovina rendre külső fenyegetések és agressziók (köztük az ismétlődő nagyszerb igények), s nem belső feszültségek miatt került válságba vagy sodródott háborúba. Így történt ez 1992-ben is, amikor egy alapjában véve kiegyensúlyozott és frissen függetlenné vált országot döntött romba a külső agresszió és a kívülről felbújtott-irányított lázadás.

Malcolm Koszovó-könyvét (*Kosovo: A Short History*, 1998) hasonló attitűd jellemzi. A feldolgozás ezúttal is részletgazdag és informatív, a Koszovóhoz fűződő szerb mítoszok cáfolata sem érdektelen, sőt Malcolm rámutat az albán mítoszokra is (például az albánok középkori koszovói többségének megkérdőjelezésével, p. 57.). De a kiérezhető szerzői szándék ezúttal is politikai: az, hogy megcáfolja a szerbek által előszeretettel alkalmazott historiográfiai legitimációt, „a szerb civilizáció bölcsőjéhez való történelmi jogot.”

háború ágyazott meg. A korábbiaknál markánsabban mutatta a szerb agressziós jelleget (főleg a szlovéniaiánál, de az új zágrábi és szarajevói kormányzatoknak a helyi szerbséghez való eltérő viszonya miatt a horvátországinál is), hosszabb ideig tartott és brutálisabb volt, s Bosznia, illetve a szekuláris bosnyákok „elárulása” frusztrálta a nyugati közvéleményt. Ezért, ahogy Marcus Tanner írja, a multietnikus társadalom megőrzését hirdető és a Nyugat által magára hagyott Bosznia, illetve a szarajevói kormányzat jobb alanya volt a szimpátiának, mint Tuđman Horvátországa, amelynek kezdetben rossz volt az imázsa, különösen a francia és az angolszász politikai és szakértői körökben. Ezt a rossz imázst mutatja François Mitterrand francia elnök 1991. novemberi kijelentése (Horvátország tartozott a náci blokkhoz, nem Szerbia⁴⁴⁶), vagy David Owen Tuđman-jellemzése: „Tuđmannak egy életcélja van, hogy megszerezze az ellenőrzést mindazon területek felett, amelyek szerinte történelmileg Horvátországhoz tartoznak, és ezért kész igénybe venni minden eszközt.”⁴⁴⁷

A nagyszerb agressziós paradigma a történeteknek nemcsak a leggyakoribb, hanem sok szempontból az egyik legjobb olvasata, különösen Milošević 1988-91 közötti politikai agresszivitása⁴⁴⁸, valamint a horvátországi és a bosznia-hercegovinai háború tekintetében. Erre a következőkben mi is igyekszünk rámutatni. Azonban a dezintegráció számos más aspektusát illetően kisebb, részleges vagy legfeljebb közvetett relevanciával bír (olyan értelemben, hogy a milosevicsi agresszivitás képezte azok tágabb kontextusát, s az indította el a szlovén-jugoszláv, horvát-bosnyák, muzulmán-muzulmán, albán-macedón harcokhoz vezető folyamatokat). Korántsem lehet tehát mindent a nagyszerb agresszió és a milosevicsi machiavellizmus kettősségével, és különösen nem csak azzal magyarázni. A dezintegráció egyik ilyen etapja volt a szlovéniai határháború.

⁴⁴⁶Idézi Tanner: *Croatia*, xii.

⁴⁴⁷David Owen: *Balkan Odyssey*. London, 1995, Victor Gollancz, p. 74.

⁴⁴⁸Ez általános félelmet és a szerbekkel való együttélésről alkotott percepciók radikális átalakulását idézte elő, amit jól kifejez Abdulah Sidran bosnyák költő (az első Kusturica-filmek forgatókönyvírója) elhíresült mondása: „Nikezićel föderációra lépnek. Stambolićal konföderációra. De Miloševićel még ugyanarra a buszra sem szállnék fel.” Idézi Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 112.

A JNA szlovéniai beavatkozása

1991. június 25-én a szlovén parlament elfogadta a függetlenségi deklarációt, majd a köztársasági hatóságok – a függetlenséget Szlovéniával egyidejűleg kihirdető, de óvatosabban taktikázó Horvátországtól eltérően – átvették a szövetségi tisztviselőktől a határállomások ellenőrzését, továbbá hozzá láttak a szlovén-horvát határ felállításához. Ezeknek a lépéseknek az adott pillanatban elsősorban demonstratív értelmük volt: a határellenőrzés és vámoltatás persze nem lényegtelen kérdés, de az azonnali átvétel valójában az új status quo reprezentálását szolgálta. Amíg azonban a Milošević számára a szlovén ügy (akkor már) elsősorban az erőviszonyok átrendezését szolgálta, addig a titoista tábornokok – akik közül nem egy szlovén töltött be vezető JNA-posztokat a harcok kezdetén, a már említett Stane Brovet mellett például Konrad Kolšek, a Szlovéniát is felölelő 5. katonai körzet (július 1-én leváltott) parancsnoka – még egyben-tarthatónak gondolták Jugoszláviát⁴⁴⁹, csakúgy mint a Marković körüli „reformer új-jugoszlávizmus” képviselői. Ezért számukra elfogadhatatlan volt a határellenőrzés szlovén átvétele, amelyet egyoldalú (előzetes megegyezés nélküli) és a szövetségi alkotmánnyal ellentétes határmódosításnak tekintettek (és amely Jugoszlávia többi részét elszigetelte volna a Nyugattól, illetve a szövetségi költségvetést megfosztotta volna a vámbevételek egy részétől). Ezért június 27-én hajnalban néhány száz rendőrt és vámhivatalnokot kísérve mintegy kétezres JNA-kontingens a határállomásokra vonult az alkotmányra és a Marković-kormányra a jugoszláv államhatár szövetségi ellenőrzésének fenntartásáról szóló határozataira hivatkozva, de a kollektív főparancsnokság (a május 15-i elnökválasztási kudarc óta működésképtelen szövetségi államelnökség) jóváhagyása nélkül. A határállomások ellenőrzés alá vonása azonban nem (illetve csak részben és átmenetileg) sikerült, mert a Szlovén Területvédelem megtámadta a kivonuló JNA-egységeket.

Az összezsapások a határállomások és a hadsereg blokád alá vont intézményei

⁴⁴⁹Ez tekinthető a szakirodalom többségi véleményének, de van más álláspont is. Miroslav Hadžić szerint a JNA valójában már akkor sem az államot akarta megvédeni (azaz Jugoszlávia egészének területi integritását) hanem a szocializmust, illetve a saját státuszát és privilégiumait. Csak színelte az intervenciót, elfedendő az állami amputálásról (Szlovénia elengedéséről) szóló szerb-szlovén-tábornoki egyetértést. Valójában már akkor Milošević mellett állt, bízva abban, hogy a szlovén amputáció utáni kisebb államterületen ő képes lesz a régi társadalmi rend fenntartására, és abban a JNA intézményi és finanszírozási igényeinek kielégítésére. Marković viszont, aki iránt a JNA-nak amúgy is erős ideológiai fenntartásai voltak, pénz híján nem tudta megvásárolni a tábornokok lojalitását (Miroslav Hadžić: *JNA – Jugoslovenska Narodna Agonija*. Belgrád, 2004, Dan Graf, str. 131-132, 180-183).

(laktanyák, raktárak) körül, illetve olyan helyeken zajlottak, ahol a szlovén TO és a lakossági csoportok barikádokkal kívánták megakadályozni a katonai egységek mozgását, s összesen 60-70 áldozatot követeltek, nagyrészt a JNA-katonák közül.⁴⁵⁰ A harcoknak az EK-közvetítéssel megtartott július 7-8-i brioni konferencia vetett véget. Az Európai Közösség kiküldött külügyminiszteri trojkája, Jacques Poos, Hans van den Broek és Gianni De Michelis már június 28-29-én tárgyalóasztalhoz ültették az érintetteket és elfogadtattak velük egy egyezményt a tűzszünetről és a JNA laktanyákba való visszavonásáról, az államelnökség működőképességének helyreállításáról (azaz Mesić elnöki beiktatásáról), valamint egy három hónapos függetlenségi moratóriumról. A harcok azonban csak átmenetileg szüneteltek, és a szlovén kormányzat sem akarta elfogadni a moratóriumot. Kučan ugyan 29-én elfogadta, amiért otthon éles bírálatokban részesült, így utólag a parlament jóváhagyásától tette függővé igenjét. Végül Szlovénia olyan értelmezésben adta beleegyezését az egyezményhez, hogy a moratórium nem a függetlenségi nyilatkozatra, hanem csupán annak végrehajtására vonatkozik. Ezután az EK-közvetítőknak újabb tárgyalásokra hívták Brionira a szlovén, horvát, szerb és szövetségi vezetőket. A brioni egyezmény kimondta, hogy Jugoszláviában új helyzet alakult ki, ezért tárgyalásokat kell kezdeni az ország jövőjéről, s mindegyik félnek tartózkodnia kell az erőszak alkalmazásától. A tárgyalásos rendezést előmozdítandó három hónapos moratóriumot érvényesítenek a szlovén és horvát függetlenségre, s létrehoznak egy EBEÉ-megfigyelő missziót. A határőrizeti- és vámvitákról kompromisszum született: a határon visszaáll a június 25. előtti állapot és a vám is szövetségi bevétel marad, de magát a határellenőrzést és a vámbeszedést a szlovén hatóságok végzik.⁴⁵¹

A brioni egyezményt az Európai Közösség nagy diplomáciai sikerként könyvelte el. Poos elhíresült „eljött Európa órája” mondásának szellemében⁴⁵² – és a korai amerikai

⁴⁵⁰A szlovéniai hadiesemények összefoglalása: *Balkan Battlegrounds I*, 57-72. A kötet az áldozatok számát 67-re teszi (44 JNA-katona, 8 szlovén fegyveres, mintegy 15 civil – uo, 68.), Bennett 59-re (39 JNA-katona, 8 szlovén fegyveres, 12 civil /ebből 10 külföldi: kamionosok, fotóriporterek/ – *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 159), a Gow-Carmichael szerzőpáros pedig 39 JNA- és 13 szlovén áldozatról számol be (*Slovenia and the Slovenes*, 175).

⁴⁵¹Brioni Declaration
(<https://web.archive.org/web/20120314002633/http://www.ucdp.uu.se/gpdatabase/peace/Yug%2019910712.pdf>, letöltve 2014. 16. 12.).

⁴⁵²Az EK Külügyminiszteri Tanácsának 1991. júniusi – még a harcok kirobbanása előtti – ülésén Poos kijelentette, hogy érkezett „Európa órája”, mert „ha van probléma, amit Európa megoldhat, akkor az a jugoszláv probléma. Ez egy európai ország, nem tartozik Amerikára, és nem tartozik senki másra sem.” Branislav Radeljić: *Europe and the Post-Yugoslav Space: From Intervention to Integration*, 1. In: Branislav Radeljić (ed.): *Europe and the Post-Yugoslav Space*. New York – London, 2016, Routledge,

passzivitás közepette⁴⁵³ – a gazdasági közösségből politikai entitássá válni akaró, a közös kül- és biztonságpolitika ígézetében élő Európai Közösség úgy látta, hogy a jugoszláv válság kezelésével bizonyíthatja ez irányú képességeit. De már a brioni kompromisszum sem csak az EK-közvetítésnek volt köszönhető, hanem a szlovéniai harcok kimenetelének, s még inkább a kulisszák mögötti belgrádi folyamatoknak. Miután a határ-visszaszerző akció kudarcba fulladt, a JNA fontolgatta nagyobb erők bevetését, egy általános példastatuáló hadjáratot.⁴⁵⁴ Csakhogy politikai támogatást nem kapott hozzá, mert a tábornokok uralmát (akik ráadásul a régi szocialista tradíciót testesítették meg) nem kívánta egyetlen köztársasági vezető és Marković sem. A bizonytalan kimenetelű puccsista fellépést viszont nem vállalhatták a tábornokok, mint ahogy nem vállalták a paramilitáris egységek lefegyverzéséről 1991 januárjában, illetve a rendkívüli állapot bevezetéséről 1991 márciusában folytatott államelnökségi viták idején sem – az átpolitizált, pártfüggő hadsereg a párt hiányában akcióképtelennek bizonyult. Végül az államelnökség a szerbek és a szlovének céljaival összhangban július 18-án úgy döntött, hogy a JNA három hónapos határidővel kivonul Szlovéniából (ami meg is történt). Így Szlovénia de facto már júliusban függetlenné vált.

A szlovéniai határháború nem területszerző nagyszerb agresszió volt, hanem a jugoszláv integritás még meglévő híveinek és a szlovén szecesszionizmusnak az összeecsapása. A *Jugoszlávia halála* minősítése jól reprezentálja a szerzők többségének véleményét: a JNA-beavatkozás olyan „álháborús” eseménysorozatot indított el, amelyben Kučan és Milošević együttes erővel legyőzték a szövetségi államot.⁴⁵⁵ A szlovének is inkább a JNA, Marković⁴⁵⁶ és az őket „felbátorító” Baker⁴⁵⁷ felelősségét hangoztatták, s

pp. 1-31. A soros EK-elnöklő Luxemburg külügyminiszterének naiv és elbizakodott kijelentését szinte minden tárgyra vágó elemzés idézi, sőt Josip Glaurdić egyenesen arra utaló főcímet adott könyvének (*The Hour of Europe: Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*. Yale University Press, 2011 – a Poos-idézet az első oldalon).

⁴⁵³ „United States had 'no dog in this fight'” – idézi James Baker amerikai külügyminiszter szintén elhíresült egyik 1991 nyári kijelentését Lenard Cohen (*Disintegrative Synergies*, 376).

⁴⁵⁴ *Balkan Battlegrounds I*, 64-65.

⁴⁵⁵ Silber-Little: *Jugoszlávia halála*, 225, 228.

⁴⁵⁶ Szlovén vélemények szerint a szövetségi kormányfőt terheli az egyik legfőbb felelősség a háborúért. Az nem meglepő, hogy maga Marković ezt tagadta (*Moja istina*, 19), csakúgy mint az egykori sajtófőnöke, Predrag Tašić (*Kako sam branio Antu Markovića* /Skopje, Mugri 21, 1993/, 116-117), de Stipe Mesić szintén azt írja, hogy Marković nem akarta a JNA intervencióját (Mesić: *Kako je srušena Jugoslavija*, 47). Minthogy azonban Marković ellenezte a szlovén elszakadást, a JNA őt valószínűleg maga mögött tudva vagy legalább az utólagos támogatására számítva, de előzetesen nem tájékoztatva lépett akcióba.

⁴⁵⁷ 1991. június 21-én Baker amerikai külügyminiszter villámlátogatásra Jugoszláviába utazott. Tárgyalásai során azt hangoztatta, az USA a demokratikus és egységes Jugoszlávia híve, ezért nem fogja elismerni

nem nagyszerb agresszióról beszéltek.

A határháború megnyerésére a jugoszláv oldalnak akkor már nem volt esélye. A JNA általánosságban véve persze katonai túlerőt képezett⁴⁵⁸, ám ez a potenciál valójában mobilizálhatatlan volt, részben mert erői le voltak lekötve az ország más területein, részben pedig politikai okok miatt. A jugoszlávista oldal nem volt egységes: Marković rendészeti akciót akart, nem katonai intervenciót, szemben a keményebb fellépést, általános példastatuáló villámháborút is latolgató tábornokokkal. Nem támogatták a beavatkozást a köztársasági vezetőségek, Milošević sem. Erre külföldről sem számíthattak, noha a Jugoszlávia integritásának megőrzését támogató nagyhatalmak a kulisszák mögött küldhettek – talán éppen Baker révén – beleegyező jelzéseket egy gyors rendteremtő akcióhoz (vagy legalábbis a jugoszláv egység szorgalmazásával azt az érzetet kelthették Belgrádban, hogy katonai erőt is bevethetnek, mi több be is kell vetniük az egységállam életképességének bizonyítása végett, mert egy erodálódott és tehetetlen kormányzat támogatásával előbb-utóbb mindenki felhagy).

Végso soron egy politikai céljában, irányításában és támogatottságában bizonytalan, kislétszámú JNA-kontingens lett bevetve, amely a mintegy tízszeres létszámú szlovén TO-val⁴⁵⁹, jól szervezett politikai és népi ellenállással, valamint hatásos (egy önhatalmú, de korlátozott rendészeti akciót a szuverén szlovén nemzet elleni általános agresszióként

Szlovénia és Horvátország egyoldalú elszakadását. Felhívott ugyan a békés rendezés szükségességére, de az egység megőrzését állította előtérbe és nem helyezett kilátásba szankciókat az erőszakos fellépés esetére. Ezzel, ha nem is adott explicite zöld utat a JNA-beavatkozáshoz, többek szerint lehetővé tette, hogy álláspontját közvetett biztatásnak vegyék és úgy értelmezzék, hogy az USA tolerálna egy rendteremtő akciót, ha az gyorsan és sikeresen lezajlik (Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 14, 154-155, 159; Zimmermann: *A jugoszláv válság politikuskai*, 17).

⁴⁵⁸ 1991-ben a JNA-t Európa negyedik-ötödik legnagyobb hadseregének tartották. 180 ezer főből állt (tartalékosok és a területvédelem nélkül), s 1850-2100 tankkal, 455-512 harci és kiképző repülőgéppel, 152-198 helikopterrel, 54-63 (zömmel kis) hadihajóval, számottevő hazai hadiipari bázissal rendelkezett (Magaš-Žunić /eds./: *The War in Croatia and Bosnia-Herzegovina*, Map 2, xxxiv; Hadžić: *Jugoslovenska Narodna Agonija*, p.31/c.7). A kudarcos szlovéniai intervenció azonban morálisan megroppantotta, az év végére politikai okokból gyakorlatilag szétesett (lásd később) és a hadipar dekoncentrálttsága miatt technikai okok is akadályozták (például a MIG-vadászgépek szervizbázisa Zágrábban volt, ezért hamar bevetetlenné váltak, minthogy az engedélyezett repülési idejük lejártával nem tudták elvégezni a kötelező szervizelést). A „JNA-iskolázottság” azonban mindegyik oldalon jelen volt az 1990-es évek háborúiban. A szlovének a titoista katonai doktrínát (össznépi honvédelem) alkalmazva kerekedtek felül, és a horvát Ante Gotovina kivételével a háborúk összes katonafőszereplője mögött állt JNA-karrier.

⁴⁵⁹ Janez Janša akkori honvédelmi titkár (hadügyminiszter) szerint a Szlovén Területvédelem (egészen 1994-ig így nevezték a szlovén hadsereget) létszáma 35 ezer főből állt (*Lövészárkok. A bukott rendszerváltás Szlovéniában*. Budapest, 2017, KKETTK Közalapítvány, 296. old.). A JNA szlovéniai létszáma 20-25 ezer volt – többségükben nem szerb nemzetiségűek –, s ennek tizedét vetették be a harcok során (a *Balkan Battlegrounds* szerint legfeljebb háromezret; I. kötet, 68-69).

prezentáló) média-kampánnyal találta szembe magát. S a JNA beavatkozása nemcsak katonai kudarchoz vezetett. A politikai viták fegyveres útra terelése súlyos csapást mért a köztársaság-közi kiegyezés esélyeire, a nemzetközi szintén pedig – látva a szlovén ellenállás erősségét és a szövetségi kormányzat periferizálódottságát, félve az erőszak eszkalálódásától, valamint a leggyorsabban politikát váltó Bonn nyomására (ezt lásd később) – új álláspont kezdett kialakulni. Még nem álltak el a jugoszláv integritás gondolatától, de a szeparatizmus elutasítása helyett a háborús eszkaláció elutasítására került a hangsúly.

A horvátországi háború

A JNA szlovéniai beavatkozásával szemben a horvátországi háború, bár nem kizárólagosan, de jól értelmezhető a nagyszerb agresszió paradigmájával.

A háború közvetlen előzményei az 1980-as évek végére nyúlnak vissza, amikor a nacionalizálódás elérte a helyi szerbeket és a horvát társadalmat is. Az újonnan alakuló pártok többsége nacionalista alapra helyezkedett. Közülük a háború irányába mutató fejlemények szempontjából a Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) és a Szerb Demokrata Párt (SDS) volt legfontosabb.

Az 1990. április-májusi köztársasági választásokon győztes HDZ – mint korábban már írtuk – Horvátországot nemzetállammá, Jugoszláviát pedig konföderációvá kívánta átrendezni. Ez heves belgrádi ellenzéssel találkozott mind a szövetségi, mind a szerb köztársasági vezetés részéről: ahogy már szintén írtuk, mindkét centrum elutasította a konföderációt (illetve a szerb vezetés a határmódosításokhoz kötötte), több-kevesebb fenntartással viseltetett a rendszerváltás iránt (különösen a JNA, amely továbbra is a föderatív szocializmus platformján állt), és vitatta a HDZ-kormányzatnak a helyi szerbek iránti (autonómiát is elutasító) politikáját.

A mintegy 580 ezres horvátországi szerbség kezdetben megosztott volt. Ők a köztársaság népességének 12%-át tették ki, s az egykori Határőrvidék 11 községében helyi többséget alkottak. Az 1990. április-májusi választásokon a legtöbbjük még a reformkommunistákra szavazott, s az SDS csak Kninben tudott győzni. Ám a választások után azt látták, hogy a JKSZ horvátországi utódpártja ellenzékbe kerülve nemcsak a régi viszonyok folytonosságát képtelen biztosítani, de az új horvát nacionalizmussal szembeni

védelmet sem. A bizonytalan jövőtől félve egy részük menekülni kezdett, külföldre vagy Szerbiába költözve. Egy másik részük a szerbség kollektív jogainak híveként is igyekezett lojális maradni Horvátországhoz. Az ő nevükben próbált Milorad Pupovac Szerb Demokratikus Fórumja és Milan Đukić Szerb Néppártja (ez utóbbit azonban denunciálta a Tuđmannal való kooperációja), de a nem-nacionalista horvát pártokban is akadtak szerbek. A többség viszont hamar átpártolt az SDS-hez.

A Szerb Demokrata Párt akkoriban nem volt több Milošević kinyújtott kezénél. Eleinte, Jovan Rašković elnöksége alatt még mérsékeltebb platformra helyezkedett, de Milan Babić vezetésével igen hamar militáns szeparatista párttá vált. Ilyen minőségében gyorsan maga köré vonta előbb az egykori Határőrvidék harciasabb tradíciójú népességét és a régi nomenklatura sok tagját, idővel viszont a szerbek mind nagyobb részét. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a szerbek fenyegetettség-érzete nem volt alaptalan⁴⁶⁰, noha a tényleges diszkrimináció messze alatta maradt annak, amit a szerb propaganda állított, vagyis az usztasa éra visszatérésének. A HDZ konföderalizmusa és autonómia-ellenessége mellett érzékenyen érintette őket a nacionalista – sokszor valóban usztasa – retorikának és szimbolikának a horvát közéletben való elterjedése, a nagyarányú kádercserék (ami számos egyéni esetben járt igazságtalansággal, noha kezdetben csak annak a felülreprezentáltságnak a felszámolását célozta, amely a szerbeknek a vezető posztokon és a fegyveres testületekben való jelenlétét jellemezte), valamint az 1990. decemberi új horvát alkotmány. Az elismerte a szerbek állampolgári egyenlőségét, de megvonta a horvátországi szerbség államalkotó státuszát, amellyel az 1974-es szövetségi és köztársasági alkotmány révén – de valamilyen formában az NDH-éra kivételével már 1868 óta – bírtak, és de facto kizárta a kisebbségi autonómia lehetőségét is.

Mindezzel Tuđman jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Milošević stratégiája beérjen. Ugyanis érveket adott az ottani szerbek veszélyeztetettségéhez és a horvát-szerb együttélés lehetetlenségéhez, amelyek elhitése nélkül Milošević nem egyesíthette volna a szerbséget. Ez akkor is igaz, ha a háború fő oka nem a Tuđman-kormányzat kisebbségpolitikája volt, hanem a Jugoszlávia jövőjére vonatkozó általános szerb-horvát szembenállás. Annak kontextusában ugyanis az SDS-nek az volt az álláspontja, hogy a horvátországi szerbségnek joga van a szerb nemzet más köztársaságokban élő részeivel közös államban maradni. Ezért a konkrét követeléseit az SDS Jugoszlávia jövőjétől tette

⁴⁶⁰Bjelajac-Žunec: *Rat u Hrvatskoj*, 234-235.

függővé. Ahogy a horvátországi Szerb Szábor (az SDS által a Knin melletti Srb faluba összehívott 1990. július 25-i nagygyűlés) programadó deklarációja megfogalmazta, a szerbek kulturális önkormányzatra tartanak igényt, ha Horvátország a föderatív Jugoszlávia része marad; teljes területi és politikai autonómiára, ha Horvátország csak konföderatív módon kapcsolódik Jugoszláviához; és a nemzeti önrendelkezés elve alapján fenntartják maguknak a jogot az állami státuszuk szabad meghatározására, ha Horvátország elszakad.⁴⁶¹

A diametrális szembenállás 1990 augusztusában nyílt felkelésbe torkollott. Kninben a helyi szerbek az „usztasa hatalom” elleni védekezés jelszavával – hogy ti. megakadályozzák a horvátokat a szerb rendőrörsök lefegyverzésében és az autonómiáról meghirdetett népszavazás megtartásában – augusztus 17-én kivonta magát a zágrábi fennhatóság alól és úttorlaszokat emelve (innen származik a „rönkforradalom” elnevezés) csaknem teljesen elvágta a Dalmácia és a központi horvát területek közötti vasúti és közúti összeköttetést.⁴⁶² Ezután megtartották az SDS népszavazását, amelynek alapján kikiáltották a Krajinai Szerb Autonóm Körzetet.

A következő év tavaszán megszorodtak a fegyveres konfliktusok. Március-május folyamán Pakrac, Plitvice és Borovo Selo volt az összecsapások színhelye, az utóbbi már 14 halottal. Ezekbe az összetűzésekbe, amelyek általában a rendőrállomások hovatartozása miatt robbantak ki, beavatkozott a JNA is. A hadsereg elvben békefenntartóként lépett fel abból a célból, hogy a szerb-horvát viták politikai rendezéséig megakadályozza a szembenállók közötti elvadult fegyveres leszámolásokat. Egyes kezdeti esetekben tartotta is magát ehhez a feladathoz, egészében véve azonban a JNA-beavatkozás azt jelentette, hogy védernyőt vontak a lázadó gócpontok fölé. Idővel pedig a hadsereg közvetlen részese lett a konfliktusnak a szerbek oldalán, előbb a milíciák felfegyverzésével, majd a nyílt harci cselekményekkel (RAM – vagy Rampart-91 – terv a szerb-lakta területek JNA-ellenőrzés alá vonására és a milíciák felfegyverzésére).⁴⁶³

⁴⁶¹A deklarációt közli Drago Roksandić: *Srbi u Hrvatskoj (1989-1991): između lojalnosti, neposlušnosti i pobune*. In: Bojanić, Petar – Prijić-Samaržija, Snježana (urs.): *Neposlušnost*. Belgrád, 2011, Narodna biblioteka Srbije, 87-120, str. 118-120 (http://www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/triplex2/wp-content/uploads/2012/02/ROKSANDIC_2011_87-120.pdf, letöltve 2017. 13. 19.)

⁴⁶²Nikica Barić: *The Rise and Fall of the Republic of Serb Krajina (a továbbiakban: The Rise and Fall of the RSK)*. In: Sabrina P. Ramet – Konrad Clewing – Reneo Lukić (eds.): *Croatia since Independence. War, Politics, Society, Foreign Relations*. Mündhen, 2008, R. Oldenbourg, 89-105, p. 91.

⁴⁶³A RAM-tervről lásd Bjelajac-Žunec: *Rat u Hrvatskoj*, 243; Judah: *The Serbs*, 170; Sell: *Milošević*, 123.

A horvátországi konfliktust persze nem lehetett rendezni Jugoszlávia jövőjének általános rendezése nélkül. A köztársaság-közi tárgyalásokon azonban semmilyen előrelépés nem történt, sőt 1991. május 15-én újabb konfliktus keletkezett az államelnökség szerb megbénításával (Mesić július 1-től végül átvehette hivatalát, de érdemi befolyást nem tudott gyakorolni a szövetségi hatóságokra, majd december 5-én lemondott). Ebben a légkörben Horvátország a függetlenség mellett döntött és június 25-án a szábor deklarálta Horvátország kilépését Jugoszláviából. Másfelől a JNA-t és szerb kormányzatot maguk mögött tudó krajina-i szerbeket sem érdekelt már semmilyen, a független Horvátországon belüli autonómia: ők a horvát elszakadás esetén csakis a saját elszakadásukat, azaz „Jugoszláviában maradásukat” tudták elképzelni, s ezt a szándékukat még május 12-én egy újabb népszavazással is megerősítették.

Mivel Horvátország kevésbé volt felkészülve az elszakadás gyakorlati lebonyolítására mint Szlovénia, Zágráb Ljubljánánál óvatosabban járt el: nem vette át például a határellenőrzést. Ez a taktika alkalmas volt arra, hogy a horvátországi lokális harcok háborúvá eszkalálódásának az időpontját kitolja (különösen hogy paradox módon találkozott az erőátcsoportosítás Miloševićsi szempontjaival). A háború elkerülésére azonban nem. Erre csak akkor nyílt volna lehetőség, ha Zágráb lemondott volna vagy a függetlenségről vagy az avnoj-i határokról; másképp fogalmazva, ha a független horvát állam territóriumaként elfogadta volna a „Šešelj-vonaltól” (a Vojislav Šešelj által szerb-horvát határnak elképzelt Verőce-Károlyváros-Karlobag ív) nyugatra fekvő területeket. Ez a horvátok számára nyilvánvalóan elfogadhatatlan volt, így a lokális összecsapások halmozódásával 1991 augusztusára Horvátországot is elérte a nyílt háború.

Zágráb számos területfolt felett már az előző hónapokban elvesztette az ellenőrzését, július elejétől pedig felgyorsult az újabb JNA-egységek és a szerbiai szabadcsapatok beáramlása, illetve a JNA tartalékosokkal való feltöltése. A mozgósítás (amely igen nagy zökkenővel haladt, mert még a szerbek között is gyakori volt a bevonulás szabotálása) nagymértékben hozzájárult a JNA teljes elszerbesedéséhez, mivel csak a szerb-montenegrói országrészekre támaszkodhatott. Sokan, különösen a szlovének és a horvátok, dezertáltak, illetve aki maradt közülük a magasabb posztokon, azokat fokozott ütemben távolították el. Később Bosznia-Hercegovina és Macedónia is leállította az újoncok és tartalékosok küldését. Az 1992. januári és májusi tábornoki személycserék pedig gyakorlatilag lezárták a JNA három (kisjugoszláv, krajina-i és boszniai) szerb hadsereggé

való átalakulásának a folyamatát (noha Milošević a hadsereg feletti ellenőrzést teljesen csak a koszovói háború idején tudta átvenni – ebből fakadt, hogy a rezsim elsősorban a belbiztonsági erőkre támaszkodott).

A horvátországi támadó erők gerincét a JNA képezte. Ezenkívül a szerblakta területek Zágrábtól önállósult rendőrségét és területvédelmi egységeit kell megemlítenünk, valamint a Szerbiából beáramló szabadcsapatokat. A háború kezdetén ugyanis Vojislav Seselj-től Vuk Draskovicon és Mirko Jović-on át a bűnözőből politikussá avanzsált Zeljko Raznjatovic-Arkanig a szerbiai ellenzéki és ál-ellenzéki nacionalista vezérek mindegyike önkéntes alakulatokat szervezett. Ezeknek a (szűkebb értelemben vett csetnik-)csapatoknak a harcértéke azonban nem volt jelentős, sokkal inkább az etnikai tisztogatásokban és a fosztogatásokban „jeleskedtek”, csakúgy mint később Boszniában.⁴⁶⁴

A JNA eleinte dédelgette Horvátország teljes lerohanásának és egy új zágrábi kormány felállításának a tervét, ám Szlovénia elvesztése, az 1991. augusztusi moszkvai Janajev-puccs bukása⁴⁶⁵, valamint a milosevicsi támogatás hiánya⁴⁶⁶ megadta a végső döfést az össz-jugoszláv állam fenntartása lehetőségének. A JNA a kelet-európai rendszerváltásokra sokáig úgy tekintett, mint amelyek csak a szovjet blokk csatlós kisállamaiban következhetnek be. Ellenben továbbra is lehetőséget látott a szocializmus megőrzésére azokban az országokban, ahol annak idején autentikus forradalmak játszódtak le, tehát a Szovjetunióban, Kínában és persze Jugoszláviában. Ezért pályafutása kezdetén támogatta Miloševićet is, mert a jugoszláv egységért síkraszálló kommunistát látta benne. 1988-91-ben azonban ingadozott a szövetségük, mert a JNA nem örült Milošević nacionalizmussal való kokettálásának és sokáig nem fogadta el Milošević „szűkebb Jugoszláviájának” eszméjét.⁴⁶⁷ Szlovénia elvesztése és a Janajev-puccs bukása azonban

⁴⁶⁴Lásd például Bennett: *Yugoslavia' Bloody Collapse*, 164, 187.

⁴⁶⁵A JNA vezetői kapcsolatot tartottak Moszkvával, ahová Kadijević 1991 márciusában el is utazott. A gorbacsovi vezetéstől legfeljebb diplomáciai támogatást remélhettek, de egy fordulat, a Gorbacsov helyére G. Janajev alelnököt ültető 1991. augusztus 19-i puccskísérlet sikere más helyzetet teremthetett volna. Az 1991 tavaszán tervezett JNA-puccs is azért hiúsult meg – a belpolitikai okok mellett –, mert a tábornokok tartottak a nemzetközi elszigeteltségtől, ami a jugoszláv gazdaság végső megroggyanásához vezethetett volna, sőt abban sem lehettek teljesen biztosak, hogy nem következik be egy nyugati katonai intervenció.

⁴⁶⁶Milošević és Jović egészen addig ellenezték a mozgósításokat, amíg Kadijević el nem fogadta, hogy a JNA feladata a szerb régiók megvédése, s nem az össz-jugoszláv állami egység megőrzése (*Balkan Battlegrounds I*, 98.).

⁴⁶⁷Bieber: *The Role of the YPA*, 315-316. Sőt, Milošević egészen 1998-ig nem tudta a hadsereget teljes ellenőrzése alá vonni, a 2000. szeptemberi-októberi válság idején pedig a katonai vezetők kihátráltak mögüle (uo, 324). A gyakorlatilag soha el nem múlt kölcsönös bizalmatlanság miatt a rezsim inkább a

véggett vetett minden illúziónak. Ezért, valamint nemzetiségi értelemben is ekkor végbemenő teljes elszerbesedése miatt, a JNA valóságos céljává az vált, hogy a horvátországi szerbek védelmére és önrendelkezési jogára hivatkozva (mivel ők „kifejezték azt az akaratukat, hogy Jugoszláviában maradjanak”) leválassa Zágrábról a szerb, illetve a nagyszerb szempontok alapján szerbnek mondott területeket. Ilyenformán újra Milošević mellé állt, a nem szerb szövetségi vezetőkről, például Mesić elnökről és Marković kormányfőről, akik ráadásul mindketten horvátok voltak, gyakorlatilag tudomást sem vett.

Valójában tehát csak most lépett működésbe a JNA hadigépezete, azáltal, hogy Milošević platformjának elfogadásával egyértelmű politikai programhoz és célokhoz jutott.⁴⁶⁸ Érzékletesen tanúskodik a JNA álláspontjának megváltozásáról Borisav Jović naplója, amelynek 1991. július 30-i bejegyzésében a következőket olvashatjuk: „Ülünk a kancelláriámban Veljko /Kadijević honvédelmi miniszter⁴⁶⁹/, Slobodan /Milošević/ és én, az elnökségnek a Jugoszlávia jövőjéről tartandó, a köztársasági elnökökkel kibővített ülése előtt. Veljko ‘világosan és véglegesen’ tájékoztatni kíván bennünket saját álláspontjáról és végső orientációjáról. Eszerint a JNA átalakul azoknak a hadseregévé, akik Jugoszláviában kívánnak maradni, s ezek minimálisan Szerbia, a /horvátországi és boszniai – JJ/ szerb nép, plusz Montenegró. Ezen elvek alapján hajtják végre a területi visszavonulást és a vezetés cseréjét. Nem hisz már egész Jugoszlávia fennmaradásának semmiféle variációjában. Persze ezt mi már kitartóan mondogattuk neki, de ő ingadozott. Szloba /Milošević/ figyelmezteti, hogy lassan teszi, amit mond. Gyorsabban kell megtennie. Ő méltatlankodik, magyarázkodik, kellemetlenül érzi magát. Tudja, hogy hibás. Sokáig határozatlan volt. Azon sopánkodik, hogy senki sem segít nekünk: az oroszok csak magukat nézik, pedig ha csak annyit mondanának az amerikaiaknak hogy ‘nem’, védve lennénk a külföldi intervenciótól. Így viszont, ha tovább szorongatjuk a horvátokat, elismerik majd az önállóságukat, s azután a horvátok idegen

belbiztonsági apparátusra támaszkodott, ami a 100 ezres csúcslétszámával nagyobbra nőtt, mint a „békeidős” létszámában csak 70 ezres VJ (Vojska Jugoslavije, az 1992 utáni kis-jugoszláv hadsereg).

⁴⁶⁸Cohen és Bieber szerint a JNA viselkedésében összefonódtak az ideológiai dogmatizmus (a titoista szocializmus melletti elkötelezettség), az intézményi és egzisztenciális érdekek (egy viszonylag nagy országra méretezett hadsereg, illetve egy szociálisan privilegizált tisztikar ragaszkodása az erőforrásokhoz), valamint az etnikai szolidaritás (a tisztikar szerb többségének növekvő nacionalista érzelmei). Ezek együtt – s nem pusztán a tisztikar etnikai összetétele – vezettek el oda, hogy a JNA végül, szembesülve azzal, hogy az (egész) állam és a szocializmus megvédésének együttes célja lehetetlen, Milošević mellett kötött ki (Cohen *Broken Bonds*, 183; Bieber: *The Role of the YPA*, 301-302, 324-325).

⁴⁶⁹Veljko Kadijević (1925-2014), magát jugoszláv nemzetiségűnek valló (dalmáciai szerb-horvát családból származó) tábornok, 1988-92-ben honvédelmi miniszter, az államelnökség működésképtelensége miatt az 1991-es háború idején de facto a JNA főparancsnoka. 2001-től a haláláig Moszkvában élt.

csapatokat fognak behívni, hogy összetűzésbe rántsanak bennünket Európával. Az oroszok még azt is elvetették, hogy fegyvereket adjanak el nekünk, pedig tartoznak majdnem három milliárd dollárral.”⁴⁷⁰

Már júliusban több összecsapásra került sor egyes dalmáciai, szlavóniai és krajina-i helyszíneken a JNA és a Horvát Nemzeti Gárda (ZNG) egységei között, ismétlődő harcok folytak a Zágráb-Belgrád autópálya ellenőrzésért, augusztus végére pedig teljesen szerb ellenőrzés alá került Baranya és bezárult a vukovári ostromgyűrű. A horvát erők szeptember 14-én blokádnak alá vették a laktanyákat, amire válaszul a JNA fokozta akcióit és a szabadcsapatok segítségével megszállta Horvátország közel egyharmadát.⁴⁷¹ A megszállt területekről a nem-szerb lakosság zöme elmenekült vagy elűzték őket (az etnikai tisztogatások nem Boszniában kezdődtek⁴⁷², bár később ott brutálisabb és tömegesebb formát öltöttek). Ugyanakkor a többi horvát területről oda menekült a fizikai fenyegetéseknek (gyilkosságok) és az ún. csendes etnikai tisztogatásnak (munkahelyi diszkrimináció, kilakoltatás, morális terror) kitett szerbek egy része.⁴⁷³ A szerb erők Maslenicánál kijutottak a tengerig, a flotta pedig a dalmát kikötőket vonta blokádnak alá, így gyakorlatilag elszigetelték a központi horvát területektől Dalmáciát, s Pakrac-Verőce irányában a magyar határ felé előre nyomulva csaknem elvágták Szlavóniát (de a horvátok

⁴⁷⁰Jović: *Poslednji dani SFRJ*, 366-367. Még érzékletesebb Jovan Divjak hasonlata. A boszniai kormányhadsereg szerb nemzetiségű tábornokától egy 1996. szeptemberi crikvenicai kerekasztal-beszélgetésen hallhattuk, hogy a JNA kezdetben nem volt több működésképtelen hardvernél, s valójában csak akkor aktivizálódott, amikor „feltöltötték a szoftvert” – azaz a JNA elfogadta Milošević politikai programját. Így 1991 nyarán-koraőszén elfoglalta Horvátország egyharmadát, majd 1992 tavaszán-nyarán (már a JNA-ból lett VRS-ként) Bosznia-Hercegovina kétharmadát. A hasonlat jól mutatja, hogy egy soknemzetiségű hadsereg a belső etnikai konfliktusokban szinte használhatatlan; ezért „kellett” 1991-92-ben de facto három szerb hadsereggé alakítani. Kadijević *Vojska bez države* c. memoárja ugyan azt sugallja, hogy ő kezdettől a „Jugoszláviában maradni akaró népek megvédését” akarta, magam azonban egyetértek azokkal a véleményekkel, miszerint ez csak az 1992 januárjában Milošević által leváltott Kadijević utólagos önigaló magyarázkodása (Tašić: *Kako sam branio Antu Markovića*. 164).

⁴⁷¹Az 1991-es horvátországi hadieseményeket lásd *Balkan Battlegrounds I*, 89-105. A laktanya-blokádot a JNA megbénítása céljából Špegelj hadügyminiszter már 1990 végétől többször javasolta Tuđmannak, aki azonban azt akkor irreálisnak és a külföld szemében provokációként hatónak tartotta. Ezek a stratégiai viták 1991 nyaráig végigkísérték a horvát vezetésnek a katonai előkészületekről folyó tevékenységét (uo, 87). Zágráb a JNA szlovéniai hadmozdulatait sem szabotálta, amit a szlovének zokon is vettek – s ami később Zágrábot sem akadályozta abban, hogy hasonló módon kritizálja szarajevói kormányzat passzivitását a JNA horvátországi hadjárata kapcsán.

⁴⁷²Calic szerint az elfoglalt területeken a háború előtt 350 ezer horvát élt (a különböző régiókban 20-50% közötti arányt alkotva), akik közül csak 18 ezren maradtak az otthonukban. Másfelől csak 1991 októberéig 80 ezer szerb menekült át Szerbiába (Čalić: *Etničko i čišćenje i ratni zločini 1991-1995*. In: Ingraó–Emmert: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, 117-150, str. 123).

⁴⁷³A „csendes” etnikai tisztogatáshoz nyílt háború sem kellett. A vajdasági horvátok egy része például emiatt hagyta el a tartományt.

november-decemberben visszafoglalták az érintett nyugat-szlavóniai területek jelentős részét). Ugyanakkor az erőátcsoportosítás jegyében, s hogy a horvátok által blokád alá vett laktanyákból kivonja a katonáit és az eszközeit (ez utóbbi nem mindig sikerült), a JNA fokozatosan kivonult Horvátország többi részéből és a megszállt területeken vonta össze csapatait.

Ilyenformán katonai értelemben októberre gyakorlatilag létrejött „Szerboszlávia”, a nagyszerb-Jugoszlávia – Bosznia kiválása akkor még nem volt befejezett tény, illetve éppen a horvátországi háború adta az egyik végső lökést az elszakadásához –, s Belgrád napirendre vehette a politikai elismertetés előkészítését. Erre annál inkább szükség volt, mert Belgrádban tudták, hogy az idő nem nekik dolgozik, sem külpolitikailag (Horvátország várható elismerése miatt), sem katonailag (mert a JNA-mobilizáció kudarca és a horvát mozgósítás sikere az erőviszonyok megfordulásával fenyegetett).⁴⁷⁴ Ennek jegyében november 9-én az ún csonka-elnökség, azaz a jugoszláv államfői testület önmagát legitimnek tekintő szerb-montenegrói blokkja a helyzet befagyasztása érdekében az ENSZ-csapatok bevonulását kérte. Erről hamarosan megkezdődtek a tárgyalások, mert Horvátország is a nemzetközi segítségben reménykedett.

Belgrád emellett „államjogilag is tiszta” helyzetet teremteni azzal, hogy – még azelőtt, hogy bekövetkezne az új kisebbségpolitikát ígérő⁴⁷⁵ Horvátország elismerése – december 19-én a három (krajina, nyugat- és kelet-szlavóniai) „szerb autonóm körzetet” összevonva Milan Babić elnökletével kikiáltották a „Krajina Szerb Köztársaságot” (Republika Srpska Krajina, RSK). A knini miniállam mintegy 15 ezer km² területre terjedt ki (Horvátország kb. 26-27%-a), egy 1993-a becslés szerint 433 ezer lakossal, akiknek a zöme szerb volt.⁴⁷⁶ A létszám hozzávetőleg megfelelt a háború előttinek, de a kölcsönös menekülések miatt drasztikus arányváltozással. A háború előtt 260 ezer szerb élt ezen a területeken, ami a horvátországi szerbség létszámának kb. 45 %-a. A zágrábi ellenőrzés alatti országrészben azonban 1991 végére legfeljebb 150 ezer szerb maradt, a többiek Krajinába (majd ha tudtak, onnan tovább) menekültek, a helyi horvátság pedig az ellenkező

⁴⁷⁴Sell: *Milošević*, 153.

⁴⁷⁵A nyugati elismerés érdekében Horvátország 1991. december 4-én új kisebbségi törvényt fogadott el, majd – a törvény nemzetközi elvárásra megtett 1992. májusi kiegészítésével – területi autonómiát ígért a háború előtt is szerb többségű knini és glinai körzeteknek. Ezt a törvényt az 1995. augusztusi katonai győzelem után eltörölték. Az új szabályozás a területi autonómiát már nem, de a kulturális önkormányzathoz és a kedvezményes parlamenti képviselői jogot megadta.

⁴⁷⁶Barić: *The Rise and Fall of the RSK*, 93.

irányba.⁴⁷⁷

Sor került egy másik szecessziós kísérletre is: Cavtatban már korábban, november 24-én kikiáltották a „Dubrovniki Köztársaságot.” Ez nem volt az RSK része (sőt a podgoricai vezetők akkori harcias nyilatkozataiból arra következtethetünk, hogy Montenegró vetett rá szemet⁴⁷⁸). Tényleges nem is konstituálódott, mivel a térség végig hadműveleti terület maradt, majd a JNA 1992. májusi kivonulásával eltűnt.

A Krajina „felszabadítása” nem jelentette a harcok végét, sem azt, Belgrád teljesen elérte volna céljait. Dalmáciát és részben Szlavóniát elszigetelték, a Krajinai Szerb Köztársaságot kikiáltották, de számos ellenálló góc volt még: mindenekelőtt a háború legnagyobb ütközetének helyszínt adó és csak három hónap után, november 18-án bevett Vukovár, továbbá Eszék és a dubrovniki partvidék. E területek védelmének a horvátok számára diplomáciailag nagy haszna volt, mert főképp Vukovár ostroma és Dubrovnik lövetése hangolta át a nyugati közvéleményt, de katonai szempontból sem volt jelentéktelen, mivel időt adott a hadsereg-építésre, az addigi szervezetlen ellenállásból a szisztematikus védekezésre való áttérésre. A vukovári harcok elhúzódását részben az magyarázza, hogy a városok ellen az emberhiánnyal küszködő JNA nem tudott nyílt ostromot indítani, hanem inkább heteken-hónapokon át blokád alatt tartva és ágyúzva próbálta meg azokat kimeríteni. Ez a mozzanat egyébként magyarázatot ad arra is, hogy miért nem tudta a JNA Horvátországot egyszerűen lerohanni (túl azon, hogy egy idő után ez már nem is volt cél). Hiába volt ugyanis az eredeti JNA a létszáma és a technikai felszereltsége alapján Európa „legnagyobb kishadserege” (azaz a Szovjetunió és a középhatalmak hadseregei után a legnagyobb fegyveres erő), ezúttal sem tudta a teljes potenciálját bevetni. A paramilitáris egységekkel önmagának inkább gondot okozó, mintsem segítséget biztosító, széles népi ellenállással szembekerülő JNA erőinek legfeljebb egyharmadát tudta bevetni. Ennek oka egyrészt a létszámhiány volt, másrészt a katonai szervezeti és parancsnoklási rendnek a politikai káosz miatti szétesése, harmadrészt hogy a haderő egy részét eleve Boszniában és Koszovón kellett tartani.

Zágráb a JNA-hadjáratra azzal reagált, hogy megkísérelte a válságot internacionalizálni és az össznépi ellenállást megszervezni. Bonn támogatásra számítva a horvát kormány a „morális fölényben lévő áldozat” státuszával taktikázott és az volt a célja,

⁴⁷⁷Hayden: *From Yugoslavia to the Western Balkans*, 16.

⁴⁷⁸Bjelajac-Žunec: *Rat u Hrvatskoj*, 247-248.

hogy Horvátország szuverenitását a régi belső határokkal együtt nemzetközileg elismertesse, majd mint agressziótól védekező szuverén állam nemzetközi segítséget kapjon (Mesić memoárja szerint Zágráb augusztus 24-én kapott először olyan egyértelmű jelzést a német kormánytól, hogy küszöbön áll Horvátország elismerése, s röviddel később Baker amerikai külügyminiszter is – elismerést még nem említve – az agressziónak kitett Horvátország önvédelmi jogairól beszélt⁴⁷⁹). A belső ellenállás megszervezése céljából minden erőforrást a katonai védekezésre fordítottak és augusztus 3-án nagykoalíciós – de a szélsőjobboldali Jogpártot (HSP) nélkülöző – kormányt alakítottak.

A kezdeti katonai körülmények a horvátok szempontjából igen rosszak voltak. Győzelemre nem volt esélyük, ezért a nagy centrumok védelmére és az ország szétszakításának a megakadályozására koncentráltak, illetve a partizántaktikát részesítették előnyben. A hadsereg (HV) létrehozásában a rendőrségre, a területvédelem maradványaira, a JNA-ból átállókra – köztük volt Anton Tus tábornok, a HV első vezérkari főnöke, 1991 májusáig a JNA-légierő parancsnoka – és főképp a már újonnan, a HDZ-kormány által felállított Nemzeti Gárdára támaszkodtak, de állandó fegyverhiánnyal küzdöttek. A katonák számával és harci moráljával nem volt gond, Tus állítása szerint 1992 elejére el is érték a 200 ezres létszámot.⁴⁸⁰ Éppen ellentétes volt tehát a helyzetük a JNA-val, amely a mozgósítások ellenére állandó emberhiánnyal küszködött. A fegyvereket a horvátok részben külföldről szerezték be, illegálisan – hiszen még el nem ismert állam voltak és a fegyverembargó őket is sújtotta⁴⁸¹ – és a diaszpóra által finanszírozottan. Ezenkívül a laktanya-blokád során a JNA-tól zsákmányoltak, s részben maguk is gyártottak fegyvereket, persze így sem ellensúlyozhatták a JNA technikai fölényét. Egy növekvő létszámú, harcra kész és a civil lakosság által támogatott, de hiányos fegyverzetű és részben képzetlen katonaság védekezett tehát a JNA-val és a szerb félkatonai erőkkel szemben. A HV és a belügyi erők mellett harcolt még egy külön pártmilícia is, a Dobroslav Paraga vezette Jogpárt (HSP) fegyveres gárdája, a Horvát Védelmi Erők (HOS). Az ő viszonyuk igen

⁴⁷⁹Mesić: *Kako je srušena Jugoslavija*, XIV.

⁴⁸⁰*Balkan Battlegrunds I*, 96. Ivo Goldstein szintén 200 ezerre teszi a horvát fegyveres erők akkori létszámát, hozzátéve, hogy ez nem is tartalmazza a 35 ezres rendőrségi állományt (*Croatia. A History*. London, 1999, Hurst Co., 234.).

⁴⁸¹Az ENSZ BT szeptember 25-i 713. sz. határozata ([http://undocs.org/S/RES/713\(1991\)](http://undocs.org/S/RES/713(1991)), letöltve 2017. 09. 23.) fegyverembargót rendelt el egész Jugoszlávia ellen. Bár az elvi szándék méltányolható volt – a válságot enyhíteni kell, nem fegyverbevitellel eszkalálni –, a határozat gyakorlatilag befagyasztotta a szerb fegyveres erők technikai fölényét, ezért később sok kritika érte. Noel Malcolm szerint például ez volt a nemzetközi közösség első nagy hibája a délszláv válság kezelése során (*Bosnia*, 248).

kritikus volt a Tuđman-kormányzathoz, részben ideológiai okokból – a Jogpárt nyíltan vállalta az usztasa tradíciót –, részben mert naivnak és erélytelennek tartották a kormány védelmi politikáját.⁴⁸²

Időközben a háború nemzetközi percepciója megváltozott, mégpedig a horvátok számára előnyösen. A Carrington-vezette hágai konferencia eredménytelenségével elbukott Jugoszlávia megmentésének, vagy legalább szabályozott felszámolásának utolsó esélye.⁴⁸³ Az Európai Közösség pedig elfogadta Bonn álláspontját és december 15-16-i külügyminiszeri értekezletén kimondta, hogy elismeri azokat a köztársaságokat „amelyek azt kívánják” és megfelelnek az EK kritériumainak (függetlenségi népszavazás, a kisebbségi jogok biztosítása). Noha az ún. Badinter-bizottság az EK-kritériumok alapján csak Szlovéniát és Macedóniát tartotta érettnak a függetlenségre, az EK-államok Szlovénia mellett Horvátországot is elismerték 1992. január 15-én (az NSZK már december 23-án, bár hivatalosan csak január 15-i hatállyal).⁴⁸⁴

A német elismerési politika

A jugoszláv dezintegráció szakirodalmában az egyik legnagyobb vitakérdés a német elismerési politika értékelése. Számos szerző a nagyhatalmi önzést és a szeparatizmus támogatását veti az NSZK szemére, s ezért a felbomlás és a háborús eszkaláció egyik

⁴⁸²A Jogpárt különösen élesen elítélte, hogy Tuđman úgymond „feláldozta Vukovárt”, vagyis – a később is felmerült vádak szerint – tudatosan magára hagyta azért, hogy a szerb agresszió látványos példájaként felmutatva megszerezhesse a nemzetközi közvélemény szimpátiáját. A HSP-ről és a HOS-tól lásd Bennett: *Jugoszlavia's Bloody Collapse*, 170-171. Silber-Little: *Jugoszlávia halála*, 251.

⁴⁸³A hágai konferenciát részletesebben „A Nyugat és Milošević” c. fejezetben tárgyaljuk.

⁴⁸⁴Az Európai Közösség Külügyminiszeri Tanácsa még augusztus 27-én határozott egy döntőbizottság felállításáról. A francia alkotmánybíróság elnöke, Robert Badinter által vezetett testület végül nem döntéshozó, hanem véleményező bizottságként működött: az általános alkotmány- és nemzetközi jogi normák alapján szakvéleményeket fogalmazott meg, amelyek az EK állásfoglalásaiban gyakran szerepeltek hivatkozásként, a politikai döntések jogi indoklásaként (nemcsak jugoszláv vonatkozásban, hanem a szovjet államutódlás tekintetében is). A bizottság csak Szlovéniát és Macedóniát tartotta érettnak az elismerésre, Horvátországot pedig csak akkor, ha eleget tesz bizonyos demokratikus és kisebbségvédelmi kritériumoknak (ezt akarta bizonyítani Zágráb a december 4-i új kisebbségi törvénnyel). Görögország azonban történelmi okokra és saját azonos nevű tartományára hivatkozva tiltakozott egy Macedónia nevű állam elismerése ellen, az NSZK pedig keresztül vitte a számára fontos Horvátország elismertetését (világossá téve, hogy az új kisebbségi törvény felemássága ellenére és EK-konszenzus nélkül is kész ezt megtenni). Bosznia-Hercegovina és Koszovó is kérték a függetlenségük elismerését, de az előbbi kérést a köztársaság belső viszonyainak rendezetlensége és a népszavazás hiánya miatt utasította el a Badinter-bizottság, az utóbbit pedig azért, mert Koszovónak tartományként nem volt elszakadási joga.

legfőbb felelőssévé teszi. Ezt az álláspontot vallják a nagyhatalmi beavatkozások paradigmájához sorolható szerzők (Susan Woodward, Raju Thomas, David Gibbs; az ő véleményüket lásd később), de több más szerző szintén, ha nem is ilyen erős megfogalmazásban, Szlovéniának és Horvátországnak az NSZK általi korai és egyoldalú – vagyis az általános rendezést megelőző, ezért Boszniát a háborúnak kiszolgáltató – elismerését tekinti a válságot eszkaláló okok egyikének. Ez a véleménye a Silber-Little és a Burg-Shoup szerzőpárosnak⁴⁸⁵, Beverly Crawfordnak⁴⁸⁶, Branislav Radeljićnek⁴⁸⁷, így látta az első EK-közvetítő, Lord Carrington és több amerikai politikus⁴⁸⁸, hasonló álláspontot fejtett ki Alex Dragnich. Az ő téziseivel különösen jól reprezentálhatjuk ezt a felfogást. Dragnich szerint Németország (valamint Ausztria, majd az NSZK agresszív nyomására az egész Európai Közösség) elsiette a szlovén és horvát függetlenség elismerését. Még az érdemi tárgyalások lezárulása előtt tette ezt – így a két köztársaság, maga mögött tudva a németeket, elvesztette érdekeltségét a kompromisszumban –, továbbá

⁴⁸⁵Silber-Little: *Jugoszlávia halála*, 267-269; Steven L. Burg – Paul S. Shoup: *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. Armonk, 1999, M. E. Sharpe, p. 97-98.

⁴⁸⁶Beverly Crawford „Explaining Defection from International Cooperation: Germany’s Unilateral Recognition of Croatia” c. tanulmányát (World Politics, 48, 4 /1996/) idézi Ramet: *Thinking about Yugoslavia*, 8.

⁴⁸⁷„A Szlovénia és még inkább a Horvátország elismeréséről szóló határozat azt jelentette, hogy a háborút átvitték Bosznia-Hercegovinába.” Radeljić: *Europe and the Post-Yugoslav Space: From Intervention to Integration*, 2.

⁴⁸⁸Zimmermann szerint az általános rendezés nélküli horvát függetlenség elismerése lehetetlen helyzetbe hozta Sarajevót (*A jugoszláv válság politikuskai*, 19). Carrington szerint a hágai Jugoszlávia-konferencia sikertelenségét lényegében a bonni politika-váltás okozta (Silber-Little: *Jugoszlávia halála*, 267-269). Holbrooke velük egyetértve szintén azt írta, hogy a korai német elismerés a boszniai háborúban kulmináló láncreakcióhoz vezetett, de elveti, hogy a háborús eszkalációért kizárólag a németekre hárítsák a felelősséget: „Németország hónapokon át nyomást gyakorolt az Európa Közösségre és az Egyesült Államokra azért, hogy ismerjék el Horvátországot. Vance és Carrington határozottan ellenezte a német álláspontot. Később mindketten azt mondták nekem, hogy a legerősebb érvekkel figyelmeztették a régi barátjukat és kollégájukat, Hans Dietrich Genscher német külügyminisztert arra, hogy Horvátország elismerése olyan láncreakcióhoz vezethet, amely egy boszniai háborúban fog kulminálódni. Ők valóban jól érezték, hogy Bosznia a horvát példa követésére kényszerül, deklarálja a függetlenséget, és megjósolták, hogy ebben az esetben Bosznia jelentős szerb kisebbsége fellázad az ellen, hogy egy muszlim-dominanciájú államban éljen. Ahogy egy jugoszláv később megjegyezte, akkoriban mindegyik etnikai csoport úgy gondolkodott, hogy 'Miért kellene nekem kisebbségnek lennem a te államodban, ha te is lehetsz kisebbségi az enyémben?' A háború elkerülhetetlenné vált. Genscher, Európa senior külügyminisztere azonban ignorálta a régi barátai figyelmeztetését. /.../ Mindazonáltal ez egy összetett kérdés. Magam is úgy hiszem, hogy a német döntés hiba volt. Másfelől viszont a külhatalmak sok egyéb 1991-es lépése még hibásabbnak bizonyult. Összességében a német döntés valószínűleg siettetette a boszniai háború kitörését, de a konfliktus egyébként is bekövetkezett volna, amikor egyértelművé vált, hogy a Nyugat nem fog beavatkozni.” Holbrooke: *To End a War*, 31-32. A Holbrooke által „egy jugoszlávától” idézett mondat Vladimir Gligorov közgazdásztól, Kiro Gligorov macedón elnök fiától származik, s olyan frappáns kifejezése az akkori „nemzetpolitikai attitűdnek”, hogy mások is hivatkozzák, például Dana H. Allin (*NATO's Balkan Interventions*. Adelphy Paper 347 /IISS, 2002/, p. 11.) és D. Jović (*Jugoslavija*, 66).

inkonzisztens politikát folytatott, mert nem egyenlő mércével viszonyult a különböző elszakadási törekvésekhez.⁴⁸⁹

Ezzel szemben Richard Caplan szerint az egyoldalú és korai német elismerés mítosz. Németország – bár valóban az első nagyhatalom volt, amely a szlovén és horvát függetlenség támogatója lett – 1991. júniusáig maga is a jugoszláv integritás talaján állt és csak a harcok kitörésekor váltott hangot, megfőkezendő a szerb/jugoszláv agressziót.⁴⁹⁰ Michael Libal lényegében azonos állásponton van⁴⁹¹, csakúgy mint a Lukic-Lynch szerzőpáros és Josip Glaurdic, akik inkább a merev brit-francia-amerikai politikát okolják, minthogy az bátorítólag hatott Miloševićre.⁴⁹² Daniele Conversi szintén védelmezi a német elismerési politikát. Szerinte az NSZK elleni kritika megalapozatlan, s az valójában a sok tényezőtől – szerb propagandából, második világháborús emlékekből, a német egyesülés és balkáni befolyás iránti brit-francia fenntartásokból, a saját kudarcára bűnbakot kereső Carrington vádjából – összeállt germano-fóbiának volt a terméke. A német elismerés Conversi szerint inkább a kormányra nehezedő belpolitikai nyomás következménye volt, valamint – a szociáldemokraták és zöldek által is támogatott – emberi-jogi elkötelezettség⁴⁹³, semmint a német terjeszkedés jele, s nem hogy negatív hatása lett volna a válságra, hanem segített megfőkezni a Horvátország elleni szerb agressziót. A háború Boszniára való áttérése sem a német elismerési politika következménye volt, hanem abból fakadt, hogy a szerbeket felbátorította a boszniai szuverenitás túlságosan gyenge nyugati támogatottsága.⁴⁹⁴ Sabrina Ramet Norbert Both nyomán kiemeli, hogy az

⁴⁸⁹Alex Dragnich: *Serbs and Croats: The Struggle in Yugoslavia*. San Diego–London–New York, 1992, Harcourt Brace & Co., pp. 189-190.

⁴⁹⁰Richard Caplan: *Europe and the Recognition of New States in Yugoslavia*. Cambridge University Press, 2005, p. 18.

⁴⁹¹Libal „Limits of Persuasion: Germany and the Yugoslav Crisis 1991-1992” c. könyvét (Westport–London, 1997, Praeger) idézi Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane*, 156. Michael Libal akkor a német külügyminisztérium délkelet-európai osztályának vezetője volt.

⁴⁹²Lukic-Lynch: *Europe from the Balkans to the Urals*, 271-273; Glaurdic: *The Hour of Europe*, 59, 124-125, 253-254. A brit politika iránt ha lehet, még kritikusabb Brendan Simms, aki a boszniai beavatkozási tervekkel való londoni szembe szegülést szégyenteljesnek nevezi és az 1930-as évek végének chamberlain-i appeasement-politikájával állítja párba (*Unfinest Hour: Britain and the Destruction of Bosnia*. London, 2001, Penguin Books).

⁴⁹³Ebben egyetért Conversivel Norbert Both, aki szerint az NSZK már 1990 végétől elkezdett arra az álláspontra helyezkedni, hogy a jugoszláv integritás nem lehet mindenek felett álló prioritás, s csak akkor támogatható, ha össze-egyeztethető a demokráciával és az emberi-jogi normákkal. Ramet: *Thinking about Yugoslavia*, 9. (Norbert Both „From Indifference to Entrapment: The Netherlands and the Yugoslav Crisis 1990–1995” /Amsterdam University Press, 2000/ c. könyve 90-91. oldala alapján).

⁴⁹⁴Conversi „German-Bashing and the Breakup of Yugoslavia” c. tanulmányát (Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European, and Central Asian Studies, No. 16) ismerteti Ramet: *Thinking about*

elismerés nem is annyira német állami, mint inkább kereszténydemokrata pártkezdeményezés volt: a német, olasz, benelux és görög kereszténydemokrata pártok 1991. november 26-i állásfoglalása szerint karácsonyig el kell ismerni a szlovén és horvát függetlenséget.⁴⁹⁵

Louis Sell és Matjaž Klemenčič álláspontjai véleményem szerint a legkiegyensúlyozottabbak közé tartoznak. Sell szerint a nagyhatalmak, így az NSZK sem játszottak főszerepet – eltérően a balkáni történelem megszokott mintázatától – a válság felkeltésében, de a válságkezelés során mindannyian, így az NSZK is követtek el hibákat, köztük súlyos, koncepcionális tévedéseket. Maga Sell ilyen (de nem csak az NSZK rovására írható) hibát lát abban, hogy nem egyformán viszonyultak a jugoszláviai népek önrendelkezési követeléseivel. Ugyanis a fennálló tagköztársasági határok nemzetközivé tételéhez való ragaszkodással a szerbektől és az albánoktól megtagadták azt – a független nemzetállamot –, amit a többi nép esetében készek voltak elismerni.⁴⁹⁶

Klemenčič szerint, aki lényegében a többséginek mondható álláspontot fogalmazta meg, Németország valóban szimpatizált a szlovén és horvát törekvésekkel, de aktívan nem segítette elő az elszakadásukat.⁴⁹⁷ A háború kitörésével és a szlovén elszakadás Szerbia általi de facto elismerésével (a JNA kivonásáról szóló július 18-i államelnökségi döntés) azonban a helyzet megváltozott. Addig az NSZK inkább csak példát és közvetett inspirációt adott (a két német állam 1990. októberi egyesülése mint a demokratikus önrendelkezés aktusa, az állami integritás megőrzésének elvárása mellett a demokratikus átalakulás

Yugoslavia, 91-92.

⁴⁹⁵Ramet: *Thinking about Yugoslavia*, 10. (Both „From Indifference to Entrapment” c. könyve 131. oldala alapján). Branislav Radeljić – aki kritikusabb a német politika iránt az előző szerzőknél – szintén felhívja a figyelmet a nem-állami szereplők nyomásgyakorlására, bemutatva a diaszpóra, a média és a Vatikán lobbizását, az EK-külpolitikára gyakorolt hatását (Branislav Radeljić: *Europe and the Collapse of Yugoslavia: The Role of Non-State Actors and European Diplomacy*. London – New York, 2012, I. B. Tauris /IV-VI. fejezet/).

⁴⁹⁶Sell: *Milošević*, 4, 6-7. Sell – és a szerb vonatkozásban hozzá hasonló állásponton levő Dragnich – állítása a szerbek és albánok diszkriminálásáról alapján véve elfogadható, minthogy az etnikai és a közigazgatási határok diszkrpanciája valóban az ő esetükben volt a legnagyobb (az albánok apropóján meg kell jegyeznünk, hogy Sell könyve 2008 előtti). A határok változatlanul hagyása azonban minden olyan népcsoportot sújtott, amelyeknél ez a diszkrpancia fennállt. Ezért nem ismerték el a boszniai horvát szakadár-állam, Hercegbosznia függetlenségét sem. Owen memoárja szerint egyébként Hollandia 1991 júliusában javasolta EK-partnereinek a határmódosítások megfontolását, de eredménytelenül (*Balkan Odyssey*, 31-33). Abban viszont igazat adhatunk Sellnek, hogy a méltányolható szerb szempontok iránt is egyre nőtt a nyugati rigiditás – amelynek azonban Sell szerint az egyik fő oka az volt, hogy Milošević agresszív módszerei diszkreditálták azokat.

⁴⁹⁷Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane*, 156.

szükségességének hangoztatása⁴⁹⁸), attól kezdve viszont már aktívan is támogatta a két köztársaság szecesszióját. Ezzel valóban csökkentette a szlovének és horvátok tárgyalási és kompromisszum-készséget, de hosszabb távon a reális helyzethez igazodott.

A bonni politika-váltásban nyilván szerepet játszott a németek történelmi emlékezete, a szlovén-horvát fél iránti nagyobb szimpátiája (éppen ellentétesen, mint a többi nagyhatalom kezdetben szerbofil érzelmi reakciói és reflexei), a térség magukhoz kötésének szándéka (de ennek jelentőségét sem kell eltúloznunk, mert gazdaságilag Jugoszlávia eleve az NSZK-tól függött⁴⁹⁹), valamint az EK-n belüli és a globális nagyhatalmi versengés (a „gazdasági óriás – politikai törpe” szerepből kitörni akaró és az egyesüléssel új önbizalmat szerző Németország jelezni akarta nagyhatalmi és nyugat-európai partnereinek erejét és új szerepfelfogását anélkül, hogy a velük való szakítást kockáztatnia kellett volna⁵⁰⁰). A bonni politika-váltás legfontosabb motívumának azonban magam is azt tartom, hogy Bonn úgy látta: a jugoszláv állam bomlási folyamata 1991 nyarán eljutott a visszafordíthatatlanságig, a nemzetközi közösségnek pedig az elismerés nélkül (azaz

⁴⁹⁸Ez a párhuzamosság – amely egyébként minden nyugati megnyilatkozást szükségszerűen jellemzett – valóban különböző olvasatokra adott lehetőséget mind a nyugati, mind a délszláv szereplők számára, különösen 1991. június végétől. Attól kezdve ugyanis az NSZK gyakorlatilag azt hangoztatta, hogy csak a békés és demokratikus Jugoszlávia érdemes a megőrzésre, a többi nyugati hatalom viszont a káosztól és (a Szovjetunió miatt) a precedenstől tartva még hónapokig az állami integritás megőrzését helyezte előtérbe. A délszláv politikai színtér szecesszionista szereplői pedig megéreztek, hogy az NSZK megnyerhető (sőt elsőként nyerhető meg) a függetlenség támogatására, ha azt Szlovénia és Horvátország az önrendelkezés, a rendszerváltás és az agresszióknak kitett áldozat érvrendszerébe ágyazza.

⁴⁹⁹Calic szerint (German perspectives. In: Alex Danchev – Thomas Halverson (eds.): *International perspectives on the Yugoslav Conflict*. London, 1996, Palgrave – Macmillan, 52-75., p. 57.) 1990-ben a jugoszláv export 16, az import 18 %-a volt NSZK-relációjú, s ehhez járult még a 700 ezer vendégmunkás, illetve az évi kétmilliós nyugatnémet turizmus jelentette kapcsolat. Másfelől viszont a jugoszláv reláció súlya az NSZK külgazdasági kapcsolataiban csekély volt. Az NSZK-nak tehát nem kellett a német gazdasági befolyás kiterjesztése érdekében feldarabolnia Jugoszláviát. Ugyanakkor Calic felhívja a figyelmet a francia-angolszász, illetve a német nemzetfelfogás különbségének a szerepére (uo, 58), miáltal a németek előbb váltak fogékonnyá a keleti típusú (nem állam-, hanem kultúr-nemzeti úton konstituálódott) nemzetek önrendelkezési törekvéseire. Az eltérő nemzetfelfogásra Vojin Dimitrijević is utal, hozzátéve, hogy ez kikövezte az utat a „jó” (demokratikus, önrendelkezési) és a „rossz” (a szerbekkel összekapcsolt premodern, sovíniszta) nacionalizmusok német megkülönböztetéséhez, amihez még hozzájárult a németországi horvát jobboldali emigráció és a befolyásos *Frankfurter Allgemeine Zeitung* elfogultsága (Dimitrijević: *The International Community and the Yugoslav Crisis*, 645.; azonban félreérthetőséget elkerülendő hozzá kell tennünk, hogy Dimitrijević nem tagadja a szerb politika felelősségét a negatív szerb image kialakulásában).

⁵⁰⁰Bonn számolhatott azzal, hogy önmagában Jugoszlávia miatt Párizs vagy London nem fogja kockára tenni a maastrichti folyamatot, az EK-EU átalakulást. De nem akarta kockára tenni maga sem, ezért az elismertetés után – különösen hogy 1992 májusában Klaus Kinkel váltotta Hans-Dietrich Genschert a külügyminiszteri poszton – kevésbé konfrontatív politikát folytatott. Partnerei azért törlesztettek: 1992 tavaszán az amerikai-brit-francia trió kiszorította Bonnt a délszláv válsággal kapcsolatos nyugati politika diktálójának szerepköréből. Az NSZK csak 1994-ben nyerte vissza az „egyenjóságát”, amikor bevonták az ún. Nemzetközi Összekötő Csoportba.

ameddig a konfliktus csak belügy) nincsenek hatékony eszközei a háborús eszkaláció megfékezésére. Ez az álláspont hosszabb távon helytállónak bizonyult, 1991-ben azonban valóban csökkentette annak esélyét, hogy (a nyáron még nem irreális) általános rendezést megcélzó hágai konferencia sikerre vezessen.

A német elismerési politika megítélésével szorosan összefügg a háború jellegéről folyó vita. A német politikát helyeslők – és általában a nagyszerb agresszió paradigmájának hívei – a horvátországi (és a boszniai) háborút Szerbia területszerző agressziójaként írják le (vagy a szerb politikai agresszivitás számlájára írják, mint a koszovói harcokat). Megítélésük szerint, még ha vitathatók voltak is a horvát vagy a bosnyák kormányzat egyes lépései, a háborút nem ezek okozták; továbbá a szerbiai politikai, pénzügyi, titkosszolgálati, katonai-logisztikai háttér nélkül a horvátországi és boszniai szerb fegyveres erők igen gyorsan összeomlottak volna. Szerbiát tehát nem a nyugati szerb közösségek védelme foglalkoztatta, hanem csak eszközül használta őket – úgy, ahogy 1938-ban a náci Németország Csehszlovákia ellen a szudétánemeteket.⁵⁰¹

Ezzel szemben az NSZK-t kritizálók – és általában a nagyhatalmi beavatkozások paradigmájának hívei, s persze a szerb nemzeti narratíva⁵⁰² – polgárháborúról írnak, egyfelől arra hivatkozva, hogy az elismerések előtt egyetlen államon (Jugoszlávián) belüli harcokról volt szó, másfelől arra, hogy később Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában is alapvetően az adott államok polgárai álltak szemben egymással, s többkevesebb mértékben mindegyik félnek voltak legitim érdekei. Szerbia ugyan ott állt szerbek mögött, de ahogy Milošević és Karadžić konfliktusa megmutatta, nem tudta bábként rángatni őket; továbbá a boszniai horvátok mögött ugyanúgy ott állt Horvátország. Az ő álláspontjuk szerint valójában a NATO-beavatkozások – különösen az 1999-es Szerbia elleni légiháború – minősülnek agressziónak, mert sem önvédelemnek, sem az ENSZ BT felhatalmazásával végrehajtott beavatkozásnak nem nevezhetők.⁵⁰³

⁵⁰¹Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 243; James Gow: *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War*. London, 1997, Hurst & Company, p. 83. J. Gow a könyv írásakor a londoni King's College adjunktusa volt, ma pedig professzora (<http://www.kcl.ac.uk/sspp/departments/warstudies/people/professors/gow.aspx>, letöltve 2017. 06. 08.).

⁵⁰²Čedomir Popov szerint Szerbia csak segítette a horvátországi és boszniai nemzettársait abban, hogy megvédjék magukat mint egyenrangú nép, illetve – később a koszovói háborúban – a saját államiségének a megőrzéséért küzdött. Ezzel viszont szembekerült a meghatározó nyugati világhatalmaknak azzal a szándékával, hogy totalitarizálják a világot, s ezért kellett démonizálni (Popov „Velika Srbija – stvarnost i mit” c. munkáját ismerteti Bakić: *Jugoslavija*, 280).

⁵⁰³Részletesebben lásd az 1998-99-es kettős (szerb-albán, szerb-NATO) koszovói háború bemutatásánál.

A kérdésnek komoly aktuálpolitikai tartalma is volt, ami megnehezítette a háborúkat annak tekinteni, amik valójában voltak (vagyis polgárháborús és agressziós elemeket egyaránt tartalmazó hibrid háborúknak⁵⁰⁴). Ugyanis akik beavatkozást követeltek, azok szinte kizárólag Szerbia/JNA/Kis-Jugoszlávia agressziójáról beszéltek, akik pedig ellenezték a beavatkozást, azok polgárháborúról, hogy a többé-kevésbé egyaránt hibáztatható felek közötti semleges közvetítésben jelölhessék meg a nemzetközi közösség feladatát.⁵⁰⁵

A szarajevói tűzszünetről az Oluja-ig

A Jugoszláviáról folytatott tárgyalások centrumába a hágai konferencia kudarca után egy szűkebb kérdéskör, a horvátországi válságnak, mint a legakutabb krízisnek a pacifikálása került. Ezt szolgálta a Vance-terv. 1992. január 3-án Szarajevóban aláírták a tűzszüneti egyezményt, majd a Vance-terv alapján 1992. február 21-én meghozott 743. számú határozatával az ENSZ BT nemzetközi békefenntartó kontingenst (ENSZ-Véderő, UNPROFOR) telepített a válságzónákba a politikai rendezésig tartó átmeneti időszakra.⁵⁰⁶

Az UNPROFOR bevonulása nem jelentette a harcok teljes befejeződését. Egyfajta 1995. augusztusig tartó „se háború se béke” állapot következett be, amelyben gyakran előfordultak kölcsönös incidensek és tűzszünet-sértések, de nagyobb összecsapásokkal csak a horvátok maslenicai és nyugat-szlavóniai akciói jártak. Az előbbi esetben a HV Dalmácia és Nyugat-Hercegovina, illetve a központi horvát területek közötti közúti kapcsolat megteremtése céljából 1993. január 22-27-én visszafoglalta a maslenicai térséget. Az utóbbi esetben pedig a Kelet-Szlavóniába vezető autópálya biztosítása érdekében 1995. május 1-4-én visszaszerezték az 1991 végén még szerb kézen maradt a nyugat-szlavóniai területeket.

1995 augusztusában azonban a HV átfogó támadást indított a Krajainai Szerb Köztársaság ellen. Horvátország erre az időszakra képessé vált arra, hogy a megszállt

⁵⁰⁴Calic a „Mischform aus Bürger- und Aggressionskrieg” formulát használja (*Geschichte Jugoslawiens*, 327).

⁵⁰⁵Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ/zarađene strane*, 173-174.

⁵⁰⁶A Vance-tervet és a horvátországi rendezésre tett politikai erőfeszítéseket „A Nyugat és Milošević” c. fejezetben részletezzük. A vonatkozó BT-határozat: [https://undocs.org/en/S/RES/743\(1992\)](https://undocs.org/en/S/RES/743(1992)), utolsó elérés 2018. 02. 17.

területeket teljesen visszafoglalja. A horvát állam 1990 óta intenzíven fegyverkezett, s a 1991-es háború után erre koncentrált gazdasági potenciálját és a diaszpóra segítségét. 1994 márciusában kiegyezett Szarajevóval, így a boszniai háborútól bizonyos fokig tehermentesült, kaphatott amerikai katonai segítséget (igaz, elvben csak magánúton, nyugalmazott tábornokok MPRI nevű cégén keresztül⁵⁰⁷) és gyakorlatilag szemet hunytak a fegyverimportja fölött.⁵⁰⁸ Létrehozta saját hadiiparát is, így 1995-re felépült egy olyan horvát hadsereg, amely nyugati (krajinai és boszniai) szerb kisállamok haderejével szemben már nagy fölénybe kerülhetett. Politikailag is viszonylag kedvezőek voltak a feltételek a támadásra, mert Zágráb nemzetközi támogatást élvezett (bár az augusztusi katonai akció miatt kapott bizonyos kritikát, a területi integritáshoz való jogát nem tagadták), Knin pedig még Belgrádtól is elszigetelődött.

1995. augusztus 4-én hajnalban, miután egy boszniai közös horvát-bosnyák offenzíva csaknem teljesen elszigetelte Knint hátszágától, a boszniai szerb területektől, a mozgósításokkal 150 ezresre felduzzasztott horvát hadsereg általános támadást indított az alig 40 ezres haderővel rendelkező Krajina ellen (Oluja/Vihar/-hadművelet).⁵⁰⁹ A HV már másnap bevonult Kninbe, s négy nap gyakorlatilag ellenállás nélkül visszafoglalta az RSK teljes törzsterületét. Az elszigetelt és kimerült VSK nem bocsátkozott bele az egyenlőtlen küzdelembe, hanem kaotikusan visszavonult.

Ezzel egyidejűleg megkezdődött a krajinai lakosság exodusa: különböző becslések

⁵⁰⁷A virginiai Military Professional Resources Inc. (MPRI) instruktorai 1994 novemberétől dolgoztak Horvátországban, elsősorban a tisztikar képzésében. Tevékenységüknek nyilván szerepe volt a HV 1995-ös katonai sikereiben, de a szerep mértéke és jellege vitatott. Lehetséges, hogy operatíván is részt vettek a hadműveletek tervezésében (Bjelajac-Žunec: *Rat u Hrvatskoj*, 253). Tim Ripley szerint viszont a MPRI közvetlen jelentősége nem volt nagy, mert az 1995-ös horvát hadisíkek „belső vezérlésűek” voltak, azaz a HV vezetőinek saját katonai és szervezési tapasztalatain alapultak (Tim Ripley: *Operation Deliberate Force. The UN and NATO Campaign in Bosnia 1995*. Lancaster, 1999, Centre for Defence and International Security Studies, p. 82-83).

⁵⁰⁸A fegyverembargót mindenki megsértette, s az ellenőrzéssel elsősorban megbízott Nyugat-Európai Unió nem tudta azt maradéktalanul betartatni. A *Jane's Defence Weekly* 1994. augusztusi becslései szerint 1992. április és 1994. április között Horvátország volt a legnagyobb importőr: 660 millió dollár értékben szerzett be fegyvereket, felerészt az NSZK-tól a volt NDK-s arsenálból. Ugyanebben az időszakban a szerbek (főleg a FÁK-térségből) 476 millió dollár, a bosnyákok pedig (főleg Iránból és az arab államoktól) 162 millió dollár értékben kaptak fegyvereket (*Globus*, 1994. szeptember 9.). Izetbegović memoárja szerint a szarajevói kormány már 1993 közepére többek között 30 ezer puskát, 37 ezer aknát és 46 ezer páncéltörő gránátot szerzett be (Alija Izetbegović: *Sjećanja. Autobiografski zapis*. Szarajevó, 2001, TKD Šahinpašić, str. 118-200. – s ez nyilván csak az Izetbegović által „bevallhatónak” ítélt mennyiség). A fegyverimportról és az afölötti amerikai szemet-hunyásról lásd még „Oružje iransko – šutnja američka” (Iráni fegyverek, amerikai hallgatás), *Dani*, 1999. október 8. (<https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/123/t231a.htm>), valamint Sell: *Milošević*, 215, 224.

⁵⁰⁹Goldstein: *Croatia*, 253. Az Oluja hadieseményeinek részletes összefoglalása: *Balkan Battlegrounds I*, 367-374.

szerint 90-250 ezres menekültáradat indult Bosznia szerb területei, majd onnan tovább Szerbia felé. A menekülthullám kapcsán nemcsak a számok, hanem az okok is vitatottak. Vannak akik horvát etnikai tisztogatást látnak benne, mint Marie-Janine Calic vagy az ICTY Gotovina-vádirata.⁵¹⁰ Mások, így Xavier Bougarel és a vele egyetértő Nikica Barić szerint viszont „etnikai öntisztogatás” történt⁵¹¹, mert a krajina vezetés rendelte el a lakosság evakuálását (ilyen rendeletet Knin augusztus 4-én valóban kiadott és a lakosság sok helyről már a horvát csapatok beérkezése előtt elmenekült). A hágai törvényszéknek a Gotovina-perben hozott, elsőfokon 24 évet kiszabó, másodfokon felmentő ítéletei is tükrözik ezt a kettősséget. Az evakuáció miatt valóban nem állítható, hogy a HV üzte el az egész lakosságot, ez azonban nem cáfolja az Oluja során elkövetett „kisebbségi” bűntetteket, s nem is mentesít azokra. A Horvát Helsinki Bizottság adatai szerint 1995. augusztus-szeptemberében, az Oluja és az azt követő „pacifikálás” során legalább 600 civilt gyilkoltak meg.⁵¹² Az ICTY-nek a Gotovina-perben hozott másodfokú felmentő ítélete sem tagadta, hogy történtek bűncselekmények szerb civilek ellen, hanem „csak” azt mondta ki, hogy nem létezett olyan (az elsőfokú ítéletben felelőssé tett) Tuđman-vezette politikai bűnszövetkezet, benne Gotovinnal, amely a szerb lakosság elűzésének céljával hajtotta végre az Oluja-hadműveletet.⁵¹³

⁵¹⁰Čalić: *Etničko i čišćenje i ratni zločini 1991-1995*, 130-131. Különböző források 150-300 ezerre teszik az RSK-t elsőprő 1995-ös két – májusi és augusztusi – horvát offenzíva miatt elmenekültek számát (uo.). Ante Gotovina a spliti katonai körzet parancsnokaként az Oluja-hadművelet egyik irányítója volt. Peranyaga: Gotovina et al. (IT-06-90), <http://www.icty.org/cases/party/691/4>, utolsó elérés 2018. 02. 17.

⁵¹¹Idézi Barić: *The Rise and Fall of the RSK*, 100. Etnikai „öntisztogatásokra” máshol és mindegyik oldalon sor került, s nemcsak azért, hogy a lakosságot megóvják az ellenséges bosszútól, hanem főleg áttelepítési célból, fenntartandó a harcok során „megtisztított” területek etnikai homogenitását. S ez a gyakorlat a háború után sem múlt el. A fogadói oldal mellett a Republika Srpska-ban, a bosnyák-horvát Föderációban és Horvátországban egyaránt előfordult, hogy a saját nemzeti hatóságaik is akadályozták a menekülteket abban (információk, segélyek visszatartásával, a szükséges okmányok kiadásának halogatásával stb.), hogy visszatérjenek „az ellenséghez került” eredeti lakhelyükre. Sok esetben azonban maguk az emberek sem akartak visszatérni, vagy csak átmenetileg, amíg például eladják az ingatlanukat.

⁵¹²Horvát nem-kormányzati szervezetek a Vihar-hadművelet idején elkövetett bűncselekményekről, 2. old. (http://www.balkancenter.hu/pdf/Horvat_NGO_k_a_Viharrol_Juhasz.pdf – az ismertetőben hivatkozott forrás aktuális /2018. 01. 26./ elérhetősége: <http://arhiva.nacional.hr/clanak/106293/ubojstva-civila-tijekom-i-nakon-oluje-barbarska-kronologija-uzasa>). A HHO 2001-es összegzése nem teljes adatként 410 áldozat nevét tartalmazza az ún. déli UNPA-szektorból (*Military Operation Storm and its Aftermath*. HHO-report 2001, str. 137-165, <https://snv.hr/oluja-u-haagu/media/sg1/sg1-04-vojna-operacija-oluja-en.pdf>, letöltve 2017. 11. 22.).

⁵¹³Ha ilyen „bűnszövetkezetben elkövetett etnikai tisztogatás” nem is történt (vagy nem volt bizonyítható), kétségtelen, hogy az egzodus megfelelt a nagyszámú szerb lakosságban a horvát államra nézve permanens veszélyt látó horvát nacionalizmus céljainak. Tanulságos ebből a szempontból, hogy a HDZ kezdettől konfrontatív politikát folytatott a szerb kisebbséggel szemben (ami persze nem igazolja az SDS szeparatizmusát), s hogy Mesić szerint Tuđman arra számított, hogy a háború következtében a szerbek arányszáma 5 % alá fog csökkenni (Mesić tanúvallomása a Milošević-perben,

1995 augusztusa után a krajina-i bábállam eredeti területéből csak a szerb határokhoz közvetlenül tapadó keleti zóna maradt meg (Baranya, Kelet-Szlavónia, Nyugat-Szerémség). Ennek jövőjéről az 1995. novemberi 12-i erdői egyezmény rendelkezett. Eszerint a területet maximum két évre nemzetközi igazgatás alá helyezik (UNTAES), majd visszakerül horvát fennhatóság alá. Autonómiát nem kap, mert a háború előtt nem volt szerb többségű, de az 1991 óta más horvátországi területekről átköltözött szerbek ott maradhatnak, továbbá a kisebbségi érdekvédelem konzultatív-javaslattevő testületként létrejöhet a „Községek Közös Tanácsa”. Végül 1998. január 15-én ezek a területek is horvát fennhatóság alá kerültek, ezúttal az erdői egyezménynek megfelelően békés módon. Ezzel a knini „rönkforradalom” után hét és fél évvel helyreállt Horvátország területi integritása.

A boszniai háború

Az 1990. novemberi boszniai választásokon győztes három nacionalista párt – amelyek együtt a szavazatok háromnegyedét szerezték meg –, a muzulmán SDA, a szerb SDS és a horvát HDZ igen eltérő nézeteket vallott Jugoszlávia és Bosznia jövőjéről. Ennek ellenére 1991 őszeig Bosznia relatíve nyugodt régiónak számított. A három párt kezdetben még nagykoalícióra is lépett egymással. Szlovénia és Horvátország elszakadása azonban eldöntötte Bosznia sorsát is. Bosznia ugyanis ugyanazon az identifikációs alapon nyugodott, amelyen általában Jugoszlávia, azaz a délszláv együttélés eszméjén – ezért a nagyjugoszláv keretek szétesése és a szerb-horvát nacionalizmusok elszabadulása után nem is lehetett belőle más, mint – Zdravko Grebo kifejezésével – Jugoszlávia véres maradéka.⁵¹⁴ Az elvileg lehetséges alternatív identifikációs alap, a nemzetiségi-vallási tagoltságon átívelő boszniai patriotizmus politikailag nem bizonyult erősnek.

A nemzeti pártok közül a szerb SDS Belgrádkhoz, a horvát HDZ pedig Zágrábhoz igazodott. Milošević számára (Tuđman Bosznia-politikájára később térünk ki) az eredeti maximális cél Bosznia-Hercegovina egészének a megtartása volt, mert ez felelt meg a szerb

http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/021002ED.htm, p. 10656). Miután ez bekövetkezett és a szerbek száma a „kezelhető kisebbség” szintjére süllyedt, a viszony is változott. „Teljes” horvát-szerb belső megbékélésről persze nem beszélhetünk, de 2008-2011 között még arra is volt példa, hogy a horvátországi szerbség új pártja (SDSS) tagja legyen a HDZ vezette kormánykoalíciónak.

⁵¹⁴Vašarsko čerupanje Bosne. Interjú a belgrádi *Vreme* 1994. január 24-i számában.

nacionalizmus tradicionális céljainak (amely nacionalizmus, a horvát megfelelőjével együtt, még mindig hajlott a muzulmánok nemzeti különállásának elvitatására), s ebben támogatta a JNA is (amit többek között az magyaráz, hogy a jugoszláv hadiipar mintegy fele Boszniában volt telepítve, s hogy a tisztikar jelentős része boszniai szerbekből állt). Később, amikor Jugoszlávia fennmaradása végképp lekerült a napirendről, a szerb vezetés már elfogadta egy-egy kisebb horvát, illetve muzulmán terület elengedésének lehetőségét – de a horvátországi forgatókönyv alapján Boszniában is ragaszkodott a Jugoszláviában maradni akaró szerbek önrendelkezési jogának a horvátokéval és a muzulmánokéval egyenrangú érvényesítéséhez, azaz a köztársaság (legalább de facto) felosztásához.

Az Izetbegović-vezette SDA nemcsak a boszniai, hanem az összes délszláv muzulmánt tömöríteni akarta (vagyis a szerb-montenegrói határvidék, a Szandzsák muszlim népességét is, sőt egyes aktivistái nem zárkóztak volna el a nem délszláv muzulmánok összefogásától sem), mégpedig a muzulmán kulturális-politikai identitás alapján. Az SDA-nak így valóban volt iszlamista vallásos jellege, s voltak soraiban szélsőségesek is, de egészében véve nem volt fundamentalista. A szerb és horvát propagandában erőteljesen hangoztatott „fundamentalista veszély” a háború előtt és annak első időszakában inkább abban az értelemben játszott szerepet, hogy az iszlám újabb európai térnyerésétől tartó nagyhatalmakat elbizonytalanította a szarajevói kormányzat támogatásának tekintetében. A keresztény szerbektől és horvátoktól fenyegetett, illetve a szintén keresztény nagyhatalmaktól magát cserbenhagyottnak érző muzulmánok így valóban megindultak a politikai iszlamizálódás útján, a radikális fundamentalizmus megjelenését is beleértve – de komolyabb mértékben inkább csak utólag, már a háború idején.

Részben a Szandzsák miatt, részben mert bizonytalanak tartotta az önálló Bosznia-Hercegovina perspektíváját a szerb és horvát nagyállami törekvések keresztüzében, részben pedig a muzulmánoknak a szerbeknél és horvátoknál nagyobb politikai megosztottsága miatt – a szekuláris és urbánus muzulmánok között viszonylag alacsonyabb volt az SDA támogatottsága – az SDA 1991 őszéig nem is volt egyértelmű híve a jugoszláv állam felszámolásának. Sőt a háború kezdeti, 1991 nyári időszakában a bosnyák vezetők igyekeztek minél kevésbé belekeveredni a szerb-horvát konfliktusba és megpróbáltak semleges álláspontra helyezkedni. A háború eszkalálódása után viszont az SDA is a boszniai függetlenség platformjára helyezkedett. Izetbegović azonban Bosznia

védelvezését összekötötte Bosznia unitáris felépítésének a jelszavával, arra hivatkozva, hogy a muzulmánok csaknem mindegyik boszniai körzetben jelentős számban éltek, s egyébként is ők alkotják a legnagyobb létszámú boszniai nemzetet. Ezt az egységállam-politikát viszont a szerbek és a horvátok egyaránt kifogásolták, mert féltették egyenjogúságukat egy muzulmán többségű (mégpedig a muzulmán népesség-robbanás miatt egyre növekvő többségű) egységes államban, még akkor is, ha az biztosítaná is egyéni állampolgári jogokat. A szerbek számára emellett külön fenyegetést jelentett, hogy az önálló Boszniában hamar kialakulhatna (ahogy 1991 őszén ki is alakult) a muzulmán-horvát koalíció politikai dominanciája. Izetbegović politikája tehát ebből a szempontból valóban ellentmondásos volt: ugyanúgy uralni akarta Boszniát, ahogy Milošević Jugoszlávia egészét.

A boszniai háborút azonban ennek ellenére nem a szerbek és a horvátok önvédelmi szempontjai, hanem a túlfűtött nacionalizmusuk okozta. Ezt az agresszivitást külön kiemeli, hogy Boszniában a szerbek közvetlen veszélyeztetettsége nem merült fel úgy, mint Horvátországban. A szerb közösség valóban félt attól, hogy milyen sors várhat rá egy muszlim-horvát dominanciájú Boszniában. Ez a félelem történelmi okokból nem volt alaptalan és a belgrádi agitációtól függetlenül is kialakult volna.⁵¹⁵ Azonban volt egy lényeges különbség a boszniai és a horvátországi szerbek aktuális helyzete között. Horvátországban a Tuđman-kormányzat már a hivatalba lépése után megkezdte a szerbek számára sérelmes és sokszor valóban diszkriminatív intézkedéseit. Boszniában viszont a választások után ilyenekre szisztematikusan nem került sor. Az SDS része volt a kormánykoalíciónak, nem indult meg a szerb káderek tömeges elbocsátása, nem történt meg a szerbség államalkotó státuszának eltörlése. Vagyis Boszniában eleinte csak potenciális fenyegetettségéről lehetett beszélni – ehhez képest az SDS kezdettől militáns álláspontra helyezkedett.

A nézeteltérések 1991 őszén vezettek végső szakításhoz a szerb és a muzulmán-horvát oldal között. A szlovéniai és a horvátországi elszakadás után a muzulmánok sem akartak „Szerboszláviában” rekedni, s mivel a horvátokkal együtt számbeli többséget alkottak a parlamentben – jóllehet a paritásos mechanizmusokat preferáló érvényes

⁵¹⁵De már 1989-ben politikai botrány kerekedett abból, hogy a szerbiai állambiztonsági szolgálat titokban adatgyűjtést kezdett Boszniában a szerbek veszélyeztetett helyzetéről (Filandra: *Bošnjačka politika*, 357). Milošević azonban akkor még korainak tartotta a boszniai helyzet végső kiélezését, így a vihar elült.

alkotmány értelmében a szerb közösséget nem mellőzhették volna –, október 15-én közösen megszavazták Bosznia-Hercegovina szuverenitását. Az SDS-képviselők bojkottálták a szavazást és a parlamentet elhagyva külön szerb parlamentté alakultak át, majd november elején saját népszavazást rendeztek a Jugoszláviában maradásért. 1992. január 9-én bejelentették a már 1991 szeptembere óta több helyütt létrehozott „szerb autonóm körzeteket” egyesítő államuk megalakítását – „Boszniai Szerb Nemzet Köztársasága”, a későbbi Republika Srpska –, amely természetesen azonnal kinyilvánította, hogy „Jugoszláviában kíván maradni.” A köztársaság elnökévé Radovan Karadžić SDS-elnököt választották, akinek radikális nacionalizmusa⁵¹⁶ akkor megfelelt a belgrádi elvárásoknak és intencióknak, s a boszniai szerbek nagy többsége is felsorakozott mögötte.

Az Izetbegović-kormányzat ezzel egyidejűleg lázas erőfeszítéseket tett a függetlenség elérésére. Megalakították a Patrióta Liga nevű SDA-milíciát, megpróbálták életet lehelni a területvédelem maradványaiba, december 23-án pedig kérték a nemzetközi elismerést az EK-től. Azt azonban megtagadták tőlük arra hivatkozva, hogy még nem tartottak a függetlenségi népszavazást és bizonytalanok a köztársaság belső viszonyai. Ezért 1992. február 29-én és március 1-én ebben a köztársaságban is megtartották a népszavazást, amelyen 64 %-os részvétel mellett (a szerbek bojkottálták) a szavazók 99 %-a az elszakadásra voksolt. Sarajevó az eredmény birtokában március 3-án kikiáltotta a függetlenséget. Közben EK-közvetítéssel szerb-horvát-muzulmán tárgyalások folytak Bosznia jövőjéről, amelyeken március 18-án előzetes elvi egyetértés Bosznia

⁵¹⁶Radovan Karadžić (1945), montenegrói származású boszniai szerb politikus, 1990-96-ban az SDS, egyben 1992-96-ban a Republika Srpska elnöke. Az ICTY már 1995-ben vádat emelt ellene, de csak 2008-ban sikerült elfogni, majd 2019-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.

Érdekességgként megjegyeznénk, hogy Karadžić – aki pszichiáter-kollégája és a horvátországi SDS első vezetője, Jovan Rašković révén eredetileg Čosić és nem Milošević holdudvarához kapcsolódott, továbbá népszerű gyermekversek szerzője volt – kezdetben zöld politikusként lépett fel, s akkori álláspontja az volt, hogy „a bolsevizmus rossz, de a nacionalizmus még rosszabb.” Elterjedt vélemények szerint személyes okokból – az esélytelen zöldekkel kielégíthetetlen hatalmi ambícióból, a sarajevói elit által igazán be nem fogadottként és csalás miatt elítéltként megélt frusztrációból – váltott át a nemzetvezéri szerepbe (Glenny: *The Balkans*, 643; Judah: *The Serbs*, 165-166.). Ez nyilván sok érvvel alátámasztható, de azért az ő nacionalizálódása is „interaktív folyamatként” mehetett végbe, azaz kellett hozzá azok az ellenfelei is, akik szintén élezték a boszniai feszültségeket.

Karadžić személyével kapcsolatosan az is vita tárgya, hogy a politikai visszavonulásáért cserébe ígért-e neki büntetlenséget Holbrooke 1996-ban? Ezt Holbrooke tagadta, de Szerbiában elterjedt vélemény és persze a 2008. júliusi letartóztatása után Karadžić szintén ezt állította. A szakirodalomban is van olyan álláspont, miszerint Holbrooke szóban valóban megtette, de írásba nem adta. (Study Backs Bosnian Serb's Claim of Immunity. *The New York Times*, March 21, 2009, <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/2009/03/22/world/europe/22hague.html>, letöltve 2018. 10. 17.). A cikkben hivatkozott Charles Ingrao mellett ez az álláspontja Matjaž Klemenčičnek is (*Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane*, 186).

kantonizálásáról (Cutileiro-terv – lásd később). Ezután az EK-országok április 6-án, az USA másnap, Oroszország pedig április 28-án elismerték önálló államként Bosznia-Hercegovinát.

Ezek az események már – a március elejétől egyre gyakoribb – fegyveres összetűzések közepette zajlottak, amelyek új lendületet kaptak a nemzetközi elismerés napjaiban. A JNA is kivonult a laktanyákból és „békefenntartóként” beavatkozott a harcokba, majd április elején körülfárta Szarajevót.⁵¹⁷ Április 5-én Szarajevóban 50-100 ezres békétüntetésre került sor, s a demonstrálók között egyaránt voltak muzulmánok, horvátok, szerbek.⁵¹⁸ Miután szerb orvlövészek a tüntetők közé lőttek, végképp elszabadultak az indulatok.

Viták tárgya, hogy nem volt-e elhamarkodott lépés Bosznia nemzetközi elismerése, mert az addigi lokális összetűzések után éppen az elismerés kapcsán tört ki a háború. Kétségtelen, hogy az április 6-i időzítés sértő volt a szerbekkel szemben (1941-ben akkor kezdődött a Jugoszlávia elleni német támadás, többek között egy Belgrád elleni Luftwaffe-szönyegbombázással)⁵¹⁹, és a Cutileiro-terv március 18-i elvi elfogadása még nem jelentette a Bosznia státuszáról és belső államrendjéről való szerb-horvát-muzulmán kiegyezést (különösen hogy Izetbegović és Boban visszalépett az egyezménytől). A két északi köztársaság elszakadása után azonban Izetbegovićnak nem maradt sok választása: ha nem kérte volna a függetlenség elismerését, akkor Boszniát „bezárta volna Szerboszláviába.” Viszont az elismerés tényéből naivan arra következtetett, vélhetően az első öbölháború (Kuvait bekebelezése miatt Irak ellen indított intervenció, 1990) példájából kiindulva, hogy ha az államát elismerik, akkor meg is védik. A nyugati hatalmak a szlovéniai és a horvátországi tapasztalatok után ezúttal maguk is az elismeréssel remélték megelőzni a boszniai konfliktusok háborúvá fajulását – szintén alaptalan optimizmussal.

A szemben állók hamar egységes hadseregekké szervezték fegyveres erőiket. Elsőként a Boszniai Szerb Hadsereg (Vojska Republike Srpske, VRS) szerveződött meg (hivatalosan csak 1992. május 12-én, de ez nem volt több névváltásnál) a JNA boszniai alakulataiból, valamint a boszniai szerbeknek a régi rendőrség és területvédelem bázisán

⁵¹⁷Az 1992-95 közötti boszniai hadiesemények részletes bemutatását (az azoktól elválaszthatatlan horvátországi harcokkal együtt) lásd *Balkan Battlegrounds I*, 134-391.

⁵¹⁸Malcolm: *Bosnia*, 235.

⁵¹⁹Lampe szerint az USA éppen azért halasztotta egy nappal későbbre, április 7-re Bosznia elismerését, hogy ne adjon ilyen propaganda-előnyt a szerbek kezébe (*Balkans into Southeastern Europe*, 263).

létrehozott osztagaiból és pártmilíciáiból. A fő forrást azonban JNA képezte, amelyet úgy „vontak ki” 1992 májusában Boszniából, hogy a 90 ezres helyi létszámából csak a szerb-montenegrói illetőségű 10-15 ezer katonát vezényelték át a JSZK területére, hátrahagyva a helyi illetőségű katonákat, valamint a haditechnikát – ahogyan korábban a Krajínában is tették. A VRS élére egy frissen tábornokká előléptetett boszniai születésű ezredest, Ratko Mladićot nevezték ki.⁵²⁰

A boszniai horvát hadsereg részben szintén a helyi milíciákból jött létre, másik fő forrását pedig a Horvátországból átszivárgók és visszatérők (vagyis az 1991-es harcokban résztvevő, boszniai illetőségű horvát katonák) képezték. A horvát egységek elvben a kormánypárti fegyveres erökhöz tartoztak, de saját politikai és katonai vezetőségüknek (Horvát Védelmi Tanács, Hrvatsko Vijeće Obrane, HVO) engedelmessé válójában – a horvát-bosnyák együttműködés idején, 1992-ben és 1994-95-ben is – csak szövetségesként voltak használhatók Szarajevó szempontjából.

A legkörülményesebben a hivatalos kormányerő (Armija Republike Bosne i Hercegovine, ARBiH) jött létre. Az SDA már 1990-91 fordulóján megkezdte a hadsereg-szervezést, de nem számíthatott olyan „anyaországi segítségre”, mint amelyet a JNA és a HV nyújtott a boszniai szerbeknek és horvátoknak. Így a kormányhadsereg bázisát a muzulmán milíciák képezték (főképp az 1991 márciusától szerveződő Patrióta Liga), valamint a régi boszniai Területvédelmi Erők kormányhű egységei. Az ARBiH személyi összetételét tekintve zömmel muzulmánokból állt, de voltak a soraiban horvátok és szerbek (ahogy kezdetben a HVO-egységekben muzulmánok) is.

A reguláris erők mellett részt vettek a harcokban olyan egységek is, amelyek – mégha formálisan be is tagozódtak a hadseregekbe – több-kevesebb önállósággal jártak el. Így szerb oldalon ezúttal is megjelentek a szerbiai csetnik-osztagok (és most is inkább az etnikai tisztogatásokban és a fosztogatásokban jeleskedtek, nem a tényleges harcokban), a horvát oldalon pedig a jogpárti HOS, vagy a szerb Arkanhoz hasonlóan bűnözőből „nemzeti hőssé” avanszált Mladen Naletilić-Tuta. De feltűntek kétes figurák a muzulmánok között is: Szarajevó védelmében kezdetben ők is igénybe vették az adósságbehajtóból lett „hadvezér”, Jusuf Prazina fegyvereseinek szolgálatait. Ezenkívül részben zsoldosként,

⁵²⁰Ratko Mladić (sz. 1943) 1991-ben a JNA knini hadtestjének volt a parancsnoka, a boszniai szerb hadsereget pedig 1996-ig vezette. 2017-ban az ICTY életfogytiglani börtönbüntetést szabott ki rá (jelen sorok írásakor – 2019. április – az ítélet még csak elsőfokú).

részben önkéntesként külföldiek is megjelentek a harctereken – különböző becslések egy-ötezer főre teszik a számukat –, főképp a Közel- és Közép-Keletről érkező mudzsahedinek a muzulmánok oldalán.

A hadseregek megszerveződésének sorrendjéből és a VRS technikai fölényéből adódóan Mladic katonái nagyobb csaták nélkül néhány hónap alatt ellenőrzésük alá vonták Bosznia területének 65-70 %-át: a szerb többségű nyugati vidékeket, néhány kisvárost leszámítva Bosznia teljes keleti részét, valamint a Szerbiától távol eső nyugati szerb területek elérését biztosító posavina (brčko-i) korridort. Mindez azért sem volt nehéz, mert – magától értetődően – eredetileg is a JNA volt a Boszniát ellenőrző katonai erő, vagyis csak „ki kellett jönnie a laktanyákból.” A maradék területek nagyobbik felét a horvátok ellenőrizték: Nyugat-Hercegovinát, továbbá egyes közép-boszniai és posavina (Szávamenti) területfoltokat. Így a legnagyobb létszámú (70-100 ezer szerb és 40-50 ezer horvát fegyverrel szemben kezdetben 100-120, idővel 200-220 ezer katonát kiállító), de leggyengébben felszerelt kormányerők ellenőrzése alatt alig 10-15 %-nyi területrész maradt, főképp Közép-Boszniában, valamint Szarajevó és Mostar egy része, továbbá néhány nyugat- és kelet-boszniai enkláv (Bihać, Goražde, Srebrenica, Žepa, Cerska). Bosznia területi felosztása katonai értelemben tehát már 1992 őszére megvalósult, s abban döntő változások 1995 nyaráig nem történtek. A felosztás gyakorlatilag megfelelt Karadžić és Boban 1992. májusi grazi elvi egyezményének, amely szerint az elhatárolást az 1939-es elvek szerint kell végrehajtani és a szerbeket 65, a horvátokat pedig 20 % „illeti meg” Bosznia-Hercegovina területéből.⁵²¹

A de facto felosztás persze nem jelentette a harcok befejeződését. A keleti és a nyugati szerb területeket összekötő posavina közlekedési folyosó megőrzéséért, elvágásáért, Szarajevó és a muzulmán enkláv kimerítéséért-megtartásáért, majd később a horvát-bosnyák háború mostari és közép-boszniai, illetve a muzulmán belharcok északnyugat-boszniai színterein (mindkettőt lásd később) ismételt fellángoló és váltakozó kimenetelű harcok dúltak. Ezek azonban többnyire állóháborús jellegűek voltak. A horvát és méginkább a muzulmán katonaság ugyanis technikailag nem volt felkészülve a VRS elleni frontális ellentámadásokra és a nyílt ütközetekre. Könnyűfegyvereket és tankelhárító eszközöket ugyan gyártottak vagy (az embargó ellenére) importáltak, a szerb légifölényt pedig többé-kevésbé semlegesítette az ENSZ BT által 1992 októberében

⁵²¹Silber-Little: *Jugoszlávia halála*, 179-180, 414-416.

elrendelt repülési tilalom, viszont a nehéztüzérség terén súlyos hátrányban voltak. Mladić szintén került a klasszikus csatákat. A viszonylag kis létszámú VRS-nek óriási területet és hosszú határvonalat kellett ellenőriznie, így a haditechnikát a legfontosabb pontok (közlekedési csomópontok, városok) körül koncentrálni hosszú időn át tartó válogatás nélküli lövetéssel próbálta meg ellenfeleit kimeríteni, majd a viszonylag kisebb egységek manővereivel elfoglalhatóakat birtokba venni. Ha pedig az elfoglalás nem volt lehetséges vagy célszerű, akkor folyamatos tüzérségi tűzzel igyekeztek lehetetlenné tenni az életet. Ezt példázza Szarajevó három és fél éves blokádja és lövetése a környező hegyekből (a blokád azonban nem célozta a főváros teljes elfoglalását – ellenben a nemzetközi közvélemény figyelmét lekötve megkönnyítette, hogy a szerbek megvalósítsák a vidéki Boszniára vonatkozó céljaikat). Így az 1992-es területfoglalások után 1995 nyaráig, amikor újra tömegezők koncentrált bevetésére került sor, a háborút inkább a városi blokádok és a kislétszámú egységeknek a boszniai terepviszonyokhoz alkalmazkodó hadmozdulatai, szabotázsakciói és partizán-harcmodora jellemezték (ez alól bizonyos fokig kivételek az 1993-as horvát-bosnyák harcok).

A hadviselésnek Boszniában is szerves részét képezték az etnikai tisztogatások. Ezek az elvadult atrocitások⁵²² nem pusztán a háború „tragikus melléktermékei”, vagy a régmúlt idők sebeinek spontán felfakadásai voltak. Olyan szervezett akciókról volt szó, amelyek az elfoglalt területek homogenizálását célozták részben közvetlen katonai, részben tágabb politikai megfontolásokból. A tisztogatások „katonai célszerűségét” az ellenséges oldal meggyengítése képezte: a politikai aktivisták legyilkolása, a fegyverforgatásra alkalmas férfiak megtizedelése és lágerekbe gyűjtése, a más nemzetiségű lakosság elűzése egyaránt azt szolgálták, hogy az elfoglalt területeken ne alakuljon ki ellenállás. A tisztogatások tágabb politikai célja pedig a homogén nemzetállamok létrehozása volt. A brutális üldözések azt sugallták, hogy azok is meneküljenek el, akiket még nem telepítettek ki; emellett az együttélés lehetőségébe vetett hit teljes megsemmisítését célozták, mintegy garanciaként a „régiről”, multietnikus államrend esetleges visszaállítása ellen. Az effajta eljárások (lágerek, tömeggyilkosságok, kitelepítés, fosztogatás, nemi erőszak, orvlövészek „civilvadászata”) szisztematikus alkalmazása nélkül a vegyeslakosságú környezetben nem lehetett volna „tisztá nemzetállamokat” kreálni, mert békeidőben az embereknek nem

⁵²²Silber-Little: *Jugoszlávia halála* (különösen 18. fejezet); Roy Gutman – David Rieff (szerk.): *Háborús bűnök*. Budapest, 2002, Zrínyi (főleg 77-84., 188-191., 237-241. oldalak).

szokásuk elhagyni az otthonaikat. Különösen igaz ez Boszniára, ahol ritkák voltak a nemzetileg homogén körzetek, és ahol (főleg a városi értelmiségi népesség körében) valóban létezett az együttélés kultúrája.⁵²³ Ezek az etnikai tisztogatások kimerítették a népiertásnak az 1948-as genfi genocídium-egyezményben definiált büntetettét, mert ha nem is célozták a másik etnikumnak mint csoportnak a teljes megsemmisítését, a „részleges megsemmisítés szándékát” mindenképpen magukban foglalták: arra szolgáltak, hogy egy bizonyos területről teljesen eltüntessék a másik etnikumot.

A szervezett áttelepítések és a kikényszerített menekültáradatok első nagy hullámát az „idegeneknek” a Republika Srpska-ból történő kiűzése képezte. Az 1992 áprilisát követő fél évben 700-800 ezer embert, főleg muzulmánokat űztek el Bosznia-Hercegovina szerb ellenőrzésű részéből az ARBiH és a HVO uralta területekre. Tipikus módszer volt a nyílt terror és a szervezett deportálás együttes alkalmazása. A falvakban, városokban megjelentek a fosztogató-gyilkoló (sokszor irreguláris) osztagok, hogy a pánikba kergetett és mindenét hátrahagyó lakosság elfogadja a megszálló hatóságok „nagylelkű segítségét”, a fegyveresektől kísért teherautó- és buszkonvojokat. Később a horvát-bosnyák háború is meghozta a maga kölcsönös menekültáradatát 1993-ban, csakúgy mint az 1995. augusztus-októberi horvát-bosnyák előre nyomulása, ami elől a szerb lakosság menekült. Az utolsó nagy hullámot pedig (már a harcok után, a daytoni békeszerződésben előírt területcserék miatt) a sarajevói szerbek exodusa képezte 1996 elején.

Különösen brutális elemeit képezték az etnikai tisztogatás gyakorlatának a lágerek és a tömeggyilkosságok. A Nemzetközi Vöröskereszt 1992 augusztusában 36 gyűjtőtáborról adott hírt, amelyek közül 25 volt szerb. A leghírhedtebb szerb táboroknak Omarska, Trnopolje és Keraterm számított, de a horvátok (Dretelj) és a muzulmánok (Čelebići, Visoko) is tartottak fenn táborokat. Ezekben mindennaposak voltak a kínzások, az éheztetés, a nemi erőszak és a gyilkosságok. Sokkoló képet kaphatunk például az omarskai lágerről a következő idézetekből: a foglyok „...amint engedélyt kaptak rá, befalták

⁵²³Jugoszlávia egyes földrajzi területein, illetve társadalmi csoportjaiban (főleg az urbánus értelmiségi közegben) az etnikumközi integráció kifejezetten előrehaladt, s az így kialakult kötőszöveteket erőszakkal „kellett” szétszakítani. Ezek a kötőszövetek azonban előzetesen nem voltak olyan erősek, hogy megakadályozhatták volna a nacionalizmusok elburjánzását. Ennek az ellentmondásnak többek között az volt az oka, hogy a multiethnikus össz-Jugoszlávia számos, politikailag fontos régióját etnikai értelemben mindig is a nagyfokú homogenitás jellemezte (Szlovénia, belső Szerbia, Zagorje, Nyugat-Hercegovina), vagy az újabb időkben vált ilyenné (Koszovó). Igazi multikulturális nagyváros viszont kevés volt, lényegében csak Sarajevó (ahol az 1991-es népszámláláskor az 527 ezer lakos 11 %-a, 57 ezer fő vallotta magát jugoszláv nemzetiségűnek) és Újvidék.

a vizezett babpörköltjüket. A bőrük pergamenként gyűrődött a bordáikon. Megragadták a kanalaikat, vékony ujjaik remegtek. Tágra nyílt, üres szemekkel meredtek ránk ... Az örök gyakran részegek voltak és énekeltek, miközben kínozták, ütötték, megcsonkították és lemészárolták a foglyokat, és különösen élvezték a fellációra, állatokkal való közösülésre és szexuális csonkításra kényszerítést.”⁵²⁴ A legnagyobb tömegmészárlásra pedig 1995 júliusában, Srebrenica elfoglalása után került sor, amikor a VRS több mint nyolcezer muzulmán férfit végzett ki.⁵²⁵

Az etnikai tisztogatás eszköztárát a háború folyamán mindegyik oldal alkalmazta – de legnagyobb mértékben a szerbek, a legkevésbé pedig a szarajevói kormányzat. A bosnyákokra inkább az 1991-es horvát politikából már ismert „csendes” etnikai tisztogatás volt jellemző: viszonylag kisebb mértékű fizikai tortúrák (gyilkosságok, nemi erőszak) mellett a munkahelyi elbocsátásokkal, kilakoltatásokkal, morális terrorral kényszerítették menekülésre a más etnikumú népességet (vagy éppen ellenkezőleg: egyes helyeken nem engedték őket távozni, a városok védelmében túszként visszatartva őket). Szarajevó legvitathatóbb lépései a szerb-ellenes nemzetközi beavatkozást kiprovokálni akaró akciók voltak. Például a szarajevói Markale-piac elleni, 68 áldozatot követelő 1994. február 5-i aknatámadás – a szarajevói harcok egyik legbrutálisabb merénylete – elemzése során felvetődött, hogy a gránátokat az ARBiH állásaiból is kilőhették.⁵²⁶

A háborút nem fékezték meg a nemzetközi politikai kezdeményezések sem. Az 1991 második felében folytatott gyakorlathoz hasonlóan ezek a kezdeményezések részben a békeközvetítésre (a Bosznia számára előterjesztett béketervekről külön szólunk) és a humanitárius segélyezésre korlátozódtak, részben a háború lokalizálását célozták, de a nagyhatalmak között nem volt sem akarat a hatékony beavatkozásra, sem egyetértés a további teendőkről. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1992-ben gazdasági szankciókat vezetett be a boszniai szerbek támogatása és finanszírozása miatt a JSZK ellen (757. számú határozat, május 30.), kiterjesztette az UNPROFOR mandátumát Boszniára (758. sz. határozat, június 8.), s a szerb légifölény megtörése érdekében repülési tilalmat rendelt el

⁵²⁴Gutman-Rieff (szerk.): *Háborús bűnök*, 188.

⁵²⁵Charles Ingrao: Sigurne zone (in: Ingrao-Emmert: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, pp. 198-226), 213-218, 221.

⁵²⁶Az első szakértői véleményekben ARBiH-állások felől jött aknát valószínűsítettek, a későbbi jelentésben viszont már – hozzátéve, hogy nem lehet kétséget kizáróan megállapítani, melyik oldal a felelős – szerb aknatámadást. *Balkan Battlegrounds I*: p.417/c.615; Owen: *Balkan Odyssey*, 260-261; Cohen: *Broken Bonds*, 299.

(781. sz. határozat, október 9.), később a NATO-ra bízva annak ellenőrzését. Ez szolgáltatott jogalapot a NATO első légicsapásaira Boszniában, amelyek azonban 1995. augusztusig csak szimbolikus jellegűek voltak. 1993-ban a BT újabb intézkedéseket hozott. A május 6-i 824. sz. határozatában biztonsági övezetté nyilvánított hat várost (Szarajevó, Tuzla, Bihac, Goražde, Srebrenica, Žepa) a civil lakosság védelme céljából, amelyek elvben demilitarizált és UNPOFOR-védelem alá helyezett területek lettek, továbbá nemzetközi törvénytisztaságot állított fel a háborús bűntettek kivizsgálására (az ICTY létrehozásáról szóló május 25-i 827. sz. határozat).⁵²⁷

Mindez azonban kevésnek bizonyult. Fegyvernyugvás hiányában a békefenntartói státuszú, a béke kikényszerítésére sem mandátummal, sem erővel (kellő létszámmal és fegyverzetel) nem rendelkező, döntéshozatalában viszont bonyolult és időigényes eljárásra kényszerülő UNPROFOR nem lehetett hatékony (a biztonsági övezeteket például sem demilitarizálni, sem a VRS-től megvédeni nem tudta). Az 1991 szeptemberétől érvényben lévő általános fegyverembargónak az Izetbegović-kormányzat és iszlám államok által kezdettől követelt, majd a Clinton-kormányzat által is szorgalmazott részleges feloldásáról pedig nem jött létre politikai egyetértés.⁵²⁸ Az angolok, franciák és az oroszok azzal érveltek, hogy ezesetben csak intenzívebbé válna a háború, végveszélybe sodorva a muzulmánokat (minthogy az embargó feloldására a VRS azonnal preventív csapással reagálna, nehogy időt hagyjon a muzulmán felfegyverkezésre) és veszélyeztetve az UNPROFOR-ban szolgáló kéksisakosokat, továbbá hogy nehezen volna megoldható az embargó szelektív feloldása (különösen a horvát-bosnyák harcok kitörését követően). Így

⁵²⁷A hivatkozott BT-határozatok: [https://undocs.org/S/RES/757\(1992\)](https://undocs.org/S/RES/757(1992)), [https://undocs.org/S/RES/758\(1992\)](https://undocs.org/S/RES/758(1992)), [https://undocs.org/S/RES/781\(1992\)](https://undocs.org/S/RES/781(1992)), [https://undocs.org/S/RES/824\(1993\)](https://undocs.org/S/RES/824(1993)), [https://undocs.org/S/RES/827\(1993\)](https://undocs.org/S/RES/827(1993)), letöltések: 2017. 06. 19. Az 1993. június 4-i 836. számú határozat – [https://undocs.org/S/RES/836\(1993\)](https://undocs.org/S/RES/836(1993)) – pedig felhatalmazta az UNPROFOR-t, hogy a biztonsági övezetek védelmében szükség esetén fegyveres erőt alkalmazzon, a NATO-t pedig (nem konkrétan megnevezve, hanem általában a „regionális szervezeteket” feljogosítva) arra, hogy „támogassa” az UNPROFOR-t (minthogy a NATO-légierő igénybe vétele volt az egyetlen lehetőség a valódi erő alkalmazására). Erre a BT-határozatra hivatkozott a NATO a boszniai szerbek elleni 1995. augusztus-szeptemberi bombázások indoklásában.

⁵²⁸A Bush-adminisztráció passzivitását, a jugoszláv válsággal kapcsolatos nyugati kezdeményezések EK-nak és ENSZ-nek való átengedését Clinton az 1992-es elnökválasztási kampányában élesen bírálta. Azonban a hivatalba lépő Clinton-adminisztrációt kezdetben elsősorban a belpolitikai ügyek kötötték le, továbbá megosztott volt a délszláv válságot illetően. Al Gore alelnök és M. Albright ENSZ-nagykövet, majd külügyminiszter a szerb-ellenes beavatkozás híve volt, a Pentagon és az első külügyminiszter, W. Christopher viszont továbbra is tartózkodó álláspontra helyezkedett. Így a Clinton-kormányzatnak sem volt konzekvens politikája, s ezzel maga is hozzájárult a korai EK- és az ENSZ-béketervek bukásához. Az Izetbegović-kormányzat az amerikai segítségben bízva rendre „jobb ajánlatra” várt, de a Karadžić-vezetés is bátorította az amerikai passzivitás: bátrabban utasította el a terveket, arra számítva, hogy az USA nem akar részt vállalni azok végrehajtásában (Sell: *Milošević*, 205, 207).

viszont a technikai fölényben lévő szerbek rendre elutasíthatták a kompromisszumos megoldási javaslatokat.

A háború előidézte a muzulmán politika és hadsereg erőteljesebb iszlamizálódását, még ha nem is a szerb és a horvát propaganda által állított mértékben. A muzulmán identitás a háború előtt, különösen a szekulárisabb urbánus népesség esetében, inkább csak kulturális tradíció volt, illetve egyfajta negáció: azt jelentette, hogy ők nem szerbek és nem horvátok, de nemzetiségi értelemben nem is jugoszlávok. A háborút közvetlenül megelőző politikai csatározásokat és a háború első, 1992 őszi tartó szakaszát még egy duális szembenállás jellemezte (muzulmánok és horvátok, versus szerbek), de a horvát-muzulmán konfliktus fegyveres összecsapásokba fordulásával a muzulmánok kétfrontos harcra kényszerültek. Így a keresztény szomszédoktól magukat fenyegetve és a keresztény nagyhatalmaktól cserbenhagyva érző muzulmánoknak 1992-93 fordulójától önerejükben kellett talpra állniuk – s ekkortól már nem annyira a multinacionális Bosznia védelmezőiként, hanem inkább az iszlám gyökerű bosnyák nemzetként léptek fel. Erősítette ezt a folyamatot a városi népesség átalakulása (az elűzött, de már a háború előtt is kevésbé multikulturális falusiak beáramlása Szarajevóba), csakúgy mint az iszlám országok involválódása a konfliktusba. A diplomáciai támogatás mellett a muszlim államok, főleg Szaúd-Arábia és Irán, mintegy 350 millió dollárral támogatták a szarajevói kormány fegyverkezését a TWRA (Third World Relief Agency) nevű segélyszervezeten keresztül⁵²⁹, megjelentek Boszniában az iráni Forradalmi Gárda és a titkosszolgálat (VEVAK) tanácsadói és kiképzői, valamint az arab államokból és Afganisztánból érkező fanatikus mudzsahedin önkéntesek.

1994 tavaszán a horvát-bosnyák kiegyezéssel új fordulatot vett a háború. Helyreállt a két fél szerbellenes politikai és katonai együttműködése, aminek a hadihelyzetre gyakorolt hatása igazán csak 1995 nyarán mutatkozott meg, de már az 1994 nyári-őszi hónapokban is érzékelhető volt. Az 1995-ös esztendő egy újabb (a Jimmy Carter volt amerikai elnök közvetítésével megkötött 99.!) tűzszünettel kezdődött: a szembenállók január 1-től kezdődő négyhónapos fegyvernugvásban egyeztek meg, hogy ezen időszak alatt politikai megoldást találjanak a Kontakt-csoport béketerve alapján. A harcok azonban csak átmenetileg enyhültek, majd a tél elmúltával, a „hadviselésre kedvezőbb” időjárás beköszöntével (valamint a tűzszüneti időszakot az erőgyűjtésre sikeresen kihasználó horvát és bosnyák hadsereg megerősödésével) újabb lendületet vettek. Nyáron pedig ismét

⁵²⁹Ramet: *Die Drei Jugoslawien*, 601.

mélypontra került a boszniai válság. A május 25-26-i NATO-bombázásokra válaszul a VRS mintegy 400 kéksisakost és ENSZ-megfigyelőt ejtett foglyul és azzal fenyegetőztek, hogy az újabb bombázások esetén élő pajzsként fogják felhasználni őket.⁵³⁰ A túszválság elülte után (mintegy három hét múlva engedték el mindegyiküket), a kelet-boszniai muzulmán enklávék körül lángolt fel a háború: július 11-én és 19-én a VRS elfoglalta Srebrenicát és Žepát, s reális közelségbe került Gorazde elfoglalása is. Ekkor reális veszély volt a háború végső elfajulása, a nagyhatalmak újra latolgatták az UNPROFOR-erők kivonását – de 1995 augusztus-szeptember során egészen más irányba fordultak az események.

Az 1995. július 22-i horvát-bosnyák egyezmény után a HV, a HVO és az ARBiH részben párhuzamos, részben közös támadásokat indított. Horvátországban felszámolták a knini Krajinát, s Nyugat-Boszniában több oldalról előre nyomulva végleg szétszórták Abdić csapatait, feltörték a bihac-i ostromgyűrűt és elfoglaltak több várost. Összességében október elejéig a horvát és bosnyák csapatok visszafoglalták Bosznia területének 15 %-át és megközelítették Banja Lukát. A szerb vezetésben a káosz jelei mutatkoztak (Karadžić megszavaztatta parlamentjével az éppen aktuális béketervet, illetve kísérletet tett Mladić leváltására, de a tábornokok nem engedelmeskedtek neki), s a tűzszünet megkötése előtt már Banja Luka eleste sem tűnt képtelenségnek. Malcolm szerint a VRS totális összeomlását csak a horvát-bosnyák offenzíva leállítását célzó brit és amerikai nyomás akadályozta meg.⁵³¹

Ezzel egyidőben a szerbeknek a NATO légicsapásaival is szembe kellett nézniük. A „Deliberate Force” hadművelet közvetlen kiváltó okát egy újabb, 43 áldozatot követelő szarajevói piactéri merénylet szolgáltatta augusztus 28-án, amelyre válaszul, a szerb nehézfegyverzetnek Szarajevó 20 kilométeres környezetéből való kivonását követelve augusztus 30-ától rövid megszakításokkal szeptember 20-ig tartottak a bombázások. S ezúttal nem az UNPROFOR melletti, vagy a repülési tilalom megsértése miatti szimbolikus akciókról volt szó, mint a korábbi NATO-bevetéseknél, hanem az erőviszonyokat valóban módosító légitámadásokról, számos katonai célpont (parancsnoki és légvédelmi központok, fegyverraktárak, kommunikációs létesítmények, radarállomások) megsemmisítésével.⁵³²

A Deliberate Force hadművelet mögött az 1994 elejétől megváltozott amerikai

⁵³⁰Sell: *Milošević*, 230.

⁵³¹Malcolm: *Bosnia*, 267, 271.

⁵³²*Balkan Battlegrounds I*, 377-379.

politika állt. Erre a fordulatra később még kitérünk, ezért egyelőre csak röviden foglalnánk össze. Az USA 1991 nyarán Nyugat-Európára hagyta a válságrendezést (amit az önálló európai külpolitika ígészetében élő Európai Közösség el is várt), emellett 1992-93-ban az elnökválasztással, majd a Clinton-adminisztráció pozíció-keresésével volt elfoglalva. Washington azonban az sem nem akarta, hogy létrejöjjön a Balkánon egy oroszbarát nagyszerb állam, s nem kívánta magukra hagyni a bosnyákokat sem. Azzal rontotta volna az Egyesült Államok és a muszlim világ kapcsolatait, továbbá félő volt, hogy a maradék Bosznia iráni befolyás alatt álló iszlamista állammá válik. Ezért az USA aktívabb politikába kezdett. Azonban amíg az nyugat-európai hatalmak, főleg a britek és a franciák, hajlottak polgárháborúnak tekinteni a boszniai harcokat, addig az amerikai percepció az agresszor-áldozat felfogáson alapult. Ezért – továbbá mert Washington nem akart szárazföldi csapatok kiküldésére kötelezettséget vállalni – a „megtámadottak felfegyverzésében” látta a megoldást: a fegyverembargó feloldását és azzal párhuzamosan a bosnyákok melletti NATO-légicsapásokat szorgalmazta (ún. lift and strike stratégia).

Lényegében ez a forgatókönyv valósult meg 1995-ben, amikor a horvát-bosnyák szárazföldi offenzíva és a NATO légicsapásai együttesen kényszerítették meghátrálásra a VRS-t. S a katonai erőviszonyok átalakulása valóban felgyorsította a politikai rendezést. A szeptember 8-i és 26-i tárgyalásokon elvi megegyezés született a Kontakt-csoport béketervének elfogadásáról, szeptember 20-ra a VRS kivonta nehézfegyverzetét a szarajevói tiltott zónából, október 12-én általános tűzszüneti egyezményt kötöttek, november 1-én pedig az amerikai Daytonban megkezdődtek a béketárgyalások.

A horvát-bosnyák háború

A horvát-muzulmán konfliktusok 1993 elején végbement elfajulásával váratlan fordulatot vett a háború, jóllehet politikailag nem volt előzmény nélküli. A boszniai horvátok Mate Boban⁵³³ elnökletével már 1991. november 18-án kikiáltották a „Hercegboszniai Horvát Közösséget”, amely még nem vonta ki magát Boszniából, de világossá tette, hogy Boszniának nemcsak szerb, hanem horvát fenyegetéssel is szembe kell néznie.

⁵³³Mate Boban (1940-1997) nacionalista horvát politikus, 1992-1994-ben a boszniai HDZ és 1993-94-ben a Hercegboszniai Horvát Köztársaság (HRHB – a „Közösség” utóda) elnöke.

Horvátország elismerte Boszniát és több-kevesebb következetességgel támogatta is a szerbek elleni harc során, de valójában – a Bosznia iránt „elvtelen és gyakran képmutató”⁵³⁴ – Zágrábnak két opciója volt Boszniát illetően. Az egyikben a boszniai állam fennmaradásával számoltak és úgy ítélték meg, hogy ez Horvátország érdekeinek is megfelel (legalábbis ha a boszniai állam föderalizálódik, biztosítva ezzel az ottani horvátság autonóm különállását). Így Szerbia és Horvátország között létezne egy pufferállam, a muzulmánokban a horvátok szövetségesre lennének, s Bosznia felosztása nem szolgálhatna precedensként a krajina kérdés kapcsán; ráadásul az összes horvátlakta területet úgysem lehetne elcsatolni, miáltal a Boszniában rekedő horvátok jelentéktelen kisebbséggé válva nehéz helyzetbe kerülnének. Ezenkívül a függetlenségét frissen elnyert Horvátország nemzetközi imázsának igen rosszat tenne, ha máris Szerbia „társ-agresszoraként” lépne fel egy másik délszláv köztársaságban. Bosznia-Hercegovina függetlenné válásának időszakában és a háború első évében ez a megközelítés határozta meg Zágráb politikáját.

Már akkor is létezett azonban egy második elképzelés, amely 1992-93 fordulójától 1994 elejéig volt uralkodó. Eszerint Bosznia fennmaradása valószínűtlen és horvát szemszögből is célszerűtlen. Ezért az 1939-41-es Horvát Bánság mintájára megfogalmazódott a horvát többségű területek, Nyugat-Hercegovina és Posavina Horvátországhoz csatolásának vagy legalábbis egy névlegesen és ideiglenesen fennmaradó boszniai konföderáción belüli de facto függetlenségének igénye (amelyet – a szerbekéhez hasonlóan maximalista – etnikai elvek mellett stratégiai érvekkel is igyekeztek alátámasztani: védelmi alapon igényt tartottak a dalmát tengerpart teljes hátszágára). E politika mögött a nagyhorvát nacionalizmus és az ún. hercegovinai lobbis állt, azaz a hercegovinai származású nacionalista politikusok és katonai vezetők Gojko Šušak hadügyminiszter körül tömörülő blokkja, de közel állt ehhez a szemlélethez Tuđman is.

A legelhíresebb tárgyalásokat Bosznia felosztásáról minden bizonnyal 1991. március 25-én folytatta a szerb és a horvát elnök Karađorđevićben. A találkozó nem volt titkos, de a négy szemközti tárgyalásokról nincs jegyzőkönyv, hangfelvétel, írott egyezmény, így a spekulációk tere végtelen. Számos horvát történész nem is tartja többnek horvát- és Tuđman-ellenes mítosznak, hogy a horvát elnök – ráadásul a saját kezdeményezésére, minthogy ő javasolta a találkozót – megegyezett volna szerb kollégájával Bosznia

⁵³⁴Goldstein: *Croatia*, 243.

felosztásáról.⁵³⁵ Nyilvánosan a két államfő sem ismert be ilyet soha, minthogy azonban a találkozó tartalmáról sem adtak érdemi információkat, a tagadásukkal inkább csak erősítették a gyanút. Mindenesetre a nem-horvát vélemények legtöbbje szerint a két elnök között elvi egyetértés volt arról, hogy Bosznia felosztása a „legjobb” megoldás. Ezt az egyetértést nem cáfolja, hogy konkrét és részletes terület-elhatárolásig a szerb-horvát alkudozások sohasem tudtak eljutni, s az sem, hogy a boszniai háború idején Tuđman 1993-ig és 1994-től nem ezt a vonalat követte. A megegyezésnek hitelt adók⁵³⁶ álláspontjukat a térképrajzoló vegyesbizottság felállítására, a grazi Karadžić-Boban alkura, Tuđman 1993-ban „élesített” felosztás-opciójára, a horvát szeparatizmus folyamatosságára⁵³⁷ és több horvát politikus – Mesić, Marković, Manolić – visszaemlékezéseire alapozzák.⁵³⁸

A felosztási törekvéseket nem támogatták egységesen még a kormányzó HDZ-ben sem, az ellenzéki pártok pedig még kevésbé. Sőt Zágrábnak a Bosznia szerb-horvát felosztásával való kokettálását a legélesebben talán a nagyhorvát nacionalizmus legnyíltabb képviselője, a Jogpárt ítélte el, mivel e politikai tömörülés szerint Bosznia egésze horvát föld, ezért az „Egyesült Horvát Államokban” van a helye. Ugyan a Jogpárt felfogása éles ellentétben állt a muzulmán unitarizmussal, Szarajevó gyakorta mégis jobban számíthatott

⁵³⁵Ivo Lučić: Karađorđevo: politički mit ili dogovor? *Časopis za suvremenu povijest*, God. 35., br. 1. (2003), str. 7-36. (<https://hrcak.srce.hr/87522>, letöltve 2017.08. 27.).

⁵³⁶Köztük horvát elemzők, például Branka Magaš: The War in Croatia. In: Brad K. Blitz (ed.): *War and Change in the Balkans. Nationalism, Conflict and Cooperation*. Cambridge University Press, 2006, pp. 120-121.

⁵³⁷Ez a legélesebben 2001. március 3-án nyilvánult meg, amikor – a Horvátországban akkor ellenzéki HDZ boszniai szárnya által megszervezett – „Horvát Nemzeti Szábor” Mostarban kihirdette a bosznia-hercegovinai horvát önkormányzatot, vagyis de facto a bosnyák-horvát föderáció felszámolását és a harmadik boszniai entitás létrehozását. A döntést Wolfgang Petritsch nemzetközi főmegbízott megsemmisítette (Juhász-Márkusz-Tálas-Valki: *Kinek a békéje?*, 278-283). A saját entitás létrehozása azóta is a horvát nacionalista célok egyike. A problémát azonban nem lehet alaptalan követeléssé egyszerűsíteni, mert az FBiH szerkezete lehetővé teszi a bosnyák majorizációt. A népesség 70 %-át alkotó bosnyákok átszavazásával rendre előfordul például, hogy a boszniai államelnökség horvát tagjává olyan politikust választanak – 2018 októberében már harmadszor Željko Komšićot –, akit a horvát szavazók többsége elutasít. A kérdéskörrel horvát szemszögből lásd Valentino Grbavac: *Neravnopravna demokracija. Politički položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini*. Mostar, 2016, IDPI (https://idpi.ba/wp-content/uploads/2017/02/Grbavac_Neravnopravna-demokracija.pdf, letöltve 2018. 08. 27.)

⁵³⁸Mesić: *Ja sam dogovorio sastanak u Karađorđevu* (SZER-interjú, 2008. 02. 27., Fakini i povijesne silnice c. rész <https://www.slobodnaevropa.org/a/1045335.html>); Mesić: The Road to War, 11 (in: Magaš-Žunić /eds/: *The War in Croatia and Bosnia-Herzegovina*, 3-13); Marković: *Moja istina*, 8-9. rész; Manolić: Politički memoari. *Globus*, 1994. május 27., június 3. Mesić a Milošević-perben tett tanúvallomásaiban is ezt a véleményt fejtette ki (http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/021002ED.htm, p. 10657, 10664), csakúgy mint Manolić a Prlić-perben (<http://www.icty.org/x/cases/prlic/trans/en/060703ED.htm>, 4277-4278, 4282, 4294 – mindhárom letöltés: 2017. 06. 12.). Az eddig még nem említett Josip Manolićról: a Tuđman-éra második kormányfője volt 1990-91-ben, majd 1994-ben szakított Tuđmannel. Idős korára hajlamos lett a szenzációhajhász nagyotmondásra, de a Karađorđevo-alkut már 1994-től hangoztatta.

a jogpárti miliciára mint a hivatalos zágrábi támogatásra, minthogy a jogpártiak szempontjából is a szerbek elleni védekezés volt az elsődleges. A felosztás zágrábi lebegtetése megosztotta a boszniai horvátokat is. A tömbben élő és helyi többséget alkotó nyugat-hercegovinaiak azonosultak vele, de ők a boszniai horvátoknak csak kisebbségét alkották. Szarajevó és a közép-boszniai enklávék horvátsága viszont ellenezte. Közülük kerültek ki azok a horvátok, akik Bosznia integritásának híveként – egy kevés szarajevói és tuzlai szerb mellett – mindvégig a szarajevói kormányzat oldalán maradtak.

A horvát nacionalizálódásban szerepe volt Izetbegović föderalizmus-ellenességének is, amellyel nemcsak a szerbek, hanem a horvátok is szembeszegültek. Ezért a Bosznia föderalizálását minimális célként követelő horvátok már akkor elfogadták a kantonizálás elvét és a Vance-Owen tervet, amikor a muzulmánok még kitartottak a területileg egységes állam koncepciója mellett. Ez a szembenállás lett a háború kirobbanásának közvetlen oka, amelynek során főképp Mostar és a közép-boszniai körzetek hovatartozásáért folytak ismétlődő harcok (Nyugat-Hercegovinát kezdettől fogva a horvátok ellenőrizték). 1992 októberétől már ismétlődő fegyveres összetűzésekkel fajultak az addig csak szórványos incidensekben és politikai vitákban megmutatkozó feszültségek. A horvátok nehezen viselték a szerbek elől menekülő muzulmánok beözönlését a HVO által ellenőrzött területekre, s igyekeztek gyorsan birtokba venni a Vance-Owen tervben nekik ítélt területeket. Más összecsapásokat a bosnyákok kezdeményeztek, akik két ellenfelük közül a horvátokat tekintették gyengébbnek és legalább Közép-Boszniát szerették volna biztos bázisuknak tudni – egyébként is abból kiindulva, hogy a szarajevói kormányzatnak nemcsak a szerbekkel, hanem minden szeparatizmussal szemben joga és kötelessége védeni Bosznia-Herzegovina területi integritását.

A szaporodó fegyveres harcok 1993 elejétől nyílt háborúba fordultak, majd a horvátok augusztus 24-én kikiáltották a „Hercegboszniai Horvát Köztársaságot” – miután ők és a szerbek elfogadták, a muzulmánok viszont elutasították az Owen-Stoltenberg tervet, Boszniának három kis nemzetállam konföderációjává való átalakítását –, amely Közösségnek nevezett elődjétől eltérően nyíltan szembefordult Szarajevóval. A horvátok számára ezután az „fundamentalista” Izetbegović vált a legfőbb ellenséggé, mert vele „nehezebb szót érteni”, mint a szerbekkel vagy az „européer muzulmán” Fikret Abdićal. A harcoknak több tűzszünet próbált véget vetni és a nyugati államok is többször elítélték a horvátokat. Különösen rosszat tett a horvát imáznak az 1556-66-ban épült mostari Öreghíd

1993. november 9-i – katonailag is értelmetlen – szétlövétése, hiszen a híd egyszerre volt Bosznia-Hercegovina (sőt egész Jugoszlávia) egyik kulturális szimbóluma és a balkáni oszmán építészet kiemelkedő hagyatéka, november 9. pedig a berlini fal lerombolásának emblematisztikus dátuma (a hidat – magyar részvétellel – 2004-re építették újjá).

A háború a bosnyákok győzelmet hozta. A Horvátországgal határos területeken a HVO szilárdan őrizte a pozícióit, gyakran a HV közvetlen segítségével, azonban Közép-Boszniában az ARBiH volt fölényben. Végül 1994 elejére a horvátok elvesztették az 1992-ben ellenőrzött területeik felét. Ezután, 1994. március 18-án Washingtonban az amerikai kormány nyomására Tuđman, Izetbegović, Krešimir Zubak (a zágrábi kormány által a keményvonalas Boban helyére állított új boszniai horvát vezető) és Haris Silajdžić bosnyák kormányfő megkötötték a horvát-bosnyák kettős államszövetségi egyezményeket. Ezek értelmében Boszniában muzulmán és horvát kantonokat hoznak létre – a terv pontosítása során végül 10 kantont létesítettek –, amelyek föderációra lépnek egymással (esetleg a szerb részekkel is, de Karadžić azonnal elvetette ezt a lehetőséget), a későbbiekben pedig ez az új föderáció és Horvátország konföderációt létesítenek nyitott határokkal, védelmi és vámunióval (ez nem valósult meg, sőt már a daytoni egyezménybe sem került bele).

Az egyezmény bosnyákokat megszabadította a kétfrontos háborútól, s elhárította Bosznia felosztásának az Owen-Stoltenberg tervben testet öltött közvetlen veszélyét. A horvátok pedig azért fogadták el, mert katonailag alul maradtak és mert fennállt annak a veszélye, hogy boszniai agresszorként nem kaphatnak nemzetközi támogatást Horvátország területi integritásának helyreállításához. Az egyezmény feloldhatta egyes nyugati körök óvakodását is egy európai iszlám állam létrejöttétől: úgy segíthettek a boszniai muzulmánokon, hogy közben a horvátokhoz kapcsolják őket.⁵³⁹ Végeredményben helyreállt a szerbellenes horvát-bosnyák katonai együttműködés, amelynek később, 1995-ben nagy szerepe lett a boszniai katonai fordulatban.

Ahogy a karadordevói találkozó, úgy a horvát-bosnyák háború iránti felelősség is viták tárgya. A nyugati szerzők többségének véleményét jól kifejezi Dana Allin álláspontja, miszerint a felelősség alapvetően a horvát nacionalizmust terheli⁵⁴⁰, magától értetődően ez

⁵³⁹Bill Clinton *My Life* c. memoárja szerint „egyes európai vezetők” nem szerették volna, hogy a Balkán szívében létrejöjjön egy muszlim állam (idézi Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane*, 187).

⁵⁴⁰Allin: *NATO's Balkan Interventions*, 11.

a bosnyák narratíva⁵⁴¹, de közvetve többen okolják a Vance-Owen tervet is, minthogy az kantonok etnikai megjelölésével az etnikai tisztogatásra ösztönzött.⁵⁴² Ezzel szemben a horvát elemzők zöme és Charles Shrader a bosnyákokat teszi felelőssé. A közép-boszniai katonai cselekmények elemzése alapján Shrader úgy látja, hogy a horvátok nem követtek el agressziót (legfeljebb a „preventív jellegű aktív védelmet” látták annak a nyugati megfigyelők) és nem folytattak tervszerű etnikai tisztogatást a muzulmánok ellen. Éppen ellenkező volt a helyzet, mert csak a muzulmánoknak voltak meg a motívumaik (a menekültek elhelyezése, a hadiipari kapacitás megszerzése, az ARBIH központi területi bázisát zavaró horvát enklávék felszámolása) és az eszközeik (az ARBIH helyi fölénye a HVO-val szemben) a közép-boszniai terjeszkedésre.⁵⁴³ Noel Malcolm és Sabrina Ramet pedig egyfajta „köztes álláspontra” helyezkednek. Malcolm ugyan a horvátokat teszi felelősebbé, de nem előre eltervezett szándékos agresszió következményének tartja a horvát-bosnyák háborút. Szerinte a „racionális opportunist” Tuđman csak akkor és addig bocsátkozott bele a Bosznia feletti osztozkodásba, amikor és ameddig úgy látta, hogy a világ ezt a szerbeknek is megengedi.⁵⁴⁴ Ramet pedig a szerbek által megtámadott és kis területre összezsúfolt tömegek, illetve két haderő érdekellentéteit és azok úgymond „elkerülhetetlen” eszkalálódását emeli ki.⁵⁴⁵

A muzulmán belháború

1993 szeptemberében a muzulmán politikai táborban már másodszor következett be szakadás Bosznia jövője és a háborúhoz való viszony tekintetében. Az első 1991

⁵⁴¹Smail Čekić a Bosznia ellen elkövetett kettős, szerb és horvát agresszió részeként prezentálja a horvát-bosnyák háborút (*The Aggression Against the Republic of Bosnia and Herzegovina. Planning, Preparation, Execution, I-II*. Szarajevó, 2005, Institute for the Research of Crimes Against Humanity and International Law, pp. 1135-1139, 1249-1250, 1252-1254).

⁵⁴²Malcolm: *Bosnia*, 248-249; Sell: *Milošević*, 209.

⁵⁴³Charles R. Shrader: *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni. Vojna povijest 1992.-1994.* Zágráb, 1994, Golden marketing – Tehnička knjiga, str. 108-109, 115-118, 240-242. A néhai elnök fia, Miroslav Tuđman több könyvet is szentelt a karađordevói megegyezés és a Bosznia elleni horvát agresszió cáfolatának. A *Druga strana Rubikona: Politička strategija Alije Izetbegovića* c. kötete (Zágráb, 2017, Hrvatska sveučilišna naklada) taktikainak minősíti Izetbegović kiállítását a területileg osztatlan polgári állam mellett. M. Tuđman álláspontja szerint az iszlamista Izetbegović valódi célja nem a nyugati értelemben vett egységes állam volt, hanem a muzulmánok által uralt unitáris Bosznia, s ez volt a horvátok ellen indított háború alapvető oka.

⁵⁴⁴Malcolm: *Bosnia*, 241.

⁵⁴⁵Ramet: *Die Drei Jugoslawien*, 35, 579-588.

augusztusában történt, amikor Adil Zulfikarpašić és Muhamed Filipović (eredetileg az SDA szekuláris nacionalista szárnyának, de akkor már a Muzulmán-Bosnyák Szervezet /MBO/ nevű pártnak a vezetői) kísérletet tett a Miloševićel és Karadžićal való megegyezésre, megelőzendő, hogy a háború áttérjedjen Boszniára. Elképzelésük szerint Bosznia-Hercegovina szuverén köztársaságként belépne az új (kon)föderatív demokratikus Jugoszláviába. A tervtől kezdetben Izetbegović sem zárkózott el, végül azonban nem adta hozzájárulását. Ezután a szerb fél is letett a terv szorgalmazásáról, mivel az MBO önállóan nem képviselt komoly erőt.⁵⁴⁶

Az 1993 szeptemberére véglegessé vált Abdić-Izetbegović szakítás volt a második. Ezt a konfliktust szintén csak közvetve lehet beilleszteni a nagyszerb agresszió paradigmájába, olyan értelemben, hogy a szakadás tágabb kontextusa a régi boszniai államiságnak a (főleg, de nemcsak) szerb agresszió által okozott összeomlása volt, s hogy ebben a folyamatban Abdićot (de ismét nemcsak) a szerbek mozgatták. Ugyanakkor Abdić különútja is rámutat arra, hogy a politikai és katonai szembenállások időnként átmetszették az etnikai és/vagy köztársasági választóvonalakat, s belső polgárháborús jelleget öltöttek.

A népszerű és mártír-glóriával övezett Fikret Abdić⁵⁴⁷ 1990-ben röviddel a választások előtt csatlakozott Izetbegović Demokratikus Akciópártjához, s annak egyik jelöltjeként a boszniai köztársasági elnökségi választásokon a legtöbb szavazatot kapta.⁵⁴⁸ Ennek ellenére az elnökség elnöki posztját átengedte a második helyen végzett másik SDA-jelölt, a pártvezér Izetbegović számára, vélhetően azért, mert „friss jövevényként” nem volt párton belüli háttére és hogy bizalmasa, Alija Delimustafić kaphassa meg a belügyi tárcát. Izetbegović és Abdić viszonya azonban hamar megromlott, majd Abdić hazatért Sarajevóból – de az elnökségi üléseken és a nemzetközi tárgyalásokon több-kevesebb rendszerességgel részt vett –, s a bihácsi enklávé domináns politikusa lett. A háború kitörése után arra törekedett, hogy szűkebb hazája ne váljon hadszínterré. Ezt folyamatos – mintegy

⁵⁴⁶A „Belgrádi Kezdeményezésként” is ismert tervről lásd Sell: *Milošević*, 158-159; Đilas–Gaće: *Adil Zulfikarpašić*, 189-194.

⁵⁴⁷Abdić a velika kladušai székhelyű Agrokomercnek, Jugoszlávia egyik legnagyobb és legsikeresebb, az egész elmaradott régiót fellendítő élelmiszeripari kombinátjának az igazgatója volt. Egy átpolitizált – bosnyák vélemények szerint (Filandra: *Bošnjačka politika*, 358-359) Abdić mentora, a Milošević-ellenes Hamdija Pozderac leendő szövetségi államfő megbuktatását célzó – pénzügyi botrányra dagadt váltókibocsátás miatt 1988-ban vádat emeltek ellene és két évig börtönben tartották. 1990-ben Ante Marković pártja is hívta a soraiba, de Abdić (noha nem volt iszlamista) az SDA-t választotta.

⁵⁴⁸A héttagú elnökségben a muzulmánoknak két hely járt, s az erre jelöltek közül Abdić 48, Izetbegović 40 %-ot kapott (Ramet: *Die Drei Jugoslawien*, 479).

Miljkovićot mintázó⁵⁴⁹ és az Izetbegović-kormányzat szerint elvtelen – taktikázással nagyjából sikerült is elérnie. További konfliktust jelentett közülük, hogy Abdić pragmatikusan viszonyult a béketervekhez és mielőbbi megegyezést akart a két szomszédos állammal a háború befejezése érdekében.⁵⁵⁰ Az Owen-Stoltenberg terv szarajevói elutasítása után végleg szakított Izetbegovićal és 1993. szeptember 27-én kikiáltotta (az elvben Bosznián belüli, de röviddel a végső összeomlás előtt, 1995 júliusában külön köztársasággá nyilvánított) „Nyugat-Boszniai Autonóm Tartományt” és különbékét kötött a horvátokkal és a szerbekkel.

A tartomány azonban a bihácsi enklávénak csak egy részére terjedt ki. A terület nagyobbik fele hű maradt a szarajevói kormányhoz, amely többször is megpróbálta megdönteni Abdić miniállamát. Sokáig hiába próbálkozott, mert a szerb és horvát támogatást élvező Abdić ellen tudott állni a nagyobb, de a több fronton harcoló és az ARBiH főerőitől elszigetelt kormánycsapatoknak. Abdić támogatása akkor megfelelt mind Belgrád, mind Zágráb érdekeinek. Megoszthatták a muzulmánokat, bizonygathatták a világ előtt, hogy ők nem általában a muzulmán nép ellen vannak, hanem csak a militáns fundamentalisták ellen, emellett Abdić tartománya a szerb-horvát feketekereskedelem egyik csatornájául szolgált.⁵⁵¹

1994 tavaszán a horvát-bosnyák kiegyezéssel Abdić számára is új fordulatot vett a háború. Horvát támogatásra többé nem számíthatott és megszűnt számára a manőverezés lehetősége. Így az ARBiH 1994. augusztus 21-én elfoglalhatta a „fővárost”, Velika Kladuštát. Három hónap után azonban egy szerb offenzíva miatt feladni kényszerült, s Abdić újjászervezte a tartományt, de ezután már valóban nem volt több a szerbek bábjánál: csapatai az 1995. augusztusi végső katonai összeomlásig harcoltak a VRS szövetségeseiként.

⁵⁴⁹Huska Miljković a második világháború idején egy muzulmán önvédelmi milícia élén a térség hadura volt, aki a partizánok, az usztasák és a németek kötelékében egyaránt megfordult. 1944-ben megpróbált visszatérni a partizánokhoz, de meggyilkolták. A térség – Cazinska Krajina – egyébként hagyományosan Bosznia egyik legellenállóbb körzete: ez volt az 1850-52-es Porta-ellenes lázongások egyik bázisa és az 1950. májusi kollektivizálás-ellenes felkelés színhelye (Malcolm: *Bosnia*, 188-189; Judah: *The Serbs*, 247; Misha Glenny: *The Balkans. Nationalism, War and Great Powers 1804-2012*. London, 2012, Granta Books, 548-550, 648).

⁵⁵⁰Owen: *Balkan Odyssey*, 82. Az Izetbegović-kormányzat szerint viszont Abdić szerb ügynök volt és kezdettől bosnyák-ellenes politikát folytatott (Silber-Little: *Jugoszlávia halála*, 322-323; Filandra: *Bošnjačka politika*, 359).

⁵⁵¹A horvátok (vagy a horvátoktól vett szállítmányokból Abdić emberei) főleg üzemanyagot adtak el a szerbeknek, a szerbek pedig hadianyagot. De arra is voltak példák, hogy a horvát-bosnyák háború alatt mindkét fél fizetett azért a szerbeknek, hogy támadják a másik felet (Owen: *Balkan Odyssey*, 350; Judah: *The Serbs*, 245).

A Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány története ezzel véget ért. Egykori területén azonban 1995 után is erős maradt Abdić támogatottsága. Pártja rendre jól szerepel a térségi választásokon, magát Abdićot pedig (aki 2002-2012 között horvát börtönben ült⁵⁵²) 2016-ban Velika Kladuša polgármesterévé választották.

Kettős háború Koszovóért

Az 1981-es albán tüntetések után a normalizáció szolid jeleit mutató⁵⁵³ koszovói helyzet az évtized végén ismét válságba torkollott. Az 1989. március 28-i alkotmánymódosítással Belgrád drasztikusan leszűkítette a tartományi autonómiát, az albán tiltakozásokat pedig rendkívüli állapot bevezetésével törte le. Majd 1990. július 5-én, miután a tartományi parlament albán tagjai – tehát még nem a születő ellenzék – három nappal előbb kikiáltották a Koszovói Köztársaságot (akkor még Jugoszlávia egyik tagállamaként), a maradék autonómiát is felfüggesztette, és bevezette a közvetlen belgrádi kormányzást.⁵⁵⁴

A tartomány lakosságának mintegy 85 %-át alkotó albánok ezután az Ibrahim Rugova⁵⁵⁵ által vezetett, össznépi függetlenségi frontként működő Koszovói Demokratikus Szövetség (LDK) körül tömörülve a passzív ellenállás eszközéhez folyamodtak. Jugoszlávia széthullása után „megszállt országgá” nyilvánították a Koszovói Köztársaságot és kiépítették a saját párhuzamos intézményeiket, a fegyveres erők kivételével szinte teljes

⁵⁵²1995-ben Horvátországba menekült, ahol állampolgárságot kapott. Tuđman halála után az új zágrábi kormányzat elfogadta a szarajevói érvelést, miszerint Abdić a kormányhű lakosság és csapatok ellen háborús bűntetteket követett el, és bíróság elé állították. 20 évre ítélték, amelyet a legfelső bíróság 15 évre mérsékel, s végül annak kétharmadát kellett letöltenie.

⁵⁵³Ez azonban korántsem jelentette a represszív eszközök mellőzését. Albán források szerint 1981-1988 között csaknem 600 ezer albánt ért politikai okokból valamilyen retorzió, főleg a fiatalabb generációkat (*What the Kosovars says and demand*, 246 /Rexhep Qosja interjúja a priština-i „Fjala” 1989. januári számában/). Az akkori miliőre szintén jellemző az a történet, amelyet Branka Magaš idéz (igaz, névtelenül egy közvetett forrás alapján). Eszerint egy szerb-albán írótalálkozón az egyik szerb résztvevő azzal fordult az albán kollégáihoz, hogy „Uraim, a nemzeteink háborúban állnak egymással. Ez minden, amit mondani kívánok.” (Magaš: *The Destruction of Yugoslavia*, 122).

⁵⁵⁴Malcolm: *Kosovo*, 346-347.; Besnik Pula: The emergence of the Kosovo “parallel state,” 1988–1992. *Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 32 (2004), Issue 4, 797-826 (<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0090599042000296131?src=recsys>, utolsó elérés 2017. 12. 07.), p. 806. 1998. szeptember 28-án a szerb parlament felállította a tartomány ideiglenes kormányát, egy-két albán politikust is bevonva. Ez az autonómia visszaállításának kezdetét volt hivatva jelezni, de hiteltelen volt és akkor már – a koszovói háború kirobbanása után – jelentőséggel sem bírt.

⁵⁵⁵Ibrahim Rugova (1944-2006), 1989-től haláláig a Koszovói Demokratikus Liga (LDK) vezetője, 1992-99-ben (az illegális Koszovói Köztársaság államfőjeként) és 2002-2006-ban (az UNMIK felügyelete alatt működő ideiglenes önkormányzat fejeként) Koszovó elnöke.

állami vertikumot működtetve (választások, közigazgatás, adóztatás, média, saját oktatási és egészségügyi ellátás).⁵⁵⁶ Emellett megpróbálták a függetlenség ügyének nemzetközi támogatást szerezni. Albánián kívül⁵⁵⁷ azonban sikertelenül, mert a köztársasági határok megváltoztatását senki sem akarta (többek között ezért nem jött létre egy szerbellenes albán-horvát-bosnyák egységfront sem), és nemzetközi szinten a koszovói problémát „csak” emberi-jogi és kisebbségi kérdésnek tekintették. A Badinter-bizottság a koszovói függetlenség elutasításakor abból indult ki – majd erre hivatkozva, de valójában a szeparatizmus láncreakciójától tartva a nagyhatalmak is –, hogy Koszovónak nem volt tagköztársasági státusza, így kiválási joga sem, ezért az elszakadása egyoldalú határmódosításnak minősülne. Sőt 1993-tól a Nyugatnak pragmatikusan szüksége volt Miloševićre Karadžićal szemben. Ezért nem akarták a koszovói kérdés bolygatásával nehezíteni a helyzetét, különösen hogy maga is tett néhány gesztust az albánok felé (az oktatás normalizálásról kötött, bár végül meg nem valósult Milošević-Rugova egyezmény, 1996. szeptember 1.). Így a koszovói albánok, akik ráadásul az 1988-91-es tüntetéseik leverése után még évekig az erőgyűjtés periódusában voltak, egyedül nem sokat tehettek.

Ez a patthelyzet átmenetileg megfelelt Belgrádnak is. Többfrontos háborúba keveredni nem akart, a tartomány elszakadásának közvetlen veszélyét pedig 1989-91-ben elhárította. Idővel azonban a koszovói albánság ismét radikálisabb lett. Különösen erős volt a radikalizálódás azokban a fiatalabb generációkban, amelyek nem kötődtek – az általuk teljesen eredménytelennek és hiábavalónak látott – a Rugova-féle gandhiánus ellenálláshoz. Számukra Dayton, ahol az albán remények ellenére napirendre sem tűzték Koszovó ügyét, azt üzenete, hogy egyedül a fegyveres harc vezethet eredményre. Szervezkedésüket megkönnyítette, hogy az 1997-es albániai káosz idején⁵⁵⁸ a lakosság kifosztotta a fegyverraktárakat. Különböző becslések szerint 500-800 ezer kézfegyver tűnt el, továbbá

⁵⁵⁶Pula: *The emergence of the Kosovo “parallel state”*, 812-818.; Dušan Janjić – Ana Lalaj – Besnik Pula: Kosovo pod Miloševićem režimom. In: Ingrao–Emmert: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, 268-293, str. 277, 279-280. 1998-ban létrehozták a „Koszovói Köztársaság Védelmi Erőit” (FARK) is, de az eltörpült a Rugova-ellenes táborból szerveződött UÇK mellett.

⁵⁵⁷Albánia elismerte Koszovót és Sali Berisha elnök 1992 márciusában kijelentette, hogy ő és a pártja, az Albán Demokrata Párt egészen addig folytatja a küzdelmet, amíg „az albán nemzet egyesülésének nagy álma” valóra nem válik (Vickers: *Between Serb and Albanian*, 256, 258).

⁵⁵⁸1997 januárjában összeomlott egy piramis-játék, amiért a megtakarításait elvesztő lakosság a Berisha-kormányt tette felelőssé. Az ország a polgárháború szélére sodródott – az összecsapásoknak különböző becslések szerint két-négyezer áldozata volt –, s a közrendet csak egy ENSZ-EBESZ katonai kontingens tudta helyreállítani (az olasz vezetésű Alba-hadművelet, 1997. április-augusztus). A témáról lásd James Pettifer – Miranda Vickers: *The Albanian Question: Reshaping the Balkans*. London, 2007, I. B. Tauris, Part I-II.

több száz ágyú és aknavető, a hozzájuk tartozó lőszerekkel együtt. Az elvitt nehézfegyverek zömét később begyűjtötték, de a többi a feketepiacra és Koszovóba került (s a gerillák később hozzájutottak modern nyugati fegyverekhez is).⁵⁵⁹

Így 1996-tól mind gyakrabban hallatott magáról a „Koszovói Felszabadító Hadsereg” (UÇK), amelynek vezetői nyíltan hangoztatták, hogy céljuk nemcsak a koszovói függetlenség fegyveres kivívása, hanem az összes (albániai, koszovói, macedóniai) albán terület egyesítése. Ahogy Jakup Krasniqi, az UÇK szóvivője nyilatkozta 1998 júliusában a *Der Spiegel*-ben: „Mi többet akarunk, mint a függetlenség. Célunk az összes albán egyesítése a Balkánon... [és] Macedóniában az UÇK már aktív.”⁵⁶⁰

Az UÇK fellépésével a koszovói helyzet – ahogy James Gow írja – a hidegháborús állapotokból valódi háborúvá fordult át.⁵⁶¹ Az 1998-as év során 15-20 ezres gerillaszervezetté nőtt UÇK kezdetben nem volt több radikális ellenálló sejtek, falusi önvédelmi csoportok, klánszerűen szerveződő alvilági fegyveres bandák hálózatánál, a centrumában néhány száz fős kemény maggal, s tevékenysége kimerült a szabotázsakciókban és a merényletekben, amelyek a szerb civileket és a „kollaboráns albánokat” sem kímélték.⁵⁶² Több szerző felhívja a figyelmet az UÇK enverista gyökereire. A jugoszláv-albán államközi kapcsolatok normalizálása után (1971) lehetőség nyílt az albán-koszovói kulturális kapcsolatok fejlesztésére. Ez együtt járt a maoista-enverista szellemi hatások bizonyos fokú beáramlásával, s azok mint az „egyenlőség eszméi” visszhangra találtak a jugoszláv „revizionista szocializmust” a legfejletlenebb régióból (azaz „legalulról és elnyomottként”) szemlélő fiatal radikálisokban, különösen az 1981-es tüntetések elfojtása után. Emellett Albánia már Enver Hoxha idején is támogatta politikailag a koszovói szeparatizmust. Ebből fakadt, hogy sok illegális nacionalista-

⁵⁵⁹Sell: *Milošević*, 278-279; Chris Smith – Domitilla Sagramoso: Small arms trafficking may export Albania's anarchy. *Jane's Intelligence Review*, Vol. 11. No. 1 (January 1999), pp. 24-26.; Pavlos-Ioannis Koktsidis – Caspar Ten Dam: A Success Story? Analysing Albanian Ethno-Nationalist Extremism in the Balkans. *East European Quarterly*, XLII/2, June 2008, 161-190 (<https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/20589> – letöltve 2017. 12. 03.), p. 168.

⁵⁶⁰Die Realität ist der Krieg. *Der Spiegel*, 28/1998 (<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-7933995.html> – letöltve 2004. 02. 22.)

⁵⁶¹James Gow: Rat na Kosovu, 1998-1999. In: Ingrao–Emmert: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, 295-333, str. 295.

⁵⁶²Koktsidis – Ten Dam: *A Success Story?*, 164-171; 1998. február 23-án Robert Gelbard, az amerikai külügyminisztérium akkori Koszovó-megbízottja egy priština-i sajtóértekezleten maga is terrorista szervezetnek minősítette az UÇK-t (Gow: *Rat na Kosovu*, 296; Cohen: *Serpent in the Bosom*, 283; Thomas: *Serbia under Milošević*, 405-406). Lampe szintén terrorista jellegűnek minősíti az UÇK taktikáját (*Balkans into Southeastern Europe*, 265-266).

szeparatista sejt kezdetben fogékony volt az enverizmusra (persze nem ismerték a valódi albániai helyzetet és inkább nacionalisták voltak, semmint hithű, igazi enveristák, maoisták vagy sztálinisták; ebből a politikai tradícióból inkább az illegális tevékenység és a fegyveres felkelés szervezésére vonatkozó tapasztalatok vonzották őket, nem annyira maga az ideológiai tartalom).⁵⁶³ Ezekből az enverista sejtekből állt össze a Koszovói Népi Mozgalom (LPK), amelyet az UÇK magjának tekinthetünk.

A kezdetben Rugova által is nem létezőnek, illetve szerb provokációnak minősített⁵⁶⁴ UÇK színre lépésével megszűnt a fegyveres erők szerb monopóliuma. Ez Szerbia szempontjából veszélyes új dimenziót adott a konfliktusnak, ami a belgrádi vezetést megelőző csapásra készítette. A szerb erőknek az UÇK-fellegvárnak tekintett drenicai térségben végrehajtott tisztogató akcióitól⁵⁶⁵ eszkalálódó harcok során az UÇK ellenőrzése alá vonta Koszovó területének 30-40 %-át, főképp a falusias vidéket, de nyáron már képesek voltak néhány kisváros elfoglalására is. Megkezdték a „szabad Koszovó” intézményeinek a felállítását, háttérbe szorítva a mérsékelt és a Nyugat által favorizált Rugov-vezette LDK-t.

Júliustól a mintegy 45-50 ezresre növelt szerb erők (belügyi csapatok és a Jugoszláv Hadsereg /VJ/ egységei) két hónap alatt visszaszerezték minden fontosabb települést és szétszórták az UÇK-t. De megsemmisíteni nem tudták, s a két fél kölcsönösen megnyerhetetlen háborúba keveredett egymással. A helyi lakosság széleskörű (de korántsem maradéktalan⁵⁶⁶) támogatását élvező gerillák felszámolására a szerb erők nem voltak képesek – vagy csak vállalhatatlan áron lettek volna képesek. A harcok már így is nagy menekülthullámot idéztek elő (1998. február-szeptember között mintegy 250-300 ezren kényszerültek elhagyni otthonukat, bár akkor még Koszovóban maradvá, a harcok

⁵⁶³Cohen: *Serpent in the Bosom*, 280; Judah: *War and Revenge*, 106-107.

⁵⁶⁴Glenny: *The Balkans*, 653.

⁵⁶⁵Az egyik UÇK-alapító, a terrorista tevékenység miatt távollétében 1997-ben elítélt Adem Jashari kézre kerítéséért március 5-én indított támadás 55-60 áldozatot követelt, köztük a Jashari-rokonság sok civil tagjának, nőnek, időseknek, gyerekeknek az életét (részben azért, mert Jashari nem mindenkinek engedte meg, hogy a rendőrség által a támadás előtt adott két órás határidőn belül elhagyják a Jashari-házat, ahová az előző harcok után visszavonultak). Az akció brutalitása nagyban felerősítette az albánok UÇK iránti szimpátiáját. A közép-koszovói Drenica-térség egyébként hagyományosan a szerb-ellenesség centruma: ez volt a két korábbi albán fegyveres ellenállás (az 1920-as évek elejének kaçak-mozgalma és az 1944-45-ös ballista felkelés) bázisa. A térségben végrehajtott 1998 eleji szerb tisztogatásokról lásd Janjić-Lalaj-Pula: *Kosovo pod Miloševićem režimom*, 287.

⁵⁶⁶Figyelemre méltó, hogy a háború utáni első választáson (2001. november) a Rugova-vezette LDK a voksok 45,7 %-át megszerezve sokkal jobban szerepelt, mint a két UÇK-utódpart együttvéve (Demokrata Párt /PDK/ 25,7 %, Szövetség Koszovó Jövőjéért /AAK/ 7,8 %).

elől hosszabb-rövidebb időre az erdőkbe vagy más településekre menekülve⁵⁶⁷), ami kiváltotta a terrorizmus ellen csak „arányos választ” toleráló Nyugat ellenszenvét. Így Belgrád a stratégiai pontok – határok, városok, főútvonalak – ellenőrzésére törekedett, valamint arra, hogy az UÇK bázisának tekintett vidékeken időről időre „preventív” tisztogatásokat hajtson végre. Másfelől az UÇK-nak sem volt esélye a szerb reguláris erők legyőzésére, ezért sokszor csak a provokálásukra törekedett, hogy kiváltson ellenük egy nyugati katonai beavatkozást.

A februártól októberig tartó harcoknak a NATO légicsapásokkal való fenyegetése és a Holbrooke-Milošević megállapodás vetett véget. Az Észak-Atlanti Tanács október 13-án kiadta a NATO-légierő Szerbia elleni bevetésére vonatkozó készenléti parancsot (ACTORD), de felfüggesztette annak végrehajtását abban bízva, hogy Milošević elfogadja a nemzetközi (az Összekötő Csoport által megfogalmazott az ENSZ BT határozatában⁵⁶⁸ rögzített) követeléseket. Holbrooke már az ACTORD birtokában elutazott Belgrádba, ahol még aznap megállapodásra jutott a jugoszláv elnökkel. A megállapodás tűzszünetet, a szerb erőknek a februári szintre való csökkentését, a menekültek hazatérését, az EBESZ megfigyelő-missziójának felállítását, a koszovói légtér NATO-ellenőrzését és Koszovó státuszának tárgyalásos rendezését irányozta elő. Az UÇK nem volt részese a megegyezésnek, de a szervezet is vállalta a tűzszünet betartását.

A Holbrooke-Milošević egyezmény azonban a Koszovó jövőjére vonatkozó szerb-albán egyetértés hiánya miatt nem épülhetett szilárd politikai bázisra. A fegyvernugvás nem volt teljes, sőt a szerb csapatkivonás után az UÇK visszaszivárgott az általa elvesztett területekre, amire Belgrád, megelőzendő a gerillák teljes regenerálódását, visszavezényelt bizonyos egységeket. A Koszovó státuszáról Christopher Hill skopjei amerikai nagykövet közvetítésével folytatott politikai párbeszédet pedig a kompromisszum-készség kölcsönös hiánya jellemezte. A több változatot megélt Hill-terv széleskörű koszovói önkormányzatot irányzott elő a szerb vagy a kisjugoszláv államon belül. A szerb elképzelések viszont a Szerbián belüli autonómia elvére épültek (azaz Koszovónak a JSZK harmadik köztársaságává alakítását is elvetették, emellett a koszovói önkormányzat jogait is szűkebben szabták volna meg a Hill-tervnel), az albánok pedig a függetlenséget tekintették

⁵⁶⁷Gow: *Rat na Kosovu*, 300.

⁵⁶⁸Az ENSZ BT 1199/1998 sz. határozata Koszovóról ([https://undocs.org/S/RES/1199\(1998\)](https://undocs.org/S/RES/1199(1998))), letöltve 2017. 06. 11.).

az egyedüli megoldásnak, s legfeljebb egy rövid átmeneti időre lettek volna hajlandók elfogadni egy szimbolikus közös államkeretet.

Ebben a helyzetben kezdődött meg a Nemzetközi Összekötő Csoport nyomására 1999. február 6-án Franciaországban a rambouillet-i konferencia.⁵⁶⁹ Erre az időre az UÇK elért két fontos politikai sikert. A koszovói belpolitikai színtéren maga alá gyűrte a Rugova-vetette LDK-t, valamint a két pólus közötti harmadik erőként fellépő, 1998-ban alakult Egyesült Demokratikus Mozgalmat (amely Rugovánál radikálisabb volt, de a fegyveres felkelésnek nem volt híve). Még fontosabb, hogy nemzetközileg elfogadták legitim tárgyalópartnernek; ezzel „terrorista szervezetből” „nemzeti felszabadító mozgalom” lett. Ezért az albán küldöttséget már nem is Rugova, hanem az UÇK politikai képviselője, Hashim Thaqi⁵⁷⁰ vezette.

A szerb félnek viszont már a tárgyalások indulásánál nagyon rossz pozíciói voltak Račak miatt. 1999. január 15-én 45 albán áldozatot követelő vérengzés történt egy Račak (albánul Reçak) nevű faluban. Ez széleskörű szerbellenes hangulatot váltott ki Nyugaton – ahogy a horvátországi háború idején Vukovár lerombolása és Dubrovnik lövetése, vagy a boszniai háború során a sarajevói piactéri merényletek és a srebrenicai mészárlás –, és végleg megváltoztatták a koszovói konfliktus jellegének megítélését. Ettől kezdve gyakorlatilag csak a szerb oldal felelősségét hangsúlyozták. Milošević részben ezért, részben a szerb manőverezési teret növelendő nem is utazott el a Rambouillet-ba (hogy ti. a küldöttség az elnökkel való konzultáció szükségességére hivatkozva húzhassa az időt). Ezért a belgrádi delegációt hivatalosan csak egy miniszterelnök-helyettes, Ratko Marković vezette (jóllehet az eseményeket többnyire Párizsból követő Milan Milutinović szerb elnök irányításával).

A Kontakt-csoport javaslata értelmében Koszovó a végső státuszának későbbi (három év után megtartandó nemzetközi konferencia általi) meghatározásáig Jugoszlávia része maradna, de csaknem teljes önállóságot kapna. A jugoszláv fegyveres erők, határ- és vámőrség kisebb egységei Koszovóban maradhatnak, az UÇK-t demilitarizálnák (a

⁵⁶⁹A tárgyalásokról részletesen beszámol (a szakértőként résztvevő) Marc Weller: *The Rambouillet Conference on Kosovo*. *International Affairs*, Vol. 75, Issue 2 (April 1999), pp. 211–251. A tárgyalások légkörére jellemző, hogy a szerb és albán delegációk külön helyszíneken voltak, s közvetlenül csak a Kontakt-csoportot képviselő közvetítő-hármas (Hill, W. Petritsch osztrák és B. Majorszkij orosz nagykövetek) érintkeztek.

⁵⁷⁰Hashim Thaqi (sz. 1968) 1999 után az UÇK-utód Demokrata Pártot (PDK) vezette az államfővé választásáig (2016), továbbá 2008-2014 között miniszterelnök volt.

fegyvereit leadva párttá alakulhat), az egyezmény betartását pedig a NATO KFOR (Kosovo Force) kontingense felügyelné. A tervezetet először mindkét fél elvetette, ezért egy időre a konferenciát felfüggesztették. A szerbek azért utasították el, mert az egyezmény de facto elszakította volna Koszovót Szerbiától, az albánok pedig azért, mert a tervezet nem tartalmazta az egyik legfőbb követelésüket, hogy az átmeneti időszak után népszavazás döntsön a függetlenségről. Végül március 18-án, a konferencia második, párizsi fordulóján az albánok aláírták, mondván, hogy a szöveg tesz egy közvetett ígéretet a népszavazásra azzal a kitétellel, hogy Koszovó végső státuszának meghatározásakor figyelembe veszik a népakaratot. Emellett az albánok arra számítottak, hogy a szerbek úgyis elvetik a javaslatot, ezért ők a nemzetközi szimpátia megőrzése érdekében különösebb kockázat nélkül aláírhatják. Az albán aláírás kieszközlésében nagy szerepe volt Madeleine Albright amerikai külügyminiszternek, aki világossá tette Thaqi előtt az alternatívákat: ha mindkét oldal aláírja az egyezményt, a NATO bevonul Koszovóba annak betartatására; ha csak a szerb delegáció veti el, bombázni fogják Szerbiát; ha az albán küldöttség is elveti, akkor nem lesz bombázás és az albánok magukra maradnak.⁵⁷¹

A szerb küldöttség mutatott bizonyos hajlandóságot az egyezmény politikai alapelveinek elfogadására (amennyiben az autonómia nem teremt „államot az államban”), de a koszovói népszavazás lehetőségét és a nemzetközi haderő bevonulását elutasította. Belgrád időnként meglebegtette azt a lehetőséget, hogy esetleg egy koalíciós összetételű és ENSZ-mandátumú békefenntartó erő bevonuljon, de valójában csak az EBESZ civil megfigyelő-misszióját lett volna hajlandó elfogadni. Attól pedig végképp elzárkózott, hogy az esetleges békefenntartó kontingenst egyedül a NATO alkossa. Úgy ítélték meg, hogy ezzel eleve elveszítenék Koszovó jövőjének befolyásolási lehetőségét, mert a NATO-haderő kizárólagos jelenléte (eltérően egy koalíciós összetételű ENSZ-erőtől) nem hagyna számukra manőverezési teret.

Külön problémává vált az egyezmény-tervezet – a tárgyalások elején a küldöttségeknek még át sem adott – ún. B-függeléke, amelyre Belgrád az egyezmény végső elutasítása után sűrűn hivatkozott. A KFOR-csapatok státuszáról szóló függelék szabad mozgást engedélyezett volna a KFOR-nak és az azt kiszolgáló NATO-erőknek Jugoszlávia egész területén, s azok bármikor bármilyen területet vagy létesítményt igénybe vehettek volna (elvben csak a koszovói feladataik ellátása céljából, de akár a jugoszláv hatóságok

⁵⁷¹Judah: *The Serbs*, 322, Cohen: *Serpent in the Bosom*, 313-314.

beleegyezése nélkül). A B-függeléknek a tervezet szerb elutasításában betöltött szerepéről többféle állásponttal lehet találkozni a szakirodalomban. Ez a szerep közvetlenül valószínűleg nem volt nagy. Tim Judah szerint kezdetben, miután ismertették velük, a szerb küldöttség nem is reagált rá, és minden bizonnyal anélkül is elutasította volna az egész rambouillet-i csomagot.⁵⁷² Louis Sell szerint a függeléket, amely lényegében megfelelt a NATO-egységek státuszáról szóló általános (más országokban is alkalmazott) szabályozásnak, csak azért csatolták az egyezményhez, mert akkor a NATO azzal számolt, hogy a KFOR logisztikáját a szerb területeken át látnák el. Később viszont nem ez lett a fő útvonal, a szerb félnek pedig egyébként is sokkal fontosabb kifogásai voltak a rambouillet-i egyezménnyel szemben: egyáltalán az, hogy Koszovó bármilyen külföldi katonai megszállása a tartomány elvesztéséhez vezetne.⁵⁷³

Az azonban elmondható, hogy a B-függelék – amelyet végül nem is csatoltak a harcokat lezáró júniusi egyezményekhez – Belgrád számára végképp elfogadhatatlanná tette a rambouillet-i csomagot. Keményebb feltételeket tartalmazott, mint a daytoni szerződés megfelelő klauzulái, és nyilvánvalóan azzal járhatott volna, hogy a NATO párhuzamos autoritássá válhat egész Jugoszláviában.⁵⁷⁴ Ezt Milošević nemcsak a személyes hatalomféltése okán utasíthatta el, hanem egyáltalán a jugoszláv szuverenitás drasztikusan szűkítésének a veszélye miatt. Többek véleménye szerint különösen a B-függelék bizonyítja, hogy Rambouillet-ben a NATO, 1998 októberétől eltérően, direkt elfogadhatatlan feltételeket szabott azért, hogy leszámolhasson Miloševićel. Henry Kissinger szerint például Rambouillet valójában provokáció volt, csak ürügy a bombázás megkezdésére, mert a feltételei a legmérsékeltebb szerbek számára sem voltak elfogadhatók. Az őt idéző Christopher Clark ugyanott maga is azt írja, hogy a Szerbiának adott 1914-es osztrák-magyar ultimátum sem volt olyan kemény, mint a rambouillet-i követelések.⁵⁷⁵ James Gow viszont a szándékos provokáció feltételezését konteónak, összeesküvés-elméletnek tartja.⁵⁷⁶

A jugoszláv elnök számára valóban nem volt visszavonulási tér. Koszovó

⁵⁷²Judah: *The Serbs*, 323. Cohen szerint a Kontakt-csoport orosz tárgyalói azonnal elutasították, amint tudomást szereztek róla, s február 22-én ezt tette a szerb küldöttség is (*Serpent in the Bosom*, 315)

⁵⁷³Sell: *Milošević*, 301.

⁵⁷⁴Uo; Judah: *The Serbs*, 323; Cohen: *Serpent in the Bosom*, 314-315.

⁵⁷⁵Clark: *Alvajárók*, 465-466.

⁵⁷⁶Gow: *Rat na Kosovu*, 321-322.

megtartásának célját a szerb politikai színtéren konszenzus övezte⁵⁷⁷, s az ő eredeti népszerűsége is éppen a tartomány 1988-89-es „visszaszerzésén” alapult. Ezért önként, harc nélkül nem adhatta fel Koszovót. Daytonhoz hasonló engedékenységet sem mutathatott, mert Daytonban kapott valamit cserébe: a Republika Srpskának mint Bosznia autonóm entitásának az elismerését, vagyis azt, amit (lényegében már az 1993-as Vance-Owen béketervtől) az elérhető maximumnak tartott. Ráadásul Boszniában nemcsak a NATO-légicsapások, hanem az azzal párhuzamos horvát-bosnyák szárazföldi hadisikerek kényszerítették meghátrálásra, az UÇK-ról viszont tudható volt, hogy nincs hasonló offenzívára ereje. Ilyenformán Belgrád a második fordulóban is elvetette a rambouillet-i tervet. Emellett nyílt katonai előkészületeket tett: újabb katonai és rendőri egységeket vont össze Koszovó határán (s a korábbi háborúk tapasztalatai alapján amúgy is lehetett arra számítani, hogy a tél elmúltával ismét intenzívebbé válnak a harcok).

A szerb vezetés azonban valójában nem ekkor, hanem 1998 elején került kényszerpályára. A koszovói válság fegyveres krízisbe fordulásával világos lett, hogy a tartomány jövőjét csak háború döntheti el: vagy egy szerb-albán háború (amelynek megnyerésében Belgrád reménykedett), vagy egy NATO-szerb háború (amelyben az UÇK reménykedett, és sokat is tett annak előidézéséért⁵⁷⁸). De a légierő bevetéséről szóló készenléti parancs (ACTORD) 1998. október 13-i kiadásával paradox módon a NATO is

⁵⁷⁷ A rambouillet-i tervet az ellenzéki és egyházi vezetők is elutasították, sőt az akkori legnagyobb ellenzéki párt elnöke, az 1990-es évek elején hirdetett sovinszta politikáját időközben feladó Vuk Drašković már 1999 januárjában alelnöki tisztséget vállalt a szövetségi kormányban (majd április végén leváltották, mert mielőbbi megegyezést akart a NATO-val, lezárandó a légicsapásokat – a másik legfőbb ellenzéki vezető, Zoran Đinđić Montenegróban vészelt át a március-június közötti időszakot). Később a bombázás megindítása sok olyan emberben is Nyugat-ellenes érzelmeket váltott ki, akik nem voltak a Milošević-rezsím hívei. Nehéz lett volna ugyanis a hidak, gazdasági létesítmények stb. lerombolását csak a rezsim, és nem az ország elleni támadásnak tekinteni (Cohen: *Serpent in the Bosom*, 334, 370-371).

⁵⁷⁸ Valójában az októberi egyezményből is az UÇK húzta a legnagyobb hasznot. Ahogy az egyik parancsnok, Ramush Haradinaj elismerte, az egyezmény életmentő volt az előző hetekben súlyos vereségeket szenvedő UÇK számára (idézi Sell: *Milošević*, 293). A kialakult helyzetet találóan jellemzi Cohen: 1998 őszén az amerikai kormányzat lassan, de biztosan az UÇK de facto protektora lett (*Serpent in the Bosom*, 291).

Ehhez a folyamatokhoz hozzájárult, hogy a nagyhatalmak vezetésében 1995-98-ban bekövetkezett változások jelentős mértékben átalakították a jugoszláv válsággal kapcsolatos nemzetközi gondolkodásmódot. Az Egyesült Államokban a második Clinton-adminisztrációban Madeleine Albright lett a külügyminiszter, Franciaországban Jacques Chirac lett az elnök, az Egyesült Királyságban Tony Blair a kormányfő. Ők mindannyian „héjának” számítottak szerb relációban, szemben az elődeikkel (Christopher, Mitterrand, Major). Ezt nem ellensúlyozhatta, hogy Moszkvában Kozirjev helyére szerb-barát külügyminiszter lépett (Jevgenyij Primakov), s hogy a Kohl-kormányzatot felváltó német szociáldemokrata-zöld koalíció az elődjénél kiegyensúlyozottabb álláspontra törekedett (1999-ben például az amerikai-brit tengely volt a NATO-beavatkozás fő szorgalmazója, nem a német kormány).

kényszerpályára került: jóllehet a Koszovó jövőjére vonatkozó elképzelései akkor még elvben a szerbekéhez álltak közelebb (abban az értelemben, hogy nem akartak teljes elszakadást), valójában az albánok mellett köteleződött el. Az ACTORD ugyanis de facto ígéret volt arra, hogy a NATO fellép a Holbrooke-Milošević egyezményt megsértő szerbek ellen; csak hogy az UÇK nem volt részese az egyezménynek, Belgrád viszont annak megsértése nélkül nem léphetett fel a tűzszünetet legfeljebb félig-meddig betartó, s azt valójában a saját reorganizálásukra használó gerillák ellen. Miután Belgrád végleg elutasította a rambouillet-i tervet, gyakorlatilag ezt az ACTORD-ot aktivizálták.

A nemzetközi közösség Koszovó-politikáját eleinte az határozta meg, hogy a konfliktust elsősorban emberi-jogi kérdésként szemlélték, emellett figyelmüket lekötötték a sokkal súlyosabb horvátországi és boszniai háborúk. Bizonytalanságot okozott az is, hogy a nemzetközi közösség mennyiben azonosulhat a humanitárius szempontból, illetve emberi és kisebbségi jogaik tekintetében valóban védelemre szoruló albánok céljaival (a határváltozásokkal) és módszereivel (a politikailag és anyagi forrásaiban homályos hátterű, 1998 végéig a nyugati nagyhatalmak által sem legitim partnernek tekintett UÇK félterrorista gerillaháborújával)? Az 1998-as harcok azonban a konfliktus totális elfajulásával, „második Boszniával” fenyegettek, s ez a NATO-t (azon belül elsősorban az amerikai-brit párost) beavatkozásra ösztönözte. Emellett attól is tartottak, hogy a konfliktus magával ránthatja Macedóniát és Albániát, s lokálisból regionális krízissé dagadhat. Ezért Rambouillet kudarca után – a hivatalos indoklás szerint az egyezmény elfogadtatása, a humanitárius katasztrófa megelőzése és a szerb hadviselő képesség meggyengítése céljából – március 24-én este a NATO megkezdte az Allied Force fedőnevű légitámadásait a szerb katonai és infrastrukturális célpontok ellen.⁵⁷⁹

A beavatkozást azonban a Milošević-vezetés kompromisszumra kényszerítésének, a boszniai horror megismétlődése megakadályozásának, és a lokális válság regionális krízissé fajulásának – teljességgel akceptálható – szempontjai mellett más okok is motiválták. Saját posztbipoláris helykeresése közepette (amikor katonai szövetségből tagállamainak többfunkciós érdekérvényesítő szervezetévé, általános konfliktuskezelő és válság-megelőző intézményévé igyekezett válni⁵⁸⁰) a NATO reprezentálni akarta új

⁵⁷⁹A hadművelet NATO-összefoglalása: *Operation Allied Force* (<https://www.nato.int/kosovo/all-frce.htm#pb>, letöltve 2018. 07. 20.).

⁵⁸⁰Ahogy Ken Booth, a kötet szerkesztője írja a *The Kosovo tragedy: the human rights dimensions* (London – Portland, 2001, Frank Cass) Bevezetésében, az 1990-es években a NATO elvesztette régi ellenfelét, a szovjet birodalmat, és nem találta a helyét. Ebben a szituációban Koszovó adott lehetőséget a

szerepkörét, az „out of area” missziós vállalásait (kijelölve más nagyhatalmak és intézmények, így Oroszország – amely az 1998-as pénzügyi válság miatt egyébként is tehetetlenségének és az egész Jelcin-korszaknak a mélypontján volt –, Kína és az ENSZ), egyáltalán helyét a formálódó új nemzetközi rendben. Ezért nemzetközi jogi legitimitás nélkül is vállalkozott a beavatkozásra. A félévszázados jubileum és az első keleti bővítés ünnepi hangulatában a NATO azt sem akarta megengedni, hogy egy kisállam önkényura „büntetlenül” ellentmondhasson neki (1999. április 4-én volt 50 éves a NATO, röviddel előbb, március 12-én vették fel a szervezet tagjai közé Magyar-, Lengyel- és Csehországot, Solana NATO-főtitkár ⁵⁸¹ pedig arra számított, hogy a bombázások – sikerrel – befejeződnek az április 23-ra kitűzött jubileumi csúcstalálkozóig.⁵⁸²) Ráadásul Nyugaton akkor már sokan, mint már utaltunk rá, az „európai bolsevizmus egyik utolsó képviselőjét” látták Miloševićben. Az amerikai belpolitikai fejlemények is befolyásolták az eseményeket. 1999 elején tetőzött a Lewinsky-ügy és kongresszusi vádeljárás folyt Clinton ellen, ami az elnökségébe kerülhetett volna. Ezért az impeachment-re koncentráló Clinton gyakorlatilag átengedte a külügyi vonalvezetést a szerbekkel szemben „héja” Albright-nak, sőt nem bánta, ha valami eltereli a közvélemény figyelmét a szexbotrányról (voltak, akik ezért a koszovói NATO-beavatkozást pikírtan csak „War of Lewinsky's Dress”-nek nevezték).⁵⁸³ Az amerikai nagykövetségek elleni 1998. augusztusi kenyai és tanzániai merényletek, valamint az Irak elleni 1998. decemberi amerikai-brit légihadművelet eredménytelensége (nem tudták meghátrálásra kényszeríteni Szaddám Huszeint a fegyverkísérletek folytatását illetően), mint két gyors egymás utáni sikertelenség, szintén növelték egy sikeres katonai akció iránti politikai igényt.

Ezekből fakadt, hogy a békefenntartáshoz nem szükséges, viszont egy szuverén állam számára elfogadhatatlan követeléseket is támasztottak (az össz-jugoszláviai szabad csapatmozgások igénye), valamint hogy lebecsülték a várható ellenállást. A jelek szerint a

szövetségnek arra, hogy új identitást találjon magának, s megerősítse egységét és a belé vetett bizalmat (p. 3.). Ezt Dana Allin nyomán (*NATO's Balkan Interventions*) azzal pontosíthatjuk, hogy inkább a balkáni szerepvállalás egésze adta ezt a lehetőséget. Lásd még a NATO 1999. áprilisi washingtoni csúcstalálkozóján már a balkáni tapasztalatok fényében elfogadott stratégiai koncepciót (*The Alliance's Strategic Concept*. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_27433.htm, letöltve 2018. 07. 20.)

⁵⁸¹Javier Solana (1942), spanyol politikus, 1995-99-ben a NATO főtitkára, 1999-2009-ben az Európa Unió kül- és biztonságpolitikai főképviseleje.

⁵⁸²Cohen: *Serpent in the Bosom*, 332.

⁵⁸³Eric Herring: From Rambouillet to the Kosovo accords: NATO's war against Serbia and its aftermath. In: Ken Booth (ed.): *The Kosovo tragedy: the human rights dimensions*. London – Portland, 2001, Frank Cass, 225-245., p. 228., 243.

NATO-forgatókönyvek az 1995-ös boszniai bombázás alapján azt tekintették a legvalószínűbb variációnak, hogy a Milošević-rezsim hamar meghátrál (esetleg megroppan és Milošević lemond, utat nyitva ezzel a szerbiai politikai átalakulásnak). Az elemzők egyöntetű véleménye, hogy a bombázást a NATO abban a hitben kezdte meg, hogy az csak rövid ideig fog tartani.⁵⁸⁴ Ezt támasztja alá, hogy a menekültáradat meglepetésként érte, s hogy a támadásokat kedvezőtlen meteorológiai viszonyok között és kevés Jugoszlávia közelében állomásozó géppel is megindította. Különösen kevésnek bizonyult az időjárás-független robotrepülőgépek száma, ezért már néhány nap után megritkították a bevetéseket. Március 30-án azonban a támadások intenzifikálásáról és a célpontok kibővítéséről döntött az Észak-Atlanti Tanács nagyköveti ülése, majd az április 23-24-i washingtoni NATO-csúcsértekezlet is.

A március 24. és június 9. közötti, 77 napos bombázások során a NATO légierije katonai célpontok, hidak, repülőterek, ipari és kommunikációs központok, közlekedési csomópontok sorát támadta. Mintegy 700 harci repülőgép összesen 10,5 ezer csapásmérő bevetést hajtott végre, amelyet 27,5 ezer egyéb – felderítő, utántöltő stb. – bevetés kísért⁵⁸⁵, 58 ezer katona részvételével. Ez mintegy harmada volt az első öbölháború légi bevetéseinek (összesen 100 ezer felszállás), de több mint tízszerese az 1995-ös boszniai NATO-bombázások adatainak (3,5 ezer felszállás). A hadműveletben mindegyik tagállam részt vett, többnyire fegyveres erővel, de különböző intenzitással (a csapásmérő bevetések felét az USA légierije hajtotta végre), néhányan pedig, köztük Magyarország, közvetve (logisztikai támogatással, repülőtereinek és légterének átengedésével). Görögország elvben semleges álláspontra helyezkedett, de nem vétózta meg a NATO-döntéseket.

A légitámadások lényegesen csökkentették a szerb hadviselő képességet, bár nem a közvetlen katonai veszteségek folytán (a VJ és belügyi erők személyi állományát vagy mozgatható eszközparkját csekély veszteségek érték), hanem inkább az infrastruktúrára mért csapások következtében (olajfinomítók és üzemanyag-tárolók, hadipari létesítmények,

⁵⁸⁴Sell: *Milošević*, 302, Judah: *The Serbs*, 330, Herring: *From Rambouillet to the Kosovo accords*, 228, Cohen: *Serpent in the Bosom*, 320, Gow: *Rat na Kosovu*, 315; Glenn: *The Balkans*, 657. A légiháború előtti utolsó találkozájukon Holbrooke megkérdezte Miloševićet, hogy valóban érti-e, mi következik, ha elutasítja a béketervet. Milošević válasza az volt, hogy igen, tudja, a NATO bombázni fogja Szerbiát, de Koszovót akkor sem kapja meg (Sell: *Milošević*, 299). Ez a történet is mutatja, hogy a két fél kölcsönösen téves kalkulációkkal ment bele a háborúba. A NATO azzal, hogy elég lesz egy rövid ideig tartó „légikampány”, Belgrád pedig azzal, hogy az csak rövid ideig fog tartani. Ők az 1998. decemberi Irak elleni bombázásokat is úgy dekódolhatták, hogy annyit Szerbia is ki fog bírni.

⁵⁸⁵Gow: *Rat na Kosovu*, 311.

utak, hidak és vasutak bombázása). Ugyanakkor a NATO-gépek eltaláltak polgári létesítményeket, sőt albán menekült-konvojt is.⁵⁸⁶ Ezek részben a „tisztá háború” filozófiájából adódó tévedések lehettek (a repülőgépek a veszteségeket minimalizálандó nem ereszkedhettek 4500 méter alá, ilyen magasságból viszont – az elvileg a „járulékos károkat” is minimalizáló – precíziós fegyverekkel sem mindig lehetett megfelelően célozni), részben viszont szándékos volt vagy lehetett. Ezeket példázza a belgrádi tv-székháznak mint propagandaközpontnak az április 23-i lerombolása, valamint a kínai nagykövetség elleni május 7-i támadás (amelyet véletlennek minősítettek és az USA bocsánatot kért miatta, de egyes feltételezések szerint a NATO jugoszláv kommunikációs központot sejtett az épületben⁵⁸⁷).

Április vége fordulópontot jelentett az eseményekben. Csernomirgyin 22-i belgrádi látogatása világossá tette Milošević számára, hogy orosz segítségre nem számíthat, a NATO április 23-24-i washingtoni csúcserkezte pedig külön nyilatkozatot adott ki Koszovóról. Ebben kijelentették, hogy a NATO nem hajlandó kompromisszumra Miloševićel; a szervezet hitelessége a tét, ezért addig folytatják a légicsapásokat, amíg Belgrád nem teljesíti a követeléseket.⁵⁸⁸ A nyomásgyakorlás eszköze volt az is, hogy az ICTY május 22-én vádat emelt Milošević ellen (akkor még csak az 1999 januárja utáni koszovói emberiség-elleni bűntettek és a hadijog megsértése miatt; a horvátországi és boszniai háborúhoz kapcsolódó pontokkal később egészítették ki a vádiratot).

Ekkoriban már gyakran latolgatta a sajtó a szárazföldi intervenció lehetőségét. Ez mindkét oldal számára kiszámíthatatlan eszkalációt jelentett volna, mégis növekvőben volt a valószínűsége. A NATO el akarta kerülni, nehogy végelátatlan konfliktusba keveredjen – éppen azért intenzifikálta a légitámadásokat és fogadta el Moszkva közvetítői fellépését, hogy azokkal csikarja ki a szerb engedményeket. Belgrád szempontjából még nagyobb volt a veszély. Ugyanis reputációjának elvesztése nélkül a NATO nem hátrálhatott meg, ezért a légitámadások elégtelensége esetén minden bizonnyal sort kerített volna a szárazföldi

⁵⁸⁶Gow: *Rat na Kosovu*, 309. Gow hozzáteszi, hogy a tévedések a harci bevetések 0,8 %-át tették ki, ami az akció „szinte tökéletes” jellegét bizonyítja (uo, 311). A másik oldal bombázási károkról szóló – politikai célzattal a legapróbb részletekre is kiterjedő – dokumentációja: *NATO Crimes in Yugoslavia. Documentary Evidence I-II*. Belgrád, 1999, Federal Ministry of Foreign Affairs.

⁵⁸⁷Nato bombed Chinese deliberately. *The Guardian*, 17 October 1999 (<https://www.theguardian.com/world/1999/oct/17/balkans>, letöltve 2017.11. 22.)

⁵⁸⁸Nyilatkozat Koszovóról. In: Gazdag Ferenc (szerk.): *NATO dokumentumok, 1994-1999*. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet – NATO Információs és Sajtóiroda, Budapest – Brüsszel, 1999, 508. old.

beavatkozásra – s már hamar, mert a tél beálltával radikálisan romlottak volna a feltételek. Egyes feltevések szerint az amerikai kormányzat ezt már az áprilisi NATO-csúcstalálkozó előtt eldöntötte, a brit kormány támogatásával. Sandy Berger nemzetbiztonsági főtanácsadó 175 ezer (ebből 100 ezer amerikai) katona bevetését javasolta Clinton elnöknek⁵⁸⁹, s Wesley Clark tábornok, az Allied Force parancsnoka május közepére ki is dolgozta egy Albániából induló szeptemberi invázió tervét.⁵⁹⁰ Klaus Naumann tábornok, a NATO Katonai Bizottságának elnöke pedig már egy évvel korábban, 1998 júniusában célszerűnek tartotta volna a szárazföldi erők Koszovóba küldését.⁵⁹¹

Belgrád szempontjából a háború fő frontjának a koszovói harcok számítottak. A szerb vezetés tisztában volt vele, hogy a légitámadásokat kivédeni nem tudják⁵⁹², de úgy számoltak, hogy egy ideig mindenképp kibírják, ezért Koszovóban kell minél gyorsabban kész helyzetet teremteniük. Ezért Belgrád intenzifikálta a koszovói hadjáratot. Mintegy 40 ezer fegyveres, 300 tank és 700 PSZH (páncélozott szállító harcjármű) bevetésével offenzívát indított a téli hónapokban újjászerveződött UÇK ellen, amely számos területet elvesztett és visszatérni kényszerült a gerilla-harcmodorhoz (bár a bombázások utolsó heteiben ismét képes volt komolyabb katonai tevékenységre). A szerb erők emellett hozzá kezdtek a lakosság tömeges elűzéséhez. Május közepéig, amikor a menekülthullám alább hagyott, mintegy 830 ezer albán menekült a szomszédos államokba, ahol sebtében felállított menekülttáborokban zsúfolódtak össze. Ők csak június 10-e után térhettek haza.

A Patkó-tervként elhíresült etnikai tisztogatásoknak a NATO-beavatkozással való kapcsolata kezdettől fogva viták tárgya. A két alap-álláspont már 1999 nyarán megfogalmazódott. Az egyik szerint a menekült-hullám intenzifikálta a légiháborút. Ezt képviselte például Joshua Muravchik. Szerinte Milošević azzal, hogy általános támadást indított azok ellen, akiknek védelmében a NATO megkezdte a légicsapásokat, lehetetlenné tette, hogy a NATO rövid időn belül abbahagyja a bombázást és visszaterelje az

⁵⁸⁹Cohen: *Serpent in the Bosom*, 339.

⁵⁹⁰Dana Priest: A Decisive Battle That Never Was. *The Washington Post*, 19-21 September 1999.

⁵⁹¹Klaus Naumann: Der nächste Konflikt wird kommen. Erfahrungen aus dem Kosovo-Einsatz. *Europäische Sicherheit*, 48. Jahrg., Nr. 11. (11/1999), S. 8-22.

⁵⁹²Csak két harcigépet lőttek le, egy F-16-ost és egy F-117A „Lopakodót.” Az F-117 a korszak egyik leghíresebb (radarral elvben felderíthetetlen) géptípusa volt, s ezek egyikét lőtte le Dani Zoltán alezredes légvédelmi egysége március 27-én. A katonai vezetők egyébként egyértelműen tisztában voltak az esélyekkel. Momčilo Perišić vezérkari főnök már 1998 októberében úgy látta, hogy a teljesen elszigetelt, szövetségesek nélküli Szerbiának nem szabad harcba bocsátkoznia (Cohen: *Serpent in the Bosom*, 298-299 – Perišićet egy hónappal később leváltották).

eseményeket a tárgyalóasztalhoz, amire a szerb passzivitás esetén valószínűleg törekedett volna.⁵⁹³ A másik álláspont szerint viszont a légiháború intenzifikálta az etnikai tisztogatást. Ivo Daalder és Michael O'Hanlon szerint Belgrád minden bizonnyal anélkül is elkezdte volna az albánok kiűzését Koszovóból, de a lassabban és kevésbé brutálisan, félve a beavatkozástól; így viszont, a bombázás megindulása után, „sietnie kellett”, hogy mielőbb kész helyzetet teremtsen.⁵⁹⁴ Michael Mandelbaum pedig teljesen elhibázottnak és kontra-produktívnak tartotta a NATO-beavatkozást.⁵⁹⁵ Véleményem szerint az első álláspontban is van igazság, mert a menekültek tömeges megjelenése után a NATO valóban még kevésbé hátrálhatott meg, de ok-okozati tekintetben a második álláspont látszik realisabbnak.

A Patkó-tervnek egyébként még a létezése is vita tárgya (legalábbis mint az albán lakosság tömeges kiűzését, s nem az UÇK katonai megsemmisítését célzó hadműveleti tervnek). A nyilvánosság előtt a NATO is csak április elejétől hozta szóba. Először Joschka Fischer német külügyminiszter beszélt április 7-én a tervről, s a megindult végrehajtásnak tulajdonította a március végén az albán és macedón határon megjelent menekült-áradatot. A németeket Bulgáriától kapták az értesítéseiket⁵⁹⁶, de John Norris szerint az amerikai titkosszolgálat már 1999 januárjától rendelkezett információkkal a lakosság tömeges kiűzésének tervéről, csak márciusig irreálisnak tartotta azt.⁵⁹⁷ Ezzel szemben Kelly Greenhill a menekültáradatra való felkészületlenségből, az első menekült-oszlopok menetirányából, a légicsapások rövid időre tervezéséből arra következtet, hogy a Patkó-terv csak a NATO önigazolása, a beavatkozás utólagos legitimálása (vagy ha létezett is, nem lehetett ok a beavatkozásra, mert a fentebbiek minimum azt mutatják, hogy a NATO előzetesen nem tudott róla – erre a variációra következtethetünk George Robertson brit hadügyminiszter visszaemlékezéséből is, miszerint a bombázások megkezdésekor számítottak ugyan a civilek elleni tisztogatásokra, de arra a horrorra, ami bekövetkezett,

⁵⁹³Joshua Muravchik: The Road to Kosovo. *Commentary*, June 1999.

⁵⁹⁴Ivo Daalder – Michael O'Hanlon: Unlearning the lessons of Kosovo. *Foreign Policy*, 116, Fall 1999.

⁵⁹⁵Michael Mandelbaum: A Perfect Failure. NATO's War Against Yugoslavia. *Foreign Affairs*, Vol. 78. No. 5 (1999), pp. 2-8.

⁵⁹⁶Bulgaria 'Leaked Milošević Ethnic Cleansing Plan' (<http://www.balkaninsight.com/en/article/bulgaria-leaked-Milošević-ethnic-cleansing-plan>, letöltve 2018. 01. 11.) Az elnevezés is a bolgár titkosszolgálatról származik: így foglalták össze a jugoszláv fegyveres erők Koszovó körüli patkó-alakú felsorakozásáról szóló információikat (a patkó-forma egyébként földrajzi okokból kézenfekvő volt).

⁵⁹⁷John Norris: *Collision Course: NATO, Russia, and Kosovo*, Westport–London, Praeger 2005, p. 6. Sell szerint az USA osztrák titkosszolgálati forrásokból értesült – még a bombázás megkezdése előtt – a tervről (Sell: *Milošević*, 304).

nem, s előzetes titkosszolgálati információik sem voltak a Patkó-tervről⁵⁹⁸). Greenhill szerint inkább a minden háborúban előforduló tömeges menekülésekről volt szó, illetve arról, hogy a menekült-hullámot mindkét fél igyekezett „felhasználni”. A NATO propaganda-eszközként, Milošević pedig olyan „demográfiai bombaként”, amivel nehéz helyzetbe hozhatja a NATO-országokat (minthogy azok féltek attól, hogy őket is elérheti a menekült-áradat), s amivel destabilizálhatja a szomszédos államokat.⁵⁹⁹

Az mindenesetre tény – függetlenül attól, hogy a Patkó-terv létezett-e abban a formában, ahogyan a NATO-propaganda prezentálta –, hogy az albán lakosság tömeges elűzése/elmenekülése annak logikája szerint megtörtént. Az exodus részben katonai, részben politikai okokkal magyarázható, jellegének megítélése pedig az 1995-ös krajina-i exodushoz hasonlóan ideológiai hitvita tárgya. Belgrád nyilván meg akart szabadulni az UÇK lakossági támaszától, „tanulva” az 1998-as tapasztalatból (amikor a katonailag megvert UÇK hamar regenerálódott a saját etnikai közegében). Az esetleges szárazföldi invázió még inkább erre készítette: a NATO-csapatok se találjanak támogató lakossági hátteret. Emellett elérkezettnek láthatta az időt a koszovói népesség-arányok megváltoztatására: vagy az albánok számának drasztikus csökkentésére, vagy egy olyan belső lakosságcserére, amely megalapozhatja a tartomány kettéosztását és az északkeleti karéj Szerbiában tartását. Gyakori szerb állítások szerint ugyanis a koszovói albán többség nem természetes módon alakult ki, hanem az albán betelepítésnek, illetve a szerbek elűzésének és albanizálásának az egész 20. században – az autonómia korszakában is – folytatólagos processzusai miatt.⁶⁰⁰

⁵⁹⁸Idézi Cohen: *Serpent in the Bosom*, 325.

⁵⁹⁹Kelly M. Greenhill: The Use of Refugees as Political and Military Weapons in the Kosovo Conflict. In: Raju G. C. Thomas (ed.): *Yugoslavia Unraveled: Sovereignty, Self-Determination, Intervention*, Lexington Books, 2003, 205-242, p. 214.

⁶⁰⁰Vladimir Bovan: Albanizovanje srpskog stanovništva na Kosovu i Metohiji. In: Miloš Knežević (ur.): *Kosovo i Metohija. Izazovi i odgovori*. Belgrád, 1997, Institut za geopolitičke studije, str. 425-438. Mint korábban idéztük, a SANU-Memorandum is ebben szellemben, a szerbek elleni albán genocídiumként prezentálta a koszovói demográfiai arányok változásait. Az albánok viszont arra hivatkozva, hogy ők az illírek közvetlen leszármazottai, magukat tekintik Koszovó kezdettől többségben lévő őshonos lakosságának. Az albán etnogenezisérről több feltételezés létezik. Lehetséges, hogy az albánok valóban azon illír (vagy trák, esetleg dák) törzsek utódai, amelyek hegyvidéki elszigeteltségükben kimaradtak a 7. századi szláv bevándorlást követő elszlávosodásból. A térség más romanizálódott őshonos népessége viszont idővel összeolvadt a bevándorló szerb törzsekkel, s a mai értelemben vett szerb nemzet egyik előd-csoportjának tekinthető. Így az illírből/trákból/dákból albánná vált népesség többségi helyzete Koszovóban valószínűleg inkább az oszmán korszak terméke, azon belül főképp az 1690-es Čarnojević-i szerb elvándorlást követő betelepülésé. Az újabb nyugati szakirodalom is azt valószínűsíti, hogy az albánok a középkorban még kisebbségben voltak (Malcolm: *Kosovo*, 57, Judah: *War and Revenge*, 3-4).

Az események végül nem a felosztás irányába haladtak, de nem volt eleve kizárt ez a forgatókönyv sem. A koszovói kérdésnek a tartomány felosztásával való lezárása ugyanis régóta meglévő elképzelés a szerb politikai és értelmiségi gondolkodásban. Dobrica Ćosić például évtizedeken át hangoztatta. A mainstream felfogás azonban az egész területhez való ragaszkodás volt (csakúgy mint albán részről), amit Vuk Jeremić külügyminiszter még 2010-ben is a „Koszovó a mi Jeruzsálemünk” formulával fejezett ki.⁶⁰¹

Oroszország és Kína elítélték a NATO légiháborúját, de nem nyújtottak komoly gyakorlati segítséget Belgrádnak. Nem állt érdekükben Jugoszlávia miatt szembe fordulni a Nyugattal – Moszkva tudomást sem vett a JSZK azon kéréséről, hogy csatlakozna az orosz-belarusz államszövetséghez –, sőt a légicsapások kezdetén a NATO által még periferizálni akart Oroszország számára éppen a közvetítői szerepkör nyújtott lehetőséget nagyhatalmi fontosságának bizonyítására és balkáni jelenlétének megőrzésére. Ezért április végétől – Csernomirgyin tevékenysége révén, aki az EU nevében közvetítő Ahtisaari mellett látta el a politikai egyeztetéseket⁶⁰² – ismét aktívan bekapcsolódott a kiút-keresésbe. Ez a NATO számára is hasznos volt, mert az orosz elvárások inkább csak szimbolikusan különböztek a NATO feltételeitől, viszont újabb nyomást jelentettek Miloševićre. Csernomirgyin ugyanis világossá tette Belgrád számára, hogy Moszkva sem a légiháború intenzifikálása, sem a szárazföldi intervenció esetén nem tud segítséget nyújtani.⁶⁰³

Miután kiderült Belgrád teljes elszigeteltsége (még Montenegró is semleges maradt), Milošević elvesztette azt a reményét, hogy a NATO nemzetközi okokból vagy a belső egységének megbomlása miatt belátható időn belül kénytelen lesz beszüntetni a bombázásokat, ő pedig learathatja a koszovói terepen elért katonai győzelem politikai hasznát. Ezért a szerb vezetés meghátrált. Milošević június 3-án bejelentette, hogy kész elfogadni a G-8 csoport (a hét legfejlettebb nyugati állam és Oroszország) május 6-i külügyminiszteri értekezletének javaslatai alapján kidolgozott előzetes rendezési tervet.

⁶⁰¹Ćosić: *Podela Kosova jedino rešenje*. Beta, 29. 05. 2011. (http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=05&dd=29&nav_id=515183); *Serbian Foreign Minister Vuk Jeremić: "Kosovo 'Is Our Jerusalem'."* Spiegel Online International, 31. 05. 2010. (<http://www.spiegel.de/international/europe/serbian-foreign-minister-vuk-jeremic-kosovo-is-our-jerusalem-a-697725.html>, mindkettő letöltve 2017. 09. 24.)

⁶⁰²Viktor Csernomirgyin (1938-2010) korábbi orosz kormányfő, több délszláv válsággal kapcsolatos tárgyalás résztvevője, az 1995-ös boszniai békeszerződés egyik – „tanúkénti” – aláírója. Mártti Ahtisaari (1937) finn elnök, 2005-2007-ben szintén közvetítő a Koszovóról szóló státusz-tárgyalásokon. Ezekért és más békeközvetítői tevékenységéért 2008-ban Nobel-békedíjat kapott.

⁶⁰³Sell: *Milošević*, 309, 314.

Ezután a NATO június 9-én felfüggesztette a bombázásokat (bár hivatalosan csak másnap állította le – ezért lehet találkozni mind a 77 napos, mind a 78 napos időtartam kifejezéssel), s az ENSZ BT a G-8 csoport javaslatai alapján határozatot hozott a koszovói helyzetről.

A Biztonsági Tanács június 10-i, 1244. számú határozata 604 szerint Koszovó elvben Jugoszlávia része marad, de meghatározatlan időre nemzetközi igazgatás alá helyezik (a polgári közigazgatást ellátó UNMIK /United Nations Interim Administration Mission in Kosovo, UNMIK/, valamint a katonai békefenntartó KFOR /Kosovo Force/), a szerb hatóságoknak és fegyveres erőknek pedig teljesen el kell hagyniuk.⁶⁰⁵ Az UÇK demilitarizációját szintén előírták⁶⁰⁶. A BT-határozat egyes – szimbolikus – szempontokból a szerbek számára elfogadhatóbb volt, mint a rambouillet-i terv. A KFOR ENSZ-mandátumú és koalíciós jellegű lett (orosz részvétellel, bár a zömét NATO-csapatok alkották), a BT-határozat csak közvetve beszélt Koszovó függetlenségének lehetőségéről (a JSZK területi integritása tiszteletben tartásának megerősítése mellett utalt a rambouillet-i irányelvek érvényességére is) és a végső döntés határidejét sem korlátozta három évre (a nemzetközi igazgatás indulásként 12 hónapra szóló, de más BT-döntés hiányában automatikusan meghosszabbodó mandátumot kapott). Ténylegesen azonban az 1244. sz. határozat – a rambouillet-i tervtől eltérően azonnali hatállyal – teljesen elválasztotta Koszovót Szerbiától, s ezzel, ha nem is maradéktalanul, de az albánok célja teljesült.

A macedóniai albán felkelés

A koszovói kettős háború 1999. júniusi lezárásával úgy tűnt, véget értek a fegyveres harcok az egykori Jugoszláviában. De valójában csak tovagördültek a Koszovóval szomszédos albán-lakta térségekbe. Igaz, a külföldi minősítésekben, talán megsokallva már az ismétlődő háborúkat, ezeket a harcokat ritkán nevezték háborúnak, pedig tovább tartottak és több áldozatot követeltek, mint a szlovéniai határháború.

⁶⁰⁴[https://undocs.org/S/RES/1244\(1999\)](https://undocs.org/S/RES/1244(1999)), magyar fordításban lásd a *Regio* 2008/2. számában (Koszovó: elemzések és dokumentumok. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00070/pdf/100-109.pdf>, mindkettő letöltve 2017. 03. 27.).

⁶⁰⁵Egy kisebb katonai kontingens későbbi visszatérésének lehetőségét tartalmazta a határozat, de arra nem került sor.

⁶⁰⁶Azonban a gerillaszervezetből létrejövő pártok mellett az UÇK utódjának tekinthető az elvileg katasztrófa-védelmi és kutató-mentő (pl. aknamentesítés) feladatokra a KFOR mellett felállított, könnyű fegyverzetű Koszovói Védelmi Hadtest is (TMK).

Először a Preševo-vidéken, a Koszovóval határos dél-szerbiai területeken törtek ki összecsapások (az albán fegyveresek célja a mintegy 100 ezres lakosságú és 70 %-os albán többségű térség Koszovóhoz csatolása volt), majd 2001 januárjában Macedóniában kezdődött albán felkelés.⁶⁰⁷ Ezek szintén nem írhatók le nagyszerb területszerző agresszióként, vagy az elleni védekezésként.

A macedóniai népesség egynegyedét alkotó albánok⁶⁰⁸ Macedónia Koszovóval és Albániával határos északnyugati sávját többségként lakják, s a helyzetük valóban nem volt diszkrimináció-mentes. Az általuk lakott területek alulfejlettek voltak, rontott helyzetükön az „országváltás” (addig a jugoszláviai albán kisebbség része voltak, s magukénak érezhették például a Priština-i Egyetemet, 1991-ben pedig macedóniai kisebbség lettek, saját felsőoktatás nélkül), s macedón részről is erősebbé és nyíltabbá vált a nacionalizmus. Az alkotmány macedón nemzetállamként definiálta a köztársaságot (elismerve más nemzetiségűek állampolgári egyenlőségét és kulturális jogait, de csak annyit), korlátozott volt az albán nyelv és nemzeti szimbólumok használata, az albánság alulreprezentált volt az államapparátusban és a közalkalmazotti szférában. S persze a korszak általános nacionalizálódása közülük is – függetlenül a konkrét diszkriminációtól – sokakat magával ragadott.

Végeredményben az albán szervezetek az ország függetlenné válásától kezdve Macedónia binacionális állammá változtatására törekedtek, társnemzeti státuszt követelve az albánságnak, sőt az autonómiáról tartott 1992. januári népszavazásuk után (majd 2014-ben újra) kísérletet tettek egy saját köztársaság, „Ilirida” kikiáltására. A macedón többség viszont a területi autonómiában és/vagy a föderalizációban nem a lehetséges megoldást, a kisebbséget integráló eszközt látta, hanem az elszakadás első lépését (a radikális irányzatok céljai – a Koszovóval és/vagy Albániával való egyesülés – nyomán nem is alaptalanul). Ezért Skopje csak a kisebb-nagyobb helyi-önkormányzati és a kulturális jogosítványok megadása, valamint az albán pártoknak a kormánykoalícióba való bevonása iránt mutatott

⁶⁰⁷A preševói és a macedóniai harcokról lásd Craig R. Nation: *War in the Balkans 1991-2002*. Washington, 2003, SSI U.S. Army War College, (<https://ssi.armywarcollege.edu/pdffiles/PUB123.pdf>, letöltve 2018. 05. 22.), pp. 331-339. A később már nem tárgyalt Preševo-völgyi incidensek 1999-2001 között zajlottak (nem folyamatosan, hanem ki-kiújuló összetűzések formájában) és 30-70 halottat követeltek.

⁶⁰⁸Albán becslések szerint népességarányuk a hivatalos népszámlálási adatoknál (2002-ben 509 ezer, 25,2 %) lényegesen magasabb, egyharmad körüli. Ennek azonban ellentmond, hogy a parlamenti választásokon az albán pártok általában a szavazatok 20-22 %-át szokták megszerezni (a 25 %-nál kisebb számot az magyarázza, hogy az albánlakta területeken a részvételi arány rendszerint alacsonyabb az országosnál).

hajlandóságot (amely egyébként 1991 óta gyakorlat volt). Külön kiélezte a feszültségeket a görög-macedón névvita (az albánok szerint ez őket egy szláv-görög konfliktus túszaivá tette, mert Macedónia lakosaiként emiatt maradnak ki az euroatlanti integrációból), valamint 1999-ben 250-330 ezer koszovói menekült beáramlása és sok macedóniai származású UÇK-vezető visszatérése. Köztük volt Ali Ahmeti, a felkelést kirobbantó macedóniai UÇK – az elvben önálló, valójában a koszovói UÇK nyúlványaként létrejött Nemzeti Felszabadító Hadsereg – vezére.⁶⁰⁹

Az egész 1990-es évtizedet uraló, több konfliktusban testet öltő szembenállás végül a koszovói radikálisok hatására és a macedón kormány néhány elhibázott lépése miatt (a helyi albánok megkérdése nélkül véglegesítették a macedón-szerb – de facto nagyobb részt macedón-koszovói – határt) 2001 januárjában fegyveres harcokba torkollott. A különböző adatok szerint 150-400 halálos áldozattal járó összecsapásokat a nemzetközi nyomásra megkötött ohridi egyezmény (augusztus 13.) zárta le. Az egyezmény az albán kisebbségi jogok bővítése (alkotmánymódosítás, decentralizáció, nagyobb nyelvi-kulturális jogosítványok, részarányos közhatalmi részvétel, amnesztia), az albán állami lojalitás kinyilvánítása (Macedónia integritásának elismerése az albán pártok által, a felkelés beszüntetése és a fegyverek beszolgáltatása), valamint az egyezmény végrehajtásának nemzetközi felügyelete révén stabilizálta az országot és az elszakadás/föderalizáció kérdését – legalábbis rövid távon – levette a napirendről. Az UÇK Demokratikus Unió az Integrációért néven párttá alakult és a következő évben, 2002-ben belépett a kormányba. Ezzel bekövetkezett egy viszonylagos konszolidáció. Azonban az azóta eltelt időszak fejleményei, így az ohridi egyezmény lassú valóra váltása, Koszovó függetlenségének eltérő macedón és albán fogadtatása⁶¹⁰ és a 2014 óta szinte permanens – bár csak részben nemzetiségi konfliktusok miatti – politikai válság azt mutatják, hogy a

⁶⁰⁹ A macedóniai UÇK-ról lásd Koktsidis – Ten Dam: *A Success Story?*, 174-179. Az UÇK mellett létezett egy másik gerillaegység is, az Albán Nemzeti Hadsereg (AKSh).

⁶¹⁰ Az 2008. márciusi-áprilisi közvélemény-kutatások szerint az albánok 90-95%-a a Koszovói Köztársaság elismerése mellett, a macedónok 47-84 %-a pedig ellene foglalt állást. Zhidas Daskalovski – Dane Taleski: *The Independence of Kosovo and the Consolidation of Macedonia – A Reason to Worry?* In: Ernst M. Felberbauer – Predrag Jureković – Frederic Labarre (eds.): *Cutting or Tightening the Gordian Knot? The Future of Kosovo and the Peace Process in the Western Balkans after the Decision on Independence*. 16th Workshop of the Study Group "Regional Stability in South East Europe." Vienna, October 2008, pp. 29-57, Table 4., 5., 6. (https://www.academia.edu/480487/The_Independence_of_Kosovo_and_the_Consolidation_of_Macedonia_A_Reason_to_Worry, letöltve 2017. 08. 27. A tanulmány egyébként amellel érvel, hogy Macedónia ismerje el Koszovót, ami 2008. október 9-én meg is történt).

macedón-albán viszony nem jutott nyugvópontra.

A „humanitárius intervenció” körüli viták

A jugoszláviai NATO-beavatkozások közül az 1999-es bombázás váltotta ki a legnagyobb vitát az ún. humanitárius intervencióról. S nem ok nélkül, mert a koszovói kettős háború valóban nem(csak) az alig 10 ezer km²-nyi területért folyt, hanem a nemzetközi kapcsolatok egész rendszerének a meghatározásáért. Egyesek szerint a koszovói krízisre adott nemzetközi válaszok a régi típusú nagyhatalmi politizáláshoz való visszatérést jelentették, s csak megerősítették a nemzetközi kapcsolatok elmélete realista iskolájának tételeit. Mások viszont az idealista iskola szellemében egy új, 21. századi típusú, egyetemes értékekre alapozott nemzetközi rend felemelkedésének előjelét látták az eseményekben.

A humanitárius intervenció gyakorlatát és ideológiáját bírálók érveinek egy része nemzetközi jogi, más része hatalmpolitikai. Nézeteik szerint a beavatkozás nem igazolható sem a célja, sem az eredményessége, sem a legitimitása tekintetében. Álláspontjuk az ENSZ Alapokmányára támaszkodik, amely szerint a nemzetközi jogrend a kollektív biztonságra, valamint az államok egyenlősége, szuverenitása és területi integritása elveire épül. Ezek fontos értékek, mert az agresszió megakadályozására szolgálnak, s ebben a jogrendben erőszakot alkalmazni csak két esetben lehet: önvédelem céljából, vagy ha arra a nemzetközi béke és biztonság megőrzése érdekében az ENSZ BT felhatalmazást ad. A JSZK elleni NATO-beavatkozás egyik feltételnek sem felelt meg, a humanitárius indoklás pedig, jóllehet régen nem volt ismeretlen⁶¹¹, illegitim. Nem azért, mert a szuverenitás feljogosítaná az egyes államokat arra, hogy bármit megtegyenek az állampolgáraikkal (az ENSZ Alapokmánya szerint az alapvető szabadságjogok minden embert megilletnek), hanem mert önkényes szelekcióhoz vezet. Ha a szerbiai albán kisebbség veszélyeztetett helyzetben volt, akkor a törökországi kurd kisebbség miért nem? S ha a vészhelyzet fennállt, mint Ruandában 1994-ben, akkor ott miért nem történt „humanitárius intervenció”? Emellett a bírálók úgy látják, hogy az effajta beavatkozás nem feltétlenül „eredményes”, azaz nem biztos, hogy a humanitárius helyzet tényleges javulásához vezet. Az 1999-es

⁶¹¹Például az európai hatalmak az Oszmán Birodalommal szemben többször alkalmazták a keresztény lakosság védelmére hivatkozva.

légiháború is okozott súlyos károkat, humanitárius és emberi-jogi sérelmeket, nemcsak a szerbeknek, hanem a „megsegítendő” albánoknak szintén, az pedig általános ellenérvként is megfogalmazható, hogy az effajta beavatkozások ritkán eredményeznek fenntartható békét, s nem teremtik meg a „demokrácia-építés” feltételeit sem (ahogy Koszovóban is egy „maffia-állam” létrejöttéhez vezettek).

A kritikusok szerint tehát a „humanitárius intervencióhoz” nem elég – sőt nem is feltétlenül kell – humanitárius vészhelyzet; valójában akkor alkalmazzák, amikor a nagyhatalmi rivalizálások közepette a beavatkozóknak érdekükben áll. Nem több ideológiai lepelnél, az ún. neokon külpolitikai filozófia vágyálmánál (az USA által dominált egypólusú világrend), függetlenül attól, hogy éppen milyen pártszínű kormányzat él vele. Ennek szellemében Gibbs úgy látja, hogy az 1999-es légiháború csak egyike volt azoknak a lépéseknek, amelyekkel Washington a keleti blokk összeomlása adta lehetőségeket akarta felhasználni az amerikai világpolitikai és világgazdasági fölény hosszú távú biztosítására, nemcsak a régi ellenfelekkel, hanem a feltörekvő új riválisával, Európával szemben is.⁶¹² David Chandler pedig humanitárius intervencióknak, vagy – általánosabban – az érdekek nyílt hangoztatása helyett az emberi jogi retorikát alkalmazó „etikus külpolitikának” a motivációit a beavatkozó államok belpolitikájában, az érintett kormányok legitimációkeresésében látja. Ebbe a keretbe illeszti Koszovó ügyét is, amelyet „sok kommentátor az első etikai jellegű humanitárius háborúnak deklarált.” Szerintük a külpolitika új, etikus természete egyértelműen kifejezésre jutott abban, hogy a nemzetközi közösség támogatta az 1999-es koszovói háborúba való katonai beavatkozást; pedig már a „nemzetközi közösség” kifejezés is csak arra szolgált, hogy minimalizálja a háborút ellenzők (Oroszország, Kína, India) jelentőségét.⁶¹³ Robert Hayden szintén az éles kritikusok közé tartozik, hipokritának minősítve a humanitárius jelszavú beavatkozásokat és szarkasztikusan „humanrightsism”-nak nevezve azok támogatóinak ideológiáját.⁶¹⁴ A bombázások 20. évfordulóján, 2019 márciusában egy belgrádi konferencián a szerb előadók mellett több külföldi kutató – köztük Gordon Bardos, Leonid Dobrokhoto, Hans Köchler, Liu Zuokui, Alexis Troude, Ramachandra Byrappa, Richard Sakwa – újra

⁶¹²Gibbs: *First Do No Harm*, 171-172.

⁶¹³David Chandler: Rhetoric without responsibility: the attraction of ‘ethical’ foreign policy. *British Journal of Politics and International Relations*, Vol. 5, No. 3 (August 2003), 295–316., p. 296., 311. (<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.581.1136&rep=rep1&type=pdf>, letöltve 2017. 10. 17.).

⁶¹⁴Hayden: *From Yugoslavia to the Western Balkans*, Part III (Humanitarian Hypocrisy).

kifejtette a NATO-beavatkozással, annak ideológiájával és hosszú távú következményeivel kapcsolatos kritikai érveket.⁶¹⁵

A másik véleményt a NATO-intervenció „posztmodern analízise” képviseli, amely a beavatkozást „morálisan igazoltnak, bár technikailag illegálisnak” tartja.⁶¹⁶ Eszerint a légitámadások megindítása valóban nem állt összhangban a nemzetközi joggal, mert abban a Biztonsági Tanácsnak erőszak-alkalmazási monopóliuma van, s célszerűbb lett volna annak keretében fellépni. De ezen érvelés azt is hangsúlyozza, hogy az adott nemzetközi jogrend nem felelt meg a reális nemzetközi viszonyoknak (mert maga a BT képtelen azt érvényesíteni – vagy csak kivételesen képes⁶¹⁷ – az állandó tag nagyhatalmak ellentétei és vétőjoga miatt), továbbá hogy nem lehetett eltekinteni a koszovói humanitárius katasztrófa tényleges fenyegetésétől. Ezért erkölcsileg és politikailag legitimnek – sőt elkerülhetetlennek –, s alapcélját tekintve valóban humanitáriusnak tartják a NATO-beavatkozást (mert az, hogy nem tudnak/akarnak mindenhol beavatkozni, nem ok arra, hogy sehol se avatkozzanak be). Sőt abban az értelemben eredményesnek is, hogy megakasztotta a népiirtó politika folytatólágosságát: a NATO-intervenció, ha jogellenes módon is, de kikényszerített egy jogszerű eredményt (vagyis hogy Milošević eleget tegyen az ENSZ Alapokmány VII. fejezete alapján meghozott, ezért nemzetközi jogilag kötelező érvényű BT-határozatoknak). Továbbá hozzá teszik, hogy a koszovói NATO-fellépés kapott bizonyos indirekt jóváhagyást a Koszovóra vonatkozó BT-döntések révén, például a beavatkozást elítéltetni akaró orosz-kínai-indiai javaslat elutasításával, vagy az 1244. számú határozat elfogadásával, amely gyakorlatilag szentesítette a NATO-beavatkozás nyomán kialakult helyzetet. Sőt, post factum a nagyhatalmaktól közvetett politikai jóváhagyást is kapott a június utáni KFOR-beli nyugati-orosz együttműködés által.⁶¹⁸ Szintén hozzá teszik, erősítendő a légiháború melletti morális és emberi-jogi érvelést, hogy

⁶¹⁵Nebojša Vuković (ed.): *David vs. Goliath. NATO war against Yugoslavia and its implications*. Belgrade, 2019, Institute of International Politics and Economics – Faculty of Security Studies at the University of Belgrade (<https://www.diplomacy.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2019/03/David-protiv-Golijata.pdf#page=178>, letöltve 2019. május 10.).

⁶¹⁶Gibbs formulája (*First Do No Harm*, 6).

⁶¹⁷Ilyen esetek voltak az amerikai-szovjet/orosz „mézeshetek” idején elfogadott határozatok, mint az 1991-es Irak elleni intervenció jóváhagyása, vagy az 1993. június 4-i 836. számú BT-határozat, amely az 1995-ös boszniai NATO-bombázások közvetett jogalapját képezte.

⁶¹⁸Gow: *Rat na Kosovu*, 310, 329/55. Paul Latawski és Martin Smith szintén ezen a véleményen van. Álláspontjuk szerint a beavatkozásnak de jure ugyan nem volt ENSZ-felhatalmazása, de már a Koszovóra vonatkozó március előtti BT-döntések adtak neki bizonyos legitimitást (*The Kosovo crisis and the evolution of post-Cold War European security*. Manchester University Press, 2003, p. 32.).

a beavatkozásról mégiscsak egy demokratikus államközösség (a 19 NATO-tagállam) konszenzusa döntött, aminek van politikai legitimáló hatása; sőt hogy 1999-ben a baloldali-liberális kormányzatok (főleg Clinton amerikai demokrata- és Blair brit Labour-kormány) és értelmiség viselkedett „héjaként”, eltérően az 1991-es helyzettől, amikor a német Kohl-kormányhoz igazodó konzervatív tábor volt a beavatkozás-pártibb (Szlovénia és Horvátország elismertetését értve ezen).

Ezt a megközelítést képviselik például az *Understanding the War in Kosovo* tanulmányai⁶¹⁹, s ezen a véleményen van Klinton Alexander. Szerinte a NATO-nak nem volt más választása, mint a beavatkozás. S ezzel világossá tette a világ előtt, hogy a nemzeti szuverenitás és a be nem avatkozás elvei többé nem sérthetetlenek az etnikai tisztogatás vagy az emberi jogok súlyos megsértése esetén. Ha három feltétel teljesül (fennáll a humanitárius vészhelyzet; ezért az adott állam kormányzata felelős; a válság fenyegetést jelent a nemzetközi békére és biztonságra), s a BT nem cselekszik, akkor egy ország vagy regionális szervezet beavatkozhat, nehogy rosszabbra forduljon a humanitárius helyzet. S ilyen beavatkozásokra korábban is volt példa, mint India 1971-es kelet-pakisztáni és Vietnam 1978-es kambodzsai intervenciója.⁶²⁰

A dilemmát találóan fogalmazta meg Kofi Annan ENSZ-főtitkár, aki egy cikkében az akkori időszak nagy humanitárius válságai (Ruanda, Kelet-Timor, Koszovó) apropóján két szuverenitás-koncepció és két alapvető érdek ütközésével foglalkozott. Ahogy írta, egyfelől illegitim az erőszak ENSZ-mandátum nélküli alkalmazása, másfelől megengedhetetlen, hogy az emberi jogokat valahol súlyosan és szisztematikusan megsértsék. Mindkettő megelőzése alapvető érdek, ezért a nemzetközi közösségnek meg kell találnia összeegyeztetésük módját.⁶²¹ A dilemma azóta is fennáll, azóta is politikai viták és elméleti diskurzusok tárgya – például a 2003-as, bár összetettebb okok miatt kirobbant második öbölháború kapcsán⁶²² –, s ez minden bizonnyal még sokáig így lesz,

⁶¹⁹Leon Malazoglu: When Doves Support War and Hawks Oppose it: An Analysis of Humanitarian Intervention in Kosova; Gábor Sulyok: The Theory of Humanitarian Intervention with Special Regard to NATO's Kosovo Mission. In: Florian Bieber – Zidas Daskalovski (eds.): *Understanding the War in Kosovo*. Routledge, 2003, pp. 125-145 és 146-165.

⁶²⁰Klinton W. Alexander: NATO's Intervention in Kosovo: The Legal Case for Violating Yugoslavia's „National Sovereignty” in the Absence of Security Council Approval. *Houston Journal of International Law*, Vol. 22 No. 3 (Spring 2000), pp. 1-41. (<http://www.hjil.org/articles/hjil-22-3-alexander.pdf> – letöltve 2016. 11. 03.)

⁶²¹Kofi Annan: Two concepts of sovereignty. *The Economist*, 16 September 1999, <http://www.economist.com/node/324795> (letöltve 2017. 12. 14.)

⁶²²Lásd erről Andor László – Tóth Péter – Valki László: *Irak – háborúra ítélve*. Budapest, 2004, Zrínyi. A

mert a humanitárius intervenció ideológiája a nemzetközi kapcsolatok régóta megszokott ún. westfáliai alapelveit kérdőjelezi meg.

Az ICTY különböző megítélései

Az „illegitim agresszió versus humanitárius intervenció” körüli csatározások mellett a nemzetközi beavatkozással kapcsolatos viták másik nagy területét a hágai ENSZ-törvényszék (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, ICTY, 1993-2017) tevékenységének a megítélése képezi.

A törvényszéket az ENSZ Alapokmány VII. fejezete alapján a Biztonsági Tanács 808. és 827. sz. határozataival⁶²³ hozták létre a nemzetközi humanitárius jogot az egykori Jugoszláviában 1991-től kezdve súlyosan megsértő személyek felelősségre vonása céljából; nem tévesztendő össze a szintén hágai székhelyű testületekkel, az ENSZ Nemzetközi Bíróságával (ICJ) és a Nemzetközi Büntetőbírósággal (ICC).⁶²⁴ A törvényszék csak élő és kiadatásra került személyek felett ítékezhetett (tehát államok, intézmények felett nem), halálbüntetést nem szabhatott ki, s mandátuma a „ius in bello”-n alapult, nem a „ius ad bellum”-on. Nem volt tehát feladata megítélni a háborúk általános okait, a fegyveres erők bevetésének jogszerűségét, hanem hadviselés során tanúsított törvénytelen magatartásokat (a genfi konvenciók megsértését, a genocídiumot, az emberiség elleni bűntetteket) kellett szankcionálnia.⁶²⁵

humanitárius intervenció témakörének általános (nem kifejezetten Koszovóra fókuszáló) áttekintése: J. L. Holzgrefe – R. O. Keohane (eds.): *Humanitarian Intervention. Ethical, Legal, and Political Dilemmas*. Cambridge University Press, 2003, valamint a magyar szakirodalomban: Sulyok Gábor: *A humanitárius intervenció elmélete és gyakorlata*. Budapest, 2004, Gondolat. A koszovói háború és a NATO-beavatkozás nagyhatalmi aspektusainak és a nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt hatásairól lásd még Mark Buckley – Sally M. Cummings (eds.): *Kosovo. Perceptions of War and its Aftermath*. Continuum, 2002.

⁶²³[https://undocs.org/S/RES/808\(1993\)](https://undocs.org/S/RES/808(1993)), [https://undocs.org/S/RES/827\(1993\)](https://undocs.org/S/RES/827(1993)), letöltve 2018. 02. 11.

⁶²⁴Az ICTY létrehozásának első szorgalmazói Klaus Kinkel német és Lawrence Eagleburger amerikai (ügyvivő-)külgyminiszter voltak. Ez azért is érdekes, mert korábban Brent Scowcroft nemzetbiztonsági főtanácsadó mellett Eagleburgert sejtették a Bush-adminisztráció kezdeti Belgrád-barát politikája mögött. Régebben mindketten szolgáltak a belgrádi amerikai követségen, Eagleburger 1977-81 között nagykövetségként, s neki az 1980-as években a Yugo autók amerikai exportjában üzleti érdekeltségei is voltak. Ezért Eagleburgert a kritikusai Árábiai Lawrence-re (az 1916-18-as arab felkelésben fontos szerepet játszott Thomas E. Lawrence) utalva a „Lawrence of Serbia” névvel illették (Gow: *Lack of Will*, 205; Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane*, 154-155, 176-177).

⁶²⁵Ettől a feladattól időnként az ügyészek is eltértek. A tárgyalások során előfordult, hogy a vádak hátterét megvilágítandó olyan történelmi és politikai fejtegetésekbe bonyolódtak, amelyekben nem bizonyultak

24 éves működése alatt az ICTY 161 fő ellen emelt vádat és közülük jogerősen 89-et ítélt el⁶²⁶, mindkét tekintetben mintegy 70 %-ban szerbek ellen.⁶²⁷ Született továbbá 18 felmentő ítélet (köztük vihart kavarázó felmentések, mint Ante Gotovina horvát tábornok, Milan Milutinović szerb elnök /1997-2002/ és az egyik UÇK-parancsnok, Ramush Haradinaj perében), más esetekben a vádiratot visszavonták⁶²⁸, a pert a vádlott halála miatt törölték (Slobodan Milošević⁶²⁹), vagy átadták az ügyet a hazai igazságszolgáltatásnak (Mirko Norac horvát tábornok⁶³⁰). A két legismertebb elítélt a boszniai szerbek politikai

kellően felkészültnak. Ezért egyes vádlottak – mint a jogász végzettségű és önmagát védő, s perének ügyészétől, Geoffrey Nice-től nem egyszer jobb debattőrnek bizonyult Milošević – többször zavarba hozták őket vagy a tanúikat.

⁶²⁶<http://www.icty.org/en/cases/key-figures-cases>, letöltve 2018. 08. 17. Az ICTY (valamint az 1994-es ruandai népirtásban illetékes International Criminal Tribunal for Rwanda, ICTR) befejezetlen pereiben az International Residual Mechanism for Criminal Tribunals hivatott eljárni.

⁶²⁷John B. Allcock (prir.): *Međunarodni Tribunal za ratne zločine na području bivše Jugoslavije*. In: Ingraio – Emmert (urs.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, 335-372, p. 352.; Marko Attila Hoare: *Bosnia and Herzegovina. Genocide, Justice and Denial*. Sarajevó, 2015, Centar za napredne studije, p. 204. (https://cns.ba/wp-content/uploads/2015/07/Marko-Attila-Hoare_Bosnia-and-Herzegovina_Genocide-Justice-and-Denial.pdf letöltve 2017. 02. 19.). A 70 %-ban benne van néhány olyan más nemzetiségű is, aki a szerb háborús oldalhoz tartozott, például a boszniai horvát Dražen Erdemović.

⁶²⁸Ezek között nincsenek főszereplők. Talán a legismertebbjük Milan Zec szerb admirális, akit az 1991-es dubrovnikai harcokban – még beosztott hajókapitányként – elkövetett cselekedetei miatt vádoltak meg, de végül az ügyészség sem találta megfelelőnek a bizonyítékokat. Érdemes viszont hozzá tenni, hogy a vádemeléseknél lényegesen több vizsgálatot indítottak, de azok különböző okokból – főképp a jugoszláv utódállamoknak az ICTY iránti kooperáció-hiánya vagy a vizsgált személy halála miatt – nem jutottak el a vádemelésig. Carla Del Ponte memoárjából például arra következtethetünk, hogy Tudman és a hadügyminisztere, Gojko Šušak ellen is folyt vizsgálat, de a haláluk után véget vetettek annak (Carla Del Ponte – Chuck Sudetic: *Gospođa tužiteljica. Suočavanje s najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti*. Sarajevó, 2008, Buybook, str. 236). Ezt a feltételezést erősíti a bünszövetkezetben (joint criminal enterprise) elkövetett bűntettekre épített Gotovina-vádirat is.

⁶²⁹Milošević peréről, annak tágabb politikai és jogi kontextusairól, a poszt-jugoszláv térségben való fogadtatásáról, valamint a per körüli vitákról lásd a Timothy William Waters által szerkesztett tanulmány-gyűjteményt: *The Milošević Trial. An Autopsy*. Oxford, 2013, Oxford University Press. A peranyag: Milošević, Slobodan (IT-02-54), <http://www.icty.org/cases/party/738/4>, letöltve 2018. 02. 17. A kiadatás külön pikantériája, hogy a kormányzat írásos garanciát adott Miloševićnek a letartóztatásakor arról, hogy nem adják ki Hágának és otthon kell igazságszolgáltatás elé állnia. A kiadatást a levél egyik aláírója, Čedomir Jovanović DOS-frakcióvezető később azzal magyarázta, hogy az ígéret „a letartóztatás idejére” szólt, nem örökre. A garancia-levelet közli LeBor: *Milošević*, 347-351 (appendix 2) és kitér rá Sell: *Milošević*, 353-354.

⁶³⁰Noracra Horvátországban 2004-ben 12, illetve 2008-ban egy másik perben 7 éves börtönbüntetést szabtak ki a szerbek ellen elkövetett bűntettek miatt. 2011 novemberében feltételeken szabadlábra helyezték. Norac 2001-es letartóztatásáról, annak viharos horvát jobboldali reakciójáról és az ügygel kapcsolatos Zágráb-ICTY közötti huzavonáról lásd Jelena Subotić: *Hijacked Justice. Dealing with the Past in the Balkans*. Ithaca – London, 2009, Cornell University Press, str. 91-93, 99, 111-114. (<https://www.helsinki.org.rs/doc/Subotic%20finalfile.pdf>, letöltve 2018. 04. 18.). A könyv a háborús felelősségre vonás szerbiai, horvátországi és boszniai folyamatait elemzi, rámutatva arra, hogy a hazai igazságszolgáltatás mennyire politika-függő, az eredményei mennyire felemásak, s hogy – az egyébként nem is mindig a megfelelő eszközöket használó – nemzetközi nyomás nélkül (az ICTY követelése, az érintett országok pénzügyi támogatásának és EU-csatlakozásának feltételekhez kötése) még ennyi sem történt volna. A témáról lásd még Dragović-Soso – Gordy: *Coming to Terms with the Past: Transitional*

vezetője és hadsereg-parancsnoka, Radovan Karadžić és Ratko Mladić, akik a maximálisan kiszabható életfogytiglant kapták (jelen sorok írásakor – 2019. április – a Mladić-ítélet még csak elsőfokú), de a horvátországi szerb szecessziót „levezénylő” Milan Babić krajina elnököt is 13 éves börtönbüntetésre ítélték.⁶³¹

A vita lényegében az ICTY legitimitása, függetlensége és elfogult/elfogulatlan jellege körül forog. Szerbellenes politikai eszköz volt a nyugati hatalmak kezében? Vagy jogilag, politikailag és morálisan legitim intézmény, amelynek voltak hibái és következtetlenségei, de amely ennek ellenére hozzájárult a valódi bűnösök felelősségre vonásához és hosszabb távon hozzájárulhat a megbékéléshez, ahogy, ha nem is mindenben egyetértve, a többség gondolja (s ahogy magam is vélem)? Az első álláspontot nemcsak a szerb nacionalista narratíva fogalmazta meg⁶³², hanem egyes nyugati elemzők is. Robert Hayden a háborúval való politikai nyereszkeként jellemezte az ICTY tevékenységét.⁶³³ David Harland, a genfi Centre for Humanitarian Dialogue igazgatója, aki a humanitárius intervenció ideológiájának is éles bírálója, a Haradinaj- és a Gotovina-perek kapcsán igen szelektívnek minősítette az ICTY ítélkezési gyakorlatát. Véleménye szerint az nem tükrözi a helyszínen elkövetett bűntettek egyensúlyát, mert a szerb vádlottak zömét elítélik, a Nyugat barátait viszont rendre felmentik.⁶³⁴ A bírálók érvelésében kiemelt szerepet kap a szerbek magas aránya mind a vádlottak, mind az elítéltek körében, valamint hogy szerbek elleni bűnök miatt alig szabtak ki büntetést (mivel az albán, horvát és bosnyák vádlottak zöme másodvonal-beli figura volt, s akiket közülük elítéltek, nagyrészt a horvát-bosnyák háborúban elkövetett cselekedetek miatt kapták a büntetésüket), továbbá hogy az ICTY egyetlen NATO-politikus vagy katona ellen sem emelt vádat, noha ez a mandátuma alapján kötelessége lett volna.⁶³⁵

justice and reconciliation in the post-Yugoslav lands. In: Djokić – Ker-Lindsay /eds./: *New Perspectives on Yugoslavia*, 193-212.

⁶³¹A peranyagok: Karadžić (IT-95-5/18) <http://www.icty.org/cases/party/703/4>, <http://www.irmct.org/en/cases/mict-13-55>; Mladić (IT-09-92) <http://www.icty.org/cases/party/704/4>, <http://www.irmct.org/en/cases/mict-13-56>; Babić (IT-03-72) <http://www.icty.org/cases/party/663/4>; utolsó letöltések: 2019. 03. 24.

⁶³²Kosta Čavoški: *Hag protiv pravde*. Belgrád, 1998, IKP Nikola Pašić.

⁶³³Hayden az „antiwar profiteer” kifejezést használja (*From Yugoslavia to the Western Balkans*, 267).

⁶³⁴David Harland: Selective Justice for the Balkans. *The International Herald Tribune*, Dec. 8. 2012, <https://www.nytimes.com/2012/12/08/opinion/global/selective-justice-for-the-balkans.html>. Lásd még *Never Again: International Intervention in Bosnia and Herzegovina*. <https://www.hdcentre.org/wp-content/uploads/2017/07/Never-again-International-intervention-in-Bosnia-and-Herzegovina.pdf>, mindkettő letöltve 2018. 07. 22.

⁶³⁵Az ICTY statútuma bűnnek minősítette az „oktalan és könyörtelen” hadviselést, köztük a mérgezett

Az ICTY védelmezői elutasítják az illegitimitás és az egyoldalú szerbellenesség vádját. Allcock sem tartja teljesnek vagy hibátlannak az ICTY munkáját, de ezt részben külső körülményekre vezeti vissza, így az ICTY felállításának és kezdeti finanszírozásának nehézségeire, valamint a JSZSZK utódállamainak kooperáció-hiányára. Ez nemcsak a letartóztatások és a kiadások megtagadásában mutatkozott meg, hanem az ICTY vizsgálatait el-lehetetleníteni akaró dokumentum-visszatartásokban, a tanúk megfélemlítésében stb. A kooperáció hiánya Milošević bukásáig a szerb oldalról teljes volt (minthogy az ICTY „szerbellenes politikai intézmény”), a horvát oldalról pedig Tuđman haláláig majdnem teljes (minthogy az ICTY „kriminalizálni akarja a honvédő háborút”⁶³⁶). Később az együttműködési készség javult, de teljes korántsem lett, amint azt Koštunica JSZK-elnök ún. legalista álláspontja, vagy a Gotovina-, Karadžić- és Mladić-letartóztatások elhúzódása mutatja.⁶³⁷

Ugyanakkor Allcock szerint a „hibáktól sem immunis” ICTY pozitív funkciót töltött be, a szisztematikus, még kevésbé a szándékos elfogultságára pedig egyik irányban sincs bizonyíték, sem a szerbek, sem mások tekintetében.⁶³⁸ Ezzel az összegzéssel részben szembe megy Marko Attila Hoare, a nemzetközi igazságszolgáltatás szükségességének egyik legharcosabb szószólója – de éppen ellentétesen, mint Harland vagy Hayden. Hoare

lővédek használatát, a katonailag nem indokolható civil célpontok elleni támadásokat, a szegényített uránium alkalmazását. Ezek alapján az 1999-es NATO-bombázás több akciója eljárást érdemelt volna. Ezt illetően folytak is előzetes belső tanácskozások az ICTY-ben, de végül úgy döntöttek, hogy ezirányban nem vizsgálódnak. Ahogy Allcock az ICTY-munkatársaktól kapott információkra hivatkozva írja: „A törvényszék megértette annak nagyon komoly szükségességét, hogy szembesüljön ezekkel a kérdésekkel. Ez részletes belső elemzés tárgya volt, amely után úgy döntöttek, hogy NATO-erők tagjai ellen nem emelnek vádat.” (Allcock: *Međunarodni Tribunal*, 353). Erről az attitűdről, amelyet magam is hibának tartok, Allcock konkrét bizonyítékok hiányában óvatos kritikával azt írja, hogy a „körültekintésnek az elvek feletti győzelme” lehetett.

⁶³⁶ A horvát szábor Tuđman halála után, 2000. október 13-án kiadott egy deklarációt a honvédő háború méltóságának védelmében, de a 6. pontban ígéretet tett rá, hogy az annak során elkövetett jogsértéseket is kivizsgálják (*Deklaracija o Domovinskom ratu*. http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2000_10_102_1987.html, letöltve 2016.11. 17.)

⁶³⁷ Koštunica álláspontja az volt, hogy amíg nem születik meg a Hágával való együttműködést szabályozó törvény, addig nincs jogalap szerb/kisjugoszláv állampolgárok kiadására, s a bűnösöket otthon és a hazai jog alapján kell felelősségre vonni. Az érvelés logikus, de a törvény többek között éppen Koštunica pártjának, a DSS-nek az akadékoskodása miatt nem születhetett meg 2003-ig. Részben erre a huzavonára vezethető vissza a Milošević kiadása körüli Koštunica-Đinđić konfliktus. Đinđić szerint a kiadáshoz (amely szerint nem más országoknak, hanem az ENSZ-nek történt meg) elegendőek voltak a Szerbia által már ratifikált általános nemzetközi szerződések – de valójában azért adta ki Miloševićet, mert egy nyugati kölcsön folyósítása ehhez a feltételhez volt kötve. Gotovina 2005-ig, Karadžić 2008-ig, Mladić 2011-ig bujkált, mert a hatóságoknak úgymond „nem sikerült” megtalálniuk őket. Az ICTY és a helyi kormányzatok közötti huzavonáról lásd Del Ponte – Sudetic: *Gospođa tužiteljica*, IV, VI, VIII, XII, XIII. fejezet (Szerbia), X. (Horvátország), XI. (Koszovó).

⁶³⁸ Allcock: *Međunarodni Tribunal*, 363-365.

a „minimalista gyakorlatot”, azaz a szerbek iránti engedékenységet veti az ICTY és személyesen az 1999-2007 közötti főügyész, Carla Del Ponte szemére. Véleménye szerint a vádemelések száma és azon belül a 70 %-os szerb arány valójában alacsony, tekintve hogy Milošević sok első vonalbeli tettestársa ellen vádat sem emeltek (Kadijević, Adžić, Jović, Bulatović), másokat felmentettek (Momčilo Perišićet, a VJ 1993-98 közötti vezérkari főnökét), továbbá hogy a bűntettek legalább 80 %-át a szerb oldal követte el.⁶³⁹

Az ICTY egyik legnehezebb feladata a VRS 1995. júliusi, mintegy 8,5 ezer áldozatot követelő srebrenicai tömegmészárlásának (és 25-30 ezer nő, idős, gyerek bosnyák területre való deportálásának) a megítélése volt: genocídiumnak minősíthető-e az 1948-as ENSZ-konvenció értelmében, vagyis hogy a bosnyák nép egésze vagy egy része kiirtásának a szándékával követték-e el?⁶⁴⁰ A törvényszéknek a mészárlást elkövető VRS-hadtest parancsnoka, Radislav Krstić ügyében hozott ítélete szerint igen, s ezért a tábornokot 2004-ben 35 évre ítélték.⁶⁴¹ Az ENSZ Nemzetközi Bírósága 2007-ben szintén kimondta, hogy a VRS népiirtást követett el Srebrenicában, amelyért közvetve – minthogy nem lépett fel azért, hogy megakadályozza – Szerbiát is felelőssé tette.⁶⁴²

A srebrenicai eseményeket – nem a tömegmészárlás és a deportálás tényét, hanem genocídium-mivoltát, vagy legalább a népiirtási szándék bebizonyítottságát – illetően azonban a szakirodalom nem egységes. Gibbs szerint nyolcezer ember meggyilkolása súlyos háborús bűn, de szükségtelen túlpolitizálni, a genocídium szándékának kellő bizonyítottsága nélkül népiirtásnak nevezni.⁶⁴³ Carl Bildt memoárja sem (a jogi értelemben vett) genocídiumként írja le a történeteket, hanem több mint háromezer hadifogoly módszeres legyilkolásaként és több mint négyezer embernek a brutális harcok, incidensek, tisztogatások során történt halálaként.⁶⁴⁴ A többség azonban bizonyítottan genocídiumnak

⁶³⁹Hoare: *Bosnia and Herzegovina*, 162-164.

⁶⁴⁰„acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnic, racial or religious group” (Legal definition of genocide. Office of the UN Special Adviser on the Prevention of Genocide, https://www.un.org/ar/preventgenocide/adviser/pdf/osapg_analysis_framework.pdf, letöltve 2017. 11.13.)

⁶⁴¹Krstić (IT-98-33). <http://www.icty.org/cases/party/711/4>, letöltve 2018. 04. 17.

⁶⁴²Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). <http://www.icj-cij.org/en/case/91>, letöltve 2018. 02. 17. Az ICJ ugyanakkor elutasította a sarajevói kormányzat beadványának azokat a passzusait, hogy a boszniai háború alatt elkövetett tömeges atrocitások egészét minősítsék genocídiumnak, s hogy ezért Szerbiára szabjanak ki jóvátételi kötelezettséget.

⁶⁴³Gibbs: *First Do No Harm*, 281 (c.101.).

⁶⁴⁴Bildt „Peace Journey: The struggle for peace in Bosnia” c. memoárját idézi Hoare: *Bosnia and Herzegovina*, 241. Carl Bildt (1949) svéd politikus, 1991-94-ben kormányfő, Owen utódként 1995-ben

tekinti a srebrenicai mészárlást.⁶⁴⁵

A nemzetközi közösség felelőssége a történetekben szintén bizonyos vita tárgya. Felmerült annak gyanúja, hogy valójában meg sem akarták védeni a várost, mert azzal számoltak, hogy a Drina-menti bosnyák enklávék a szerbek számára stratégiai és logisztikai okokból eleve elfogadhatatlanok. Ahogy egy Sell által névtelenül idézett amerikai tisztviselő mondta, az enklávék elvesztése szerencsétlenség Boszniának, de „szerencse nekünk”, mert leegyszerűsíti a tárgyalásokat.⁶⁴⁶ A srebrenicai holland ENSZ-zászlóalj (Dutchbat) tétlenségét is gyakran szóvá teszik, amit Hollandia részben – a VRS-nek kiadott vagy a zsúfolt Dutchbat-bázisra már be sem engedett emberek halálát illetően – elismert.⁶⁴⁷ Azonban a 450 fős létszáma, csak önvédelmi fegyverzete, valamint az UNPROFOR bonyolult és időigényes döntéshozatali mechanizmusa miatt a vérengzést a Dutchbat egyedül semmiképp sem tudta volna megakadályozni.

az EU képviselője a Jugoszlávia-tárgyalásokon, Dayton után a nemzetközi közösség első boszniai főmegbízottja 1997-ig, majd 1999-2001-ben az ENSZ-főtitkár balkáni különmegbízottja. Bildt véleményét Hoare a Srebrenicában történtek relativizálásának tekinti és élesen elítéli.

⁶⁴⁵ Čalić: *Etničko i čišćenje i ratni zločini*, 130; Ingrao: *Sigurne zone*, 221. Hoare pedig a srebrenicai genocídiumot tagadókat a holokauszt-tagadókkal állítja párba (Hoare: *Bosnia and Herzegovina*, 212).

⁶⁴⁶ „While losing the enclaves has been unfortunate for Bosnia it's been great for us.” Sell: *Milošević*, 234. A három enklávé közül Srebrenicát és (az 1995 júliusában a VRS által szintén elfoglalt) Žepát a daytoni békeszerződés meg is hagyta a Republika Srpska keretében, s csak a Szarajevóhoz közeli Goražde maradt bosnyák fennhatóság alatt. Srebrenica szerb kézre való nyugati átjátszásának gyanúját a The Guardian 2015-ben ismét felvetette (*Revealed: the role of the west in the runup to Srebrenica's fall*. <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/04/west-true-role-in-srebrenica-massacre-bosnia>, letöltve 2017. 11. 22.).

⁶⁴⁷ Netherlands Supreme Court hands down historic judgment over Srebrenica genocide (http://www.amnesty.or.jp/en/news/2013/0927_4204.html, letöltve 2018. 07. 03.).

JUGOSZLÁVIA MINT A NAGYHATALMI RIVALIZÁLÁS ÁLDOZATA

A jugoszláv dezintegráció magyarázatainak negyedik csoportja a nemzetközi interdependenciákra fókuszál, s a világrendszerben végbement változások következményének tekinti Jugoszlávia felbomlását. Természetesen más interpretációk is foglalkoznak a nemzetközi aspektusokkal, de azok többnyire követő, reaktív, s nem kauzális jellegűnek tekintik a külső aktorok tevékenységét. Ezekben az interpretációkban a bipoláris világrend felbomlása „lehetővé tette a kisebb jugoszláviai népek önrendelkezését,” de az ide sorolható szerzők bírálják is a nemzetközi közösséget és a nagyhatalmakat, szemükre vetve a késlekedést és a következetlenséget (vagyis hogy nem szálltak szembe időben Milošević nagyszerb politikájával). Mint már láthattuk, a külső faktor szerepéről vallott ezen beavatkozás-párti felfogást (amelyet a későbbiekben intervencionalistának nevezek) leginkább azok a szerzők képviselik, akik a délszláv háborúk külső kontextusait is a nagyszerb agresszió paradigmája felől szemlélik, például James Gow, Daniele Conversi, Sabrina Ramet, Marko Attila Hoare.

Ezzel szemben állnak azok, akik a neoliberais nyugati expanziót látják a jugoszláv dezintegráció mögött. Ők sem tagadják bizonyos belső tényezők bomlasztó hatását, de fontosabbnak tartják Jugoszlávia nemzetközi környezetének átalakulását, s a nyugati aktorok tevékenységét gyakran kifejezetten antiimperialista szellemben prezentálják. Szerintük megtévesztő Jugoszlávia belső okok miatti felbomlásáról beszélni, mert az országot lényegében kívülről verték szét. A tőkés globalizáció és a hitelválság szétzilálta a jugoszláv gazdaságot, a bipoláris világrend felbomlásával pedig az ország elvesztette az addigi szovjetellenes geopolitikai fontosságát a Nyugat szemében és tárgya lett a balkáni érdekszférák elosztásáért újraindult küzdelemnek. Ebben a rivalizálásban a frissen újra-egyesült és önbizalmában megerősödött Németország a szlovén és a horvát szeparatizmus felkarolásával akarta érvényesíteni céljait. Vagyis lényegében a nyugati

hatalmak (az NSZK, az IMF, majd a bosnyákok és az albánok patrónusaként később beavatkozó USA és a NATO) lökték a szétesés útjára a sok problémával küszködő, de életképes, sőt a tőkés globalizációval szembeszegülni akaró Jugoszláviát.

A mérvadó nyugati tudományos irodalomban e látásmód első átfogó kifejtése Susan L. Woodwardnak, a The Brookings Institution kutatójának nevéhez köthető, akinek 1995-ben két vonatkozó könyve is megjelent *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945-1990*, valamint *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* címmel.⁶⁴⁸ Ezekből témánk szempontjából az utóbbi fontosabb, ezért a következőkben arra támaszkodunk.

Woodwardnak a háború okairól alkotott véleménye szembe ment a korszak mainstream értelmezéseivel: „A konvencionális, és a háború kirobbanása, 1991 után gyorsan elterjedt magyarázatok szerint a háború a sajátosan balkáni gyűlölködés vagy a szerb agresszió miatt tört ki. Azonban a jugoszláv konfliktus elválaszthatatlan a nemzetközi átalakulásoktól és kölcsönös függőségi viszonyoktól, s nem korlátozódik a Balkánra, hanem része a politikai dezintegráció széles körre kiterjedő jelenségének. A válság azért is mélyült el [...] mert kezdettől hibásan értelmezték annak okait és természetét. Az alapvető félreértés annak az összefüggésnek a lebecsülése volt, amely országok legtöbbszörében a belső folyamatok és a nemzetközi környezet között áll fenn.”⁶⁴⁹

Woodward könyvének alaptézisét az alábbiakban lehet összefoglalni. A felbomlás összetett folyamat volt, amelyben szerepet játszott sok belső tényező, de a hangsúlyt a nemzetközi rendszer interdependenciáira, Jugoszlávia számára szerencsétlenül alakuló (az országot leértékelő) kölcsönös függőségi viszonyaira kell helyezni. Az 1980-as évek gazdasági válsága, eladósodása és a nemzetközi pénzügyi intézmények (Világbank, Nemzetközi Valuta Alap) által követelt neoliberális megszorítások aláásták (az addig

⁶⁴⁸Susan L. Woodward: *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945-1990*. New Jersey, 1995, Princeton University Press.; *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington, 1995, The Brookings Institution. A szerző ma a City University of New York politikatudományi professzora (<https://politicalscience.commons.gc.cuny.edu/faculty/susan-woodward/>, letöltve 2017. 04. 22.)

A Google Scholar a *Balkan Tragedy*-re 2019. 01. 16-án 1598 citációt mutatott (https://scholar.google.hu/scholar?q=Susan+L+Woodward&btnG=&hl=en&as_sdt=0%2C5). Ezzel minden bizonnyal ez a legtöbbet idézett könyv a jugoszláv dezintegrációról (ezen a véleményen van több szerző, így Jovo Bakić /*Jugoslavija*, 319/ és Josip Glaurdic /*Yugoslavia's Dissolution*, 23/).

⁶⁴⁹Woodward: *Balkan Tragedy*, 3. Később, a 22. oldalon, ezt az álláspontját a civilizációs összecsapások koncepciójával szemben is megismétli.

sem problémátlan, de funkcionáló) gazdasági rendszer működőképességét, a központi autoritást és a társadalmi szolidaritást, s megindították a kormányzati hatalom erózióját. A gazdasági és szociális válság hosszas, gyorsuló és a soknemzetiségű közegben végül megállíthatatlannak bizonyult dezintegrációs folyamathoz vezetett, jóllehet az ország felbomlása nem volt bekódolva semmilyen „ősi etnikai ellenségeskedésbe” vagy Jugoszlávia úgymond „mesterséges” jellegébe. A nyugati hitelezői-pénzügyi nyomás ugyanis már akkor kikezdte az ország egységét, amikor politikailag még a nyugati fővárosokban is Jugoszlávia integritását hangoztatták, sőt a pénzügyi központokban (IMF, Világbank) a szövetségi kormányzat gazdaságpolitikai kompetenciáinak a megerősítését szorgalmazták. Ugyanis az egyoldalú neoliberális reformok miatt – amelyek az amúgy is decentralizált kormányzatot valójában gyengítették, a gazdasági tevékenységet pedig a belső felhasználás helyett az adósságtörlesztésre fókuszálták – az állam nem tudott megfelelni az emberek stabilitás és biztonság iránti igényeinek, akik így nyitottabbak lettek a nacionalista alternatíva iránt. Ezért a nyugati lépések, akár az eredeti szándékoktól függetlenül, nem enyhítették, hanem mélyítették a konfliktust és növelték a centrifugális tendenciákat. S ezek a hibák a háború kitörése után is folytatódtak. Németország például kieroszakolta az Európai Közösségben Szlovénia és Horvátország korai elismerését⁶⁵⁰, az Egyesült Államok pedig abbéli igyekezetében, hogy megakadályozza az EU és az NSZK sikerét a délszláv válság menedzselésében (ami a nyugati közösségen belüli amerikai vezető szerep elvesztésével fenyegetett), de facto elbuktatott több boszniai béketervet.⁶⁵¹ Woodward szerint mindez azért állhatott elő, mert a nagyhatalmaknak a jugoszláv válságra vonatkozó döntéseit nem annyira azok jugoszláviai következményei motiválták, hanem az, hogy döntéseiknek milyen hatása lesz más nemzetközi ügyekre (a Szovjetunió válságára, a maastrichti folyamatra) és az egymás közötti viszonyaikra.⁶⁵²

Woodwardéhoz hasonló nézeteket később is sokan megfogalmaztak. Valère Gagnon *The Myth of Ethnic War* c. könyve – mint korábban bemutattuk – a „deviáns” Balkánról mint „a modern Nyugat antitézisééről” elterjedt kép megcáfolására fókuszál, s ennek érdekében annak kimutatására, hogy a szerb és horvát elitek a hatalmuk megőrzése

⁶⁵⁰Uo, 184.

⁶⁵¹Uo, 326, 395-400.

⁶⁵²Uo, 177-182.

érdekében hogyan etnicizálták a konfliktust. Ugyanakkor Gagnon könyvét a jelen fejezetben is említenünk kell, mert igen kritikus a nemzetközi szereplők iránt. Szerinte Nyugaton félreértelmezték a válság okait és természetét, etnikai háborúnak véltve egy etnicizált háborút, ezért a válságra adott reakciók sem lehettek adekvátak.⁶⁵³

Raju Thomas szintén éles bírálattal illeti a Nyugat Jugoszlávia-politikáját. Szerinte a nyugati hatalmak részben nem értették, részben lebecsülték a probléma súlyosságát, szelektíven viszonyultak a különböző önrendelkezési követelésekhez, s mindezzel maguk is hozzájárultak a vérontáshoz. Az igazi probléma nem az volt, amit a mainstream vélemény állít, hogy ti. Szerbia mit tett, hanem hogy mit tett a Nyugat. A belső nacionalizmusok küzdelmének valóban volt destruktív hatása, de nem lett volna elegendő Jugoszlávia felbomlasztásához. A felbomlás sokkal inkább a német és amerikai beavatkozások következménye volt; ugyanis ez a két nagyhatalom a saját céljait az általuk favorizált etnikumok támogatásán keresztül akarta elérni. Milošević és a szerb nacionalizmus csak azután tért át Nagy-Szerbia létrehozásának politikájára (Jugoszlávia megvédése helyett), amikor 1991 nyarán rádöbbsentek, hogy német nyomásra el fogják ismerni Szlovénia és Horvátország elszakadását a fennálló határokkal.⁶⁵⁴ Valójában a Nyugat sértette meg Jugoszlávia területi integritását és humanitárius okokra hivatkozva az ENSZ Alapokmányát, az elszakadási jogot pedig szelektíve alkalmazta. Elismerte azt a szlovének, horvátok, bosnyákok és albánok számára, de megtagadta a horvátországi, boszniai és koszovói szerbektől – csakúgy mint ahogy megtagadta és megtagadja a világ sok más olyan etnikumától, amelyek el akarnak szakadni, számos esetben olyan országoktól, amelyekben az etnikai feszültségek sokkal nagyobbak, mint Jugoszláviában voltak.⁶⁵⁵

David Gibbs *First Do No Harm* c. könyve a felbomlás okait keresve ugyancsak utal a belső feszültségekre és az etnikai kártyát kijátszó autoriter demagógok, köztük Milošević szerepére („aki nyilvánvalóan gazember volt, de nem ő volt az egyetlen

⁶⁵³Gagnon: *The Myth of Ethnic War*, xxi, 31-34.

⁶⁵⁴Raju G. C. Thomas: *Sovereignty, Self-Determination, and Secession: Principles and Practice*. In: Raju G. C. Thomas (ed.): *Yugoslavia Unraveled: Sovereignty, Self-Determination, Intervention*. Lanham – Oxford, 2003, Lexington Books, 3-39, p. 4, 13. A szerző indiai származású amerikai politikatudós, ma a Marquette University (Milwaukee) professor emeritusa (http://www.marquette.edu/polisci/faculty_thomas.shtml, letöltve 2018. 10. 07.).

⁶⁵⁵Uo, 32-34.

gazember és nem ő volt a felbomlás egyetlen okozója”⁶⁵⁶), de elsősorban a nemzetközi kontextusokra, az adósságválságra és az USA politikájára koncentrál. Gondolatmenetének lényege annak a nézetnek az elvitatása, miszerint a nyugati beavatkozásokat a humanitárius altruizmus motiválta, illetve hogy a beavatkozások eredményeként lényegesen javult volna a térségben a politikai és az emberi-jogi helyzet. Gibbs szerint a balkáni beavatkozásokkal Washington valójában a Szovjetunió összeomlása által megnyílt lehetőségeket akarta kiaknázni az amerikai világpolitikai fölény hosszú távú biztosítására, nemcsak a régi ellenfeleivel, hanem a feltörekvő új riválisokkal, az újraegyesült Németországgal és a gazdasági közösségből politikai entitássá válni akaró Európai Unióval szemben is. Ehhez a válság kapóra jött az Egyesült Államoknak, amely a hidegháború idején hozzászokott a Nyugat vezetőjének pozíciójához és ezt a státuszt továbbra is meg akarta őrizni. A hidegháború alatt a szovjet fenyegetés legitimálta a kapitalista demokráciák közötti amerikai dominanciát, miután viszont elmúlt a kommunista kihívás egyesítő ereje, az USA-nak új eszközökre volt szüksége hegemoniájának biztosítására és igazolására. Lényegében erre szolgált a humanitárius intervenció ideológiája és gyakorlata. A rivalizálás kiújulásán Gibbs szerint nem kell csodálkoznunk, mert a hidegháború egyfajta történelmi kivétel volt, s ha a nemzetközi kapcsolatok történetét hosszabb távon, például az elmúlt kétszáz évre vetítve vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a kapitalista államok közötti viszonyokban gyakoribb konfliktus, mint a kooperáció.⁶⁵⁷ S a rivalizálás nemcsak az USA-ra volt jellemző. 1991-ben még az NSZK játszotta (a meglehetősen kétes) főszerepet a jugoszláv válság nyugati „menedzselésében.” Azonban Washington, amelyet 1990–91-ben még inkább az első öbölháború és a Szovjetunió sorsa foglalkoztatott, egy idő után túlzottnak találta a német aktivizmust és az európai önállósodást, ezért a boszniai és koszovói válságba beavatkozva akarta megmutatni a nyugati világban elfoglalt elsőbbségét. Sőt Gibbs gazdasági okokat is hangsúlyoz: az 1999. január 1-én bevezetett euro kihívást jelentett a dollár globális pénzpiaci helyzetére, s az USA ezért (is) szükségesnek látott egy olyan

⁶⁵⁶Gibbs: *First Do No Harm*, 46. A szerző az Arizonai Egyetem történész-professzora, s számos más írásában kifejtett a könyvének megfelelő álláspontokat több fontos vitakérdésben: *How the Srebrenica Massacre Redefined US Foreign Policy. Class, Race and Corporate Power*, Vol. 3, Iss. 2, Article 5. (2015), <http://digitalcommons.fiu.edu/classracecorporatepower/vol3/iss2/5>, letöltve 2017. 04. 11.; *Was Kosovo the Good war?* http://www.thirdworldtraveler.com/Yugoslavia/Kosovo_Good_War%3F.html, letöltve 2016. 07. 28.

⁶⁵⁷Gibbs: *First Do No Harm*, 16–17.

új „keresztes hadjáratot”, ami Amerikának és Európának ismét közös célt ad, ezzel kettejük viszonyában (minthogy az EU katonailag rá van utalva az USA-ra) megerősíti amerikai fölényt.⁶⁵⁸

A nemcsak tudósként, hanem baloldali aktivistaként megszólalóknál még erősebb ez a látásmód. Noam Chomsky nyelvész-filozófus és baloldali teoretikus egy interjúja szerint például az 1999-es NATO-légiháborúnak nem sok köze volt az albánok helyzetéhez. A tényleges cél az volt, hogy eltüntessék azt a Milošević-rezsimet, amely a nyugati diktátumokat elutasítva Európa utolsó olyan országává tette Szerbiát, amely nem hajlandó alávetni magát a neoliberális kapitalista globalizációnak.⁶⁵⁹ Hasonló logikában prezentálja a jugoszláv dezintegrációt Michel Chossudovsky⁶⁶⁰, Kate Hudson⁶⁶¹, Michael Parenti⁶⁶², Catherine Samary (ő azonban több radikális baloldali szerzőtől eltérően igen kritikus Milošević iránt, akit neosztálinistának és nacionalistának nevez⁶⁶³),

⁶⁵⁸Uo, 172.

⁶⁵⁹Chomsky, Noam: On the NATO Bombing of Yugoslavia. *RTS Online*, April 25, 2006. (<https://chomsky.info/20060425/>, letöltve 2017. 08. 02.; az interjú olvasható Chomsky jugoszláv-tárgyú írásainak gyűjteményében is: *Yugoslavia: Peace, War, and Dissolution*. Oakland, 2018, PM Press). Az állami tulajdon túlsúlya valóban fennmaradt (a megfogalmazás nem véletlen, mert az öngazgatói tulajdonlást 1990-től minden köztársaságban korlátozta ilyen-olyan fokú, formájú és indokú államosítás, sőt egyes szempontokból ezt a folyamatot már az 1988-as alkotmány-módosítás és vállalati törvény megindította). Ez a túlsúly azonban Szerbiában nem annyira a Milošević-kormányzat (valójában csak retorikai) baloldaliságából következett, hanem főképp a hadigazdálkodási kényszerekből. A részleges privatizáció legfőbb haszonélvezői pedig a Jugoszláv Egyesült Baloldal (a hivatalosan Ljubiša Ristic neves színházi rendező, de facto pedig Milošević felesége, Mirjana Marković által vezetett JUL) nevű álbaldali párt körül tömörült nomenklátúra-vállalkozók voltak. Chomsky egyébként Strobe Talbott volt amerikai külügyminiszter-helyettesre hivatkozva tette állítását, akit Bradford DeLong szerint tévesen idézett (http://delong.typepad.com/sdj/2006/05/on_the_nato_bom.html), letöltve 2017. 11. 23.)

⁶⁶⁰Chossudovsky: *The Globalization of Poverty and the New World Order* (Chapter 17). Chossudovsky munkáit szerb részről ugyanolyan elismerés övezi, mint Ph. Cohenét horvát részről: 2014-ben ő is állami kitüntetést kapott.

⁶⁶¹Kate Hudson: *Breaking the South Slav Dream: The Rise and Fall of Yugoslavia*. London, 2003, Pluto Press.

⁶⁶²Michel Parenti: *To Kill a Nation. The Attack on Yugoslavia*. London – New York, 2000, Verso.

⁶⁶³Catherine Samary: *Yugoslavia Dismembered*. New York, 1995, Monthly Review Press. ([https://kok.memoryoftheworld.org/Catherine%20Samary/Yugoslavia%20Dismembered%20\(20\)/Yugoslavia%20Dismembered%20-%20Catherine%20Samary.pdf](https://kok.memoryoftheworld.org/Catherine%20Samary/Yugoslavia%20Dismembered%20(20)/Yugoslavia%20Dismembered%20-%20Catherine%20Samary.pdf) – <http://csamary.free.fr/csamary/Accueil.html><http://csamary.free.fr/csamary/Accueil.html>; mindkettő letöltve 2017. 07. 31.), p. 64., 93. A szerző közgazdász, az Université Paris-Dauphine (ma már ny.) oktatója, aki doktori disszertációját a jugoszláv öngazgatói gazdaságról írta. Samary emellett a trockista gyökerű, de újabban inkább ökoszocialistaként fellépő IV. Internacionálé és a francia ATTAC ismert személyisége.

vagy *Hidden Agenda*⁶⁶⁴ és a *Masters of the Universe?*⁶⁶⁵ c. tanulmánykötet.

A felbomlás tipikus szerb és orosz interpretációi tartalmilag nagyon hasonlóak a fentiekhez, de más az ideológiai és emocionális háttérük. A fentebbi szerzők inkább egy szocialista ország nemzetközi környezetének átalakulásában – homogenizálódásában, általánosan neoliberális-kapitalista környezetté válásában – látják a problémát, s kiindulópontjuk a mai globalizált kapitalizmus radikális (eszmeileg az anarchizmustól a marxizmuson át a libertárius és ökológiai értékrendig terjedő) társadalom-elméleti kritikája. A szerb és orosz interpretációk alapját viszont inkább a szerb nemzeti, illetve az orosz nagyhatalmi sérelmek képezik. Azokban a nyugati expanzionizmus oka nem annyira az általános re-kapitalizáció, hanem az „ab ovo szerb- és orosz-ellenes” nemzetközi szereplők (Németország, Vatikán, NATO) érdekei és aktivitása. Ezen felfogás hívei a saját nemzeti érdekei mellett kiálló Jugoszláviának/Szerbiának a horvát-szlovén szeparatizmus kihasználásával végbe vitt német-amerikai-vatikáni lerombolását látják a történelemben. A nyugati expanzionizmus ezen két értelmezése között vannak érintkezési pontok (több politikusi memoár például hangsúlyozza, hogy Jugoszlávia/Szerbia a szocializmust is védte⁶⁶⁶), mégsem azonosak.

Az egyik legismertebb orosz Balkán-szakértő, Jelena Guszkova *Istorija jugoslovenske krize 1990-2000* c. könyve is a nyugati politika áldozatának tekinti Jugoszláviát.⁶⁶⁷ A kétkötetes, kétségtől adatgazdag összefoglalást a hagyományos orosz (tehát nem a szocialista szovjet) nagyhatalmiság érvrendszere és az orosz-szerb barátság érzelmei uralják. Guszkova Jugoszlávia felbomlasztását az USA és a NATO hosszútávú orosz-ellenes stratégiájába illeszti. Szerinte Jugoszlávia akadályt képezett

⁶⁶⁴John Catalinotto – Sara Flounders (eds.): *Hidden Agenda: U.S./NATO Takeover of Yugoslavia*. New York, 2002, IAC. A kötet szerzői között van Milošević és Ramsey Clark egykori amerikai igazságügy-miniszter (1967-1969). Clark volt a Kennedy-Johnson-adminisztráció polgárjogi törvényeinek egyik kidolgozója, majd antiimperialista-antimilitarista aktivista lett, s 1992-ben létrehozta az International Action Centert (IAC).

⁶⁶⁵Tariq Ali (ed.): *Masters of the Universe? NATO's Balkan Crusade*. London – New York, 2000, Verso. A kötet szerzői, Ali és mások mellett, Giovanni Arrighi, Diana Johnstone, Peter Gowan.

⁶⁶⁶Jović: *Poslednji dani SFRJ*, Kadijević: *Vojska bez države*. Méginkább jellemző ez a nézőpont Mirjana Marković cikkgyűjteményére (*Éjszaka és nappal*). Budapest, 1996, Elkomplex).

⁶⁶⁷Jelena Guszkova: *Istorija jugoslovenske krize 1990-2000, I-II*. Belgrád, 2003, Igam (eredeti kiadás: Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990-2000). Москва, 2001, Русское право / Русский национальный фонд). A szerző az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete modern balkáni krízissel foglalkozó kutatócsoportjának vezetője, aki szerb részről számos hivatalos elismerést kapott: megválasztották a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia, valamint Republika Srpska Szenátusa (elnöki tanácsadó testület) tagjává (<http://inslav.ru/people/guskova-elena-yurevna>, letöltve 2017. 04. 22.)

Oroszország bekerítésének stratégiájában, ezért gyenge kisállamokra darabolták, a Jelcin-kormányzatot pedig azzal vádolja, hogy naiv nyugatosságában nem szegült szembe ezzel a folyamattal, amivel gyakorlatilag elmulasztotta Oroszország hosszú távú nemzeti érdekeinek védelmét. Ebben a keretben Guszkova Srebrenica elfoglalását a város „felszabadításának” és „megtisztításának” nevezi, a boszniai szerbekről adott „nemzetkarakterológiája” pedig – enyhén szólva – romantikus és heroizáló: „Büszkék még akkor is, amikor annak nincs alapja, naivak és hiszékenyek, akiket könnyű megtéveszteni, de lehetetlen legyőzni. Tisztességesek, jóindulatúak, de végtelenül makacs viselkedésűek [...] A szerbekkel könnyű együtt élni, de nehéz háborúzni.”⁶⁶⁸

A nemzetközi béketervek és a NATO-beavatkozások kapcsolatát Guszkova a boszniai szerb hadsereg elleni 1995-ös NATO-bombázások apropóján egy másik munkájában hasonló szellemben interpretálja. Eszerint „Ma már világos, hogy a NATO aktivizálódása önálló folyamatként ment végbe és semmilyen kapcsolatban nem állt a tárgyalásokkal. Mi több, bizonyos értelemben a tárgyalásokat éppen azok kontrollálták, akiknek érdekében állt a NATO új európai szerepkörének a megerősítése. Már akkor kiválasztott az ellenség és csatába küldettek a harci repülőket. A NATO nem is titkolta, hogy kész a szerb állások elleni csapásmérésre. Ezért mindig azon dolgoztak, hogy a tárgyalások zsákutcába jussanak. Csak az alkalomra vártak, hogy a szerbeket hibáztathassák. Még amikor a muzulmánok voltak a bűnösök, akkor is kerülték az ő hibáztatásukat és inkább a szerbeket vádolták.”⁶⁶⁹

Egy másik vezető orosz Balkán-szakértő, Konsztantyin Nyikiforov kevésbé élés szavakkal, de lényegében ugyanezt az álláspontot fejtette ki. Véleménye szerint Szlovénia, Horvátország és a nyugati támogatóik azzal, hogy az előzetes megegyezés nélküli elszakadást választották, megnyitották az utat a háborúk és az etnikai tisztogatások előtt. A brutális tisztogatások minden népet sújtottak és mindegyik háborúzó fél élt azokkal, de a legnagyobb áldozatai a szerbek lettek, mert – ahogy lenni szokott – a háború vesztesével fizettették meg a közös bűnöket is. A NATO-

⁶⁶⁸ Az I. kötet 370., 408. és a II. kötet 254-333. és 495. oldalai alapján Guszkova nézeteit idézi Bakić: *Jugoslavija*, 296-297. Guszkova több kitételét (így a Srebrenica kapcsán mondott felszabadítást) Bakić is a szerbpartí elfogultság tipikus példáiként kommentálja.

⁶⁶⁹ Jelena Guskova: *Stav Srba prema mirovnim planovima iz prve polovine 90-ih god. XX. veka*. In: Branislava Knežić – Jovan Ćirić (prir.): *20 godina od razbijanja SFRJ*. Belgrád, 2011, Institut za uporedno pravo, 33-83. (<http://iup.rs/wp-content/uploads/2017/10/J.-Circic-prir-20-godina-od-razbijanja-SFRJ.pdf>, letöltve 2018. 07. 28.), str. 53.

bombázásokról pedig (összemosva a szerbek és az albánok menekülésének okait) azt írja: „Összességében a NATO agressziója Jugoszlávia ellen Szerbián és részben Montenegrón belül több mint egymillió ember áttelepüléséhez vezetett.”⁶⁷⁰ Egy másik, 2007. júniusi budapesti előadásában Nyikiforov elismerte, hogy Oroszország maga is az elsők között ismerte el a szlovén, horvát és boszniai függetlenséget, még mielőtt bármilyen átfogó megállapodás születhetett volna. Ezt azonban a szerb vezetésben Moszkva számára vállalhatatlan „nemzeti kommunistákat” látó Andrej Kozirjev külügyminiszter és a befolyása alatt álló Jelcin elnök teljesen elhibázott Balkán-politikájának a rovására írta.⁶⁷¹

Ezekkel szemben a „legyőzöttek” kiegyensúlyozottabb, valódi objektivitásra törekvő megközelítésére jó példa Jovo Bakić *Jugoslavija: razarenje i njegovi tumaci* c. könyve, amelyet többször idéztünk már, de csak historiográfiai forrásként. Bakić a külső és belső tényezők kombinációjaként prezentálja Jugoszlávia felbomlását, de a hangsúlyt szintén a külső aspektusokra helyezi. A belső faktorok közül a szerb, horvát és szlovén nemzeti ideológiák hosszútávú versengését tekinti alapvetőnek, amelyhez társultak a Tito-rendszer etnoföderációjának mint a nemzeti kérdés szocialista megoldására tett kísérletnek a kudarca, valamint (a bukás közvetlen belpolitikai okaként) a szerb, horvát és szlovén kormányzatoknak mint a nacionalista ideológiák aktuális hordozóinak az 1980-90-es évek fordulóján lezajlott az interakciói. Ezek a belső aspektusok szükséges elemei voltak bomlási folyamatnak, mert nélkülük a külső beavatkozónak nem lett volna mit kihasználniuk, de önmagukban nem lettek volna elégségesek az ország felbomlasztására. Ugyanis a jugoszláv történelemben folyamatosan jelen lévő integratív és dezintegratív tényezők küzdelmét rendre az döntötte el, hogy mi volt a domináns külső érdek. Ezért a szeparatizmus csak akkor tudott „eredményes” lenni, amikor nagyhatalmi támogatásra lelt (például 1941-ben a hitleri agresszióval); ám amikor a meghatározó külhatalmak nem voltak érdekeltek a divergáns nacionalizmusok kihasználásában (például az 1971-es horvát tavasz idején), akkor azok a pusztító önerejükkel nem voltak képesek Jugoszláviát felbomlasztani. 1991-ben azonban az

⁶⁷⁰Konsztantyin Nyikoforov: Az etnikai tisztogatás mint az új nemzetállamok létrehozásának mechanizmusa a volt Jugoszláviában az 1990-es évek elején. In: *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Szerk. Juhász József – Krausz Tamás, Budapest 2009, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 107. old.

⁶⁷¹Konsztantyin Nyikoforov: *Oroszország Balkán-politikája az 1990-es években*. http://www.balkancenter.hu/pdf/nyikiforov_ma.pdf, letöltve 2016. 12. 11.

érdektelen USA és az erőtlén Szovjetunió de facto átengedte Jugoszláviát Európa felemelkedő új regionális hegemonjának, a szlovén és horvát széparatizmus mellé álló NSZK-nak, ami megpecsételte az ország sorsát.⁶⁷²

A jugoszláv végkifejlet nemzetközi kontextusba helyezése valóban rendkívül fontos. Nemcsak azért az általában vett, elvont igazságért, hogy egy kisállam helyzetét, perspektíváit mindig döntően befolyásolják a nagyhatalmak vele kapcsolatos céljai és érdekei. Ez evidencia, még akkor is, ha Vietnamtól a titói partizánháborún át Afganisztánig számtalan példa mutatja, hogy a nagyhatalmi akarat nem mindenható, illetve hogy nem homogén, ezért a nagyhatalmi akaratok egymásnak feszülése adott esetben növelheti is a kisállami mozgásteret. Jugoszlávia esetében a külső aspektus különösen fontos, mert soknemzetiségű államként egy olyan térségben helyezkedett el, amely hagyományosan a nagyhatalmi rivalizálások egyik fő színtere. Ebből fakadt, hogy a délszláv népek – mint a szlovén és horvát Jugoszlávia-percepciónál láhattuk – az egymáshoz és Jugoszláviához fűződő viszonyukat rendszerint annak fényében szemlélték, hogy milyen a viszonyuk a külvilághoz. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy amikor külső fenyegetés érte őket, akkor összezártak, de ha nem kerültek szembe ilyen közös kihívásokkal, akkor a parciális érdekeiket tolták előtérbe. Ezért a külső változások rendre napirendre tűzték a szemükben Jugoszlávia értelmének és funkciójának kérdését, saját nemzetük életében betöltött szerepének az újragondolását, még akkor is, ha a Jugoszlávián belüli helyzetük az adott pillanatban nem volt „elviselhetetlen.”

Woodward és a nyomában haladó szerzők egyfelől arra mutatnak rá, hogy az 1970-es években kezdődő világ gazdasági korszakváltás és azzal szoros összefüggésben az adósságválság Jugoszláviát is súlyos helyzetbe juttatta – ezt korábban, az ökonomista argumentumok bemutatása során már tárgyaltuk. A külső faktor dezintegrációs hatását előtérbe állító szerzők érvelésében azonban a világ gazdasági korszakváltás következményeinek hangsúlyozása mellett fontos szerep jut a nemzetközi kapcsolatok átalakulásából, konkrétan a bipoláris világrend felbomlásából fakadó tényezők elemzésének. Ahogy gyakorlatilag mindannyian írják, ezek a folyamatok Jugoszláviát – amelynek speciális státusza a bipoláris világrend idején része volt az európai

⁶⁷²Bakić: *Jugoslavija*: 105-108.

erőegyensúlynak – stratégiaiilag leértékelték⁶⁷³, s ezzel gyakorlatilag megnyitották az utat az „ellenséges” aktorok előtt.

A hidegháború idején az elnemkötelezett külpolitikát folytató Jugoszlávia fontos szerepet kapott a nyugati stratégiában egyrészt katonai-politikailag (a jugoszláv-görög-török vonal mint a mediterrán térségnek a Szovjetuniótól való elzárása⁶⁷⁴), másrészt ideológiailag (úgy látták, hogy a szocialista államok egyenlőségének és a szocializmus többféleségének hirdetésével a titoista ideológia bomlasztó hatással lehet a szovjet tömbmonolitikus rendjére). Akkoriban Jugoszlávia az USA-val való kooperáció és a Balkán-paktum révén (az 1953. február 28-án megkötött görög-török-jugoszláv barátsági szerződés, amelyet 1954. augusztus 9-én katonai szövetséggé bővítettek) gyakorlatilag a NATO kültagjának számított, sőt nem volt kizárt a valódi taggá válása sem.⁶⁷⁵

Azonban a kölcsönös hidegháborús kötődés – a sztálini Szovjetunióval szembe szegülő Jugoszlávia ráutaltsága a nyugati segítségre⁶⁷⁶, illetve az ország fontossága a nyugati stratégiában – sosem jelentett konfliktus-mentes nyugati-jugoszláv együttműködést és nem szüntette meg a két oldal egymás iránti gyanakvását.⁶⁷⁷ Jugoszlávia szocialista államként – még akkor is, ha nem volt a „szocialista tábor” része – sok kérdésben szemben állt a Nyugattal. Másfelől a tömbpolitika ellenzése, az

⁶⁷³Ezt a szempontot a más paradigmákban gondolkodó szerzők is kiemelik, de a nyugati expanzionizmus kritizálójánál kisebb súllyal. Louis Sell szerint például Jugoszlávia marginalizálódásának „csak” annyi volt a jelentősége, hogy az ország kiesett a nagyhatalmi figyelem előteréből, ezért a dezintegratív belső tényezők könnyebben érvényesülhettek, mint például a milosevicsi agresszivitás vagy – a külső fenyegetés hiányában erőteljesebbé váló – szlovén és horvát szeparatizmus (Sell: *Milošević*, 4-5).

⁶⁷⁴Nemanja Milošević: Jugoslavija u američkoj vojnopolitičkoj strategiji odbrane Zapada od SSSR-a 1950-1954. In: Slobodan Selinić (ur.): *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova*. Belgrád, 2008, INIS, str. 315.

⁶⁷⁵Jugoszlávia több okból is kitért a NATO-ba való belépés elől – attól tartottak, hogy ez idővel felvetné a belső berendezkedés kérdését, illetve kiválthatna egy preventív szovjet támadást –, de úgy taktikázott, hogy ne kelljen azt visszavonhatatlanul elutasítania. Jól mutatja ezt Tito 1954. júniusi athéni látogatása, amelyen a jugoszláv elnök kijelentette, hogy országa nem lép be a NATO-ba, de szükségesnek tartja annak létét és a vele való együttműködést, sőt „nagy veszély esetén” a csatlakozást is megfontolná (idézi Milan Terzić: Tito i Balkanski pakt. In: *Spoljna politika Jugoslavije*, str. 578.).

⁶⁷⁶A Kominform-országok intervenciójára nem került sor, de nem lehetett azt kizárni, s Moszkvában, Belgrádban és Nyugaton egyaránt latolgatták annak esélyeit, illetve veszélyét. Azonban a hidegháborús szembenállások közepette (berlini válság, koreai háború) Sztálin nem akart egy bizonytalan kimenetelű és nemzetközi eskalációval fenyegető jugoszláv katonai kalandba keveredni. Ráadásul ehhez a Jugoszláviával szomszédos országokban 1948-49-ben állomásozó mintegy 100-120 ezer fős szovjet katonai kontingenst lényegesen növelni kellett volna, különösen hogy a magyar, román, bolgár és albán hadseregek harcértéke alacsony volt. A kérdéstről lásd Ivan Laković – D Mitar Tasić: *The Tito-Stalin Split and Yugoslavia's Military Opening toward the West 1950-1954. In NATO's Backyard*. Lexington Books, 2016, pp. 113-122.

⁶⁷⁷Shoup: *The Disintegration of Yugoslavia and the Western Foreign Policy*, 336.

antikolonialista és forradalmi mozgalmaknak nyújtott támogatás, Tito barátkozása a harmadik világ radikális politikusaival (főleg Nasszer egyiptomi elnökkel), a Trieszt hovatarozása miatti vita, az NDK elismerése⁶⁷⁸ a nyugati nagyhatalmak gyanakvását váltotta ki. Olyannyira, hogy egy szerb történész a törlesztés szándékát is felvetette: Aleksandar Životić szerint a Nyugat iránt is sokszor kritikus titói elnemi kötelezettség emléke később, Jugoszlávia felbomlása idején, negatívan befolyásolhatta a nyugati hatalmak viselkedését.⁶⁷⁹

Az enyhülés csökkentette Jugoszlávia fontosságát a nyugati stratégiában, az 1960-as évektől pedig csökkent az ország propaganda-értéke is, miután kiderültek az öngazgatói szocializmus modelljének korlátai és az, hogy a modellnek nincs elsöprő hatása a többi szocialista államra (jöllehet az inspirált egyes reformkezdeményezéseket, s a kelet-európai közvélemény irigykedve nézte a jugoszlávok nagyobb szabadságfokát és bővebb árukínálatát). Az 1970-es évektől, különösen a helsinki EBEÉ-konferencia (1975) és az amerikai Carter-kormányzat (1977-81) óta Nyugaton az emberi-jogi doktrínákat helyezték előtérbe a szocialista világgal vívott ideológiai háborúskodás során, s ezeknek Jugoszlávia sem felelt meg sokkal jobban, mint a szovjet tömb államai. Az ideológiai rivalizálás másik nagy nyugati eszköze, a nemzeti szabadság propagálása szintén veszélyt jelentett Jugoszláviára mint soknemzetiségű államra. Ezeknek a kihívásoknak a jugoszláv vezetés tudatában volt⁶⁸⁰, de csak doktrinér módon tudott reagálni rá. Az 1989-es kelet-európai fordulatok után pedig Jugoszlávia egyike lett a rendszerváltásban lemaradó országoknak.

Jugoszlávia stratégiai devalválódása éppen 1991 nyarán érte el a mélypontját. A Szovjetunió gyakorlatilag már az augusztusi Janajev-puccs bukásával összeomlott, az új orosz hatalomnak pedig kezdetben se ereje, se affinitása nem volt az aktív fellépéshez a délszláv válságban. Ezért Moszkva egy időre kiesett a nagyhatalmi játszmákból, a

⁶⁷⁸ Az NDK elismerése miatt az NSZK 1957-68-ban szüneteltette a diplomáciai kapcsolatait Jugoszláviával. Így Kuba mellett Jugoszlávia volt az egyetlen állam, amellyel szemben Bonn valóban érvényesítette a Hallstein-doktrínát.

⁶⁷⁹ Aleksandar Životić: Jugoszlávia külpolitikája a hidegháború idején – a felbomlás egyik oka? In: Juhász József – Krausz Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatók Kelet-Európában 1989 után*. Budapest, 2009, ELTE BTK KETT – L'Harmattan, 114., 130-131. old.

⁶⁸⁰ Lásd Raif Dizdarević (1984-88-ban külügyminiszter, 1988-89-ben államfő) összefoglalóját az Egyesült Államok Jugoszlávia-politikájának hosszú távú stratégiájáról (Raif Dizdarević: *Put u raspad. Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iz zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije*. Institut za istoriju u Sarajevu, 2011, str. 113-117.).

Nyugat szemében pedig elveszett Jugoszlávia egybentartásának utolsó fontos motívuma, hogy ti. a szétválás ne teremtsen negatív nemzetközi precedenst. Ahogy Erhard Busek osztrák alkancellár mondta, „a szovjet kommunizmus összeomlása megváltoztatta a helyzetet Jugoszláviában. Most már nincs ok arra, hogy ne ismerjük el Szlovénia és Horvátország függetlenségét.”⁶⁸¹

A jugoszláv dezintegrációt a neo-kapitalista globalizációval magyarázó koncepciók sok fontos aspektusra hívják fel a figyelmet. Különösen a folyamatok totalitásának bemutatására törekvő és a rekapitalizáció alternatívátlanságát elvető baloldali változatuk olyan tényezőkre is rávilágít, amelyek más megközelítések látóköréből kiesnek. Ugyanakkor nem kevés ellenérv is felhozható ellenük. A háborúk során előterjesztett nemzetközi béketervekből például – amelyeket ebben a kontextusban nyugodtan tekinthetünk a nyugati politikai beavatkozás egyik formájának – nem olvasható ki, legalábbis kezdetben, univerzális szerb-ellenesség. A béketervek igyekeztek akceptálni szerb érdekeket (is), autonómiákat kínálva például a horvátországi és boszniai szerbeknek. Nem olvasható ki azokból Milošević személyének konzekvens elutasítása sem: a béketervek körüli vitákban a nyugati közvetítők és Milošević nem ritkán „taktikai szövetségesként” fellépve azonos vagy egymáshoz közeli álláspontot foglaltak el.

A Nyugat és Milošević

Miloševićet eredetileg nem elutasítóan fogadta a Nyugat. Politikusi pályafutása elején, 1984-86-ban⁶⁸², számos nyugati diplomata és Jugoszlávia-szakértő a gazdaságilag reform-orientált, angolul jól beszélő fiatal technokratát, sőt a potenciális „balkáni Gorbacsovot” látta benne.⁶⁸³ Később a megítélése romlott, minthogy mind nyíltabban kockéztalt a szerb nacionalizmussal (a tartományi autonómiák megszüntetése, a „szlovén ellenforradalom” elleni kampánya, a horvátországi és boszniai szerbek bujtogatása). De

⁶⁸¹Idézi Woodward: *Balkan Tragedy*, 178.

⁶⁸²Milošević nem karrierpolitikus volt, hanem gazdasági vezetőként érkezett (bár a végzettsége szerint jogász volt) a politikába. 1984-ben lett a belgrádi pártbizottság elnöke, majd 1986-tól töltötte be a Szerb KSZ elnöki posztját. Előzőleg a Technogas vállalatot, majd a Beobanka bankot vezette.

⁶⁸³Cohen: *Serpent in the Bosom*, 176. Sőt a gazdasági stabilizációs terv kidolgozásáért felelős ún. Kraigher-bizottságban Milan Kučan későbbi szlovén elnök egyenesen revizionistának nevezte Miloševićet a piacbarát álláspontja miatt (Sell: *Milošević*, 29).

még sokáig „nem írták le”, mert a jugoszláv integritás mellett foglalt állást. Milošević nyugati megítélése csak a háborúk kitörése – sőt, csak Bosznia-Hercegovinára való áttérjedése – után jutott mélypontra. Akkor a háborúk kiobbantóját látták benne, s az 1992. decemberi szerb elnökválasztáson Milan Panić⁶⁸⁴ támogatásával kísérletet tettek az eltávolítására. De már akkor, 1992-ben kialakulóban volt az a „taktikai szövetség”, amely a béketervek kapcsán 1995-ig megmutatkozott a Nyugat és Milošević között. A szerb elnök ugyanis másképp viszonyult a nyugati békeközvetítéshez, mint a horvátországi és boszniai szerb vezetők: azok merev elutasító magatartásával szemben a béketervek – legalább ideiglenes vagy formális – elfogadását szorgalmazta.

Később azonban a daytoni egyezmény végrehajtásához szükséges kooperativitás hiánya, az 1996. novemberi választási csalások⁶⁸⁵ és az 1998-ban kiobbant koszovói háború miatt ismét, és ezúttal véglegesen megromlott Milošević nyugati megítélése. Akkor már az „utolsó európai bolsevik vezetők” egyikét látták benne⁶⁸⁶, s innen egyenes

⁶⁸⁴Milan Panić szerb-amerikai üzletembert Milošević választotta ki a JSZK kormányfőjének, csakúgy mint Dobrica Ćosićot államelnöknek – egyik funkcióval sem járt igazi hatalom –, javítandó a JSZK nyugati elmdzsét és semlegesítendő az ellenzékét. Panić azonban elindult Milošević ellen a szerb elnökválasztáson, s ehhez nyugati támogatást kapott, noha voltak kétségek a személye iránt. Miután Panić elvesztette a választást, a kormányfői posztról is távozni kényszerült, csakúgy mint röviddel később az őt támogató Ćosić. Ezúttal azonban a koszovói albánok is Milošević segítségére voltak. Ugyanis bojkottálták a választást arra hivatkozva, hogy a részvétellel elismernék Koszovó Szerbiához tartozását. Az nem valószínű, hogy a szavazataikkal Panić beérte volna Miloševićet (2,6–1,6 millió volt az eredmény), de legalább az addigi egyetlen valódi kihívó színen maradását segíthették volna. A Milošević-Ćosić-Panić viszonyról lásd Cohen: *Serpent in the Bosom*, 210-214; Sell: *Milošević*, 199-205, 263.

⁶⁸⁵Az 1996. november 3-án és 17-én megtartott helyhatósági választásokon több nagyvárosban az ellenzéki Zajedno-koalíció szerzett többséget, de a kormányzat csak három hónapos ellenzéki tüntetés-sorozat után volt hajlandó ezt elismerni (Cohen: *Serpent in the Bosom*, 251-252; Sell: *Milošević*, 259-261).

⁶⁸⁶A másikként Lukasenka belarusz elnököt emlegették. A Milošević-kormányzat valóban élt a szocialista retorikával és tradíciókkal, nem hajtott végre általános privatizációt, mégis pontosabb nacionalista-autoriter rezsimeként leírni. Cohen szerint a hatalom jelentős mértékben azon (a szintén kollektivisták, de a szocialista hagyománynál tágabb és régebbi gyökerű – JJ) politikai-kulturális tradíción alapult, amely igényli a nemzetet vezetni képes erős vezért, és különösen a válsághelyzetekben elutasító a „demokrácia káosza” és a „mértéktelen individualizmus” iránt (Cohen: *Serpent in the Bosom*, 127; *Broken Bonds*, 53). Gordy szintén fontos aspektusokat emel ki: a rezsime atomizálta a társadalmat, felszámolt minden alternatívát, s ezzel tartotta fenn magát. Nem abban volt tehát sikeres, hogy többségi támogatást szerezzen magának – ahogy Gordy írja, az SPS még a számára legsikeresebb első, 1990. decemberi választáson sem szerezte meg a voksok abszolút többségét, később pedig választásról választásra csökkent a szavazóinak száma –, hanem hogy az élet minden területét kontrollálta a politikától a médián át a populáris zenéig. Ezzel elérhetetlenné tette az alternatívákat, továbbá támaszkodhatott a társadalom egy – idősebb, iskolázatlanabb, rurális – részében megszokott passzivitásra és konformizmusra, az éppen fennálló hatalom elfogadására (Eric D. Gordy: *The Culture of Power in Serbia. Nationalism and the Destruction of Alternatives*, Pennsylvania State University Press, 1999, különösen p. 1-2, 21, valamint a választási eredményeket bemutató táblázatok).

Cohen és Gordy véleményét helytállónak tartom, de hozzá tenném, hogy az ellenzék sokáig maga is segített Miloševićnek. Ugyanis lényegében vele azonos nemzeti célokat hirdetve nem alternatívát nyújtott vele szemben, hanem csak a hatalmi konkurenciáját jelentette. Így viszont, amíg Milošević

út vezetett az 1999. áprilisi hágai vádemeléshez és az ellenzéki pártszövetség nyugati patronálásához (a Milošević-rezsimet 2000 októberében megbuktató Szerbia Demokratikus Ellenzéke /DOS/, amelynek tagja volt a legfontosabb magyar párt, a VMSZ is). Ennek az időszaknak a nyugati Milošević-képére jól ráillik Louis Sell véleménye, aki szerint a jugoszláv tragédiáért – egyéni politikusi szinten – a legnagyobb felelősség a szerb/jugoszláv elnököt terheli. „Jugoszlávia nem természetes halált halt. Meggyilkolták, s ezért Milošević sokkal inkább felelős, mint bármelyik más vezető”, írja – igaz, hozzá teszi, hogy Tuđmanra is a provokatív nacionalista lépések sora volt jellemző, a szlovén vezetők pedig úgy viselkedtek, mint egy zsúfolt színházban az a néző, aki „tűz van” felkiáltással mindenkit a sorsára hagyva rohan a vészkijáráthoz.⁶⁸⁷

A nyugati expanzionizmust okoló szerzők hajlamosak a külső, német és amerikai „neo-imperializmusra” koncentrálni alábecsülni a belső, milosevicsi „mini-imperializmust.” Pedig annak a politikai agresszivitásnak, amely 1987-88-tól jellemezte Miloševićet, nagy szerepe volt a nem-szerb nacionalizmusok megerősödésében.

Milošević személyes politikájában és az általa vezetett párt tevékenységében a nacionalizálódáshoz vezető igazi fordulatot az ún. antibürokratikus forradalom jelentette, vagyis ellenfeleinek népi mozgósítással végrehajtott kiszorítása. Amikor Milošević 1986 májusában a szerb KSZ elnöke lett, még csak egyike volt a poszt-titói politikusi garnitúrának. Azonban friss pártelnökként 1987 áprilisában látogatást tett Koszovóban, ahol a rá váró demonstrálóknak az „üldözött” szerbek védelmét ígérte, majd a szerb KSZ KB 1987. szeptember 22-24-i VIII. pléniumán legyőzte (és röviddel később sorra leváltotta) a liberálisabb és/vagy régebbi szerb vezetőket. Közülük a legfontosabb Ivan Stambolić köztársasági államfő volt, Milošević korábbi mentora és a pártelnöki székben az elődje. Stambolić ugyanis elvetette azt a demagóg-nacionalista utat, amelyre Milošević az áprilisi koszovói látogatásán rálépett – ugyan maga is problematikusnak és megváltoztatandónak látta az 1974-es alkotmányt és a koszovói helyzetet, de a megoldást a fennálló politikai keretek között kereste.⁶⁸⁸

„sikeres nemzeti politikusként” tudott fellépni, nem lehetett legyőzni, s addig a rezsimnek nem volt szüksége a közvetlen választási csalásra sem (legalábbis nem tömegesen). Sokan ugyanis különbséget tettek Milošević a pártpolitikus és Milošević az államfő között. Ezt mutatja, hogy Milošević mint „a harcban álló nemzet állami vezetője” rendre több szavazatot kapott az elnökválasztásokon, mint az általa vezetett SPS a parlamenti választásokon.

⁶⁸⁷Sell: *Milošević*, 4-5.

⁶⁸⁸Kettejük viszonyáról lásd Cohen: *Serpent in the Bosom*, 95-101, Sell: *Milošević*, 31, 47-50. Stambolić ezután politikai passzivitásba kényszerült, majd 2000. augusztus 25-én meggyilkolták. Ezért 2005-ben

Az 1981. március-áprilisi albán tüntetések után Koszovóban megindult egy (bár lassú és bizonytalan) normalizálódás, az 1980-as évek közepén azonban újra felizzottak a kedélyek. Ennek oka ezúttal a tartományban élő szerbek és montenegróiak elégedetlensége volt. Ők ugyanis hátrányos helyzetben érezték magukat az albánokkal szemben, s ezért nemcsak – az időről-időre valóban fellángoló – albán nacionalizmust tettek felelőssé, hanem egyáltalán a kiterjedt tartományi autonómiát; az a rendszert, amely a helyi viszonylatban kisebbséggé változtatta őket, az állami többség tagjait. Elégedetlenségük részben az elvándorlásukban nyilvánult meg, részben politikai akciókban, demonstrációkban és petíciókban.⁶⁸⁹ Ezekben „a szerb földeken létrejött albán állam” megszüntetését követelték, vagyis a tartomány újbóli betagolását Szerbiába. A kedélyeket tovább borzolta, hogy 1987 szeptemberében Aziz Kelmendi albán sorkatona meggyilkolta több társát, köztük egy szerbet, ami a „szervezett albán szeparatizmus” elleni szerb médiakampányt és nyílt demonstrációkat váltott ki.⁶⁹⁰

A koszovói albán többség, még ha kevesellte is a tartományi státuszt, azért élt a kiterjedt autonómia lehetőségeivel. S minden bizonnyal nem egyszer vissza is élt a többségi helyzetével, ami valóban hátrányosan érintethetett sok a szerbet például a foglalkoztatásban (a nemzetiségi kulcsra hivatkozva) vagy az ingatlan-értékesítésben (az albán szokásjog alapján a szomszéd vagy előző tulajdonos elővásárlási jogra tarthatott igényt az elköltözőktől), a fizikai és szimbolikus erőszakban (személyek elleni támadások, sírgyalázások), s szerbek úgy érezték, hogy az „etnikailag tiszta Koszovó eszméjével azonosuló”, albán többségű helyi közigazgatás és igazságszolgáltatás nem nyújt nekik védelmet. Ezért úgy gondolták, hogy a tartományi szintű túlkapások ellen csak a központi segítségben reménykedhetnek. Törekvéseik találkoztak a szerb nacionalista értelmiség általános aspirációival. A szerb nacionalizmus a koszovói szerbség aktuális helyzetétől függetlenül eleve is elutasító volt a Szerbiát „feldaraboló” 1974-es alkotmánnyal szemben, az elvándorlással pedig új muníciót, illetve nagyon jól manipulálható bizonyítékot kapott. Ilyenformán a megoldatlan koszovói kérdés

egy belgrádi bíróság 15-40 évre ítélte az egykori speciális belügyi egységek (JSO) több tagját. A Đinđić-gyilkosságban is főbűnösnek talált Milorad Ulemek JSO-parancsnok az ítélet szerint Milošević parancsára szervezte meg Stambolić meggyilkolását, mert Milošević attól tartott, hogy Stambolić elindulhat a közelgő elnökválasztáson.

⁶⁸⁹ 1985 októberében mintegy kétezren írtak alá egy tiltakozó petíciót a koszovói szerbek elnyomása és a hatóságok tehetetlensége miatt, s akciójukat 1986 januárjában 200 prominens belgrádi értelmiségi egy újabb petícióval támogatta (ez utóbbit közli Magaš: *The Destruction of Yugoslavia*, 49-52).

⁶⁹⁰ Sell: *Milošević*, 40-41.

(különösen azáltal, hogy 1981 után sem sikerült megállítani a tartomány elalbánosodását) traumaként érte a szerb nemzetet, rányomta bélyegét az akkori évek közhangulatára és katalizálta az eseményeket. Ugyanakkor a koszovói problémát pusztán Szerbia keretein belül megoldani nem lehetett, mert bármilyen átrendezés érintette volna az 1974-ben kialakított össz-szövetségi államjogi egyensúlyt. Ezért a probléma általános jugoszláv kérdéssé vált. Ahogy Anton Bebler találóan írta, Koszovó szerepe Jugoszlávia felbomlásában „Bosznia-nak az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlásában játszott szerepéhez hasonlítható. Mindkettő elviselhetetlen feszültségeket gerjesztve destabilizált mindent, s ez okozta végül a központi hatalom összeomlását.”⁶⁹¹ Miranda Vickers szintén kiemelkedően fontosnak tartotta a koszovói krízist az egész jugoszláv válságfolyamatban: megítélése szerint „minden Koszovóval kezdődött és minden Koszovóval fog végződni.”⁶⁹²

Koszovó – pontosabban az attól tágabb albán kérdés, mert Koszovón kívül is éltek albánok – valóban már az SZHSZ-Királyság létrejöttétől feszültséggócot képezett. Kezelhetetlen problémává azonban csak az 1980-as években vált. Addigra az albánok a magas népszaporulatuk révén Jugoszlávia harmadik-negyedik legszámosabb népe lettek a szerbek és a horvátok mögött, s etnikailag nagymértékben homogenizálódott az 1970-es évekig még vegyes lakosságúnak tekinthető Koszovó. S mint „megkésettén ébredő” nemzetnek, az albánoknak a nacionalizmusa gyakran igen heves volt. Az autonómiát kevesellték, „államalkotóként” való beillesztésük a délszlávok államába viszont nem volt lehetséges, mert a köztársasági státusszal elszakadási jogot nyertek volna. Ráadásul az albán-lakta területek elmaradottsága, mégpedig fajlagosan egyre növekvő elmaradottsága egyre nagyobb gazdasági terheket rótt a szövetségi kormányzatra és a fejlett köztársaságokra, e tekintetben is az eredményesség reménye nélkül. Ilyenformán Koszovó egy „egyszerű” kisebbségi problémából idővel a jugoszláv állam politikai és gazdasági alapjait egyaránt megrengető válsággóccá vált. Ezt a problémát Szerbia egyedül nem oldhatta meg, Szlovénia és Horvátország pedig a lehető legkisebb részt akarta vállalni az egészből. Az ő közvetlen érdekeltységük Koszovó iránt minimális volt, a jugoszláv identitás gyengülésével csökkent a szerbekkel (és a montenegróiakkal, macedónokkal) való szolidaritásuk – sőt éppen attól tartottak, hogy európai

⁶⁹¹Bebler: *A föderalista kommunizmus jugoszláv modellje*, 117.

⁶⁹²Vickers: *Between Serb and Albanian*, 289.

megítélésükben a szerbek koszovói politikájának túszaivá válhatnak, mint az emberi jogokat megsértő jugoszláv állam részei.

A szerb nacionalizmus Koszovó által indukált új hullámának elméleti szintézisét az 1986-os *SANU-Memorandum* képezte, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (SANU) centenáriumaára készített és országos vihart kavart jelentés-tervezet. A dokumentum a Tito-érát részben a demokratikus elvek, nagyjából azonban a szerb nemzeti sérelmek alapján kritizálta és a következő évek szerb politikájának nem-hivatalos ideológiai alapja lett.⁶⁹³

A Memorandum lesújtóan nyilatkozik a jugoszláv gazdaság állapotáról és az öngazgatási rendszerről: „A gazdasági válság már öt éve tart és a kiútnak még mindig semmi jele. A társadalmi termék 1981-85 közötti 0,6 %-os növekedési ütemével Jugoszlávia ma a világ gazdaságilag legkevésbé sikeres országai között van. [...] Az idő múlásával mind világosabb, hogy a válságból való kiutat nem is lehet megtalálni a gazdasági és politikai rendszer alapvető megváltoztatása nélkül. [Az öngazgatás – JJ] reálisan nem létezik a globális társadalmi szinten, soha nem is épült ki mint teljes demokratikus rendszer, s az ebből fakadó konzekvenciákat sem vonták le. Ezért az öngazgatás csak megszépítő elv, nem a társadalom alapja. A rendszer összességében inkonzisztens. Igazából nincs sem tervezés sem piac, sem állam sem öngazgatás. A jugoszláv gazdaság ágazati és területi dezintegrációja pedig ellentétes a történelem tendenciájával, s ez a dezintegráció közvetlenül egy másik, méginkább történetietlen tendencia következménye. Annak a tendenciának, hogy az AVNOJ határozatain és a háború utáni első évtized politikáján alapuló föderációt átalakítsák valamifajta konföderációvá, az 1974. évi alkotmány által intézményesített formában. A történelem pedig több példát is ismer arra, hogy a konföderációk – gyengeségük természetes következményeként – föderációvá váltak, de ellentétes irányú átalakulást egyet sem. [...] A mai jugoszláv politikai rendszer nem rendelkezik a kortárs politikai rendszerek egyetlen előnyével sem. Nem liberális demokrácia, nem tanácsdemokrácia, de még csak felvilágosult bürokratikus rendszer sem. Nem biztosítja a politikai szabadságot és a polgárok közvetlen részvételét a politikai életben. [...] Sem erkölcsi sem jogi alapja nincs annak, hogy bármilyen elit (akár

⁶⁹³Hivatalosan a párt- és állami vezetés elhatárolódott a Memorandumtól, egy-két alkalommal maga Milošević is (Cohen: *Serpent in the Bosom*, 110; Sell: *Milošević*, 47). Jellemző azonban, hogy a szerb médiából nagyon gyorsan eltűntek a kritikus hangok, s a Memorandum érvei és látásmódja (Szerbia, illetve a szerbség mint áldozat) lett az uralkodó narratíva.

Isten kegyelmére vagy származására hivatkozva, vallási, faji, vagy osztályokból, ideológiai hovatartozás alapján, történelmi érdemeire hivatkozva vagy bármilyen más indok alapján) jogot formáljon arra hogy a nép nevében beszéljen, döntsön és erőszakot alkalmazzon. A nép csak meghatározott időre ruházhatja át politikai hatalmát képviselőire, fenntartva magának a jogot, hogy megválassza, ellenőrizze és leváltsa azokat, szükség esetén erőszakot is alkalmazva, ha megsértenék a 'társadalmi szerződés' és az általános nemzeti érdekek helyett saját külön érdekeiket kezdenék követni.⁶⁹⁴

A Memorandum megfogalmazott tehát demokratikus követeléseket is (jóllehet még nem rendszer-, hanem csak modellváltásban gondolkodott), tengelyét azonban a szerb nemzeti célok, illetve azok alapján a jugoszláv állami egység megerősítésének a hangoztatása alkotta: „A két legfejlettebb köztársaság, amelyek ezzel az alkotmánnyal megvalósították saját nemzeti programjukat, ma a fennálló rendszer makacs védelmezőiként lépnek fel. Vezéreiknek a politikai hatalom központjaiban elfoglalt helyéből adódóan már a sorsdöntő 1960-as évek előtt, de utána is ez a két köztársaság volt a kezdeményező a politikai és gazdasági rendszer minden kérdésében. Saját szándékaik és szükségleteik szerint ők szabták meg Jugoszlávia társadalmi és gazdasági rendjét. [...] Azoknak a gondoknak a sokasága, amelyek a szerb nemzetet gyötrik, olyan körülményekből fakad, amelyek közösek mindegyik jugoszláv nemzet körülményeivel. Azonban a szerb nemzetet más balsors is sújtja. Szerbia gazdasági fejlesztésének tartós lemaradást eredményező elhanyagolása, Jugoszláviához és a tartományokhoz fűződő államjogi viszonyainak tisztázatlansága, valamint [az albánok által a szerbek ellen gyakorolt – JJ] koszovói genocídium együttes erővel jelentek meg a politikai színtéren és feszültté, szinte robbanásveszélyessé teszik a helyzetet. Ez a három sorsdöntő probléma, amelyek a Szerbia iránt régóta folytatott politika következményei, dramatikusan fenyegetik nemcsak a szerbséget, hanem Jugoszlávia egészének stabilitását is. Éppen ezért ezeknek kell a figyelem középpontjába kerülniük. Nem szükséges sok adat és bizonygatás annak alátámasztásához, hogy a szerbiai gazdaság tartósan lemaradt. [...] Az egész háború utáni periódusban Szerbia gazdasága egyenlőtlen cserének volt kitéve. Aktuális példája ennek az egyenlőtlen cserének az elektromos energia alacsony ára, amelyet nagy mennyiségben szállítanak más köztársaságokba. Az újabb időkben pedig Szerbia relatív elmaradásának

⁶⁹⁴Memorandum SANU. In: Bože Čović (ur.): *Izvori velikosrpske agresije*. Zágráb, 1991, A. Cesarec – Školska knjiga, 256-300, str. 257, 264-265, 269, 277.

legfontosabb okozói a mostani gazdaság- hitel- és monetáris politika eszközei és rendszabályai, különösen a gazdaságilag elmaradott térségek fejlesztését szolgáló szövetségi alapba történő befizetések. [...] A szerb gazdaság 1945 utáni következetes diszkriminálását nem érthetjük meg anélkül, hogy a nemzetek közötti viszony 1918-41 közötti periódusának a Jugoszláv Kommunista Párt általi értékelését tekintetbe ne vennénk. S ez az értékelés a Komintern direktíváin alapult. A Komintern pedig saját stratégiai és taktikai céljainak megvalósítására törekedve Jugoszlávia szétverését szorgalmazta. [...] A JKP értékelése az volt, hogy a szerb burzsoázia politikai hegemoniája együttjárt Szerbia gazdasági dominanciájával. Ezt lényegében a széparatista polgári pártoktól vették át, s a JKP sem a háború előtt, sem utána nem volt kész arra, hogy közvetlenül megvizsgálja a valóságos helyzetet.”⁶⁹⁵

Különösen kritikus a Memorandum Szerbia államjogi helyzetét és a többi föderális egységben élő szerbek helyzetét illetően. „Az autonóm tartományokat mindenben kiegyenlítették a köztársaságokkal, kivéve hogy nem államként határozták meg őket és hogy a föderáció egyes szerveiben nincs a köztársaságokkal azonos számú képviselőjük. Ezt a hiányt azonban kárpótolhatják azzal, hogy a közös köztársasági parlamenten keresztül beavatkozhatnak a szűkebb Szerbia belügyeibe, míg az ő képviselőházuk teljesen autonóm. A szűkebb Szerbia politikai és közjogi helyzete teljesen rendezetlen, se nem köztársaság, se nem tartomány. [...] Szerbia és a tartományok viszonyát nem lehet megérteni pusztán az alkotmányok formál-jogi tolmácsolása alapján. Mindenekelőtt a szerb népről és államáról van szó. Egy nemzet, amely hosszú és véres harcok árán újra kiharcolta saját államát, kivívta a polgári demokráciát, s amely a két utóbbi háborúban 2,5 millió embert vesztített, megélhette azt, hogy az új Jugoszláviában pártapparátcsikok döntései miatt egyedül neki ne legyen saját állama. Ettől gonoszabb történelmi rémtettet békeidőkben elképzelni sem lehet.”⁶⁹⁶ A kisebbségi szerbség helyzete pedig különösen tragikus. Csak „...az utolsó húsz esztendőben Koszovót és Metohiját mintegy 200.000 szerb hagyta el. Az ottani szerbség maradékának maradéka pedig nemcsak hogy folyamatosan és nem csökkenő ütemben távozik, hanem minden jel szerint – az elnyomástól, a fizikai, morális és pszichológiai terrortól hajtva – kifejezetten a végső exodusra készülődik. Alig tíz év múlva, ha a dolgok lényegesen nem változnak, nem lesznek már szerbek Koszovón, s teljességgel

⁶⁹⁵Uo, 267, 280-281.

⁶⁹⁶Uo, 285, 287.

megvalósul az 'etnikailag tiszta Koszovó', ami a nagyalbán rasszistáknak már az 1878-81-es prizreni liga által megalapozott és egyértelmű célja. [...] Koszovó nem az egyetlen olyan terület, ahol a szerb nemzet diszkriminációs nyomás alatt áll. A szerbek számának nemcsak relatív, hanem abszolút csökkenése Horvátországban elegendő bizonyítéka ezen állításnak. Az 1948-as népszámlálás szerint Horvátországban 543.795 szerb élt, azaz 14,48 %. Az 1981-es népszámlálás szerint viszont számuk 531.502-re csökkent, ami Horvátország lakosságának csak 11,5 %-a. [...] De a horvátországi szerbség nemcsak kultúrálisan van elszakítva anyanemzetétől, hanem az anyanemzetnek sincs meg a lehetősége, hogy sorsukról, gazdasági és kulturális helyzetükről akár csak olyan mértékben tájékozódjon, mint amilyen mértékben néhány jugoszláv nemzet kapcsolatot tarthat más országokban élő nemzettársaival. Ezért a szerb nemzetnek és kultúrájának össz-jugoszláviai integritása a szerbség létezésének és fejlődésének sorsdöntő kérdéseként vetődik fel. [...] A szerb nép történelmi és demokratikus joga, hogy helyreállítsa teljes nemzeti és kulturális integritását függetlenül attól, hogy melyik köztársaságban vagy tartományban él.⁶⁹⁷

A szerb neo-nacionalizmus addig nem ért el áttörést, amíg csak alulról – koszovói szerb aktivisták és disszidens belgrádi értelmiségiek által – szerveződött. A fordulópontot az jelentette, hogy a szerb párt – és újdonsült elnöke, hogy megteremtse a saját személyes legitimációját – gyakorlatilag magáévá tette a Memorandum minden lényeges elemét. A koszovói „rendteremtés” persze már 1981 óta szerepelt a szerb vezetők céljai között, s a szövetségi kormányzat politikáját is jellemezte, de 1986-87-ig még a régi keretekben és ideológiai alapokon próbálták rendezni a viszályt. Milošević azonban az 1987. áprilisi koszovói látogatása után az egyetemes szerb nemzeti közösség nevében fellépve bármi áron döntő áttörésre törekedett.

Az alkotmánymódosítási vitákban Szerbia az állami egység jelszavát állította előtérbe. Ez egyrészt a tartományoknak a szerb köztársaságba való reintegrálását célozta, amelyet a történelmi, etnikai és érzelmi szempontok mellett gazdasági okok is motiváltak, mert a szerb gazdaság szanálásához szükségesnek látták a koszovói bányászati és a vajdasági agrárpotenciált is. Másrészt és hosszabb távon az állami egység jelszava a jugoszláv közösség föderális jellegének megerősítését célozta. A jugoszláv államiséghez való ragaszkodás mögött részben megint Koszovó állt, hiszen a tartomány – mivel az albánok ellenálltak a szerb nyomásnak, de akkor még elfogadható volt

⁶⁹⁷Uo, 287, 289, 290-291, 297.

számukra az autonóm jugoszláviai lét – tartósan csak jugoszláv keretben lett volna Szerbiához kapcsolható. A szövetségi alkotmány strukturális, az alapelveket revideáló módosítása azonban megvalósíthatatlan volt a többi köztársaság jóváhagyása nélkül, sőt a kiterjedt autonómia miatt a tartományok beleegyezése nélkül sem. Azok pedig maximálisan elleneztek a recentralizációt. Ez patthelyzethez vezetett, mert a szerb köztársasági kormányzat a tartományi vezetőségeket nem válthatta le, és közvetlenül nem diktálhatott a többi köztársaságnak és a szövetségi testületeknek sem. „Alulról szerveződő” tömegmozgalmakkal kellett tehát a patthelyzetet feloldani, azaz az autonomista tartományi és a „bürokrata” föderális politikusokat lemondásra kényszeríteni, illetve a szövetségi testületek jóváhagyását kicsikarni.

Ezt szolgálta az „antibürokratikus forradalom”, azaz a koszovói szerbekkel és montenegróikkal való látszólag spontán szolidaritási tüntetések sorozata. Valójában az egész akciót a szerb vezetés irányította a párt- és állami szerveken, vállalatvezetőkön – gyakorlatilag ezek biztosították a tüntetések logisztikáját –, valamint a városról városra járó tüntetőbrigádokon és a koszovói szerbek „Božur” nevű szervezetén keresztül. Az eufemisztikus elnevezés onnan származik, hogy a tüntetések retorikájában nagy hangsúlyt kapott a bürokrácia-ellenesség. Az igaz, hogy a lemondott vezetők zöme régi vágású bürokrata és doktriner politikus volt – akiket a belgrádi propaganda a gazdasági válságért is bűnbakká tett, szembeállítva velük a „népbarát politikusként” prezentált Miloševićet, s ezzel sikerült a tüntetésekbe becsatornázni a szociális proteszt-potenciált is –, de valójában nem ezért kellett távozniuk, hanem mert titoistaként elleneztek Milošević új politikáját és a nacionalizmussal való kokettálását. Az 1988 nyarától Szerbia-szerte elszaporodó demonstrációk után következett a „joghurt-forradalom” (1988. október 5-6-án Újvidéken mintegy százezer tüntető a szervezők által osztogatott dobozos joghurtok egy részét a tartományi pártház „bombázására” használta), amikor lemondtak az alkotmánymódosítást ellenző vajdasági politikusok, majd röviddel később több szövetségi vezető. November 17-én lemondásra kényszerültek a koszovói tartományi vezetők, az időközben kirobbant albán szimpátia-tüntetések ellenére. Kieleződtek a szerb-szlovén feszültségek, mert – mint már utaltunk rá – a szlovén kormányzat betiltotta a december 1-re Ljubljánába tervezett tüntetést, amire válaszul a szerb népfront szlovénellenes gazdasági bojkottot hirdetett. Montenegróban az első, 1988. októberi tüntetéshullám még sikertelen maradt, de az 1989. januári újabb tüntetések már Milošević-barát politikusokat juttattak hatalomra Momir Bulatović

vezetésével. Februárban újabb albán tüntetések és sztrájkok kezdődtek Koszovóban az autonómia védelmében, amelyeket csak a február 27-én bevezetett (és 14 hónapig fenntartott) rendkívüli állapot és halálos áldozatokat követelő zavargások árán tudtak leverni. Az „antibürokratikus forradalom” legnépesebb demonstrációi – a különböző becslések szerint 700-1300 ezer résztvevővel megtartott – 1988. november 19-i belgrádi nagygyűlés, valamint a rigómezei csata 600. évfordulójának hasonló méretű, 1989. június 28-i gazimestáni megemlékezése voltak.⁶⁹⁸ Ez utóbbi már (a törökellenes 1804-es és 1815-ös utáni) „harmadik szerb nemzeti felkelés” diadalát ünnepelte. Miloševićnek ezen a nagygyűlésen elmondott beszédében hangzottak el azok a később sokat idézett mondatok, amelyekben a szerb vezető újabb politikai harcokra hívta fel a szerbséget, nem zárva ki a fegyveres ütközetek lehetőségét sem: „Ma, hat évszázaddal később ismét csatákban és csaták előtt állunk. Ezek nem fegyveresek, de már azoknak a lehetőségét sem zárhatjuk ki.”⁶⁹⁹

Az „antibürokratikus forradalom” teljesen eltért a korszak közép-kelet-európai népi mobilizációitól. A demonstrációk a maguk idején (1988 nyarától 1989 nyaráig) nagyobb tömegeket mozgattak meg, mint Lengyelország kivételével bárhol, viszont nem a rendszerváltás emeltyűjének bizonyultak, hanem egy autoriter-nacionalista rezsim megerősödéséhez vezettek, s Milošević népszerűségét az egekbe emelték. Az „egyszerű nép” mellett felsorakozott mögötte szinte a teljes ellenzéki értelmiség: egy 1991-es interjújában Čosić Nikola Pašićhoz hasonlította, mondván, hogy Milošević „a bátor és realista nemzeti politikájával” többet tett a szerb népért, mint az utóbbi öt évtized bármely más szerb politikusa.⁷⁰⁰

⁶⁹⁸ A tüntetés-sorozatról lásd Cohen: *Serpent in the Bosom*, 118-123; Sell: *Milošević*, 57-63, 82; Vladisavljević: *The Break-up of Yugoslavia*, 152-156. Vladisavljević tanulmánya lényegében a szerző *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milosević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization* (Basingstoke, 2008, Palgrave Macmillan) c. könyvének összefoglalása. A könyvben Vladisavljević nagy hangsúlyt helyez arra, hogy az események domináns értelmezése (a hatalmi elit által szervezett nacionalista tüntetések) valójában csak a kései szakaszra nézve igaz. Véleménye szerint kezdetben inkább alulról szerveződő és a koszovói szerbség helyzete miatti frusztráció mellett a szociális elégedetlenséget is kifejező tiltakozásokról volt szó, amelyeket a hatalmi manipuláció fordított át nacionalista kizárólagosságba (pp. 2-6).

⁶⁹⁹ Slobodan Milošević beszéde a gazimestani megemlékezésen. *Magyar Szó*, 1989. június 29.

⁷⁰⁰ Idézi Cohen: *Serpent in the Bosom*, 210. A szerb ellenzéki értelmiség nacionalista transzformációjáról lásd Jasna Dragović-Soso: „Saviours of the Nation.” *Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London, 2002, Hurst & Co. Dragović-Soso szerint a poszt-titói korszak általános válsága, a megoldatlan koszovói kérdés miatti frusztráció és a szlovén ellenzéki értelmiség jugoszláv-ellenessége tette az eredetileg jugoszláv-orientált és inkább demokratikus-emberijogi irányultságú disszidens szerb értelmiséget nacionalistává és Milošević (átmeneti) szövetségésévé. A nacionalista premisszákat és célokat azonban később, az átmeneti szövetség felbomlása után is lehetetlenné tették, hogy Miloševićel

Az „antibürokratikus forradalom” abban az értelemben győzelmet aratott, hogy keresztül vitték Szerbia egyesítését. 1989. március 28-án, miután a szövetségi testületek elismerték Szerbia jogát a többi köztársasággal „egyenrangú teljes államiságra” – a szlovének és a főleg a horvátok még csak az erőgyűjtés periódusában voltak, ezért gyakran inkább kerültek a konfliktust, másfelől maguk is egyre inkább a köztársasági szuverenitást szorgalmazták, ebből a szemszögből pedig a tartományok ügye Szerbia belügyének minősült⁷⁰¹ – és a tartományi parlamentek is elfogadták, a szerb köztársasági parlament jóváhagyta Szerbia alkotmányának módosítását. A tartományokat nem szüntették meg⁷⁰², de külügyi, gazdaságirányítási, belügyi és igazságszolgáltatási jogosítványaikat megvonták vagy minimalizálták. Valójában azonban Milošević „antibürokratikus forradalma” felborította az 1974-es államjogi egyensúlyt, de anélkül, hogy kölcsönösen elfogadható és működő rendszert állított volna a helyébe. Ezzel végérvényesen a nacionalizálódás útjára lökte az országot. Az elmérgesedett légkörben a viták hamarosan már nem is a második Jugoszlávia reformjáról szóltak, hanem hogy milyen legyen – majd hogy egyáltalán legyen-e – a harmadik Jugoszlávia.

„Taktikai szövetség” a béketervek során

Az első átfogó rendezési kísérlet, a Carrington-terv⁷⁰³ iránt Milošević még teljesen

szemben reális alternatívát állítsanak.

⁷⁰¹Wachtel és Bennett véleménye szerint az akkori nem-szerb vezetők gyakorlatilag beáldozták Koszovót, mert erőtlenség voltak, továbbá azt remélték, hogy hosszabb távon a koszovói teher magával ránthatja Miloševićet (Wachtel-Bennett: *Raspad Jugoslavije*, 40).

⁷⁰²Ennek az volt az oka, hogy megmaradjon a tartományok szövetségi képviselete (továbbá a megszüntetéshez kellett volna a szövetségi alkotmány módosítása is). Szerbia ugyanis a vazallussá tett vajdasági, koszovói és montenegrói tagok révén ténylegesen négy szavazattal rendelkezett a nyolc tagú államelnökségben, ami elég volt a Miloševićnek nem tetsző döntések blokkolásához, illetve akár egyetlen plusz-szavazat megszerzésével fontos döntések kikényszerítéséhez. Később mindkettőre lesz példa. Az elsőre 1991. május 15-én Mesić államfővé választásának megakadályozásakor, a másodikra pedig az államelnökség 1991. március 12-15-i többfordulós ülésén tették a leglátványosabb kísérletet. A horvátországi fejlemények és a belgrádi március 9-i rezsim-ellenes tüntetések miatt Milošević és a JNA országos rendkívüli állapotot akart bevezettetni a Boszniát képviselő, szerb nemzetiségű államelnökségi tag, Bogić Bogićević szavazatának megszerzésével. Bogićević azonban nem adta a beleegyezését, hanem a szlovén, horvát és macedón elnökségi tagokkal tartott, majd a koszovói Riza Sapunxhiu is visszavonta az igenlő szavazatát (amiért pár nap múlva leváltották). Így a rendkívüli állapot bevezetése elmaradt, a JNA pedig kellő politikai támasz nélkül – csak a szerb vezetésre számítva – nem vállalkozott katonai puccsra. Lásd erről Wachtel-Bennett: *Raspad Jugoslavije*, 40, 47, 49; Bieber: *The Role of the YPA*, 321-323.

⁷⁰³Magyar nyelvű kivonata Pándi Lajos (szerk.): *A kelet-európai diktatúrák bukása 1985-1990* (dokumentumok, kronológia, bibliográfia; Függelék: 1991-1992). Szeged, 1993, Pándi Lajos

elutasító maradt. 1991. szeptember 7-én Lord Carrington⁷⁰⁴ EK-közvetítő elnökletével Hágában megkezdődtek a brioni egyezményben előirányzott tárgyalások a válság politikai rendezéséről és Jugoszlávia jövőjéről. Ez volt az első nemzetközi Jugoszlávia-konferencia, amelynek október 18-i ülésén a hat köztársasági elnök közül öt elfogadta a Carrington-tervet (meglepetésre még Bulatović montenegrói elnök is, bár belgrádi nyomásra később visszalépett). Milošević viszont elutasította.

A Gligorov-Izetbegović-javaslatához hasonló Carrington-terv elismerte volna a délszláv köztársaságok állami függetlenségét és határaik sérthetetlenségét, de kisebbségvédelmi garanciákat, belső autonómiákat és a köztársaságok társulását irányozta elő, továbbá megengedte volna „azon köztársaságok számára, amelyek azt kívánják”, a társuláson belüli szorosabb szövetkezést és kölcsönös megállapodás esetén a határmódosítást is. A tervezetet elméletileg jónak minősíthetjük, gyakorlatilag viszont elkésettnek. Nagy variabilitással rendelkezett, így lehetőséget adott a területi viták és az önrendelkezési elv, illetve a nemzeti és az állami önrendelkezés elveinek az összeegyeztetésére, illetve Jugoszlávia (ha nem is nem integráns államként, de legalább aszimmetrikus államközösségként) való megőrzésére. Időzítése azonban rossz volt, mert későn, már a válság háborús elfajulása után terjesztették elő.

A Carrington-terv elutasítása során Milošević arra hivatkozott, hogy nem lehet különbséget tenni az önrendelkezési jog tekintetében a délszláv nemzetek között. Ezért akaratuk ellenére nem lehet elszakítani a horvátországi és boszniai szerbséget a jugoszláv államtól, mert ők kifejezték azt a kívánságukat, hogy maradjanak, ami éppúgy legitim, mint más nemzetek elszakadási döntései. Az elutasítás döntő oka azonban az volt, ami az Izetbegović-Gligorov tervek szerb elvetését is magyarázza: Szerbia akkor erősnek és leendő győztesnek érezte magát, aki a háborúval többet nyerhet, mint a terv elfogadásával. Ráadásul a terv elfogadása esetén annak szellemében kellett volna rendezni a szerbiai kisebbségek státuszát, Koszovó, Szandzsák és a Vajdaság jövőjét – azaz elvesztek volna az 1988-89-es „vívmányok”. A Carrington-terv ugyanis egyforma autonómia-státuszt irányzott elő Jugoszlávia minden kisebbségi területének, vagyis ugyanaz járt volna például a koszovói albánoknak, ami a krajina szerbeknek. Milošević

magánkiadása, 643-647. old. Lásd még: Silber-Little: *Jugoszlávia halála*, 256-263; Cohen: *Broken Bonds*, 237-238.

⁷⁰⁴Lord Peter Carrington (1919-2018), 1979-82-ben brit külügyminiszter, 1984-88-ban NATO-főtitkár.

azonban annak ellenére sem fogadta el a tervet, hogy Carrington Milošević beleegyezéséért cserébe kész lett volna „kivenni a csomagból” Koszovót.⁷⁰⁵

A horvát és a szlovén elnök elvben elfogadta a tervet, igenlő döntésüket azonban akkor már csak taktikai szempontok eredményezték. Mint korábban utaltunk rá, a júniusi függetlenségi deklarációk még tartalmazták egy új össz-jugoszláv közösség lehetőségét, a háború azonban alapvetően megváltoztatta a körülményeket és a közvélemény viszonyulását egy konföderatív társuláshoz. Nemzetközi imázsuk ápolása végett Zágráb és Ljubljana – miközben Bonn új politikájának ismeretében a kivárára rendezkedtek be – mégis igyekezett pozitívan nyilatkozni a társulásról, a terv egyéb részleteit pedig lényegében elfogadhatónak találták (bár a horvátok sokallták a karjina szerbeknek adandó autonómia fokát). Emellett tudták, hogy nem fenyeget a megvalósulás „veszélye”: jól számították ki, hogy Belgrád elutasítja majd az egész Carrington-tervezetet. Így is történt, s ezzel végleg elszalasztódott a jugoszláv közösség megmentésének, vagy legalább Jugoszlávia szabályozott felszámolásának lehetősége.

A későbbi béketervekhez Milošević már másként viszonyult. 1992 elejétől a nyomásgyakorlás sok eszközét bevetve próbálta rávenni a krajina és a boszniai szerb vezetőket az éppen aktuális nyugati béketerv elfogadására. Ennek a fordulatnak több oka volt. Milošević reálisan mérte fel, hogy az erőviszonyok nem fognak mindig a szerbeknek kedvezni. Az elszakadó köztársaságok nemzetközi elismerése előre vetítette Horvátország és Bosznia megerősödését és nyugati támogatását, illetve kizárta a maximális szerb célok közeljövő-beli elérését. Milošević belátta, hogy az adott nemzetközi konstellációban a rövid távon elérhető maximum a nyugati szerbség de facto – és nem de jure – elszakadása. Ezért egyfajta átmeneti megoldásként, elkerülhetetlen történelmi provizóriumként tekintett a „csak” autonómiát kínáló béketervekre és azok elfogadására akarta rávenni a krajina és boszniai szerb vezetőket. Úgy látta, hogy a béketervek alkalmasak a katonai győzelmek nemzetközi jóváhagyással történő befagyasztására, miközben a szerbek számára negatív aspektusai a gyakorlatban elszabotálhatóak.

Milošević irányváltásának másik oka az ENSZ 1992 májusában életbe léptetett gazdasági embargója volt. Annak következtében a JSZK gazdasága jóformán a hadigazdálkodás szintjére süllyedt. Különböző becslések 1996-ig (amikor a szankciók

⁷⁰⁵Sell, *Milošević*, 262.

zömét feloldották) 20-40 milliárd dollárnyi veszteségről beszélnek, s a válság mélypontján, 1994 elején, a stabilizációs Avramović-program előtt az infláció már napi 60%-os volt, a GDP és a személyi jövedelmek pedig az 1989-esnek 40 %-ára estek vissza.⁷⁰⁶ Ebben a helyzetben Milošević számára az egyik legfontosabb és legsürgetőbb az embargó feloldása volt, amihez kompromisszum-készséget kellett tanúsítania. Harmadik okként pedig egy hatalmi rivalizálást emelnénk ki. 1993-tól Milošević számára kezdtek veszélyessé válni Karadžić vezéri ambíciói. Még az sem tűnt lehetetlennek, hogy a Szerbiában is népszerű palei politikus a maga nyílt nagyszerbizmusával, a szerb államok gyors egyesítésének programjával, antikommunista retorikájával és a szerbiai ellenzék egy részének támogatásával kiszoríthatja Miloševićet az 1987-88 óta birtokolt „minden szerbek vezére” pozícióból. Ezért Miloševićnek érdekében állt Karadžić „korlátozott veresége”. Itt találkoztak a leginkább a béketervek két „taktikai szövetségesének” az érdekei, mert a nyugati közvetítők úgy látták, hogy Milošević nyomásgyakorlása nélkül a boszniai és krajina szerb vezetők nem vehetők rá a béketervek elfogadására.

Belgráddal szemben ugyanis Pale és Knin maximalista alapon politizált: ami eredetileg csak taktikai munkamegosztás volt, hogy ti. a JSZK nem hadviselő, hanem „rugalmas közvetítő” fél, csaknem valósággá vált. Különösen a boszniai szerb vezetés csúszott ki Milošević ellenőrzése alól, mert az RSK-vezetőket a szerb elnök, ha nem is teljesen, de sokkal jobban tudta kontrollálni.⁷⁰⁷ A palei (és a hozzájuk igazodó knini) vezetők nem ismerték fel időben az új nemzetközi helyzetet, túlbecsülték katonai erejüket, s egyébként is annyira a nyílt nagyszerbizmust képviselték (eltérően a mindig több vasat tűzben tartó Miloševićtől), hogy személyesen sem nyílt számukra visszavonulási tér.

Milošević új taktikája először a Vance-terv⁷⁰⁸ kapcsán mutatkozott meg. A

⁷⁰⁶Cohen: *Serpent in the Bosom*, 207-208.

⁷⁰⁷Babić után az RSK vezetői (Hadžić, Martić, Mikelić) lojálisak voltak Miloševićhez. Később azonban Martić elnök Karadžić büvkörébe kerül, s 1995 júliusában kormányfőként Babić is visszakért az RSK csúcsvezetői közé (Barić: *The Rise and Fall of the RSK*, 93, 95-97). 1995-re Milošević viszonya annyira megromlott a két bábállam vezetőivel, hogy a palei szerb politikusokat Daytonban a térkép-viták apropóján Holbrooke előtt egyszerűen idiótáknak nevezte (Holbrooke: *To End a War*, 256).

⁷⁰⁸Cyrus Vance (1917-2002), a Carter-kormány külügyminisztere, 1991-93-ban a Jugoszlávia-tárgyalásokon az ENSZ képviselője. A Vance-tervről lásd Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ/zaračene strane*, 164-165, 168; Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 172; *Balkan Battlegrounds I*, 105-107, Cohen: *Broken Bonds*, 239-240.

Jugoszláviáról folytatott tárgyalások centrumába a Carrington-terv bukása után egy szűkebb kérdéskör, a horvátországi válság pacifikálása került. A Cyrus Vance ENSZ-közvetítő vezette tárgyalások eredményeképp az 1992. január 3-i szarajevói tűzszüneti megállapodással elcsendesedett a háború (bár nem lett teljes fegyvernyugvás), és megszületett a Vance-terv, amelyet Zágráb és Belgrád elfogadott, s Belgrád (Goran Hadzić személyében új krajina elnököt ültetve a tervet ellenző Milan Babić helyébe) Kninnel is elfogadtatott. A Vance-terv alapján összesen 14 ezer fős ENSZ-békefenntartó kontingenst (UNPROFOR) küldtek ki 1992. március-július folyamán a horvátországi válságzónákba 12 hónapos, de a politikai rendezésig meghosszabbítható mandátummal; jelenlétük azonban – az egyezmény szerint – nem prejudikálta a majdani politikai rendezést. Az egységeket négy ún. ENSZ által védett zónába (UNPA) telepítették, azaz a baranyai-kelet-szlavóniai, a nyugat-szlavóniai, az észak-krajinai (glinai) és a dél-krajinai (knini) szektorokba. Az UNPROFOR fő feladata a tűzszünet érvényesítése, az UNPA-k demilitarizálása és a menekültek hazatérésének biztosítása volt. A terv tartalmazta továbbá, hogy az ideiglenes helyi hatóságok nemzetiségi összetételét az adott terület eredeti etnikai arányaihoz igazítják, az UNPA-n kívüli megszállt területeket visszahelyezik horvát igazgatás alá, a JNA pedig kivonul Horvátországból.

A következő évek kisebb-nagyobb fegyveres összecsapásai ellenére azt mondhatjuk, hogy a Vance-terv egyetlen realizálódott pontja a tűzszünet és a JNA (a fegyverzetet a helyi szerbek kezén visszahagyó) kivonulása volt. Ebben az értelemben Milošević elérte azt a célt, hogy az 1991-es területfoglalásokat de facto nemzetközi jóváhagyással fagyasszák be. Viszont a demilitarizáció, a milíciák lefegyverzése vagy a menekültek hazatelepítése nem haladt előre: az UNPROFOR ezirányú feladatait nem tudta teljesíteni, még az ún. rózsaszín övezetek ügyét (az UNPA-n kívüli megszállt területek horvát fennhatóság alá történő visszahelyezését) sem tudta rendezni. A végső politikai rendezést illetően pedig olyan nagy volt a távolság a szerb és horvát álláspontok között, hogy lehetetlen volt az előrelépés.

A Vance-terv azzal, hogy átmeneti rendezésként nem prejudikálta a válságról szóló politikai tárgyalásokat, elvontan nézve akár a Krajina önállóságát sem zárta ki. Az viszont, hogy Horvátországot nemzetközileg az eredeti határokkal ismerték el, gyakorlatilag kizárta ezt a lehetőséget. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy a krajinai területek földrajzi és közlekedési szempontból teljesen szétszabdalták

Horvátországot, így az ország egységes egészként való működtetésének is ellentmondott a krajainai különállás. Ezért Zágráb ragaszkodott a területek reintegrálásához (akkoriban, eltérően az 1990-91-es és az 1995 utáni politikájától, a háború előtt is szerb többségű körzeteknek felkínált autonómiával), Knin viszont csakis a Krajina függetlensége alapján akart egyezkedni. Katonailag megoldottnak látták az elszakadást, s Belgrádot maguk mögött tudva arra törekedtek, hogy diplomáciailag is biztosítsák a függetlenséget, illetve a „Krajainai Szerb Köztársaság” jogát az össz-szerb államhoz való csatlakozásra.

Ezeket az elképzeléseket a nemzetközi közvetítők sem tudták közös nevezőre hozni. Az utolsó kísérletet az 1995. januári „Z-4” terv jelentette, amelynek értelmében a Krajinában visszaállt volna a horvát fennhatóság, de a „Horvátországi Szerb Köztársaságnak” lett volna saját törvényhozó és végrehajtó hatalma, hivatalos nyelve és külön pénze (bár azt a horvát nemzeti bank adta volna ki).⁷⁰⁹ A tervet Belgrád támogatta, Zágráb tárgyalási alapként elfogadta, Knin viszont elvetette.⁷¹⁰ Az akkor még harcias és – többségükben – Milošević helyett Karadžićhoz igazodó krajainai vezetők azért voltak elutasítóak, mert azt RSK elvesztette volna a „függetlenségét”, sőt a területei nagy részét (ugyanis az autonómia csak a háború előtt is szerb többségű knini és glinai körzetre vonatkozott volna). Zágráb pedig arra hivatkozott a terv kritikájakor, hogy az autonómia ilyen magas foka gyakorlatilag konföderálná Horvátországot.⁷¹¹

A boszniai háború lezárására 1992-94-ben négy béketerv született, sorrendben a Cutileiro-, a Vance-Owen-, az Owen-Stoltenberg-terv⁷¹², valamint a Nemzetközi

⁷⁰⁹Ramet: *Balkan Babel*, 312-303. A Z-4 elnevezés onnan származik, hogy a tervet a Zágrábba akkreditált amerikai és orosz nagykövet dolgozta ki két ICFY-diplomatával, Peter Galbraith amerikai nagykövet vezetése alatt (ún. mini kontakt-csoport). Galbraith rövid összefoglalása a tervről: *Negotiating peace in Croatia. A personal account of the road to Erdut*. In: Brad K. Blitz (ed.): *War and Change in the Balkans. Nationalism, Conflict and Cooperation*. Cambridge University Press, 2006, pp. 125-126.).

⁷¹⁰Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane*, 183.

⁷¹¹Tuđman egy Ciprus-jellegű felosztás veszélyét látta a Z-4 tervben (Sell: *Milošević*, 198). A politikai rendezés ilyen formája Zágrábnak már 1991-ben sem volt elfogadható, 1995-ben pedig, az erőgyűjtés periódusa után még kevésbé. Így a horvátok is kezdték az erőpolitika síkjára terelni a kérdést. Ennek jegyében Tuđman már nem is járult hozzá az UNPROFOR 1995. március 31-én lejáró mandátumának meghosszabbításához sem (bár az ENSZ-erők egy kompromisszumos megoldás révén Horvátországban maradtak). A Krajinát elsőprő Oluja-hadművelet előestéjén M. Babić RSK-kormányfő kinyilvánította, hogy elfogadná a Z-4 tervet, de ezt akkor már a horvát oldal meg sem akarta hallani. Attól tartottak, hogy csak Knin időhúzásáról van szó, illetve egyes vélemények szerint azért, mert nem akarták „elszalasztani a lehetőséget” a horvátországi szerbek számának radikális – politikai eszközökkel elérhetetlen – mértékű csökkenésére (a Z-4 tervről lásd még Bjelajac-Žunec: *Rat u Hrvatskoj*, 255-256).

⁷¹²A névadó politikusok: José Cutileiro (1934) portugál diplomata, a hágai Jugoszlávia-konferencia koordinátora (tervét néha Carrington-Cutileiro-tervnek is nevezik); Lord David Owen (1938), 1977-79-ben brit külügyminiszter, 1992-95-ben Carrington utódaként az EU főképviselője a Jugoszlávia-tárgyalásokon; Thorvald Stoltenberg (1931-2018), norvég politikus, többszörös miniszter, Vance

Összekötő Csoport tervezete, amely végül a daytoni szerződés alapja lett.

A portugál diplomata, José Cutileiro vezetésével kidolgozott terv még a válság háborús elfajulása előtt született, s azért terjesztették elő, hogy megelőzhessék a háborút, illetve hogy Bosznia nemzetközi elismerését lehetőleg előzze meg egy minimális belső egyetértés. A terv a nemzeti elv alapján hét kantonra osztva három konstitutív nemzet szövetségi államává alakította volna Bosznia-Hercegovinát, a szerbeknek juttatva a köztársaság területének 44 %-át, a muzulmánoknak ugyanannyit, a horvátoknak pedig 12 %-ot. A terv alapelveit a soros Bosznia-konferencián március 18-én mindhárom nemzeti vezető elfogadta, de Izetbegović és Boban rövidesen visszalépett. Ez arra utal, hogy elvi beleegyezésüket csak taktikai szempontok motiválták. Az unitarista Izetbegović számára akkor még a felosztásnak a „lágý”, kantonális formája is sok volt, ezért csak Bosznia nemzetközi elismerésének érdekében adta elvi beleegyezését, amelyet aztán az elismerés ígéretének birtokában vissza is vont. Boban a horvát területek kicsinységét kifogásolva szintén visszalépett.⁷¹³ Karadžić ezúttal taktikusan ráhagyta a másik két nemzeti vezérre a békeakadály szerepkörét. A kantonizálás elvének elfogadásával ugyanis a boszniai szerbek azt mondhatták, hogy nem háborúzni akarnak, hanem csak védekeznek a muzulmán-horvát többség egyoldalú diktátumaival szemben. Nincs persze garancia arra, hogy később tiszteletben tartották volna a Cutileiro-tervet, de tény, hogy attól a két másik fél lépett vissza.

A Cutileiro-kísérlet értékelését illetően megosztott a szakirodalom. Glaurdić szerint igen nagy károkat okozott, mert megnyitotta az etnikai tisztogatások Pandora-szelencéjét azzal, hogy Bosznia reorganizálásának alapjául elfogadta a karadzsiszi-

utódként 1993-96-ban az ENSZ képviselője a Jugoszlávia-tárgyalásokon. C. Vance-ról lásd a 708. lábjegyzetet.

⁷¹³A szakirodalomban eltérő álláspontokkal lehet találkozni arról, hogy ki és miért tagadta meg először a tervet. Malcolm és Gow szerint március 24-én Boban volt ez első, mert a horvátok többsége a horvát kantonokon kívül maradt volna (Malcolm: *Bosnia*, 233; Gow: *Lack of Will*, 87-88). A többség szerint viszont Izetbegović lépett vissza elsőként március 25-én, részben a párttársai nyomására, de főleg azért, mert a Warren Zimmermann belgrádi amerikai nagykövettel való találkozója után bízott az USA támogatásában (Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane*, 171-172; Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 187, Cohen: *Broken Bonds*, 243, Woodward: *Balkan Tragedy*, 281). Egy 1995-ös visszaemlékezésében Izetbegovićot okolta Cutileiro is (idézi Thomas: *Sovereignty, Self-Determination and Secession*, 7), s annyiban kétségkívül igaza van, hogy Izetbegović visszalépése volt a fontosabb. Zimmermann egyébként később – tagadva, hogy a terv elutasítására biztatta volna Izetbegovićot – azt állította, hogy ő csak megkérdezte a boszniai elnököt, miért fogadta el a tervet, ha nem helyesli (Klemenčič és Cohen, fentebb idézett helyek). Zimmermann *A jugoszláv válság politikusaiban* nem tér ki erre a beszélgetésre, ahogy Izetbegović sem a saját memoárjában (*Sjećanja*).

bobani platformot, az etnikai elvet.⁷¹⁴ Sell szintén szkeptikus az etnikai alapú belső felosztás elvével szemben, mégis tragédiának tartja a terv bukását. Úgy látja, hogy a Cutileiro-terv működőképesebb Boszniát teremtett volna mint a daytoni egyezmény, s ami nem kevésbé fontos, sokkal kevesebb szenvedés árán.⁷¹⁵ Véleményem szerint ez az álláspont a megalapozottabb. Izetbegović joggal hivatkozott arra, hogy Boszniában alig voltak etnikailag „tisztá” területek – valóban csak a háború hozta el azokat –, de az unitarizmushoz való merev ragaszkodása akadályozta a kompromisszumot. Emiatt azt mondhatnánk, hogy Boszniát főképp Karadžić politikája vitte el a háborús szakadék szélére, de végül Bobannal és a csökönyös Izetbegovićal hármásban lökték a mélybe.

A Carrington-féle hágai Jugoszlávia-konferenciának és „szatellit-tanácskozásainak” – mint amilyen a lisszaboni Bosznia-értekezlet is volt – a kudarca után 1992. augusztus 26-27-én Londonban nemzetközi értekezletet tartottak a délszláv válságról a nagyhatalmak, a délszláv államok, az EK és az ENSZ részvételével. Az értekezlet megfogalmazta a rendezés alapelveit, amelyek egyike az volt, hogy Bosznia-Hercegovina nemzetközileg elismert határainak sérthetetleneknek kell maradniuk. Döntöttek továbbá egy újabb, folyamatosan ülésező Jugoszlávia-konferencia felállításáról (International Conference on the Former Yugoslavia, ICFY) a rendezés konkrét formájának a kidolgozására. A konferencia első ülése 1993. január 2-án nyílt meg, s akkor terjesztették elő a Vance-Owen-tervet (VOPP). A terv 10 kantonra osztotta volna Boszniát: a szerbek és a muzulmánok 3-3, a horvátok 2 kantont kaptak volna, létesült volna egy horvát-muzulmán is, a tizedik, Szarajevó pedig fővárosként megőrizte volna hármasság jellegét. Ennek alapján a szerbeknek 43, a muzulmánoknak 32, a horvátoknak pedig 25 %-nyi területrészt jutott volna úgy, hogy a belső határok kialakításánál a nemzeti elv elsőbbsége mellett figyelembe vették a földrajzi-közlekedési, gazdasági és történelmi szempontokat is. A kantonok széles önállósággal rendelkeztek volna, de nem léphettek volna ki a föderációból, a nemzetközi jogalanyisággal összefüggő ügyekben pedig a központi hatalom lett volna illetékes. A központi hatalom a konszenzusos döntés és a paritásos felépítés elvére épült volna: a parlamentet három nemzeti küldöttség alkotná, Bosznia elnökét pedig a három nemzet féléves rotációs rendben delegálná. Az előírányzott szabad választások és a béke

⁷¹⁴Glaudić: *The Hour of Europe*, 290.

⁷¹⁵Sell: *Milošević*, 164.

felügyeletét az ENSZ-békefenntartó erőkre tervezték bízni.⁷¹⁶

A VOPP-t illetően szintén megosztott a szakirodalom. A térképeivel többek szerint de facto jóváhagyta az etnikai tisztogatásokat, sőt hozzájárult a horvát-bosnyák viták háborúvá fajulásához (a horvátoknak váratlanul nagy – köztük nem horvát többségű vagy nem HVO-ellenőrzött – területet ígért, s a horvátok megpróbálták azt a szarajevói kormányzat ellenében is mielőbb birtokba venni).⁷¹⁷ A többségi vélemény azonban az, hogy viszonylag korán véget vethetett volna a háborúnak, s nem voltak olyan súlyos hibái, amelyek eleve bukásra ítélték volna. A lényegi probléma az volt, hogy – Misha Glenny szavaival élve – összeállt egy igen különös koalíció a VOPP ellen: az amerikaiak, a szarajevói kormányzat és a boszniai szerbek.⁷¹⁸ Az 1993 januárjában hivatalba lépett Clinton-kormányzat (főleg annak „moralista” szárnya, Albright ENSZ-nagykövet és Gore alelnök) szimpatizált Szarajevóval és úgy látta, hogy a terv igazságtalan és immorális, mert megjutalmazná az agresszort. Ezzel arra bátorította Izetbegovićot, hogy húzza az időt és jobb ajánlatra várjon. Karadžićot viszont az bátorította, hogy nem látott a terv mögött erőt, mivel az USA nem akart gyakorlati részt vállalni a békefenntartásban (főleg a „realisták”, Christopher külügyminiszter és Powell vezérkari főnök elleneztek amerikai csapatok Boszniába küldését⁷¹⁹). Ezért a palei szerb vezetők valószínűtlennek tartották, hogy az USA részvétele nélkül az ICFY képes lenne a terv végrehajtására, az abban foglaltak kikényszerítésére.⁷²⁰

⁷¹⁶Owen: *Balkan Odyssey*, 89-149 (a fő pontok rövid összefoglalása és a térképek: 89-90, 92-93); Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ/zarađene strane*, 176-179; Cohen: *Broken Bonds*, 253-255, 263-264; Woodward: *Balkan Tragedy*, 304-308. Owen később egy általa szerkesztett kötetet is szentelt a béketerveknek: *Bosnia-Herzegovina: The Vance/Owen Peace Plan*. Liverpool University Press, 2013.

⁷¹⁷Sell: *Milošević*, 209; Cohen: *Broken Bonds*: 275-281.

⁷¹⁸„A rather unlikely coalition linked up against the plan – the Americans, the Bosnian government and the Bosnian Serbs.” Glenny: *The Balkans*, 640.

⁷¹⁹A szomáliai kudarc (1993. október 3-án Mogadishuban egy amerikai kommandó sikertelenül próbálta meg elfogni M. F. Aidid szomáliai hadurat, 19 embert veszítve) kifejezetten a boszniai beavatkozás ellenzőit, a Vietnam-szindróma megismétlődésétől féltőket erősítette (Allin: *NATO's Balkan Interventions*, 17). Viszont egy másik kudarc miatti frusztráció – a 800 ezer áldozatot követelő 1994. április-júliusi ruandai népirtást az ENSZ-békefenntartók tehetetlenül nézték végig – 1995-ben már a beavatkozás-pártiakat erősítette.

⁷²⁰Gow: *Lack of Will*, 212, 299, 307, 314; Woodward: *Balkan Tragedy*, 326-327, 395-400. Gow szerint a Vance-Owen terv megvalósulásának döntő tényezője az volt, hogy az USA nem akart amerikai szárazföldi csapatokat küldeni Boszniába. Ezt csak 1995-ben fogadta el, pedig ha a Vance-Owen-terv idején megteszi, a háborúnak már akkor, két és fél évvel előbb véget lehetett volna vetni – mégpedig jobb feltételekkel, mint az „agresszort valóban megjutalmazó” (vagyis a VOPP 43%-a helyett 49%-os szerb terület-részesedést biztosító) Daytoni békeszerződés. Az USA viselkedését Gow részben a belpolitikai szempontoknak és az érdektelenségnek tudja be, részben pedig a boszniai helyzet eltérő értelmezésének: az amerikaiak külső agresszióknak látták, az európaiak pedig hibrid konfliktusnak (külső

A béketervet végül a horvátok és (nehezebb szívvel és bizonyos módosítások után) a muzulmánok elfogadták: Boban és Izetbegović március 25-ig aláírta mindegyik dokumentumát, azaz az alkotmánytervezetet, a katonai egyezményt, a térképet és az átmeneti rendelkezéseket. A szerbek viszont a két utóbbit ismételten elutasították. Nemzetközi és belgrádi nyomásra a május 1-2-i athéni konferencián Karadžić ugyan azokat is aláírta, de néhány nappal később a boszniai szerbek parlamentje – Milošević, Dobrica Ćosić és Konsztantin Micotakis görög kormányfő jelenléte és kampányolása ellenére – elvetette, csakúgy mint a május 15-16-i referendumuk. Ezzel a VOPP sorsa megpecsételődött.

Az ICFY június 16-i genfi ülészakán Milošević és Tuđman elvi egyetértésre jutottak Bosznia három nemzetállamra tagolásában – folytatva ezzel a muzulmánok feje feletti szerb-horvát különalkuk tradícióját, hiszen a két elnök már 1991 februárjában tárgyalt Karađordevón a felosztásról, ahogyan Karadžić és Boban is az 1992. május 6-i grazi találkozójukon. Ezen az alapon fogalmazódott meg a harmadik Boszniára vonatkozó nemzetközi békejavaslat, az Owen-Stoltenberg-terv (OSPP), mely túllépett a boszniai állam kantonális-föderatív elven történő megmentésének és újjászervezésének céljain. A terv a kialakult helyzet tudomásul vételével csupán a fennmaradás „méltányosságát” kínálta a muzulmánoknak, és Boszniának három nemzeti alapon szervezett miniállam konföderációjává történő átalakítását javasolta. A különböző térképváltozatok szerint a szerb tagállam az összterület 48-54, a horvát 16-22, a muzulmán pedig 30-31 %-át tette volna ki, Szarajevót és Mostart pedig két évre nemzetközi felügyelet alá helyeznék. A tervet a szerbek és a horvátok elfogadták, a muzulmánok viszont elutasították.⁷²¹

A béketervek valamelyik fél általi sorozatos elutasításának egyik okát a területmegosztási viták képezték: vitatták mind az egyes területek százalékos

agresszió és belső polgárháború). Woodward viszont az USA és az EK/EU „láthatatlan háborújának” bizonyítékát látja az USA álláspontjában: Washington direkt elbuktatta az ENSZ és az EK béketervét azért, hogy maga léphessen fel „béketeremtőként” – ahogy később, 1995-ben megtörtént –, bizonyítandó, hogy az USA az egyetlen igazi nagyhatalom (ezt Woodward szó szerint nem írja, hiszen a könyve Dayton előtt zárul, de az egész logikája ezt sugallja). Owen szintén „az európai egység iránt évtizedek óta ambivalens” USA támogatásának hiányában látta a VOPP bukásának egyik okát (*Balkan Odyssey*, 101, 106-107, 117, 163, 180, 354).

⁷²¹Az Owen-Stoltenberg tervet és vitáit lásd Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane*, 179-180; Cohen: *Broken Bonds*, 285-286, 289; Woodward: *Balkan Tragedy*, 310-311. Az OSPP sorsáról Owen részletes leírása: *Balkan Odyssey*, 185-222. A módosított OSPP-t később, 1993 novemberétől EU-akciótervnek is nevezték.

nagyságát, mind konkrét elhelyezkedését. A szerbek mindegyik esetben éltek több-kevesebb kritikával a nekik juttatandó területek nagyságát illetően (hiszen Bosznia csaknem 70 %-át ellenőrizték), a horvátok főképp a Cutileiro-tervet kifogásolták a 12 % miatt (viszont igen elégedettek voltak a Vance-Owen-terv 25 %-ával), a muzulmánok pedig a Vance-Owen- és az Owen-Stoltenberg-tervben javasolt alig egyharmados részesedésüket kevesellték. A területi viták másik elemét az egyes – szerb, horvát és muzulmán – részek életképessége képezte: egybefüggő területet alkotnak-e vagy csak különálló terület-foltokat, rendelkeznek-e tengeri kijáráttal, milyen arányban részesednek Bosznia természeti-gazdasági potenciáljából, stb. Folyamatos vita tárgya volt Szarajevó jövője, amelyet a szerbek szerettek volna kettéosztani. A szerbek számára igen fontos volt az is, hogy megtarthassák a nyugati szerb területeket Szerbiával összekötő posavinai korridort, a horvátok pedig a leendő fővárosuknak kiszemelt Mostarhoz ragaszkodtak. Ugyancsak bonyolította a területi vitákat, hogy a szerbek Bosznia ipari-gazdasági potenciáljából kisebb arányban részesültek volna, mint Bosznia összterületéből. Ahogy Karadžić a VOPP kapcsán mondta, a szerbeknek jutó terület jobbára kopár hegyvidék lenne egyetlen nagyvárossal (Banja Luka), míg a százalékosan kisebb horvát és főleg a muzulmán országrész ölelné fel az ipari és városi övezetek nagyobbik részét, azaz az évtizedek alatt közösen felhalmozott gazdasági kapacitás zömét (azt persze nem tette hozzá, hogy ez részben a települési szerkezetből adódott – a muzulmánok voltak a legurbanizáltabbak –, s azt sem, hogy a szintén „évtizedek alatt közösen felhalmozott” JNA-technikát sem egyenlően osztották el). A muzulmánok viszont a tengeri kijáráthoz és a Száva eléréséhez ragaszkodtak.⁷²² Végeredményben a szerbek csak az Owen-Stoltenberg-térképet tartották elfogadhatónak, amit a horvátok is elfogadtak (noha a Vance-Owen-féle változatot előnyösebbnek találták), a muzulmánok pedig valójában egyiket sem, bár a Vance-Owen-térképre kénytelen-kelletlen igent mondtak.

A térképviták mellett az alkotmányossági kérdések is súlyos nézeteltérésekhez vezettek. A szerbek (és kevésbé élesen, de a horvátok is) a kantonális tervek esetében

⁷²²Az ipari kapacitások és a természeti erőforrások „arányos” elosztása körüli vitákról lásd Woodward: *Balkan Tragedy*, 269-270. A szerb érvelésben gyakran elhangzott, hogy a földbirtok-arányokat is tekintetbe kell venni a térképek tervezésénél. Állításuk szerint a termőföldek 65%-a a szerbeké volt, ami azonban csak a magántulajdonban lévő termőföldekre nézve lehet helytálló. Az viszont igaz, hogy a három konstitutív nép eltérő település-szerkezete miatt Bosznia területének – községek szerinti bontásban – mintegy 56 %-a volt abszolút vagy relatív szerb többségű (Burg-Shoup: *The War in Bosnia-Herzegovina*, 28, Map 2.4).

sokallták a központi hatalomnak szánt jogosítványokat, a muzulmánok pedig a konföderális OSPP iránt voltak elutasítóak. A bosnyákok unitarizmusának valójában a kantonális elv is sok volt, azonban a nemzetközi segítség reményében 1993-ban, a VOPP formájában azt már hajlandóak voltak elfogadni. Az Owen-Stoltenberg-tervben viszont a végső felosztás nyílt előkészítését látták, ezért teljesen ellenségesek maradtak iránta.⁷²³

Az első három terv bukása után újabb változat született, az ICFY szerepét átvevő, 1994 áprilisában felállított Nemzetközi Összekötő Csoport béketerve (a Kontakt-csoport az USA, Oroszország, Nagy-Britannia, Franciaország Németország – és 1996-tól Olaszország – képviselőiből álló testület volt). Ennek előzményeként 1994. március 18-án amerikai nyomása megkötötték a horvát-bosnyák háborút lezáró washingtoni egyezményt, majd a Kontakt-csoport csoport államainak 1994. május 13-i genfi külügyminiszteri értekezlete új általános békejavaslatot hagyott jóvá.⁷²⁴ Eszerint Bosznia területének 51 %-át a bosnyák-horvát föderáció kapná, 49 %-át pedig a szerbek, és a két országrész államszövetségre lépne egymással. A terv finomítása szerint a szerbek kimaradhatnak a Horvátországgal kötendő konföderációból és „szoros gazdasági, kulturális és közlekedési kapcsolatokra” léphetnek a JSZK-val (de formális konföderációra nem, bár az őszi hónapokban felmerült ez variáció is⁷²⁵). Az összekötő csoport tervét a horvátok, a muzulmánok és Belgrád elfogadták, viszont a boszniai szerbek elvetették. Ez már Belgrádnak is sok volt augusztus 4-én gazdasági embargót vezetett be Karadžić állama ellen. A boszniai szerbek elutasítása mögött, amelyet augusztus 27-28-án egy külön népszavazáson is megerősítettek, részben területi kifogások álltak, elsősorban azonban az, hogy ragaszkodtak köztársaságuk önállóságához. Knini kollégáikhoz hasonlóan a palei vezetők is katonailag lényegében megoldottnak vélték a „Szerb Köztársaság” önállóságát, s most politikailag szerették volna biztosítani azt, illetve a többi szerb állammal való egyesülés jogát. Ezeket a kísérleteket azonban az akkori adott szituációban csak Knin támogatta. Belgrád hivatalosan nem is reagált a „Egyesült Szerb Államok” mielőbbi létrehozását követelő

⁷²³Találón mutatott rá Izetbegović arra a paradoxonra – az iszlamizációs veszélytől félt és ezért egy muszlim-domináns Bosznia iránt gyanakvó „egyes európai kormányokat” névtelenül bírálva –, hogy éppen Bosznia feldarabolásával jönnének létre egy iszlám állam feltételei (*Sjećanja*, 231). Ugyanis a nemzetiségileg és vallásilag homogén maradék-Bosznia nehezen kerülhette volna el ezt az utat.

⁷²⁴Klemenčič: *Međunarodna zajednica i SRJ/zarađene strane*, 182; Cohen: *Broken Bonds*, 289, 310-312, 314; Woodward: *Balkan Tragedy*, 316; Owen: *Balkan Odyssey*, 278-279.

⁷²⁵Malcolm: *Bosnia*, 257-258; Woodward: *Balkan Tragedy*, 332.

palei és knini állásfoglalásokra; sőt Pale és Knin között sem volt erről teljes egyetértés.

Pale elutasításával az összekötő csoport terve is holtpontra jutott, amelyről csak egy év után, a frontokon beállt fordulat hatására mozdult el. 1995. augusztus-szeptember során a horvát-bosnyák erők – a NATO-bombázásoktól támogatva – visszafoglalták a köztársaság területének mintegy 15 %-át. Ezután október 12-én megszületett a tűzszüneti egyezmény, november 1-én pedig az amerikai Daytonban megkezdődtek a béketárgyalások. Ezeken Milošević teljes felhatalmazással képviselte a boszniai szerbeket, sőt az ő (Daytonban jelen lévő, de az érdemi tárgyalásokból kizárt) képviselőik ellenére fogadott el sok amerikai és bosnyák követelést.

A november 21-én megszületett, hivatalosan pedig december 14-én Párizsban aláírt békeszerződés szerint Bosznia-Hercegovina eredeti határai megtartásával nemzetközi jogilag fennmarad, de két széles önállósággal bíró országrészre osztják fel, az összterület 51 %-át birtokló Bosznia-Hercegovinai (bosnyák-horvát) Föderációra és a 49 %-ot felölelő Szerb Köztársaságra (Republika Srpska). Szarajevó egységesként a föderáció része maradt, de fővárosa az uniónak is. Mindkét tagállam saját elnökkel, parlamenttel és kormánnyal rendelkezik, s a szövetségi hatóságok (paritásos felépítésű kétkamarás parlament, három tagú /egy-egy bosnyák, szerb, horvát/ államelnökség, kormány) jogkörébe csak az alapvető egyeztetések, a külügyek és a külkereskedelem tartozik, s a központi döntéseket a konszenzus-elv vagy a többszörös minősített többség alapján kell meghozni. Ugyanakkor az egység biztosítása céljából központi bank és alkotmánybíróság is létesült, az alkotmány pedig (amely a békeszerződés negyedik melléklete) megtiltotta bármelyik országrész kilépését a szövetségből. A menekültek hazatérhetnek és/vagy kárpótlásra jogosultak, a háborús bűnösöket felelősségre vonják, a frontokon demilitarizált övezet létesül, egy éven belül ki kell írni a szabad választásokat, s a békefolyamatra 60 ezres nemzetközi haderő felügyel (Implementation Force, IFOR), egyéves, de meghosszabbítható mandátummal.⁷²⁶

⁷²⁶General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_DaytonAgreement.pdf, letöltve 2018. 08. 22.). Egy év után az IFOR helyét az SFOR vette át, amelyet 2004-ben váltott fel a (ma már csak hatszáz fős, főleg kiképzési és tanácsadói támogató tevékenységet végző) EUFOR. A daytoni tárgyalásokról lásd Richard Holbrooke-nak (1941-2010), az USA 1995-99 közötti balkáni főtárgyalójának a részletes leírását: *To End a War*, 231-312.

A daytoni szerződés szintén intenzív viták tárgya. Sokan egyetlen értékének azt tartják, hogy véget vetett a háborúnak, de az etnikai tisztogatás megjutalmazásával és egy működőképtelenségig összetett alkotmány Boszniára kényszerítésével (az alkotmányt azóta többször módosították, de az alap-problémái fennmaradtak). Mindez azonban inkább már egy másik, és a jelen dolgozatban nem tárgyalt

A JSZK felbomlása

A jugoszláv dezintegráció nemzetközi kontextusait előtérbe elemzések ambivalenciáit jól mutatja a dezintegráció második hullámának, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK, illetve annak 2003-2006 közötti utódformációja, Szerbia és Montenegró Államközössége) felbomlásának áttekintése, illetve ezen felfogással való ütköztetése. Némi sarkítással és a lényegyet megelőlegezve azt mondhatnánk, hogy az antiimperialista elemzőknek igazuk van abban, hogy a JSZSZK 1991-92-es „felbomlasztása” és az 1999-es NATO-légiháború előre vetítette a teljes fragmentációt. A szecessziók második hulláma ugyanis szerves kapcsolatban állt az 1991-92-es állam-elszakadásokkal, azokkal egységes folyamatot alkotott, s az 1991-92-es változások olyan ellentmondásokat hagytak vagy teremtettek (a nemzetállami szétválás elvének elfogadása párhuzamosan a változatlanul hagyott belső határok államközivé tételével, s ezáltal a szerbek és az albánok „összezárása” egy államba), amelyek csak később „felrobbanó aknáknak” bizonyultak.

Azonban az időbeni késése és az 1991-92-es folyamatokhoz viszonyított specifikumai révén a JSZK véglegesen 2006-2008-ban végbement három államra osztódását (Szerbia, Montenegró, Koszovó) külön szakasznak kell tekintenünk. Ez a szakasz nem is nagyon szerepel az antiimperialista elemzők érdeklődésének előterében. Ami az 1999-es NATO-légiháború után történt, azt többnyire „magától értetődő végkifejletnek” tartják (különösen Koszovó vonatkozásában: a 2008-ban kikiáltott függetlenséget az 1999-es de facto elválasztás egyenesági következményének), ezért arra nem is fordítanak nagy figyelmet. Pedig a montenegrói és a koszovói elszakadási törekvéseket kezdetben általános nemzetközi elutasítás fogadta, s az eredeti nyugati preferencia is a demokratizált JSZK egyben tartása volt. Így magának a szerb-montenegrói szétválásnak a „levezénylése”, a 2005-2008-as koszovói státusz-vita, valamint az Európai Uniónak ugyanezen időszakban végbement aktivizálódása bizonyos szempontokból – különösen ha figyelembe vesszük a széles értelemben vett („államépítés”) reorganizációs folyamatokhoz adott segítséget és az eurointegrációs

témakörhöz, a háború utáni boszniai „államépítés” problematikájához kapcsolódik. A szerződés egyes hiányosságaira egyébként Holbrooke is kitér (*To End a War*, 363-364), s más összefüggésben magam is érintettem (Bosznia-Hercegovina 2006 óta: az államépítés kudarca? *Nemzet és Biztonság*, II/1 /2009/, 11-19.).

perspektíva megnyitását – jobban értelmezhetők a külső faktor szerepéről vallott intervencionalista felfogás szellemében.

Mint korábban láthattuk, a titói Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK) utódként 1991-92-ben öt állam jött létre: az elszakadó Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina és Macedónia, valamint a Szerbia (az akkori helyzetnek megfelelően Koszovót is beleérte) és Montenegró együtt maradásával létre hozott Jugoszláv Szövetségi Köztársaság. Azonban az 1992. április 27-én deklarált „harmadik Jugoszlávia” valójában nem a titói állam örököse volt, sem a társadalmi berendezkedés tekintetében (noha mutatott strukturális hasonlóságokat és vezetői gyakran éltek a szocialista retorikával), sem államszervezetileg (formálisan föderatív felépítése ellenére nemcsak a szerbiai tartományok, a Vajdaság és Koszovó autonómiájára nem volt benne tér, hanem Milošević de facto Montenegrót sem tekintette többnek Belgrádnak alárendelt kormányzóságnál), sem a nemzeti motivációit illetően (nem általában a délszlávok, hanem a szerbek uniója akart lenni).

Az állam tervezett társadalmi jellegére jellemző, hogy 1992-ben az államnév csak annyiban változott, hogy törölték a szocialista jelzőt⁷²⁷, a föderalizmus névlegességére pedig az, hogy Milošević 1998-ban, miután a szerb elnöki posztról átült a jugoszláv államfői tisztségbe (szerb elnökként harmadik mandátumot már nem kaphatott), akkor ugyan annak az alkotmányos előírásnak megfelelően, hogy az állam- és a kormányfő nem jöhet ugyanabból a tagállamból, Montenegróból választott szövetségi miniszterelnököt (Momir Bulatovićot) – csak hogy ő nem a podgoricai kormányzat jelöltje volt, hanem személyesen hozzá lojális, de helyben akkor már ellenzéki politikus.⁷²⁸

Még markánsabb a JSZSZK-JSZK különbség a nemzeti motívumok tekintetében. A milosevicsi Jugoszlávia valójában a királyi, s nem a titói Jugoszláviához hasonló államrezonon alapult. Korábban láthattuk, Belgrád egy ideig valóban azzal a forgatókönyvvel számolt, hogy csak Szlovénia és (a Krajina nélküli) Horvátország

⁷²⁷A JSZK szatellitállamai (különösen a Republika Srpska) ideológiailag még nyíltabban utasították el a szocialista társadalmi tradíciót.

⁷²⁸Mihailo Crnobrnja: Serbia and Montenegro. In: Ann L. Griffiths (ed.): *Handbook of Federal Countries* 2005. McGill-Queen's University Press, 2005, 295-308, pp. 299-300. (<http://www.forumfed.org/libdocs/FedCountries/FC-Yugoslavia.pdf>, letöltve 2017. 01. 22.) Igaz, ezt az alapelvet már másodszor nem tartották be, mert az első elnök (Dobrica Ćosić) és az első kormányfő (Milan Panić) egyaránt Szerbia delegáltja volt. Akkor azonban a montenegrói tiltakozás hiánya és a két politikus nemzetközi presztízse miatt ez nem lett nyílt konfliktus tárgya.

szakad el, de a négy másik köztársaság együtt marad. Minthogy azonban a macedón és a boszniai politikai színtér nem-szerb szereplői közül a háború kitörése, 1991 nyara után már csak egy bosnyák irányzat, a Filipović-Zulfikarpašić-csoport mutatott hajlandóságot a harmadik jugoszláv államhoz való csatlakozásra, s a velük kötött alku is kútba esett⁷²⁹, a JSZK de facto nem délszláv unióként alakult meg, hanem – a kor nagyszerb eszmevilágának értelmében vett, vagyis a montenegróiakat is felölelő – szerb nemzet különböző ágait akarta egyesíteni. „Szerboszlávia” volt tehát, amely más népeket csak mint a „szerb államterületeken” élő kisebbségeket foglalna magában, és mint ilyet találóbbr lett volna Čosić egyik kedvenc formuláját alkalmazva „Egyesült Szerb Államoknak” elnevezni.

A Milošević-vezette SPS alelnöke, Mihailo Marković a párt 1991. októberi kongresszusán világosan kifejtette az átszervezés lényegét: „Az új jugoszláv államban legalább három föderális egység lesz, Szerbia, Montenegró és az egyesült boszniai és knini régió... Ha a boszniai muzulmánok maradni akarnak az új jugoszláv államban, megtehetik. De ha el akarnak szakadni, tudniuk kell... hogy az államuk szerb területekkel lesz körülveve.”⁷³⁰ A jugoszláv államnév felvétele valójában a nemzetközi jogi folytonosság biztosítását célozta, s annak keretében azt, hogy megteremtse a horvátországi és boszniai szerbek miniállamai csatlakozásának („Jugoszláviában maradásának”, ahogy nemzetközileg legitimálni akarták) a lehetőségét. A „Jugoszláviában maradás” formulája (vagyis hogy a nyugati szerb területek ne magához Szerbiához csatlakozzanak, hanem Szerbiával egyenrangú tagállamként közösen alkossanak egy új föderációt) azért is fontos volt, mert ha közvetlenül Szerbia inkorporálta volna a horvátországi és bosznia-hercegovinai szerb területeket, akkor az precedenst jelenthetett volna Szerbia határainak a megváltoztatására, amit Koszovó miatt mindenképp el akartak kerülni.

A hétköznapiakban gyakran „Kis-Jugoszláviának” nevezett állam jövőjét már a horvátországi és boszniai szerbek háborús veresége (1995) és Koszovó de facto

⁷²⁹A már tárgyalt „Belgrádi Kezdeményezés” Bosznia-Hercegovinának az új (kon)föderatív demokratikus Jugoszláviába való belépéséről. A boszniai baloldali pártok (a KSZ-ből lett SDP, valamint SRSJ utódszervezetei) szintén mutattak erre valamelyes fogékonyságot, de akkor a politikai periférián álltak.

⁷³⁰A Borba és a Politika alapján idézi Malcolm: *Bosnia*, 229. Lásd még: *Ustav Savezne Republike Jugoslavije* (<http://eudo-citizenship.eu/NationalDB/docs/MON%20FRY%20ustav%20srj%201992.pdf>, letöltve 2017. 01. 14.) A második paragrafusban: „Az SRJ-hez más tagköztársaságok is csatlakozhatnak, összhangban a jelen alkotmánnyal.”

elvesztése (1999) kétségessé tette, véglegesen azonban az 1997-től újjáéledő montenegrói szecesszionizmus pecsételte meg. A JSZK nem önmagában az államrezonja miatt lehetetlenült el, mert a szerb nemzet állami egységhez való joga semmivel sem volt kevésbé legitim, mint mások függetlenségi akarata; csakhogy annak háborús körülmények közötti, más népeket-néprészeket alávetni akaró erőltetése idővel még Szerbia „ikerállamának”, Montenegrónak a szolidaritását is felőrölte.

A Krajnai Szerb Köztársaság és a (boszniai) Szerb Köztársaság több kezdeményezést tett a JSZK-hoz való csatlakozásra, azonban Belgrád ezeket gyakorlati megfontolásokból nem viszonzta (de alapelveként egy szerb kormánynyilatkozat már egy héttel a krajnai proklamáció után, 1991. december 26-án megerősítette, hogy Krajina is része lesz – az akkor még mindig csak tervezett – harmadik Jugoszláviának⁷³¹). A JSZK maga is 1996-ig szinte teljes, majd azután 2000-ig részleges nemzetközi elszigeteltségben élt (a JSZSZK és a JSZK jogfolytonosságának belgrádi hangoztatása ellenére például az ország csak 2000. november 1-jén kapott ENSZ-tagságot), emellett a Milošević-vezetés úgy gondolta, hogy a nemzetközi feltételek kedvezőtlen alakulása miatt az egyesülés egyelőre nem realizálható. Az elérhető maximumnak – mint a nemzetközi közvetítők béketerveinek bemutatásánál láthattuk – a nyugati szerbek de facto önállóságát tartotta, amit a Horvátországon és Bosznián belüli autonómia formális elfogadásába akart burkolni. Emellett Miloševićnek mind fontosabbá vált a JSZK elleni gazdasági szankciók feloldása és a bábfigurából lassan valódi riválissá növekvő Karadžić boszniai szerb elnök vezéri ambícióinak a megfélekezése, s már csak emiatt sem szorgalmazta a gyors egyesítést.

Az össz-szerb egyesülés bizonytalanná vált perspektívái miatt Krajina és a Republika Srpska lépéseket tett kettejük közös államának a létrehozására, amit főleg a kisebb és védtelenebb Krajina szorgalmazott. Parlamentjeik többször tartottak együttes ülést, 1994-ben közös katonai törzset létesítettek, majd 1995. május 20-án a krajnai parlament határozatot hozott az „Egyesült Szerb Köztársaság” mielőbbi proklamálásáról. Azonban a július-szeptemberi horvát-bosnyák offenzíva és a NATO-légicsapások (amelyek kivédésére a JSZK közvetlen segítsége nélkül együttesen sem volt esélyük)

⁷³¹Reneo Lukić: From the Federal Republic of Yugoslavia to the Union of Serbia and Montenegro. In: Sabrina P. Ramet – Vjeran Pavlakovic (eds.): *Serbia Since 1989. Politics and Society under Milošević and After*. Seattle, University of Washington Press, 2005, 55-94., p. 55. (A későbbiekben: Lukić: From the FRY to the USM.)

elsöpörték a projektet. A Krajina összeomlott, a Republika Srpska pedig meghátrált és elfogadta a Kontakt-csoport béketervét. Így az egyesítési tervek végképp elvesztették realitásukat, s az 1992-es alapkoncepció (a JSZK mint a szerb nemzet különböző köztársaságainak a föderációja) elbukott.⁷³²

A szerb-montenegrói szétválás

1997-től nyílt repedések mutatkoztak a JSZK két alapító tagállamának viszonyában is. Montenegrót addig Miloševićnek elkötelezett, 1989-90-ben általa felemelt politikusok irányították Momir Bulatović vezetésével (köztük volt kormányfőként Bulatović későbbi ellenfele, Milo Đukanović).⁷³³ Így biztosítva volt, hogy a köztársasági egyenjogúság elve és egy-két gyakorlati vita ellenére Belgrád akarata töretlenül érvényesüljön. 1997-ben azonban az addigi politikájával szakító és az újjáéledő önállósági törekvések élére álló Đukanovićot választották tagköztársasági elnökké Bulatovićal szemben (50,8–49,2 %), majd a következő évben az általa vezetett pártszövetség (már biztosabb, 49,5–36,1 %-os arányú) többséget szerzett a parlamenti választáson.⁷³⁴ A fordulatot az alapozta meg, hogy háborús terhek (amelyek ráadásul az eredeti montenegrói célok felől nézve elvesztett háborúval kapcsolódtak össze), a JSZK tagállamaként megélt nemzetközi szankciók, valamint a belgrádi dominancia láttán lehültek montenegrói közvélemény (1990-es évek elején még nagyon erős⁷³⁵) pánszerb érzelmei, a köztársaság népességének ötödét alkotó kisebbségek (főleg bosnyákok/muzulmánok és albánok) pedig eleve a függetlenség pártján álltak.⁷³⁶ Ezek

⁷³²A Republika Srpska elszakadását Bosznia-Hercegovinától teljességgel ma sem zárhatjuk ki, de ez a probléma már túlmutat a jelen dolgozat időkeretein.

⁷³³Momir Bulatović (sz. 1956), 1989-1997-ben a montenegrói KSZ, majd utódpártja, a Demokratikus Szocialista Párt (DPS) vezetője, 1990-98-ban Montenegró elnöke, 1998-2000-ben jugoszláv szövetségi kormányfő. Milo Đukanović (sz. 1962), 1991-1998, 2003-2006, 2008-2010, 2012-2016 között Montenegró miniszterelnöke, 1998-2002-ben és jelenleg (2018 májusától) államfője, egyben 1997 óta folyamatosan a DPS elnöke.

⁷³⁴Cohen: *Serpent in Bosom*, 382.

⁷³⁵A JSZK létrehozásáról tartott montenegrói népszavazáson (1992. március 1. – Szerbiában nem tartottak referendumot) a szavazáson résztvevők (66 %) elsöprő többsége, 96 %-a igennel voksolt. (Živko M. Andrijašević – Šerbo Rastoder: *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*. Podgorica, 2006, CIG, str. 488.)

⁷³⁶A montenegrói szerbekre ez nem vonatkozik, a köztársaság délszláv muzulmánjai között pedig volt bizonyos megosztottság. Egy részük (akik jobbára ma sem bosnyákként, hanem a régi definíciónak megfelelően muzulmán nemzetiségüként definiálják magukat) a szerb-montenegrói határ által ketté

után Đukanović arra építette fel az új személyes legitimációját, hogy „felszabadítja Montenegrót a belgrádi uralom alól”⁷³⁷, egyben azt is remélve, hogy önálló államként Montenegró sokkal több nyugati segítséget kaphat, mint a JSZK részeként.⁷³⁸

Ezt a politikát támogatta a Nyugat, mert a Milošević-rezsim felbomlásának egyik eszközét látta benne. Belgrád pedig nem kockáztathatta meg a fegyveres fellépést, mert akkoriban Koszovóval volt elfoglalva és egy montenegrói háborút nem tudott volna a szerbiai közvélemény előtt nemzeti konfliktusként feltüntetni. Így Đukanović kiépíthetett egy csaknem független államot, önálló külpolitikával és vámrendszerrel, valamint saját fegyveres erőkkel (igaz, elvben csak rendőrséggel, aminek azonban a tartalékosokkal és segéderőkkel együtt kb. 20 ezres létszáma meghaladta a szövetségi hadsereg /VJ/ mintegy 14 ezres montenegrói kontingensét⁷³⁹). Sőt, áttértek a márkára mint hivatalos fizetőeszköze. Az infláció miatt a gyakorlatban elterjedt a német márkának a jugoszláv dinárral párhuzamos használata, amelyet Podgorica a saját nemzeti bank 2000. november 1-i létrehozását követően kivont a forgalomból, biztosítandó a Belgrádtól való monetáris függetlenséget. Így lett Montenegró hivatalos pénzneme a márka, majd annak utódaként az euró (noha az ország nem tagja az eurozónának).⁷⁴⁰

A kapcsolatok meglazulására jellemző, hogy Podgorica a koszovói háború idején semlegességet hirdetett, majd 1999 augusztusában javaslatot tett a JSZK felszámolására

vágott Szandzsák végleges ketté szakadásától tartva hajlott az államszövetség megőrzésére, azt remélve, hogy abban a Szandzsák idővel egységessé és autonómmá válhat. Ez azonban reálisan sohasem merült fel. A kis szandzsáki pártocskákon kívül a teljes szerb és montenegrói politikai színtér elutasította egy kis vajdasági párt (Szociáldemokrata Liga) vezetőjének, Nenad Čanaknak a kivételével, aki Szerbia föderalizálásának keretében elképzelhetőnek tartotta a Szandzsák elkülönítését mint az „öt szerbiai köztársaság” egyikét a Vajdaság, Koszovó, Belgrád és Sumadija mellett (Lukić: *From the FRY to the USM*, 76.).

⁷³⁷Ekkor nemcsak aktuálisan, hanem történelmileg visszavetítve is Montenegró permanens szerb elnyomásáról kezdett beszélni az independista tábor. Ez az első Jugoszláviában többé-kevésbé így is volt. A királyi korszak összesen 39 kormányának 819 minisztere között például mindössze öt montenegrói akadt (Šerbo Rastoder: *Montenegro and the Montenegrins in the Yugoslavia. Statehood Loss and its Renewal*. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber /eds./: *Yugoslavia from a Historical Perspective*, 90-125, p. 104.)

⁷³⁸A montenegrói függetlenséghez vezető utat részletesen (de Đukanović-barát tónusban) végig kísérték az 1995-ben alapított, NGO-ként működő nemzetközi elemző-központ, a brüsszeli székhelyű International Crisis Group elemzései (<https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/montenegro>, letöltve 2016. 02. 17.).

⁷³⁹Lukić: *From the FRY to the USM*, 70.

⁷⁴⁰Ramet: *Die Drei Jugoslawien*, 709. Koszovóban szintén az euro a hivatalos fizetőeszköz, de ott a nemzetközi igazgatás vezette be.

és helyette egy duális konföderáció létrehozására⁷⁴¹, 2000 szeptemberében pedig a szövetségi államfő közvetlen választásának bevezetése miatt (amit Belgrád egy június 6-i alkotmánymódosítással egyoldalúan határozott el, ezért Podgorica illegitimnek tekintett) bojkottálni akarta a szövetségi választásokat. Végül hagyta annak lefolytatását – de a kormánypártok nem vettek részt –, azonban nem ismerte el legitimnek Koštunica elnökké választását sem, mert az említett alkotmánymódosítás szerinti választás eredményeként lett államfő.⁷⁴² Milošević 2000. októberi bukása sem változtatott a helyzeten, mert az új belgrádi vezetés föderalista válasz-platformot dolgozott ki (2001. január), ami csak erősítette a montenegrói szuverenista tábor, a „zöldek”⁷⁴³ azon meggyőződését, hogy a szerb politika mindenkor, ideológiai színekétől függetlenül paternalista módon viszonyul a kis hegyvidéki köztársasághoz. Ahogy Šerbo Rastoder írja, „a hivatalos Belgrád politikája és álláspontja Crna Gora iránt semmi lényeges változást nem mutatott Milošević bukása után”.⁷⁴⁴

Montenegró is eljutott tehát oda, ahová tíz évvel korábban a többi elszakadó köztársaság, s azt leszámítva, hogy Montenegróban mindvégig jelen volt a szövetségi hadsereg, a JSZK 1999-től már csak formálisan létezett. Volt azonban 1991-92-höz képest egy fontos különbség, ami miatt a szétválást nem lehetett „könnyen” lebonyolítani. Ugyanis a korábbi szecesszióktól eltérően, amikor az elszakadó nemzetek belső konszenzusra jutottak az elszakadás szükségességét illetően, ezúttal belül alakultak ki a törésvonalak. A montenegróiak és a szerbek között egyaránt voltak hívei mind a szétválásnak, mind a közös államiságnak. A montenegrói közvélemény-kutatások meglehetősen nagy szórással és ingadozással a függetlenség híveinek 45-65 %-os arányát mutatták, s ezt a megosztottságot visszaigazolták a választások is. A

⁷⁴¹A belgrádi elutasítás mellett a dualitáshoz és hatalmi paritáshoz való podgoricai ragaszkodás is hozzájárult ahhoz, hogy a JSZK nem alakulhatott át hármas (szerb-montenegrói-koszovói) államszövetséggé, ami a nemzetközi közvetítés során felmerült mint a koszovói kérdés legalább átmeneti megoldása és amelytől eleinte egyes albán politikusok sem zárkóztak el. Ilyen tervszettel – „Balkánia” létrehozásával – állt elő például Adem Demaqi, az UÇK egyik későbbi politikai képviselője még 1993-ban (Vickers: *Between Serb and Albanian*, 243, 295; Judah: *War and Revenge*, 132-133).

⁷⁴²Lukić: *From the FRY to the USM*, 62. Az alkotmánymódosítás idején Montenegrót a szövetségi parlament felsőházában nem a Dukanović-koalíció győzelmét hozó 1998-as, hanem az 1996-os választási eredmények szerinti frakció képviselte, amelynek valójában már lejárt a mandátuma. Az új választási törvény – amely a felsőházi képviselők közvetlen választását is bevezette – Montenegrót lényegében egy választási kerület szintjére degradálta.

⁷⁴³Az 1918-as szembenállásra utalva a montenegrói politikatörténet zöldekként ismeri a függetlenség híveit és fehéreként a Szerbiával való egyesülés támogatóit.

⁷⁴⁴Andrijašević-Rastoder: *Istorija Crne Gore*, 497.

Dukanović-koalíció győzött minden parlamenti és elnökválasztáson, de sohasem fölényesen, sőt a 2001. áprilisi parlamenti választáson, a Milošević bukását követő reménytelibb időszakban, amikor a JSZK megújulására is mutatkozott esély, alig 1,3 %-kal. Akkor a Dukanović-koalíció a szavazatok 42 %-át szerezte meg az unionista pártsövetség 40,7 %-ával szemben, s a szoros eredmény egyik oka éppen az volt, hogy az addig Dukanovićal szövetséges Néppárt áttért az ellenzékhez, elfogadva Montenegró és a poszt-milosevicsi Szerbia együtt maradásának a lehetőségét.⁷⁴⁵

Részben a montenegrói konszenzus hiánya miatt, részben a Nyugat-Balkán további fragmentálódásától tartva az Európai Unió is a közös államiság megőrzését favorizálta, csakúgy mint az USA (noha Washington akkoriban közvetlenül nem folyt bele a szerb-montenegrói vitákba).⁷⁴⁶ Így olyan rendezetlen állapotok alakultak ki, amelyek hosszú távon senkinek sem voltak jók. Đukanović a függetlenséget nem tudta elismertetni sem a belső megosztottság, sem a 2000 októbere után megváltozott nyugati prioritások miatt. A Nyugat ugyanis az akkori kis-jugoszláviai politikai szereplők közül a szerbiai demokratikus átalakulás garanciájának tartott Zoran Đinđić szerb miniszterelnököt favorizálta mind a montenegrói, mind a többi szerb, mind a koszovói albán vezetőkkel szemben. Így Đukanović, akit korábban Milošević-ellenes reformerként és demokratikusan választott elnökként aposztrofáltak⁷⁴⁷, most a dominó-effektus esetleges újabb megindítója lett, aki megterhelheti a szerb átalakulást és felbillentheti a kényes koszovói, macedóniai és boszniai egyensúlyt. Nem tett jót Đukanović nyugati megítélésének az sem, hogy 2000-ben, a DOS létrehozása idején elutasította a szerb ellenzékkel való közös fellépést Milošević megbuktatásának érdekében, mint ahogy nem tettek jót a személye körüli korrupcióról és az ő irányításával folyó, államilag szervezett cigaretta-csempészettről már akkor szállingózó hírek sem.⁷⁴⁸

⁷⁴⁵Ramet: *Die Drei Jugoslawien*, 700, 710. A függetlenségi-egységpárti arány ettől eltért (52-45 %), mert mindkét oldalon voltak pártok, amelyek önállóan indultak a választásokon (Lukić: *From the FRY to the USM*, 75.)

⁷⁴⁶A montenegrói independisták csak a külső nyomást látták az EU kompromisszum-keresésében, amellyel megakasztotta Montenegró államiságának visszaállítását, mint szinte egyetlen „történelmileg logikus” folyamatot (Rastoder: *Montenegro and the Montenegrins in the Yugoslavia*, 118-119).

⁷⁴⁷*Montenegro: Calm before the Storm?* ICG Briefing No. 10., 18. August 1999., p. 1. (<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/montenegro-calm-before-the-storm.pdf>, letöltve 2016. 11. 17.)

⁷⁴⁸*Dukanović 's Montenegro a Family Business*. https://www.reportingproject.net/underground/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=19; Montenegrin PM accused of link with tobacco racket. *The Guardian*, 11 July 2003, <https://www.theguardian.com/world/2003/jul/11/smoking.internationalcrime> (mindkettő letöltve: 2017.

A 2000 októbertől utáni új belgrádi vezetők szintén a közös államiság megőrzését szorgalmazták. Egyesek inkább érzelmi és ideológiai alapon, a nemzeti egység eszméjétől vezérelve, mint a belgrádi elit montenegrói származású része és Koštunica szövetségi elnök⁷⁴⁹, akinek egy nyilatkozata szerint Szerbiának és Montenegrónak együtt kell maradnia, mert „az őket összekötő történelmi, szellemi és kulturális szálak erősebben és mélyebbek azoknál a tényezőknél, amelyek megosztják őket.”⁷⁵⁰ Másokat, mint Đinđić szerb kormányfőt⁷⁵¹ inkább pragmatikus szempontok vezettek. Ez utóbbiakban elsősorban a stabilitás igénye játszott fontos szerepet, valamint Koszovó jövőjének a kérdése. Đinđić úgy látta, hogy senki sem tud mit kezdeni egy olyan országgal, nem fog ott beruházni stb., amely teljesen instabil és amelynek még a neve és a határai is bizonytalanok. A koszovói kontextus pedig Belgrád számára azért volt fontos, mert az ENSZ BT 1244. sz. határozata szerint Koszovó elméletileg a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság része maradt, s nem közvetlenül Szerbiáé – de minek marad a része akkor, ha a JSZK egyszerűen eltűnik? Ezért Belgrádnak szüksége volt a JSZK-ra, vagy legalább egy jogöröklési megegyezésre ahhoz, hogy a Koszovó körüli alkudozások legitim szereplője maradjon. Emellett a nyugati hatalmaknak is szükségük volt haladékra, mert még nem voltak felkészülve Koszovó státuszának napirendre tűzésére (amit a JSZK jogutód nélküli eltűnésével minden bizonnyal azonnal meg kellett volna tenniük).

A vita rendezésére az Európai Unió kül- és biztonságpolitikai főképviselője, Javier Solana közvetítésével 2002. március 14-én megkötött egyezmény tett kísérletet. Eszerint a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság megszűnik és helyette megalakul „Szerbia és Montenegró Államközössége” (SiCG) néven egy laza dualista unió, amely gyakorlatilag csak a had- és külügyekben lesz illetékes (de abban sem kizárólagosan) és döntéseit a két köztársaság konszenzusa alapján hozza meg. Az egyezmény azt is kimondta, hogy három év elteltével a köztársaságoknak joguk van felülvizsgálni az egyezményt, beleértve a függetlenségi népszavazás megtartását és a szövetségből való kilépést,

05. 31.)

⁷⁴⁹Vojislav Koštunica (1944), 1992-2014-ben a Szerbiai Demokrata Párt (DSS) elnöke, 2000-2003-ban jugoszláv államfő, 2004-2008-ban szerb kormányfő.

⁷⁵⁰Lukić: *From the FRY to the USM*, 71.

⁷⁵¹Zoran Đinđić (1952-2003), 1994-2003-ban a Demokrata Párt (DS) elnöke, 2000-ben a Miloševićet megbuktató DOS-koalíció vezére, 2001-2003-ban szerb miniszterelnök. 2003. március 12-én merénylet áldozatául esett.

továbbá hogy amennyiben az unió Montenegró kilépése miatt szűnik meg, akkor annak nemzetközi jogi örököse Szerbia lesz, az ENSZ BT 1244-es koszovói határozatát illetően is.⁷⁵²

Ez a kompromisszum minden érintett félnek elfogadható volt. Podgorica megkapta a függetlenség nemzetközi jóváhagyásának ígérését, Belgrád pedig a Koszovó miatt fontos jogfolytonosságot és a konstruktivitását dicsérő, ezzel a nemzetközi imázsát javító nyilatkozatokat. Emellett Đinđić számára megnyílt az a lehetőség (bár tragikus halála, 2003. március 12-i meggyilkolása miatt már tudta kiaknázni), hogy megszabaduljon legfőbb riválisától, Koštunicától, mivel a JSZK felszámolásával megszűnt a Koštunica által betöltött JSZK-elnöki tisztség. A nemzetközi szereplők közül Brüsszel felmutathatott egy válságkezelési sikert, Washington ráhagyhatta az ügyet az EU-ra, Moszkva pedig azt mondhatta, hogy bár az államközösség fenntartását favorizálná, számára mindkét nép testvéri, ezért elfogadja azt, amiben ők megegyeznek.

Az új államközösség a Solana-egyezményt konkretizáló Alkotmányos Alapokmány⁷⁵³ elfogadásával 2003. február 4-én alakult meg, elnöke a montenegrói Svetozar Marović lett, de az előzetes jóslatoknak megfelelően csupán provizóriumnak bizonyult (jellemző, hogy a szkeptikus sajtóban gyakran csak „Solania”-ként emlegették). Olyan átmeneti forma volt az elkülönülési folyamatban, amely mindössze két (de nem jelentéktelen) előnnyel bírt: időt adott a koszovói kérdés eldöntésre, valamint a szerb-montenegrói szétválást a korábbi szecessziókhoz képest rendezettebbé tette. S ha ez a szétválás nem is volt „bársonyos”, kétségkívül jobban hasonlított Csehszlovákia 1992-es megegyezései kettéválására, mint a titói Jugoszlávia vagy a Szovjetunió 1991-es felbomlására. Đukanović stratégiája ezekben az években láthatóan erre a „nemzetközileg elfogadható” forgatókönyvre épült: Vladimir Mečiar egykori szlovák kormányfőhöz hasonlóan permanensen obstruálta a központi hatalmat, majd kifelé azzal érvelt, hogy a szövetségi testületek nyilvánvalóan működőképtelenek.⁷⁵⁴ Montenegróban változatlanul erősek maradtak a függetlenségi

⁷⁵² Az egyezmény tartalmáról és a megszületéséhez vezető tárgyalásokról lásd *Still Buying Time: Montenegro, Serbia and the European Union*. ICG Balkans Report no. 129, 7 May 2002 (<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/129-still-buying-time-montenegro-serbia-and-the-european-union-serbian.pdf>, letöltve 2016. 11. 17.).

⁷⁵³ *Ustavna Povelja Državne Zajednice Srbija i Crna Gora* (<http://www.arhiva.srbija.gov.rs/vesti/2003-02/05/333116.html> – letöltve 2007. 01. 17.).

⁷⁵⁴ 1990-91-ben a szlovén és horvát kormányzat is törekedett a szövetségi intézmények paralizálására, gyengítendő a függetlenségi célokkal szembeni ellenállást (lásd például Radeljic: *Europe and the*

törekvések, a kettős gazdasági rendszer és Szerbia „montenegrói gyámság” alá helyezése (a szövetségi szinten mutatkozó montenegrói felülreprezentáltság) miatt pedig Szerbiában fogalmazódtak meg éles kritikák (az akkori szerb kormánykoalíció egyik pártja, a Kereszténydemokrata Szövetség már egy hónappal a Solana-egyezmény aláírása után, 2002 áprilisában aláírásgyűjtésbe kezdett a szerb függetlenség mielőbbi kihirdetésért⁷⁵⁵). Végül a Montenegróban 2006. május 21-én megtartott népszavazás a szuverenista tábor győzelmét hozta (55,4 %) ⁷⁵⁶, amelynek alapján június 3-án Montenegró deklarálta az 1918-ban elvesztett államiságának a visszaállítását. Szerbia ha nem is lelkesen, de tudomásul vette a döntést és az államközösség örököseként szintén kimondta saját (értelmezése szerint 1918-ban csak „Jugoszláviába bevitt”) független államiságának a visszaállítását.

A koszovói státusz-vita

Koszovó Szerbiától való de facto elszakadása már 1999 júniusában megtörtént, a hivatalos szétválás azonban a szerb-montenegrói esettől sokkal nehezebb és bonyolultabb folyamat volt, mert sem kétoldalú, sem nagyhatalmi szinten nem alakult róla egyetértés.⁷⁵⁷

Collapse of Yugoslavia, 17.), de ez csak egyike volt a politikai eszközeiknek. A mečari példa egyébként ragadósak bizonyult: Milorad Dodik is azt próbálja alkalmazni Sarajevóval szemben. A boszniai Republika Srpska élére 2006-ban visszakérült Dodik (aki a háborús években a karadzsicsi politika opponálója, majd 1998-2001-es első miniszterelnöksége idején a Nyugat reménysége volt, a 2018. októberi választások óta pedig a boszniai államelnökség szerb tagja) emellett persze minden lehetséges precedenst előhoz a skót népszavazástól a krími szecesszióig (Dodik: *RS uči od Krima, Škotske...* http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2014&mm=03&dd=22&nav_id=827186, letöltve: 2014. 04. 04.). Ebből azonban nem feltétlenül következik a Republika Srpska elszakadása, nem utolsósorban a belgrádi támogatás bizonytalansága miatt. Ugyanis ha Szerbia azonosulna az RS esetleges egyoldalú (meg egyezés és nemzetközi jóváhagyás nélküli) elszakadásával, tartósan tönkre tenné a saját nyugati kapcsolatait még abban az esetben is, ha a szecesszió eredménye az RS önállósága és nem Szerbiához csatlakozása lenne.

⁷⁵⁵(ICG:) *Still Buying Time: Montenegro, Serbia and the European Union*, p. 13.

⁷⁵⁶2006-ban sokan az EU Montenegró-ellenességét látták abban, hogy az independisták 55 %-os népszavazási győzelmét szabta annak feltételül, hogy elismerje Montenegró függetlenségét. Az Európai Unió azonban akkor már „csak” a referendum legitimitásában (az unionisták bojkottal fenyegettek) és az egyértelmű többség meglétében volt érdekelt (ami egy esetleges minimális fölény, például 50,5-51% kimutatása esetén, ismerve a helyi választási és szavazatszámolási gyakorlatot, korántsem lett volna biztos). Az EU ezért szabta feltételként egyfajta „minimális minősített többségként” az 55 % elérését.

⁷⁵⁷Az International Crisis Group (alapos és informatív, de albán-barát tónusa miatt ezúttal sem teljesen kiegyensúlyozott) Koszovóról szóló elemzései: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/kosovo> (letöltve 2016. 09. 22.). A Koszovó jövőjével kapcsolatos diplomáciai folyamatokat

A koszovói állapotok a nemzetközi békefenntartók (KFOR) és az ideiglenes ENSZ-közigazgatás (UNMIK) bevonulásával sem rendeződtek.⁷⁵⁸ A korábbiakkal ellentétben most a szerbek váltak üldözöttekké és menekültekké. 2011 végéig (de zömmel az 1999. június-július kaotikus hónapjaiban, amikor még csak kezdeténél tartott a nemzetközi igazgatás felállítása) mintegy 200 ezer nem albán nemzetiségű (főleg szerb) lakos hagyta el a tartományt⁷⁵⁹, akiknek a visszatelepülésére a későbbiekben legfeljebb szórványosan kerülhetett sor. Az UNMIK és a KFOR bizonyos részsikerei ellenére (az elemi létfeltételek megteremtése, az albán menekültek hazatérése, az ideiglenes önzigazgatás szerveinek létrehozása) a tartomány politikailag instabil maradt, ami különösen a 2004. márciusi zavargásokban és szerbellenes pogromban mutatkozott meg.⁷⁶⁰

Nem jártak sikerrel a gazdaság reorganizálását és a tartomány jövőjéről szóló szerb-albán párbeszéd beindítását célzó erőfeszítések, valamint a demokratikus és multietnikus társadalom standardjainak átültetését célzó programok sem. Ez utóbbit szolgálta volna a 2002-2005 között preferált „Standards before status” program⁷⁶¹, amelynek lényege az volt, hogy az államjogi státusz kérdésének napirendre tűzése előtt Koszovónak teljesítenie kell az önálló létezés bizonyos politikai és társadalmi minimum-feltételeit, elsősorban a működőképes közintézmények, gazdaság és

szintén áttekintik James Ker-Lindsey munkái (The 'Final' Yugoslav Issue: The evolution of international thinking on Kosovo, 1998-2005. In: Djokić– Ker-Lindsay /eds./: *New Perspectives on Yugoslavia*, pp. 176-192; *Kosovo: The Path to Contested Statehood in the Balkans*. New York – London, 2009, I.B. Tauris; az eseményekre való friss reagálás mellett az is érdeme ezen kötetnek, hogy mellékletként több fontos dokumentumot közöl), valamint Marc Weller: *Contested Statehood. Kosovo's Struggle for Independence*. Oxford University Press, 2009.

⁷⁵⁸A maximális létszámában 42,5 ezer (valamint a szomszédos államokban logisztikai feladatokat ellátó 7,5 ezer) fős KFOR-kontingenst összesen 37 ország állította ki (Ramet: *Die Drei Jugoslawiens*, 735), köztük Magyarország (Kiss Zoltán László: *Magyarok a békefenntartásban*. Budapest, 2011, Zrínyi, 115-119. old., http://www.honvedelem.hu/container/files/attachments/26487/magyarok_a_bekefenntartasban.pdf, letöltve 2016.11. 03.). A létszám nagyságát az is jól érzékelteti, hogy a KFOR egy olyan területet szállt meg, amely nagyjából két magyar megyének felel meg. Az UNMIK (United Nations Interim Administration Mission in Kosovo) kompetenciájába a polgári közigazgatás, a rendészeti feladatok, valamint (az EBESZ közreműködésével) a „demokratikus intézményépítésnek” és (az EU közreműködésével) a gazdasági rekonstrukciónak a beindítása tartozott. Tevékenységét azonban a 2002-től az Ideiglenes Koszovói Önkormányzattal közösen látta el. A függetlenség 2008. februári kikiáltása után Koszovóban maradt mind a KFOR, mind az UNMIK, de csökkentett funkciókkal és létszámmal (a KFOR ma négyezer fős).

⁷⁵⁹Ramet: *Die Drei Jugoslawiens*, 731. A Koszovóban maradt szerbek létszámát Ramet 100 ezerre tette.

⁷⁶⁰*Collapse in Kosovo*. ICG Europa-Report no. 155, 22. April 2004 (<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/155-collapse-in-kosovo-serbian.pdf>, letöltve 2016. 12. 02.).

⁷⁶¹*Standards for Kosovo* (<http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Kos%20Standards.pdf>, letöltve 2016. 11. 19.).

jogállamiság kiépítésében, valamint a személyek szabad mozgásának, a menekültek visszatérésének és a kisebbségi jogoknak a biztosításában. Az ENSZ BT számára Koszovóról készített 2005. októberi ún. Eide-jelentés azt állapította meg, hogy a programból gyakorlatilag semmi sem realizálódott, de ennek egyik okaként éppen a terület állami hovatartozásának lebegtetését és az ebből fakadó bizonytalanságot jelölte meg. Ezért a státusztárgyalások mielőbbi megkezdését és az „államépítés” azzal párhuzamos folytatását javasolta.⁷⁶²

2005 eleje óta az Egyesült Államok egyre nyíltabban szorgalmazta Koszovó függetlenné tételét. G. W. Bush első elnöki periódusának viszonylagos passzivitása után Washington ismét aktívabban lépett fel, s úgy látta, hogy a rendezés elnapolása veszélyesebb lehet, mint a napirendre tűzés. Emellett az USA a 2001. szeptember 11-i merényletek után a terrorizmus elleni harcra és a Közép-Keletre akart koncentrálni, ezért szerette volna a Balkánon tehermentesíteni magát. S minthogy ezúttal jobban tartottak az albánok konfliktuskeltő potenciáljától mint a szerbekétől, továbbá az iszlám világnak a koszovói függetlenség megtagadására adott esetleges reakcióitól, s nem találtak olyan albán politikai erőt sem, amely nyitott lett volna (az akár leglazább és a milosevicsi múlttal leszámoló) szerb-albán államközösség fenntartására, az USA az albán elvárásokhoz igazította a politikáját. A koszovói albánok emlékezete túlságosan negatív volt Jugoszláviáról ahhoz, hogy bármilyen a szerb-albán unió reális (legalább az albánok egy része által támogatható) alternatíva lehetett volna. A királyi, a rankovicsi és a milosevicsi korszakot gyarmati jellegű okkupációként élték meg, amelyet nem ellensúlyoztak az 1968-1981 közötti autonómia és prosperálás pozitív emlékei.⁷⁶³ Az albánok katonai erővel való Szerbiába „visszakényszerítését” pedig nyilvánvalóan senki sem vállalhatta. Összességében ezekből fakadt (a koszovói választási eredmények elkerülhetetlen akceptálása mellett), hogy elfogadták legitim tárgyalási partnernek a háború alatt terrorista eszközöket is alkalmazó és a szervezett bűnözéssel összefüggésbe hozható albán politikusokat (noha 1999 után egészen a haláláig – 2006. január 21. – ismét Rugovát preferálták), például a szervkereskedelem céljából elrabolt szerbekről már akkor szállingózó hírek ellenére.⁷⁶⁴

⁷⁶²Az Eide-jelentés összefoglalóját lásd Ker-Lindsay: *Kosovo*, 134-139.

⁷⁶³Mrika Limani: *Kosova in Yugoslavia. Against Colonial Status*. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, pp. 280, 286-289.

⁷⁶⁴A szervkereskedelem gyanújáról lásd Carla Del Ponte – ChUČK Sudetic: *Gospođa tužiteljica*.

A nyugati hatalmak közül a britek hamar felsorakoztak az amerikai álláspont mögé. Velük szemben a többi EU-s nagyhatalom politikája inkább követő jellegű volt. Franciaország, Németország és Olaszország nem voltak nagyon aktívak a Koszovóval kapcsolatos nyugati politika alakításában. Nem siettették a státusztárgyalásokat és a függetlenség deklarálását, de nem is blokkolták: úgy tekintették, hogy Koszovó függetlenségét nem lehet elkerülni, ezért hosszú időn át nem is célszerű akadályozni. Mindazonáltal az európai hatalmak (leginkább a francia-német páros) az amerikaiaknál óvatosabbak voltak a koszovói függetlenség lehetséges negatív következményeit illetően. Jobban féltették a szerb átalakulást és jobban érzékelték a regionális összefüggéseket (a koszovói elszakadás Macedóniára és Bosznia-Hercegovinára gyakorolt hatását), valamint a várhatóan az EU-ra háruló pénzügyi és államépítési terheket. Ezért nagyobb fontosságot tulajdonítottak annak, hogy a szerbeket és oroszokat megfelelően bevonják a tárgyalásokba, illetve hogy végső döntés ne szülessen az ENSZ Biztonsági Tanácsának jóváhagyása nélkül.

Összességében azonban kialakult egy közös nyugati álláspont, miszerint Koszovó jövője nem alapulhat az „örök ideiglenességen”, a nemzetközi jelenlét végtelen fenntartásán, továbbá hogy a tartomány státuszának rendezése, perspektívájának kijelölése nélkül nem nyílik meg a különösen az USA számára fontos „exit strategy” lehetősége, s nem lehet rendezni a mindennapi élet és a gazdaság sok fontos kérdését sem (ki fog beruházni egy bizonytalan státuszú területen, milyen útlevele legyen a lakosságnak, stb.). Ezért az egyetlen végrehajtható megoldást, Koszovó függetlenítését választották. Az ENSZ BT nyugati állandó tagjainak szemében „Koszovó visszakényszerítése Belgrád uralma alá, még akkor is, ha jelentős autonómiával rendelkezne, irreálisnak látszott.”⁷⁶⁵ Montenegró függetlenségének kihirdetése, ami akkor már egyértelmű közelségben volt, szintén a koszovói kérdés napirendre tűzésének irányába mutatott. A szerb-montenegrói szétválás után ugyanis már valóban csak az a két nemzeti közösség, a szerbek és a koszovói albánok maradtak volna egy államban, amelyek az egykori (nagy-)Jugoszlávia népei közül hagyományosan a legkonfliktusosabb viszonyban álltak egymással. A szerb átalakulással kapcsolatos

Suočavanje s najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti. Sarajevo, 2008, Buybook, str. 264-265.; *Letter to Kosovar Authorities Calling for an Investigation into Serbs Missing Since 1999* (<http://pantheon.hrw.org/legacy/english/docs/2008/05/01/serbia18695.htm>, letöltve 2017. 01. 17.).

⁷⁶⁵Ker-Lindsay: *Kosovo*, 2.

egyes megfontolások szintén ebbe az irányba mutattak. Sokan úgy látták, hogy Szerbia, miután túljut a koszovói elszakadás miatti első sokkon, végre teljes erejével a saját belső problémáira koncentrálhat és nem kényszerül maga előtt görgetni egy megoldhatatlan feladatot, azaz Koszovó reintegrálását (a szerb politikai színtér legnyugatosabb szereplői is féltek az albán demográfiai dinamika hosszú távú következményeitől, valamit attól, hogy az albán pártok játsszák a döntőbíró szerepét a belgrádi parlamentben – ami pedig a közös államiság fenntartása esetén már rövid távon is gyakran megeshetett volna). Ez a felfogás Koštunica kormányfő számára nem, de a Đinđić politikai örökébe lépő Boris Tadić államfő számára kimondatlanul is elfogadható volt, különösen abban az esetben, ha párosul Szerbia „nemzetközi rehabilitációjának” és EU-közeledésének megkönnyítésével.

Ezek alapján az ENSZ BT 2005. október 24-én zöld utat adott a koszovói státusztárgyalások megkezdésének.⁷⁶⁶ A határozatot Oroszország is megszavazta, bár jelezte, hogy ez nem jelenti a koszovói függetlenség előzetes vagy közvetett jóváhagyását.⁷⁶⁷ Moszkva azt hangoztatta, hogy az 1999. júniusi BT-határozatra épülő kompromisszumot szeretne, egyfelől az albán érdekek lehetőség szerinti maximális kielégítésével, másfelől Szerbia területi integritásának a megőrzésével. Ezen elvben korrekt, de gyakorlatilag össze-egyeztethetetlen szempontokat megfogalmazó álláspont mögött egyrészt a csecsen analógia rejlett, másrészt a szerbekkel való szolidaritás, harmadrészt a 2003-tól, a második öböl-háborútól újra lehűlő orosz-amerikai kapcsolatoknak a tágabb kontextusa. Oroszország a koszovói kérdésben vallott különvéleményével reprezentálhatta, hogy (a putyini konszolidáció és a megtöbbszöröződött olajár-bevételek eredményeként gazdaságilag és önbizalmában megerősödve, a késő-jelcini mélypontot maga mögött hagyva) ismét valódi nagyhatalom lett. Olyan mértékű stratégiai érdekeltisége és elkötelezettsége azonban továbbra sem volt Szerbia iránt, hogy miatta kenyértörésre vigye nyugati kapcsolatait; a szerb kapcsolat akkor sem volt több az orosz külpolitikában egy közepes fontosságú

⁷⁶⁶A státusztárgyalások előkészítéséről és lefolyásáról, az alapelvekről és az érintett felek álláspontjairól Ker-Lindsay és Weller írásai mellett lásd *Kosovo: The Challenge of Transition*. ICG Europa-Report no. 170., 17. February 2006 (<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/170-kosovo-the-challenge-of-transition-serbian.pdf>) és *Kosovo Countdown: A Blueprint for Transition*. ICG Europa-Report No. 188., 6. December 2007 (<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/188-kosovo-countdown-a-blueprint-for-transition.pdf> – mindkettő letöltve 2016. 11. 18.)

⁷⁶⁷Kína hasonló álláspontra helyezkedett és később sem ismerte el a függetlenséget, de egészében véve passzívan viszonyult a koszovói kérdéshez.

relációnál. Ezért a státusztárgyalásokat Moszkva nem blokkolta. A függetlenség pristinai kikiáltása után (2008. február 17.) kritikusan nyilatkozott – Putyin elnök szerint a függetlenség ENSZ BT jóváhagyása nélkül történt kihirdetése és annak nyugati elismerése nemcsak Szerbia számára sérelmes, hanem általában is súlyos megsértése az államok területi integritása elvének, a nemzetközi jognak és az ENSZ tekintélyének, s világszerte bátorítást jelent a szeparatista erőknél⁷⁶⁸ –, de aztán ismét visszafogottabb hangot ütött meg. Koszovó függetlenségét Oroszország azóta sem ismerte el, de a koszovói szecesszióhoz hasonló lépéseket maga is támogatta (Dél-Osztétia és Abházia függetlenségének 2008. augusztusi, valamint a Krími Köztársaság Oroszországhoz való csatlakozást is magában foglaló önrendelkezési jogának 2014. márciusi elismerése). A Koszovó „visszaszerzéséről” a szerb politikai színtér periferiáján időnként felbukkanó szólamok felvállalásának pedig Moszkva semmilyen gyakorlati jelét nem adta.

2005 októbere után az ENSZ-közvetítőnek felkért Ahtisaari vezetésével kétéves tárgyalás-sorozat kezdődött, amely azonban eredménytelenül végződött (annak ellenére, hogy az utolsó hónapokban már egy amerikai, orosz és EU-s képviselőből álló „trojka” is bekapcsolódott a közvetítésbe). Az albán fél a függetlenséget tekintette az egyetlen tárgyalási alapnak, teljesen elutasítva az 1998 előtt legalább egyes vezetők által még akceptálhatónak tartott átmeneti megoldásokat („Balkánia” vagy Rugova elképzelése a Szerbia és Albánia iránt egyaránt nyitott „semleges Koszovóról”), bár a fokozatosság elvét és a nemzetközi felügyelet lehetőségét hajlandó volt elfogadni. A szerb fél a „több mint autonómia, kevesebb mint függetlenség” elvét hangoztatta. Eszerint Szerbia és Koszovó viszonyát Hong Kong vagy a finnországi svéd-lakta Åland-szigetek példája szerint kellene rendezni, amit kiegészítene Koszovó belső kantonizációja.⁷⁶⁹ Vagyis Belgrád a Koszovó feletti szerb szuverenitás néhány elemének megőrzése (ENSZ-képviselet, külső határellenőrzés), valamint a szerb kisebbség és kulturális örökség megfelelő védelme esetén a koszovói önállóság de facto tudomásul vételét ígérte, de elzárkózott annak bárminemű de jure elismerésétől, illetve minimális célként azt szerette volna elérni, hogy megegyezés hiányában a státuszkérdés eldöntését továbbra is halasszák el.

A szerb-albán megegyezés elmaradása azonban kezdettől előre látható volt, részben

⁷⁶⁸Ker-Lindsey: *Kosovo*, 4.

⁷⁶⁹(ICG:) *Kosovo Countdown*, 4; Ramet: *Die Drei Jugoslawien*, 746, 751-752.

a két fél gyakorlatilag össze-egyeztethetetlen álláspontjai miatt, de azért is, mert az ENSZ BT és a Kontakt-csoport által meghatározott tárgyalási alapelvek⁷⁷⁰ világossá tették, hogy a végkifejlet Koszovó függetlenítése lesz, még ha nem is lesz róla nemzetközi konszenzus, illetve ha átmenetileg csak az ún. feltételes függetlenség formájában, a nemzetközi jelenlét fenntartásával valósul meg. A tárgyalási alapelvek ugyanis kimondták, hogy

- nem lehet visszatérni az 1999 előtti állapotokhoz,
- Koszovót nem lehet felosztani vagy más területekkel egyesíteni,
- a tárgyalásokat nem lehet a végtelenségig elnyújtani, döntés nélkül lezárni és a döntésnél figyelembe kell venni a helyi többség véleményét,
- Koszovónak változatlanul teljesítenie kell bizonyos nemzetközi standardokat, különösen a kisebbségvédelem tekintetében,
- a koszovói kérdést nem lehet összekötni más kérdésekkel.⁷⁷¹

Ahtisaari ezek alapján készítette el a Koszovó státuszára vonatkozó konkrét tervezetét,⁷⁷² amelynek legfőbb pontjai az alábbiakban összegezhetők: Koszovó

- rendelkezhet a független államiság legtöbb attribútumával (önálló jogi, politikai és közigazgatási intézményrendszer, saját fegyveres erők és állami szimbólumok, tagság a nemzetközi szervezetekben),
- nem csatlakozhat más államhoz és nem lehetnek területi követelései,
- alkotmányosan biztosítani kell a kisebbségvédelmet (a szerb nyelv hivatalos jellege, garantált pozíciók a központi hatalomban, helyi önkormányzat, a szerb kulturális örökség védelme, a Belgráddal fenntartott kapcsolat lehetősége) és lehetővé kell tennie a menekültek hazatérését,

⁷⁷⁰Kosovo Contact Group Statement.
http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/en/declarations/88236.pdf (letöltve 2011. 04. 17.), különösen 6. pont.

⁷⁷¹Kimondatlan utalás arra, a tartományt elvesztő Szerbiát nem lehet a boszniai szerb országrésszel kárpótolni.

⁷⁷²*Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement*.
http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/1DC6B184D02567D1852572AA00716AF7-Full_Report.pdf, letöltve 2014.02.23.)

– el kell fogadnia a nemzetközi ellenőrzés meghatározott ideig tartó fennmaradását (az EULEX nevű uniós jogállami misszió, a feltételes függetlenség feletti fő felügyeletet gyakorló International Steering Group, ISG⁷⁷³).

A többfordulós tárgyalássorozatot végül a közvetítőknek a BT és az ENSZ-főtitkár számára készített december 10-i jelentése zárta le azzal, hogy a szerb-albán megegyezés nem jött létre és nem is várható. Így BT-döntés sem születhetett Koszovó státuszáról. Ezt követően a koszovói parlament 2008. február 17-én deklarálta a függetlenséget (egyben kijelentve, hogy a Koszovói Köztársaság tartani fogja magát az Ahtisaari-terv elvárásaihoz), amelyet a vezető nyugati hatalmak napokon belül elismertek.

A hírt az új állam albán népessége örömmünnepként, a szerbek és a hivatalos Szerbia viszont éles tiltakozással fogadta. A belgrádi kormány országos nagygyűlést szervezett, Kosovska Mitrovicában pedig halálos áldozattal járó zavargások voltak. Az nyilvánvaló volt, hogy lesznek tiltakozások, mert Koszovó elvesztése Szerbia számára újabb nemzeti vereséget jelentett. S ezt nem könnyű feldolgozni egy olyan népnek, illetve politikai, vallási és értelmiségi elitjének (akik közül senki sem akart Koszovó elvesztőjeként bevonulni a szerb történelembe; egyedül a kis Liberális Demokrata Párt vezetőjének, Čedomir Jovanovićnak volt bátorsága ahhoz, hogy nyíltan beszéljen arról, amit mindenki tudott, hogy ti. Koszovó ténylegesen már 1999 óta független Szerbiától⁷⁷⁴), amelynek modern-kori identitását egy csaknem kétszáz éves, az 1804-es és 1815-ös törökellenes felkelésektől Jugoszlávia széthullásáig tartó nemzeti sikersorozat formálta (vö. a rosszul kezdődő világháborúk is jól végződtek számukra). A kezdetben lázas kampány azonban kontroll alatt maradt és hamar elcsendesedett; valójában azt mondhatjuk, hogy ez volt a legkevesebb, ami történhetett.

A két – montenegrói és koszovói – elszakadást összegezve megállapíthatjuk, hogy a JSZSZK dezintegrációjához annak idején hozzájáruló nyugati hatások valóban olyan folyamatokat indítottak el, amelyek nem álltak és nem is állhattak meg az 1991-1992-es szecesszióknál. S nem kizárt, hogy a 2006-2008-as szétválásokkal sem zárultak le, mert

⁷⁷³A 20 EU-államból (köztük Magyarország) és 5 nem EU-államból (köztük az Egyesült Államok és Törökország) álló ISG 2012. szeptember 10-ig működött, ezért a koszovói függetlenség hivatalosan akkortól vált teljessé. Az UNMIK, a KFOR és az EULEX azonban – szűkített funkciókkal – továbbra is jelen van Koszovóban.

⁷⁷⁴*Kosovo nova država na Balkanu.*

http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2006&mm=10&dd=10&nav_id=214763, utolsó elérés 2016. 11. 23.

a boszniai Szerb Köztársaság elszakadási szándékai mellett – amire már többször utaltunk – vannak ilyen törekvések a boszniai horvátok, a presevói és macedóniai albánok, valamint az észak-koszovói szerbek körében is. A Woodward, Crawford vagy Gagnon által a JSZSZK kapcsán leírt fragmentálódás és etnicizálódás nyilvánvalóan vonatkoztatható a JSZK feldarabolódására is. Ennyiben helytállóak a nyugati expanzionizmust okoló szerzők argumentumai, miként szintén igaz, hogy közvetlen analógiák is kimutathatók a JSZSZK és a JSZK felbomlása között. A montenegrói szecesszionizmus egyik külső inspiráló ereje például ugyanaz volt, mint korábban a szlovén és a horvát esetben: az önállóan könnyebben és gyorsabban elérni remélt euroatlanti integráció. A koszovói függetlenség nyugati jóváhagyással történt 2008. februári kihirdetése pedig az 1999. júniusi de facto elválasztás után csak idő kérdése volt.

De a montenegrói és a koszovói elszakadások „levezényléséből” konzekvens szerb-ellenes nyugati stratégia nem olvasható ki. Volt olyan periódus (a Milošević bukását követő egy-másfél év), amikor a Nyugat kifejezetten a JSZK valamilyen formában történő megőrzését favorizálta, majd a montenegrói és a koszovói függetlenség elismerésekor igyekeztek Szerbia felé is gesztusokat tenni. Például honorálandó a koszovói függetlenség opponálásának korlátozottságát és elősegítendő a Tadić-vezette DS választási győzelmét, az EU 2008. április 29-re előre hozta a Szerbiával kötött Stabilizációs és Társulási Egyezmény aláírását. Ezzel is cáfolni akarták azt a szerb csalódás-érzetet, hogy a Nyugat 1999-ben legalább elvben meghagyta a Miloševićnek Koszovót, a demokratikus Szerbiától viszont elvette.

Az Európai Unió és a Nyugat-Balkán

Az Európai Unió nyugat-balkáni szerepvállalása szintén nem igazolja sem a Nyugat „permanens destruktivitására” mutogató expanzionista, sem a „humanista altruizmust” sugalló intervencionalista interpretációk leegyszerűsítéseit. Ezt nemcsak a szerb-montenegrói konfliktusban való közvetítés alapján mondhatjuk (amelyben az EU főszerepet játszott, eltérően a koszovói státusztárgyalásoktól), hanem az EU 1999 után követett általános nyugat-balkáni politikáját értékelve is.

Az Európai Unió valójában akkor tért vissza a Nyugat-Balkán körüli nemzetközi porondra. 1992-93-tól csak epizodistának számított, részben a saját ügyeivel való

elfoglaltsága miatt (közösségből unióvá alakulás, keleti bővítés), részben elődje, az Európai Közösség 1991-92-es válságkezelési kísérleteinek a kudarca következtében. A háborús időszak az Egyesült Államokat és a NATO-t tolta előtérbe, ami egyfajta „Pax Americana”-hoz vezetett. De ezt követően a problémák jellege megváltozott (a fegyveres konfliktusok helyett a széles értelemben vett újjáépítés került előtérbe) és csökkent az USA érdeklődése (részben a terrorizmus-problematika miatt, részben mert az 1990-es években már megmutathatta nyugat-európai partnereinek, hogy továbbra is ő a „legnagyobb európai hatalom”). Így életbe lépett a „fordított Monroe-elv”, hogy ti. a térséggel kapcsolatos politikáért a Nyugaton belül az EU a felelős.

Ezért az Unió feladata lett a régió politikai és gazdasági újjáépítésének megszervezése és pénzügyi támogatása, nem utolsósorban azért, mert a konszolidáció végső garanciáját maga az EU is abban látta, hogy az újra fejlődési pályára állított térség államai idővel uniós tagokká váljanak. Ez eddig csak Horvátország esetében történt meg (2013), s mivel 2008 óta az EU-t más kihívások sorozata éri, a nyugat-balkáni bővítés az uniós preferencia-sorrend végére szorult – de változatlanul elvi cél. Jelenleg (2019. március) Szerbiával és Montenegróval folynak csatlakozási tárgyalások, s a két másik tagjelölt állammal, Macedóniával és Albániával az Európai Tanács 2018. júniusi állásfoglalása alapján várhatóan 2019-ben szintén megkezdődnek. Bosznia-Hercegovina és Koszovó még csak társulási egyezményrel rendelkezik.

Az EU-tagsággal összekapcsolódik a NATO-tagság kérdése is. Ez ugyan hivatalosan soha nem szerepelt az EU-tagság feltételei között, eddig mégis minden poszt-szocialista állam esetében a NATO-ba való belépés legalább szimbolikusan megelőzte az uniós belépést. Ezért az uniós felvételben reménykedő államok nemcsak a NATO-tagság „önértéke” (biztonságpolitikai értelemben vett előnye) miatt törekedtek a NATO-ba, hanem mert tudták, hogy az EU-ba vezető út a NATO-n keresztül vezet. Ugyanezt a folyamatot láthatjuk a nyugat-balkáni államok esetében is. Horvátország és Albánia 2009-től, Montenegró 2017-től NATO-tag, a többi pedig a tagság iránti aspiráció valamilyen fokán áll. Az egyetlen kivétel Szerbia, amely katonailag semlegesnek vallja magát és NATO-tagság nélkül szeretne EU-tag lenni: a Koštunica-kormány által a Nyugat Koszovó-pártisága miatt 2007-ben megfogalmazott semlegességi politika mindmáig érvényben van.⁷⁷⁵ Jóllehet a Belgrád által remélt

⁷⁷⁵A konfúz helyzetet mutatja, hogy Szerbia 2013-ban megfigyelőként csatlakozott a poszt-szovjet FÁK

kettősség valóban létezik (az uniós tagállamok közül Ausztria, Írország, Finnország és Svédország sem NATO-tag), kétséges, hogy ezt Szerbia is elérhetné. Valószínűbb, hogy az uniós tagság prioritásának megmaradása esetén, illetve a csatlakozási tárgyalások utolsó stádiumában Belgrád is napirendre tűzi a NATO-tagság ügyét.

Az uniós tagsági perspektíva fenntartása valóban fontos. 2000 után ez adta azt a politikai jövőképet, az „új Európába” való beolvadás lehetőségét, amely közös célja lehetett a térség nem sokkal korábban még egymással háborúzó államainak, amely minden ország számára kellő inspiráló erővel bírhatott a szükséges reformok megindításához, és amelyet egyéni szinten is milliók érezhettek magukénak (például a vízummentesség révén, ugyanis 1991 után – a közvetlen háborús szenvedéseken kívül – a bezártság lett az egykor jugoszláv „világútlevéllel” rendelkező lakosság egyik legnehezebben elviselhető élménye). Ezzel szemben az uniós perspektíva elvesztése trendfordulóhoz vezetne a térségben (sőt ennek jeleit láthattuk is a 2010-es években, mind a térség nemzetközi orientáció-keresésében, mind az egyes államok belpolitikájában, ún. hibrid rezsimjeiben⁷⁷⁶ – ezek azonban már nem tárgyai írásunknak). Új politikai osztály emelkedne fel, demagóg új célokkal, de életképes valódi alternatívák nélkül, mert a sokat emlegetett egyéb utak (az Oroszország, Törökország vagy Kína mögé felsorakozás⁷⁷⁷) hosszú távon nem azok: a régiónak a világ gazdaságban és a nemzetközi kapcsolatokban elfoglalt fél-feriférikus helyzetét még jobban befagyasztnák. Tehát a 2004-es és 2007-es keleti bővítések vegyes mérlege ellenére (amelyet Kelet-Európa nyugat-balkáni szubrégiójában is látnak) az uniós orientáció megőrzése adhatja a konszolidációnak és legalább az egykori jugoszláv szintre való vissza-zárkózásnak az egyetlen valódi lehetőségét.⁷⁷⁸

katonai szövetségéhez, a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetéhez, de a 2006-ban létesített NATO-békepartnerségi (PfP) tagságát nem szüntette meg, sőt 2016-ban megerősítette (Zoltán Szenes: *The Western Balkans: Assessing the EU's Stabilization and Association Process. Comparative Politics Russia*, Vol. 9 (2018) No. 2, pp. 18-19).

⁷⁷⁶A politikatudomány gyakran a hibrid rendszer fogalmával írja le a demokrácia és a diktatúra közötti „szürke zónába” eső mai politikai rendszereket (például Steven Levitsky – Lucan A. Way: *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge University Press, 2010.). Ez a minősítés többé-kevésbé mindegyik nyugat-balkáni államra ráillik.

⁷⁷⁷A 2000-es évek közepe óta különösen intenzív kínai gazdasági behatolás ellenére egy 2016-os EBRD-elemzés szerint Kína részaránya a nyugat-balkáni államok külkereskedelmében a 60 % körüli EU-részesedéssel szemben még mindig csak 2,2-4,6 %-os volt (*China and South-Eastern Europe: Infrastructure, trade and investment links*, pp. 4-5. <http://www.ebrd.com/documents/comms-and-bis/see-china-investments.pdf>, letöltve 2019. 02. 16.).

⁷⁷⁸A régi GDP-adatok összevetése a maival egy ország vagy egy térség fejlődési útjának megítélésére önmagában messze nem elegendő, mégsem érdektelen rámutatni, hogy a Nyugat-Balkánon még a 2010-

Ez az aspektus arra is rávilágít, hogy az uniós tagság elsősorban a térség államainak érdeke, nem magának az Európai Uniónak. Ezt a véleményt nem azért osztom, mert a mai globális kapitalizmust tartanám a „lehetséges világok legjobbjának.” A felbomlás antiimperialista narratívájának elvi igazsága van abban, hogy a mai kapitalizmus és a volt államszocializmus között kell lennie egy *tertium datur*-nak, egy társadalmi igazságosságra és egyenlőségre épülő demokratikus alternatívának. Ez azonban csak történelmi perspektívában fogalmazható meg, s ha a Nyugat-Balkán „most és egyedül” lépne erre az útra, akkor zsákutcába kerülne és csak gettósítaná önmagát. Az EU nyilvánvalóan maga is a modern globális kapitalizmus egyik alapintézménye, amely a saját (s a domináns tagállamai által determinált) gazdasági és politikai terjeszkedése, illetve más centrumokkal való versengése függvényében alkalmazza a bővítési politikát. De az Uniónak a térség felvételéből nem származik közvetlen gazdasági haszna, mert tagfelvétel nélkül is megkaphat szinte mindent, amit kereskedelmi, tőkekihelyezési stb. szempontból várhat a Nyugat-Balkántól. Az EU szempontjából „csak” a kármentesítés a lényeges, mert a térség magára hagyása esetén visszaálló problémahalmaz elsősorban (persze magukon az érintett nyugat-balkáni államokon kívül) az Európai Uniót terhelné. S noha a térség számszerűen sok – a 2013 óta EU-tag Horvátország nélkül számolva hat – államból áll, a felvétele nem jelent megoldhatatlan problémát (s különösen nem fog azt jelenteni az új uniós döntéshozatali mechanizmusban). A Nyugat-Balkán valódi súlyát jobban mutatja, hogy összesített adatai legfeljebb egy közepes kelet-európai poszt-szocialista államéhoz hasonlíthatók: Romániával összevetve például a lakosságszámot illetően az arány kb. 85%, a GDP-t illetően pedig 55%.

Az uniós perspektíva elvesztével keletkező új trend viszont csak a káoszt hozná vissza, a térség egyszerűen csak visszafordulna a „problematis Balkánról” a nyugalmasabb és fejlődőképesebb, „EU-kompatibilis Délkelet-Európába” vezető úton. Akkor az egész 2000-es évtized nem lesz több, mint a térség modern történetéből jól ismert ciklikusság egyik epizódja: két válságkorszak között egy rövidebb biztató periódus.

1999 után az EU valóban sokat tett a térség reorganizálásáért. Hozzá fűződik a

es évek közepén sem érték el az 1990-es GDP-szinteket (nagyobb részben a háborúk, kisebb részben az újjáépítési periódus viszonylag magas növekedési ütemét megtörő, 2008 utáni világválság következtében). A jugoszláv utódállamok összesített (tehát Szlovéniával együtt számolt) GDP-je ma azét a Romániáét sem éri el, amelyet Jugoszlávia még másfélszeresen múlt felül ([https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(PPP\)#cite_note-8](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(PPP)#cite_note-8), letöltve 2019. 02. 22.)

Délkelet-Európai Stabilitási Paktum, amely 1999-2008 között (mielőtt átvette helyét a térség államainak kooperációját azóta önálló intézményként szervező Regionális Együttműködési Tanács) a nemzetközi közösség és a térségbeli államok átfogó ernyőszervezeteként koordinálta a régió konszolidálását és euroatlanti felzárkóztatását. Ennek keretében indította el Brüsszel a Stabilitási és Társulási Folyamatot (SAP), amely a nyugat-balkáni államok uniós integrálását célozta: eleinte a társult jogviszonyt, majd az Európai Tanács 2003. júniusi thesszaloniki csúcsertekezletétől az uniós tagságot felkínálva mindazon államoknak, amelyek teljesítik az elvárt feltételeket: az 1993-as ún. koppenhágai kritériumokat, a regionális stabilitáshoz való hozzájárulást, valamint a hágai Jugoszlávia-törvényszékkel (ICTY) való együttműködést. Emellett az Unióhoz több konfliktuskezelő misszió fűződik (a boszniai EUFOR, a koszovói EULEX, a 2002. márciusi szerb-montenegrói és a 2013. áprilisi szerb-koszovói egyezmény tető alá hozása), sőt elsősorban az Unióhoz (a közvetlen tevékenységéhez és a vonzerejéhez) köthető a térség két legfontosabb változása, Szerbia (ha nem is „teljes politikai reszocializációval” felérő, de valóban nagymértékű) 2000 utáni átalakulása és a tudmani Horvátország EU-kompatibilis állammá válása.

A Stabilitási és Társulási Folyamathoz (SAP) kapcsolódott a CARDS-program (Közösségi Támogatás a Rekonstrukcióhoz, Fejlődéshez és Stabilitáshoz), amely néhány korábbi kisebb volumenű segélyakció után (például Obnova) a Nyugat-Balkán gazdasági újjáépítésének és politikai stabilizálásának legfőbb uniós pénzügyi forrása lett. A 2006-ig tartó program keretében az EU különböző számítások szerint 4,7-5,1 milliárd euro támogatást nyújtott a régió államainak. A 2007-2013 közötti uniós költségvetési ciklusban a tagjelölt és potenciális tagjelölt államok (vagyis a Nyugat-Balkán, Törökország és – egy ideig – Izland) számára összevontan kidolgozott, 11,5 milliárd euro keretösszegű Előcsatlakozási Támogatási Eszköz (IPA) révén folytatódott a térség támogatása, évente mintegy 850 millió euró értékben, s hasonló nagyságrendet jelent a 2014-2020-as ciklusra előirányzott 11,7 milliárd euró keretösszegű IPA-II.⁷⁷⁹

Összességében 1991 óta legalább 30 milliárd euróra (de egyes számítások szerint ennek akár a másfélszeresére) becsülhető a térségnek nyújtott külföldi (nagyreszt

⁷⁷⁹Részletesen lásd az alábbi honlapokat: *Stabilisation and Association Process* (https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/glossary/terms/sap_en, letöltve 2014. 03. 07.); *Overview - Instrument for Pre-accession Assistance* (https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/instruments/overview_en, letöltve 2014. 03. 07.).

nyugat-európai) gazdasági támogatások volumene. Ez valóban nélkülözhetetlen forrás a térség számára, ráadásul a nyugati gazdasági aktivitásnak nem az egyetlen formáját képezik (nem tartalmazzák például a közvetlen külföldi tőkebefektetéseket). A donáció megítélésénél – és az intervencionalista felfogás Nyugat-barát álláspontjainak értékelésénél – azonban érdemes figyelembe venni más szempontokat is. A támogatások egy részét a donor-államok és -szervezetek „visszaforгатják” maguknak (ti. gyakran beszámítják a nyugati missziók egyes költségeit), továbbá a Nyugat-Balkánnak nyújtott (tehát Törökország és Izland nélkül számolt) éves IPA-támogatások az EU-költségvetés kiadási oldalának kevesebb mint 1 %-át teszik ki. Szintén érdemes hozzátenni, hogy ezek a támogatások elmaradnak a Nyugaton dolgozó vendégmunkások hazautalásaitól. Csak 2003-2013 között a vendégmunkások mintegy 80-90 (Horvátországgal együtt legalább 100) milliárd dollárt, vagyis az 1991 óta a térségnek juttatott donortámogatások másfél-kétszeresét utaltak haza.⁷⁸⁰

⁷⁸⁰Novák Tamás: A Nyugat-Balkán gazdasága – előre a múltba. *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII. évf. (2014), 2. szám, 4. táblázat (http://www.mbforum.hu/wp-content/uploads/2014/01/3_mediterran201402.pdf, letöltve 2014. 09. 17.)

ÖSSZEGZÉS – A dezintegráció vitái, négy paradigmája és három narratívája

A jugoszláv dezintegráció magyarázatai négy alaptípusba sorolhatók. Az elsőt az (etno-)kulturális tényezőkre koncentráló, *orientalista jellegű koncepciók* alkotják, amelyek nem egyszerűen a délszláv térség etnikai sokféleségére, hanem az egyes népek kulturális különbségeire és „a domináns szerbek balkanizmusára” fókuszálnak, s azok alapján pesszimista módon (a felbomlást szinte elkerülhetetlennek tekintve) mutatják be Jugoszlávia történetét és végnapjait. Ezekben a Said-i orientalizmus-felfogásra⁷⁸¹ emlékeztető kultúr-determinista leírásokban a Balkán „a modern Nyugat antitéziseként”⁷⁸² jelenik meg, mint olyan etnikailag tarka régió, amelyet egyfelől nagyfokú vallási-kulturális-civilizatórikus diverzitás jellemez, másfelől a Nyugathoz viszonyított általános elmaradottság (s azon belül, ami különösen fontos, az etnikai-kulturális tarkaság demokratikus kezelését lehetetlenné tevő premodern-etnicista nemzetfelfogás és militarista politikai kultúra). Ez az a korabeli érzület, amelyet Maria Todorova találóan így jellemzett: „Kísértet járja be a nyugati kultúrát – a Balkán kísértete. Mindenki szent szövetségre lépett azért, hogy elűzze ezt a kísértetet: politikusok és újságírók, konzervatív akadémikusok és radikális értelmiségiek, minden nemű és divatú moralisták.”⁷⁸³ Ebben az értelmezési

⁷⁸¹Edward W. Said *Orientalizmus* c. könyve (Budapest, 2000, Európa; első megjelenése 1978) a Keletről szóló domináns nyugati értelmezéseket olyan diskurzusként mutatja be, amely a Nyugat Kelet feletti uralmának ideológiai alátámasztását szolgálja. Maria Todorova *Imagining the Balkans* c. könyve pedig az 1990-es évek nyugati Balkán-értelmezéseit elemezve rámutatott azok orientalista gyökereire. Ezért nevezem ezt a paradigmát orientalista jellegűnek.

⁷⁸²V. P. (Chip) Gagnon kifejezése (*The Myth of Ethnic War*, 1.)

⁷⁸³Todorova: *Imagining the Balkans*, 3. A jelenségre Todorova már korábban is rámutatott (*The Balkans: From Discovery to Invention. Slavic Review*, Vol. 53 /Summer 1994/, No. 2, pp. 453-482, <https://www.jstor.org/stable/2501301>, utolsó elérés 2018. 05. 17.), de rajta kívül másik is, például Milica Bakić Hayden (*Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. Slavic Review*, Vol. 54 /Winter 1995/, No. 4, pp. 917-931.).

A nyugati Balkán-diskurzusok fontos elemét képezte az ún. Todorova-Sundhaussen vita a Balkánról mint realitásról vagy konstrukcióról. Abban természetesen igaza volt Sundhaussennek, hogy a Balkán mint sajátos történeti-politikai térség létezik, az realitás. Abban az értelemben viszont Todorova véleménye állt közelebb a valósághoz, hogy a korabeli nyugati Balkán-képek sokszor nem annyira ezt a

keretben Jugoszlávia két legfőbb jellemzője a soknemzetiségű jelleg és a balkániság, s a problémákat csak tetézte, hogy kulturálisan nyugati karakterű közép-európai népeket is „bekebelezett.” Az 1990-es évek pedig az atavisztikus etnikai háborúk korszakaként jelennek meg: a boszniai háború például olyan „primitív törzsi konfliktus [volt], amelyet csak antropológusok érthetnek meg.”⁷⁸⁴ Ezt a paradigmát leginkább Robert Kaplan *Balkan Ghosts* és Sabrina P. Ramet *Balkan Babel* c. könyveivel, valamint Samuel P. Huntington civilizációs összecsapásokról szóló elméletével reprezentálhatjuk.

A második típust *tranzitológiai paradigmának* nevezhetjük. Ezek olyan belpolitika-centrikus magyarázatok, amelyek a rendszerváltás elbuk(tat)ásában látják a lényegét. Az ide sorolható szerzők Jugoszlávia felbomlását alapvetően belső okokkal magyarázzák, de nem az általában vett balkáni sajátosságokra, hanem magára a jugoszláv államra koncentrálnak; s nem önmagukban a problémákra, hanem arra, hogy mit akart kezdeni a problémákkal a politikai elit és a véleményformáló értelmiség? Kezeleni, demokratikus rendszerváltással enyhíteni, vagy más célok érdekében felhasználni és élezni (aminek következtében, elsőként és legintenzívebben a szerbiai politikai szintéren, végbe ment az etnonacionalizmusok feléléde és a posztkommunista autoritarizmussal való összefonódása)?

A térséget a Nyugat antitézisének látó orientalista magyarázatok is a korabeli nyugati korszellemből fakadtak, de jobbra a kulturális és történelmi antagonizmusok huntingtoni pesszimizmusával nézték a térséget. A rendszerváltás időszakának liberális

realitást tükrözték, hanem inkább ideologikus-orientalista jellegű konstrukciók voltak, a Nyugattal szembeni „negatív másság” megtestesítői. Lásd Holm Sundhaussen: *Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas. Geschichte und Gesellschaft*, 25. Jahrg., H. 4 (1999), s. 626-653. <https://www.jstor.org/stable/40185964>; Maria Todorova: *Der Balkan als Analyse-kategorie: Grenzen, Raum, Zeit. Geschichte und Gesellschaft*, 28. Jahrg., H. 3 (2002), s. 470-492., <https://www.jstor.org/stable/40186204>; Holm Sundhaussen: *Der Balkan: Ein Plädoyer für Differenz. Geschichte und Gesellschaft*, 29. Jahrg., H. 4 (2003), s. 608-624., <https://www.jstor.org/stable/40186187> (utolsó elérések 2018. 11. 26.).

Adalékul a vitához: Sundhaussen *Geschichte Serbiens: 19.-21. Jahrhundert* c. szintézisét a szerb történész-társadalom vegyesen fogadta; nem teljesen elutasítóan, de sok előítéletet és elfogultságot látva benne. Az egyik legfőbb kifogásuk az volt (ahogy Miloš Ković megfogalmazta), hogy Sundhaussen az egész modern szerb történelmet egyoldalúan, az 1990-es évek prizmáján át nézi. Ezért óhatatlanul torzít, mert azokra a tényezőkre fókuszál, amelyek – szerinte – az 1990-es évek bűneit okozták. Lásd Sofija Božić: *History of Serbia from 19 to 21 century of Holm Sundhaussen and its Reception in the Serbian Scientific Community. Kultura polisa*, XII/26 (2015), str. 155-172. (http://kpolisa.com/KP26/KP26-IV-2_Bozic.pdf, letöltve 2017. 10. 29.; Ković véleménye a 158-159. oldalon).

⁷⁸⁴ John Keegan brit hadtörténész véleménye, idézi Mark Mazower: *Ethnicity and War in the Balkans*. (Conference on Identity: Personal, Cultural, and National. June 2 - June 4, 1994, The Chinese University of Hong Kong – <http://nationalhumanitiescenter.org/publications/hongkong/hongkong.htm>, letöltve 2017. 12. 13.)

ethosát és fukuyamai optimizmusát viszont inkább tükrözi ez a tranzitológiai (rendszer-váltás-centrikus politikatudományi) felfogás. Eszerint Jugoszlávia polgári-demokratikus átalakítására volt esély (nem léteztek azt „objektíve” kizáró nemzeti, gazdasági, kulturális akadályok), s a háború sem nemzetek, hanem nacionalizmusok között zajlott.⁷⁸⁵ Az ide sorolható interpretációk különösen nagy hangsúlyt fektetnek az 1980-91 közötti évekre, a szocialista etnoföderáció problémáira és a nacionalizmusok rivalizálására, a felbomlás intézményi és perszonális okaira (a titói rezsim illegitimitása, az 1974-es alkotmány és az 1990-es választási rendszer dezintegrációs potenciálja, a hatalmi elit ambíciói, a hadsereg-vezetés önállósulása) és a gazdasági válságra. Ezen paradigma példáulként említhető a Nemzetközi Balkán-bizottság *Unfinished Peace* c. jelentése, John Allcock *Explaining Yugoslavia* és Dejan Jović *Yugoslavia: A State that Withered Away* c. könyve, az Udovički-Ridgeway szerkesztőpáros *Burn This House* c. tanulmánykötete, de felsorolható itt John Lampe *Yugoslavia as History* és Marie-Janine Calic *Geschichte Jugoslawiens*, c. monográfiája is.

A felbomlás-interpretációk harmadik csoportja a *nagyszerb agresszió* tézisén alapszik. Eszerint az alapvető problémát az 1987-88-ban belobbant (részben a rendszerváltást elkerülni akaró Milošević által szándékosan belobbantott) nagyszerb nacionalizmus okozta, amely területszerző agressziókat indított a jugoszláv föderáció más tagállamai ellen. Ez aktivizálta Jugoszlávia kisebb népeit, amelyek a nacionalizmustól ugyan maguk sem voltak mentesek, de – élve a bipoláris világrend felbomlása által adott lehetőségekkel – mégiscsak a függetlenségért és a demokratikus fejlődés lehetőségéért léptek fel. Ez a paradigma a háború Bosznia-Hercegovinára való áttérésekor vált domináns magyarázattá, s azóta is őrzi dominanciáját. Ennek szemléletét tükrözi James Gow *The Serbian Projekt* c. munkája, Ramet ide is besorolható *Balkan Babel*-je és *The Three Yugoslavias*-ja, a Lukic-Lynch szerzőpáros *Europe from the Balkans to the Urals*-ja,

⁷⁸⁵Rogers Brubaker az „Új Európában” ismét feltámadt nacionalizmusokról alkotott koncepciójának egyik bizonyítékát látta Jugoszlávia felbomlásában. Brubaker a nacionalista politikai jelenségeket egy háromszereplős interakcióként értelmezi: a nemzetesítő nacionalizmus, az anyaország-nacionalizmus és a kettő közé szorult nemzeti kisebbség viszonyrendszereként. Szerb-horvát kontextusban ez 1/ az újonnan létrejövő horvát állam etnocentrikus magatartását; 2/ a Jugoszlávia bomlásával szintén létrejövő önálló Szerbia egyre harciasabb politikáját; és 3/ a horvátországi szerbséget jelentette. Ennek megfelelően leegyszerűsítés a hegemonista szerbek és az autonómiára, majd függetlenségre törekvő horvátok dichotóm szembenállásáról beszélni. Ahogy írja, „...a Horvátország nemzetesítő nacionalizmusa és Szerbia anyaország-nacionalizmusa közötti kölcsönhatás (a Horvátország határvidékén élő szerbek kisebbségi nacionalizmusával együtt) Jugoszlávia széthullásához vezetett.” (Rogers Brubaker: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006, 112. old.; Brubaker részletesebb kifejtését lásd a könyv 74-81. oldalán.)

vagy Noel Malcolm Bosznia- és Koszovó-történeti könyvei.

Ez a felfogás tartalmilag sok közös vonást mutat a két előzővel – és sok, azokhoz sorolható szerző, illetve mű kisebb-nagyobb mértékben használja is a nagyszerb agressziós argumentumokat –, mégis elkülönítendő azoktól. Ugyanis a tranzíciós megközelítésnél sokkal élesebb különbséget tesz az egyes nacionalizmusok között: az etnikailag tiszta Nagy-Szerbiát létrehozni akaró szerb agresszivitást állítja szembe más népek „demokratikus(abb)” nemzeti törekvéseivel, egyértelműen a nem-szerbekre „kiosztva” a morális fölényben lévő és a külső segítségre méltó áldozat szerepkörét. Továbbá a nagyszerb agressziós érvrendszert alkalmazó szerzők nem egységesek több fontos kérdés megítélésében (Jugoszlávia fenntarthatósága, az 1991-es német elismerési politika, horvát-bosnyák háború). Ezeket illetően egy részük véleménye az orientalista, másoké a tranzíciós (sőt, időnként a baloldali) magyarázatokkal rokon.

A negyedik típus a nemzetközi interdependenciákra fókuszál, s főképp a rivalizáló *nagyhatalmi beavatkozásokat* okolja a tragikus jugoszláv végkifejletért. Természetesen az előző platformok is foglalkoznak a nemzetközi aspektusokkal, de általában csak követő jellegűnek tekintik a külső aktorok tevékenységét, illetve azt vetik a nagyhatalmak és a nemzetközi szervezetek szemére, hogy későn és következetlenül reagált Milošević politikájára. Ezzel szemben – a késő-szovjet és a korai orosz passzivitás⁷⁸⁶ miatt alapvetően a nyugati – nagyhatalmi beavatkozásokat okoló szerzők szerint megtévesztő Jugoszlávia belső okok miatti felbomlásáról beszélni. Nem vitatják, hogy voltak belső dezintegrációs faktorok, de megítélésük szerint az országot lényegében kívülről verték szét. A tőkés globalizáció és a hitelválság szétzilálta a (nem problémátlan, de működő és átalakítható) jugoszláv gazdaságot, a bipoláris világrend felbomlásával pedig az ország elvesztette az addigi szovjetellenes geopolitikai fontosságát a Nyugat szemében és tárgya lett a balkáni érdekszférák újrafelosztásáért megindult küzdelemnek. Ebben a rivalizálásban az újra-egyesüléssel önbizalmában megerősödött Németország a szlovén és a horvát szeparatizmus felkarolásával akarta érvényesíteni céljait. Vagyis lényegében a nyugati hatalmak (a neoliberális nyomást megtestesítő IMF, az NSZK, majd később a bosnyákok és az albánok patrónusaként beavatkozó USA és NATO) lökték a szétesés véres útjára a problémákkal

⁷⁸⁶ Ahogy Edemskii írja a korai jecini-kozirjevi külpolitikáról, Oroszország csak 1993-tól kísérletezett azzal, hogy „visszatérjen” a délszláv válsággal kapcsolatos nemzetközi szintre. Addig tartózkodott vagy improvizált, mert sem ereje, sem igazi érdekeltsége nem volt, s a konfliktust más relációk (elsősorban a remélt orosz-amerikai „atlanti partnerség”) függvényében szemlélte. Andrei Edemskii: *Russian perspectives*. In: *International perspectives on the Yugoslav Conflict*, 29-51.

küszködő, de életképes és a neoliberális globalizációval szembe szegülő Jugoszláviát. Ezt a szemléletet tükrözi Susan L. Woodward *Balkan Tragedy* és David Gibbs *First Do No Harm* c. könyve, a Raju Thomas által szerkesztett *Yugoslavia Unraveled*, vagy a Crawford–Lipschutz szerkesztőpáros *The Myth of „Ethnic Conflict”* c. tanulmánykötete.

Az első három paradigmát számos közös jellemző kapcsolja össze. Viszonylag egységesek több kulcskérdésben: a felbomlás belső okokból következett be, abban főszerepe volt a szerb nacionalizmusnak és a milosevicsi machiavellizmusnak, a nemzetközi intervenciók végső soron pozitívak voltak. Közös vagy hasonlóak az alapértékeik: teoretikus és ideológiai alapzatukat többnyire a modernizációs és a szabadpiaci társadalom-elméletek alkotják, illetve a nemzetközi kapcsolatok tekintetében az ún. liberális-neoidealista iskola. Ezért *liberális narratívaként* foglalhatók egybe. Ezzel szemben a világrend neoliberális átrendeződését és a nagyhatalmi beavatkozásokat okoló szerzők többnyire rendszerkritikus *baloldali narratívában* prezentálják a jugoszláv dezintegrációt. Az ide sorolható szerzőkre ugyanis a mai globalizált kapitalizmus iránti (eszméileg széles skálára támaszkodó – az anarchizmustól a neomarxizmuson át a libertárius és ökológiai értékrendig terjedő – és élességében is eltérő) kritikai attitűd jellemző. Ezért a jugoszláv dezintegrációt is (más tényezők mellett, de elsősorban) az akkori időszak neoliberális nyugati expanziójából vezetik le.

Mindkét narratívának vannak előnyei és hátrányai. A liberális megközelítések gyakran jobbak a részletekben, a helyi események és folyamatok bemutatásában, de kritikátlanabbak a tágabb kontextusokban. Alaposan dokumentálják például a milosevicsi agresszivitást, a belső szerb „mikroimperializmust”, de hajlamosak átsiklani a neoliberális-globalista világrendszer „makroimperializmusa” felett, minthogy az nem a tradicionális és nyers politikai formákban jut érvényre. A jugoszláv belpolitikára is hajlamosak voltak, különösen eleinte, az 1989-es nyugati optimizmussal nézni és mindenkit demokratának látni, aki nem kommunista.⁷⁸⁷

⁷⁸⁷Ramet egyik megállapítása szerint az 1990-es választásokon Szlovéniában, Horvátországban, Boszniában és Macedóniában a liberálisok győztek (*Balkan Babel*, 42). Ez Szlovénia kivételével csak akkor lenne igaz, ha szinte az értelmetlenségig kitágítanánk a liberalizmus fogalmát. A daytoni szerződés is azért irányozta elő a boszniai választások gyors – majd 1996-2002 között kétfévente ismételt – megtartását Boszniában, mert Nyugaton abban bíztak, hogy a valóban szabad és nemzetközileg ellenőrzött választások a demokratikus erők sikeréhez vezetnek. Ehhez képest rendre a nacionalista pártok győznek. Eddig csak 2000-ben sikerült országos szinten egy anti-nacionalista (de főleg bosnyák szavazóbázisú) Szociáldemokrata Pártot domináns pozícióba juttatni.

A baloldali narratíva viszont a világgazdaságban és a nemzetközi kapcsolatokban lezajlott, Jugoszláviát hátrányosan érintő hosszútávú strukturális változásokat, „mély-folyamatokat” hajlamos összecsúsztatni a „politikai felszínnel”, a konkrét nyugati politikai lépésekkel. Azonban a dezintegráció sok aspektusa magyarázható ebben a Nyugat-kritikus logikában. A neoliberális külgazdasági elvárások válságmélyítő hatásából vagy a nyugati stratégiában betöltött jugoszláv szerep elveszéséből még nem következett, hogy a (nem is egységesen fellépő) Nyugat fel akarta volna számolni magát a jugoszláv államot. A háború kitöréséig inkább a mérsékelt érdekeltség és érdeklődés volt jellemző, továbbá az a törekvés, hogy Ante Marković szövetségi kormányfőt, a „jugoszláv Gorbacsovot” támogatva Jugoszláviát „egészben vigyék át” a modern globális kapitalizmus új világrendjébe. A sorsfordító 1990-91-ben – ahogy Louis Sell írja – a Balkán történetének nagy részével szemben a külső hatalmak nem játszottak főszerepet a helyi megosztottságok élezésében. A jugoszláv krízis akkor még (1991 nyaráig) nem okozott nagyhatalmi konfliktust, s nem voltak nagy eltérések a nagyhatalmak Balkán-politikái között. Mi több, a belső szeparatizmusok éppen ezért juthattak könnyebben kifejeződésre, mert Jugoszlávia hidegháborús fontossága elmúlt, s mert eltűntek a délszlávokat korábban egységbe tömörítő külső fenyegetések.⁷⁸⁸ A Nyugat-kritikus baloldali logikában gondolkodó szerzőknél gyakori az is, hogy a titói Jugoszláviáról a nyugati baloldali közvéleményben kialakult pozitív képet átviszik a milosevicsi Kis-Jugoszláviára.

A baloldali narratíva egyik axiómája – amellyel sok liberális szerző is egyetért, például Louis Sell, Christopher Bennett⁷⁸⁹ –, hogy Jugoszlávia fennmaradása „jobb forgatókönyv” lett volna. Egyrészt azért, mert (a megreformált) Jugoszláviát ígéretesebb lehetőségnek látták a sok kis utódállamnál, másrészt azért, mert megítélésük szerint Jugoszlávia felbomlasztása elkerülhetetlenül öltött háborús formát. Ezzel teoretikusan

⁷⁸⁸Sell: *Milošević*, 4. A szerzők többsége hasonló véleményen van. Például Nikica Barić megfogalmazásában: a két jugoszláv dezintegráció, 1941 és 1991 között az egyik legfőbb különbség, hogy az 1941-es felbomlás a tengelyhatalmak agressziójának következménye volt (noha léteztek belső feszültségek), 1991-ben viszont annak ellenére következett be, hogy az európai hatalmak és az Egyesült Államok Jugoszlávia fennmaradását preferálta (Nikica Barić: *Structural Flaws – the Experience of the Socialist Yugoslavia*. In: *Journal of Modern European History*, 16/2 /2018/, 158-163, s. 158.). A Nemzetközi Balkán Bizottság jelentése pedig úgy fogalmaz, hogy a hidegháború lezárultakor a nagyhatalmak – a modern történelemben először – átengedték a Balkánt maguknak a balkáni népeknek (*Nedovršeni mir*, 14).

⁷⁸⁹Sell: *Milošević*, 4, 6; Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 7-8, 112-116.

egyetérthetünk (sőt 135 ezer halott után morálisan csakis egyetérthetünk), mert Jugoszlávia esete is megmutatta, hogy multinacionális közegben nem lehet humánus módon nemzetállamokat teremteni. Nem azért, mert a nemzetállam „a priori rosszabb”, hanem mert az odavezető út békésen (erőszak, háború, kényszerű népességcserék nélkül) nem járható. Az is igaz, hogy a háborúból gyorsan és kis veszteséggel kiugró Szlovénia kivételével az utódállamok elvesztettek egy egész történelmi korszakot. A térség az 1990-es évek elején elkanyarodott az akkori időszak meghatározó európai trendjeitől. Jugoszlávia jó eséllyel rendelkezett ahhoz, hogy az első kelet-európai államok között kapcsolódjon be az euroatlanti integrációba. A háborúk következtében viszont az utódállamok – Szlovénia kivételével – az „integrációs sor” végére kerültek, s ma a korábbinál fél-periférikusabb kisállamokként küszködve igyekeznek megkapaszkodni a világ gazdaságban és a nemzetközi politikai kapcsolat-rendszerben.⁷⁹⁰

Ezeket a veszteséget minden bizonnyal csökkenteni lehetett volna Jugoszlávia (akár konföderatív) megőrzésével, a háborúk elmaradásáról nem is beszélve. Bosznia-Hercegovina konszolidációs esélyei is jobbak lennének egy tágabb délszláv keretben. Az együtt-maradás vagy szétválás azonban centrális kérdéssé vált, s miután kialakult a szétválás pszichózisa, kívülről senkinek sem lehetett „politikai joga” felülbírálni a helyi döntéseket. S azok nyomán végső soron létre jöttek a független államok. Másrészt minden bizonnyal egy mai Jugoszláviában (ha az képes lett volna megfelelni a renacionalizáció és europaizáció párhuzamos kihívásainak az 1990-es évek elején) olyan vitákat látnánk, mint Spanyolországban, Belgiumban, az Egyesült Királyságban – vagy éppen Bosznia-Hercegovinában, abban a reményben, de nem végső bizonyosságban, hogy ezekre az államokra nem a részleges vagy teljes (Bosznia) felosztódás vár.

Azonban a baloldali narratíva a liberálisnál – amely a „fákat nézve nem látja az erdőt”⁷⁹¹ – jobban képes a történeteket a balkáni devianciából kiemelni és globális

⁷⁹⁰Függetlenül attól, hogy egy negyedszázad után hogyan látjuk a nyugat-balkáni rekapitalizáció és euroatlanti integráció mérlegét – a baloldali narratíva nem alaptalan véleménye szerint külsőleg függő és lecsúszó, belsőleg oligarchikus és autoriter-nacionalista kisállamok jöttek létre –, elmondható, hogy a „félcentrumba” való fel- vagy visszazárkózás megkezdésének a lehetősége fennállt, s hogy ezt a lehetőséget a rendszerváltás és az uniós integráció nyitotta meg. Ezt az esélyt akkor Szlovénia kivételével mindegyik utódállam elszalasztotta. Horvátország 2013-ban EU-taggá vált, de ez nem a szlovén út „csak egy kicsit megkésett” követését jelenti. A horvát uniós csatlakozás ugyanis már egy olyan korszakban következett be, amikorra a centrum zártabb és a felzárkózási esély jóval kisebb lett.

⁷⁹¹Woodward kiindulópontját ismét idézve: „A háború 1991-es kitörése után gyorsan elterjedt konvencionális felfogás szerint a háborút a sajátos balkáni gyűlölködés vagy Szerbia agressziója váltotta ki. Pedig a jugoszláv konfliktus elválaszthatatlan a nemzetközi átalakulásoktól és inter-dependenciáktól, nem korlátozódik a Balkánra, hanem része a politikai dezintegráció sokkal szélesebb körű

összefüggésekbe helyezni, s ezáltal olyan gazdasági, politikai és komparatív kontextusokra rávilágítani, amelyek más felfogások híveinek a figyelmét (ha nem is teljesen, de gyakran) elkerülik. Különösen a modern kapitalizmus világrendszer-szemléletére támaszkodó szerzők jobban képesek a globális, a regionális és a helyi-állami szintek, illetve a jelen eseményeinek és a történelmi előzményeknek az „együttlátására.” Ezért érveik meggyőzőbbek, mint (a gyakran ahistorikus és leíró jellegű) kultúr-determinista, etnicista vagy politológiai magyarázatok.

A dezintegráció természetesen foglalkoztatja az ex-jugoszláv szerzőket is. A felbomlás tipikus szerb (és orosz⁷⁹²) interpretációi tartalmilag nagyon hasonlóak a nyugati beavatkozásokat okoló irányzathoz, de többnyire más a teoretikus és ideológiai bázisuk, illetve emocionális hátterük: a baloldali anti-globalizmus helyett inkább a valós vagy vélt szerb nemzeti (illetve orosz nagyhatalmi) sérelmek adják az alapjukat. Az ex-jugoszláviai nem-szerb interpretációk és a nagyszerb agresszió paradigmájában gondolkodó nyugati szerzők álláspontjai között szintén nagyfokú a tartalmi azonosság, de az eszmei-ideológiai és érzelmi alapszint ezen esetben is eltérő: a polgári-neoliberális világlátás helyett/mellett a horvát, bosnyák, albán stb. nemzeti (viktimológiai és/vagy triumfalista) látószög. Ezért az ide tartozó – sokszor kifejezetten nacionalista tónusú – felbomlás-magyarázatok egy harmadik típusba, a *nemzeti narratívába* sorolhatók. A szerb, illetve a horvát, szlovén stb. interpretációk legtöbbjét – függetlenül attól, hogy a történeteket rendszerint merőben ellentétesen mutatják be – összeköti a „patrióta attitűd”, s a holisztikus szemlélet ritkán jellemző rájuk: a dezintegráció egésze csak háttérként szolgál a szlovén, horvát stb. függetlenség kivívásának bemutatásához.

Ez a narratíva a jugoszláv dezintegrációnak és a nyugat-balkáni háborúknak olyan prezentista és teleologikus előadása, amelyben a mai állapot (a kivívott – vagy, szerb esetben, a legalább részben helyre állított – nemzetállam) a történelem céljaként és „természetes” eredményeként jelenik meg. Az ide tartozó felbomlás- és háború-történetek gyakran nem a tudományos szférának, hanem inkább az állami emlékezet-politikának a részei.⁷⁹³ A funkciójuk az, hogy a múlt újra-definiálásával legitimálják az új államokat –

jelenségének.” A válság okait és természetét illetően pedig az „alapvető félreértés annak az összefüggésnek a lebecsülése volt, amely országok legtöbbjének esetében a belső folyamatok és a nemzetközi környezet között fennáll.” Woodward: *Balkan Tragedy*, 3.

⁷⁹²Guskova: *Istorija jugoslovenske krize*.

⁷⁹³Lásd erről Todor Kuljić tanulmányát: *Historiographic revisionism in Post-Socialist Regimes*. In: *The Balkans Rachomon. Historiography and literature on Dissolution of SFRY*, Helsinki Files No. 11,

vagy, szerb esetben, hogy magyarázatot találjanak a szerb történelem „elveszett évszázadára”.⁷⁹⁴ Ezt a nemzeti narratívát szerb részről például az Antić-Kecmanović szerzőpáros (*Istorija Republike Srpske*), horvát részről Ante Nazor (*The Croatian War of Independence*), bosnyák részről Smail Čekić (*The Agression Against the Republic of Bosnia and Herzegovina*) könyveivel reprezentálhatjuk.⁷⁹⁵ De a tartalmi átfedések és érzelmi rokonszenvek miatt egyes nyugati szerzők is beazonosíthatók a nemzeti narratívák „nemzetközi protagonistáiként”, például a szerbnek David Gibbs, a horvátnak Sabrina P. Ramet, a bosnyáknak Noel Malcolm.

A két másik narratívára kisebb mértékben jellemző a politika-függés – de persze a korszellemtől, a korszak uralkodó eszméitől és politikai légkörétől azok sem függetlenek. Ahogy Robert Hayden írta, a tudományos diskurzus ezúttal sem légüres térben zajlott, s egyik vagy másik koncepció dominánssá válása nem választható el az adott korszak politikai, ideológiai és intézményi dominanciáitól: „A volt Jugoszláviáról folytatott tudományos viták annyira polarizáltak, mint az Izrael megteremtését vagy Ciprus felosztását övező viták, s egy tanulmány kritikussága gyakran jobban függ szerzőjének előre determinált pozíciójától, mint elméletének koherenciájától vagy érveinek megbízhatóságától és elegendőségétől. Ha egy ilyen konfliktusban az egyik oldal politikailag nyer, akkor általában tudományosan is nyer, mert azokat az elemzéseket, amelyek azt mutatják, hogy a győztes politika valójában rossz, hajlamosak figyelmen kívül hagyni. A politikai hegemonia intellektuális ortodoxiát teremt”.⁷⁹⁶

A szakirodalom vitáit több csoportba oszthatjuk. Vannak viták, amelyekben kezdettől fogva csak fokozati eltérések voltak a különböző szerzők és interpretációk között.

Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, Belgrád, 2002, pp. 7-47. (http://www.kczr.org/download/tekstovi/todor_kuljic_historiographic_revisionism_in_postsocialist_regimes.pdf, letöltve 2017. 06. 27.)

⁷⁹⁴Nikolić: *Jedna izgubljena istorija*.

⁷⁹⁵Ezek a példák egy interpretáció-típust érzékeltetnek, s nem azt jelentik, hogy minden szerb, horvát stb. szerző a nemzeti/nacionalista narratívába tartozna. Jó ellenpélda erre a *Yugoslavia from a Historical Perspective* c. tanulmánykötet. Sőt a nemzeti narratívába sorolható interpretációk sem feltétlenül nacionalista pamfletek, hanem tudományos produktumok (mint az itt hivatkozott három munka is). E tekintetben is egyértelmű különbséget kell tennünk tehát a dezintegráció szak-, illetve politikai irodalma között. Azonban hogy milyen „csőlátáshoz” vezethet a nemzeti narratíva, azt jól mutatja a *Milosevics-klán* (Szlavoljub Gyukics) vagy a *Bošnjačka politika* (Saćir Filandra). A Gyukics-könyv könyv informatív, demokratikus elkötelezettségű és Milošević iránt igen kritikus, de szinte mindent azon – csak azon – az optikán át néz, hogy Milošević magának a szerbségnek milyen károkat okozott. Filandra szintén informatív és hasznos *Bošnjačka politika*-jára ugyancsak jellemző az etnocentrikus látásmód.

⁷⁹⁶Hayden: *Blueprints for a House Divided*, 19.

Erre a legjobb példa Slobodan Milošević szerepének megítélése. Az elemzők elsősorban többsége vallja (bár ki kisebb, ki nagyobb jelentőséget tulajdonított neki ⁷⁹⁷) a szerb/kisjugoszláv elnök politikájának destruktív (legalább a dezintegrációt katalizáló) hatását. Ebben az általános értelemben Milošević szerepének negatív megítélése inkább a szakmai konszenzus egyik példája.

Más esetekben a viták nyugvópontra jutottak, és az első egy-másfél évtizedben még különböző álláspontokon lévő szakértők azóta hozzávetőleges egyetértésre jutottak az adott kérdésben. Az 1990-es években írt munkákban nagy szóródással találkozhatunk például a háborúk áldozat-számát illetően. Elsősorban CIA-bebecslésekre és bosnyák kormányforrásokra alapozva voltak, akik csak a boszniai háború bosnyák áldozatainak számát 200-250 ezerre tették, de a negyedmilliós becslés elterjedtnek számított a háborúk összességét tekintve. ⁷⁹⁸ Sőt Ramet közel félmillió halottat említ 1995-ig ⁷⁹⁹, vagyis a koszovói háború nélkül, amelynek kapcsán az események hevében a 100 ezres szám is elhangzott. ⁸⁰⁰ Azóta elsősorban az ICTY, a szarajevói IDS (Istraživačko-dokumentacioni centar) és az emberi-jogi szervezetek számításai alapján széleskörűen elfogadottá vált, hogy a tényleges áldozatszám mintegy 135 ezer (azon belül a boszniai 100 ezer, a horvátországi 22 ezer, a koszovói – a NATO-bombázások áldozataival együtt – 13 ezer). ⁸⁰¹

⁷⁹⁷Sell szerint például ő volt Jugoszlávia legfőbb sirásója (Milošević, 4), Gibbs szerint viszont csak egyike volt a „gazembereknek”. (*First Do No Harm*, 46).

⁷⁹⁸Lampe-re hivatkozva (*Yugoslavia as History*, 365, 371-373) magam is negyedmillió áldozatról írtam a teljes háborús korszakra vonatkozóan (például: *Háborúk a Nyugat-Balkánon. Múltunk*, XLIX/4 /2004/, 305.).

⁷⁹⁹Ramet: *Balkan Babel*: 317.

⁸⁰⁰A NATO-bombázások idején William Cohen amerikai hadügyminiszter 100 ezer hadköteles korú albán férfi eltűnéséről és feltételezhető legyilkolásáról beszélt (Cohen Fears 100,000 Kosovo Men Killed by Serbs. *The Washington Post*, May 16, 1999 – <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/balkans/stories/cohen051699.htm?noredirect=on>, letöltve 2018. 09. 22).

⁸⁰¹Ewa Tabeau – Jakub Bijak: *Casualties of the 1990s War in Bosnia-Herzegovina. A Critique of Previous Estimates and the Latest Results* (2003 – <http://archive.iussp.org/members/restricted/publications/Oslo03/5-con-tabeau03.pdf>, letöltve 2017. 05. 17.); Mirsad Tokača: *Bosanska knjiga mrtvih*. Szarajevó, 2012, IDS. Tabeau és Bijak 102,6 ezer boszniai áldozatot valószínűsít (Table 6.), az IDS pedig 95,6 ezret (csaknem teljes feldolgozottság mellett a halottak és az eltűntként nyilvántartottak együttes számaként – az IDS első, és a Tokača-könyv adataival majdnem megegyező becslései már 2006-tól ismertek voltak: <https://www.dw.com/bs/idc-sarajevo-prikupio-podatke-o-94386-ubijenih-u-bih/a-2502429>, letöltve 2017.05. 17.). Az IDS szerint a bosnyák áldozatok száma 62, a szerbeké 25, a horvátoké 8,4 ezer; illetve a civileké 38,2, a katonáké pedig 57,7 ezer volt. A koszovói háború áldozatainak listája: *Kosovo Memory Book 1998-2000* (http://www.kosovskaknjigapamcenja.org/?page_id=29&lang=de, letöltve: 2017. 03. 30.)

Számos kérdésben viszont a nézetkülönbségek megmaradtak, s a szerzők többsége a 2010-es években is fenntartotta az 1990-es években megfogalmazott álláspontjait.⁸⁰² Ezen viták közül a legfontosabbak:

- Jugoszlávia fenntarthatósága vagy összeomlásának szükségszerűsége,
- a felbomlás okai (a külső vagy belső, a *longue durée* történelmi folyamatok vagy az 1980-91 közötti események a fontosabbak),
- a háborúk jellegének megítélése (polgárháború vagy nagyszerb agresszió),
- az 1991-es német elismerési politika szerepe a dezintegrációban,
- az 1999-es NATO-beavatkozás körüli vita (humanitárius intervenció vagy agresszió),
- létezett-e Milošević-Tuđman alku Bosznia felosztásáról, „tervezett háborúvá” téve ezzel a boszniai eseményeket,
- a háborús bűntettek mértéke és jellege (melyik fél milyen mértékig felelős érte, kimeríték-e az ENSZ 1948-as genocídium-egyezményének népiirtás-definícióját),
- Az ICTY tevékenysége (szerbellenes politikai eszköz vagy igazságszolgáltatás).

Ezek a viták alapvetően két blokkra osztják a szakirodalmat: a liberális nyugati és a nem-szerb nemzeti narratívák (amelyek együttesen felölelik a szerzők nagy többségét) állnak szemben a baloldali, szerb és orosz narratívákkal. Ez a diametrális megosztottság azonban csak nagy általánosságban igaz. Több kérdés tekintetében ugyanis a frontvonalak átmetszik ezt a tengelyt. Mint láttuk, a nagyszerb agressziós érvrendszert (is) használó szerzők egy része például elveti azt – az orientalista és nagyszerb agressziós paradigmákban gyakori – állítást, hogy Jugoszlávia eleve összeomlásra ítélt mesterséges állam lett volna (Bennett, L. Cohen, Sell), s az 1991-es német elismerési politika elítélése sem csak a „woodwardista” szerzők sajátja.

⁸⁰²Lásd például Hayden *Blueprint for a House Divided* (1999) és *From Yugoslavia to the Western Balkans* (2013), vagy Woodward *Balkan Tragedy* (1995) és *The Ideology of Failed States* (2017) c. könyveit. Woodward utóbbi munkájának ugyan csak egy Bosznia-alfejezete kifejezetten jugoszláv-vonatkozású, de a könyv szellemisége megfelel a *Balkan Tragedy*-nek (*The Ideology of Failed States. Why Intervention Fails*. Cambridge University Press, 2017; a könyv tartalmi lényege Woodward előadásában: <https://www.youtube.com/watch?v=tFNy-cLGIfg>, letöltve 2018. 10. 19).

Összességében, mindhárom narratívát tekintve, mindegyik interpretáció-típusnak – az orientalista megközelítés szélsőséges ágának, a primordiális etnikai gyűlölködés kaplani platformjának és a nemzeti narratívák legélesebb, sovinizmusba és politikai propagandába hajló állításainak kivételével⁸⁰³ – van kisebb-nagyobb racionális tartalma, s valamilyen aspektusból mindegyik hozzájárulást jelent a jugoszláv dezintegráció multidiszciplináris és multikauzális értelmezéséhez. Ez legnagyobb mértékben a tranzíciós és a nagyhatalmi beavatkozások paradigmáiról mondható el (ha nem is minden, azokhoz sorolható elemzésről; például a nagyhatalmi beavatkozásokat okoló szerzők egy része hajlamos a közvetlen politizálásra). Sőt, mára már felhalmozódott annyi ismeretanyag, hogy – nyilván nem „végleges”, de – érvényes tudásunk legyen a történelekről.

A primer források nagyobb hozzáférhetőségére azonban továbbra is szükség van, csakúgy mint a tágabb komparatistikai szemléletre. A jugoszláv dezintegrációt kevesen vizsgálják az 1970-es évektől Nyugaton is tapasztalható szecesszionista törekvések tükrében (katalán, flamand, quebeci, skót szeparatizmus – a kivételek egyike a Linz-Stepan szerzőpáros). Rendszerint csak az európai szocialista rendszerek összeomlásának kontextusában tárgyalják, s még a radikális baloldali szerzők zöme is csak a félperiféria- és periféria-államok etnicizálódására tekint ki. De ha ez elegendő a Jugoszláviát elsöprő „etnikai reneszánsz” magyarázatául, akkor támadtak fel szecesszionista törekvések a jóléti és demokratikus nyugati országokban?

Az egyes feldolgozások tekintetében a modern délszláv történelem egészét illetően a legértékesebbek – az írásunkban tárgyalt 1991 utáni szakirodalomból – véleményem szerint Lampe *Yugoslavia as History* és Calic *Geschichte Jugoslawiens* c. monográfiái, valamint a *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea* és a *Yugoslavia from a Historical Perspective* c. tanulmánykötet. A felbomlás közvetlen előtörténetéről D. Jović *Yugoslavia: A State that Withered Away* c. könyvét és a *State Collapse* c. tanulmánykötetet emelném ki (ez utóbbi már az 1990-es éveket is tárgyalja). Magáról a dezintegrációról mindmáig Woodward *Balkan Tragedy*-je az egyik legjobb összefoglaló, különösen annak nemzetközi kontextusairól (bár a neoliberális külgazdasági nyomást túlhangsúlyozza), valamint L. Cohen *Broken Bonds*-ja. A válság diplomácia-történetét, a nagyhatalmak közötti vitákat

⁸⁰³Egy példaként: Srđa Trifković szerint a Nyugat szerbekhez való negatív viszonyulása mögött nem az áll, amit a Nyugat állít (hogy Szerbia nem volt szinkronban a modern világgal és a nyugati elvekkel), hanem éppen ellentétesen „a posztmodern Nyugat patológikus karaktere” (Postmoderni makijavelizam: Zapad i Srbi 1991-2011. In: *20 godina od razbijanja SFRJ*, str. 13-31.).

illetően Gow (*Triumph of the Lack of Will*), Glaurdic (*The Hour of Europe*) és az időnként vitathatóan, sőt provokatívan non-konform Gibbs (*First Do No Harm*) munkáit emelném ki, a háborúk hadtörténetéről a *Balkan Battlegrounds* c. összefoglalást (bár csak az 1995-ig tartó háborúkat tárgyalja⁸⁰⁴), Slobodan Milošević politikájáról és szerepéről L. Cohen (*Serpent in the Bosom*) és Sell (*Milošević*) műveit, a szlovén és horvát politika felelősségéről pedig Hayden *Blueprint*-jét (időnkénti túlzásai ellenére).

A források tekintetében a legátfogóbb elérhető gyűjtemény a hágai törvényszék dokumentációja (<http://www.icty.org/>), a memoárok közül pedig D. Owen EU-békeközvetítő *Balkan Odyssey* c. visszaemlékezése és az 1990-91-es szövetségi államfő, B. Jović *Poslednji dani* c., 1989-92 közötti napló-kivonata a leginformatívabb. Magáról a dezintegráció historiográfiájáról érzelmi elfogultságai és viszonylagos régisége ellenére (2005-ben jelent meg) Ramet *Thinking about Yugoslavia* c. munkája, valamint, különösen a vitás kérdéseket illetően, a *Confronting the Yugoslav Controversies* c. tanulmánykötet adja a legjobb összefoglalást.

⁸⁰⁴Már az 1998-2001-es koszovói és macedóniai harcokra is kiterjedő – s nemcsak hadieseményi – összefoglalóként lásd Craig R. Nation: *War in the Balkans 1991-2002*. Carlisle, 2003, SSI U.S. Army War College (<https://ssi.armywarcollege.edu/pdffiles/PUB123.pdf>, letöltve 2018. 05. 22.).

HIVATKOZOTT IRODALOM

Források, memoárok

A JSZSZK Alkotmánya. Újvidék, 1974, Fórum.

Az AVNOJ II. ülészakának dokumentumai. Újvidék, 1974, Fórum.

Bulgaria 'Leaked Milošević Ethnic Cleansing Plan' (<http://www.balkaninsight.com/en/article/bulgaria-leaked-Milošević-ethnic-cleansing-plan>, letöltve 2018. 01. 11.)

(**Chomsky**, Noam): On the NATO Bombing of Yugoslavia. *RTS Online*, April 25, 2006. (<https://chomsky.info/20060425/>, letöltve: 2017. 08. 02.).⁸⁰⁵

Churchill, Winston: *A második világháború*. II. kötet, Budapest 1989, Európa.

Ćosić, Dobrica: Jugoszlávia és a szerb kérdés. *Limes* (Dunatáj Intézet), 1992/7-8.

(**Ćosić**, Dobrica): *Podela Kosova jedino rešenje*. Beta (Belgrád), 29. 05. 2011. (http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=05&dd=29&nav_id=515183, letöltve 2017. 09. 24.)

Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement (http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/1DC6B184D02567D1852572AA00716AF7-Full_Report.pdf – letöltve 2014. 02. 23.)

Deklaracija o Domovinskom ratu (http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2000_10_102_1987.html, letöltve 2016.11. 17.)

Del Ponte, Carla – Sudetic, Chuck: *Gospođa tužiteljica. Suočavanje s najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti*. Szarajevó, 2008, Buybook.

⁸⁰⁵Interjú (az interjú-alany vagy a hivatkozott politikus nevét a későbbiekben is zárójellel jelzem).

Dizdarević, Raif: *Put u raspad. Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije.* Institut za istoriju u Sarajevu, 2011.

(Dodik, Milorad): *RS uči od Krima, Škotske...*
(http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2014&mm=03&dd=22&nav_id=827186,
letöltve: 2014. 04. 04.)

Dokumenti i knjige o drugom svetskom ratu na teritoriji Jugoslavije i povezanim zbivanjima. <http://www.znaci.net>, utolsó elérés 2018. 09. 30.

Dukanović 's Montenegro a Family Business
(https://www.reportingproject.net/underground/index.php?option=com_content&view=article&id=6&Itemid=19, letöltve 2017.05. 31.)

Dilas, Milovan: *Találkozások Sztálinnal.* Budapest, 1989, Magvető.

Dilas, Milovan – Gaće, Nadežda: *Adil Zulfikarpašić. Eine politische Biographie aus dem heutigen Bosnien.* München, 1996, R. Oldenbourg (interjú-kötet).

Gazdag Ferenc (szerk.): *NATO dokumentumok, 1994-1999.* Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet – NATO Információs és Sajtóiroda, Budapest – Brüsszel, 1999.

General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina
(https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_DaytonAgreement.pdf, letöltve 2018. 08. 22.)

(Grebo, Zdravko): Vašarsko čerupanje Bosne. *Vreme*, 24. 01. 1994.

Holbrooke, Richard: *To End a War.* New York, 1998, Random House (Modern Library Paperback Edition, 1999).

Horvát nem-kormányzati szervezetek a Vihar-hadművelet idején elkövetett bűncselekményekről
(http://www.balkancenter.hu/pdf/Horvat_NGO_k_a_Viharrol_Juhasz.pdf, letöltve 2018. 01. 26.)

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (dokumentumok, vádiratok, ítéletek – <http://www.icty.org/bcs/action/cases/4>, utolsó elérés 2019. 01. 16.)

Izetbegović, Alija: *Sjećanja. Autobiografski zapis.* Szarajevó, 2001, TKD Šahinpašić.

Izetbegović, Alija: *Čudo bosanskog otpora. Odabrani govori, intervjui, izjave, decembar 1993 – decembar 1994.* Szarajevó, 1995, BIH Press.

Izetbegović, Alija: *Islamska Deklaracija* (<http://www.vakat.me/wp-content/uploads/2017/01/Islamska-Deklaracija-knjiga-o-islamizaciji-muslimana-Alija-Izetbegović.pdf>, letöltve 2017. 04. 22.).

Janša, Janez: *Lövészárkok. A bukott rendszerváltás Szlovéniában.* Budapest, 2017, Közép- és Kelet-európai történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.

Jović, Borisav: *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika.* Belgrád, 1995, Politika.

Kadijević, Veljko: *Moje viđenje raspada. Vojska bez države.* Belgrád, 1993, Politika. (<https://www.scribd.com/document/60133441/Veljko-Kadijevic-Moje-Vidjenje-Raspada>, letöltve 2016. 05. 08.)

Karabeg, Omer: Latinka Perović, Ivo Banac, Dubravko Lovrenović o raspadu Jugoslavije (<https://www.slobodnaevropa.org/a/1045353.html>, letöltve 2016. 14. 17.); Mesić: Ja sam dogovorio sastanak u Karađorđevu (<https://www.slobodnaevropa.org/a/1045335.html>, letöltve 2017. 06. 12/); interjúk a Szabad Európa Rádió számára.

Kosovo Memory Book 1998-2000
(http://www.kosovskaknjigapamcenja.org/?page_id=29&lang=de, letöltve: 2017. 03. 30.)

Koszovó: elemzések és dokumentumok. *Regio*, 19. évf. (2008), 2. sz. (<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00070/pdf/100-109.pdf>, letöltve 2016. 03. 27.)

(Krasniqi, Jakup): *Die Realität ist der Krieg.* Der Spiegel, 28/1998 (<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-7933995.html>, letöltve 2004. 02. 22.)

Letter to Kosovar Authorities Calling for an Investigation into Serbs Missing Since 1999 (<http://pantheon.hrw.org/legacy/english/docs/2008/05/01/serbia18695.htm>, letöltve 2017. 01. 17.)

Maček, Vladko (Vladimir): *Memoari.* Zágráb, 1992, HSS.

(Manolić, Josip): Politički memoari. *Globus*, 27. 05. 1994., 03. 06. 1994.

(Marković, Ante): Moja istina o smrti Jugoslavije. *Danas*, 13-28. novembra 2003. (12 részes interjú-sorozat, <http://www.titomanija.com.ba/e-knjige/Moja%20istina%20o%20smrti%20Jugoslavije.pdf>, letöltve 2016. 02. 17.)

Memorandum SANU. In: Bože Čović (ur.): *Izvori velikosrpske agresije.* Zágráb, 1991, A. Cesarec – Školska knjiga, 256-300.

Mesić, Stjepan: *Kako je srušena Jugoslavija*. Zágráb, 1994, Mislavpress (Jugoszlávia nincs többé. Budapest, 2003, Helikon; The Demise of Yugoslavia. Budapest – New York, 2004, CEU-Press).

Military Operation Storm and it's Aftermath. HHO-report, Zágráb, 2001 (<https://snv.hr/oluja-u-haagu/media/sg1/sg1-04-vojna-operacija-oluja-en.pdf>, letöltve 2017. 11. 22.)

Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Knjiga I, Savezni zavod za statistiku (<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1981/Pdf/G19814001.pdf>, letöltve 2016. 11. 17.)

NATO Crimes in Yugoslavia. Documentary Evidence I-II. Belgrád, 1999, Federal Ministry of Foreign Affairs.

Overview – Instrument for Pre-accession Assistance (https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/instruments/overview_en, letöltve 2014. 03. 07.)

Owen, David: *Balkan Odyssey*. London, 1995, Victor Gollancz.

Petranović, Branko – Zečević, Momčilo (urs.): *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*. Belgrád, 1988, Rad.

Pribičević, Svetozar: *Diktatura kralja Aleksandra*. Zágráb, 1990, Globus.

Prispevki za Slovenski Nacionalni Program. *Nova Revija*, 57 (1987) (http://www.rtvsllo.si/files/novice/nr_57.pdf, letöltve 2017. 07. 12.)

Rupel, Dimitrij: A délszláv köztársaságok jövőbeni együttműködéséről. *Limes* (Dunatáj Intézet), 1992/1.

Security Council Resolutions (a Jugoszláviával kapcsolatos ENSZ BT határozatok – <http://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/>, utolsó elérés 2018. 12. 07.)

Serbian Foreign Minister Vuk Jeremić: “Kosovo 'Is Our Jerusalem'.” Spiegel Online International, 31. 05. 2010. (<http://www.spiegel.de/international/europe/serbian-foreign-minister-vuk-jeremic-kosovo-is-our-jerusalem-a-697725.html>, letöltve 2017. 09. 24.)

Serbs Around the World by Region. (http://www.serbianunity.com/serbianunitycongress/pdf/world_of_serbs/Serbs_Around_the_World_by_Region.pdf, letöltve 2017. 09. 29.)

Stabilisation and Association Process (https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/glossary/terms/sap_en, letöltve 2014.03. 07.)

Standards for Kosovo (<http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Kos%20Standards.pdf>, letöltve 2016. 11. 19.)

Stojadinović, Milan: *Ni rat ni pakt*. Rijeka, 1970, O. Keršovani.

Špegelj, Martin: *Sećanja vojnika*. Zágráb, 2001, Znanje. (<https://www.scribd.com/document/37201893/Martin-Spegelj-Sjecanja-Vojnika>, letöltve 2016. 05. 18.)

Tagolódó politikai szintér. Harmincegy új párt dokumentumai. *Létünk*, 1990/2-3.

The Alliance's Strategic Concept. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_27433.htm, letöltve 2018. 07. 20.

Tito, Josip Broz: A gazdasági vállalatok munkásigazgatásáról (képviselőházi expozé). In: *A társadalmi igazgatás Jugoszláviában*. Újvidék, 1963, Fórum.

Törvény a Társult Munkáról. Újvidék, 1979, Fórum.

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije (http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fnrj.html, letöltve 2017. 09. 19.)

Ustav Republike Hrvatske (<https://www.zakon.hr/z/94/Ustav-Republike-Hrvatske>, letöltve 2017. 06. 13.)

Ustav Savezne Republike Jugoslavije. (<http://eudo-citizenship.eu/NationalDB/docs/MON%20FRY%20ustav%20srj%201992.pdf>, letöltve 2017. 01. 14.)

Ustavna Povelja Državne Zajednice Srbija i Crna Gora. (<http://www.arhiva.srbija.gov.rs/vesti/2003-02/05/333116.html>, letöltve 2007. 01. 17.)

Feldolgozások

A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941-1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, 1987, Kossuth.

A. Sajti Enikő: *Tito*. In: Polonyi Péter – A. Sajti Enikő: *Mao – Tito*. Budapest, 2000, Pannonica, 161-307. old.

A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918-1947*. Budapest, 2004, Napvilág.

A. Sajti Enikő: Nemzet és állam diszharmóniája Jugoszláviában a 20. században. In: *Bűntudat és győztes fölény*. Szeged, 2010, SZTE Történettudományi Doktori Iskola, 341-349. old.

Alexander, Clinton W.: NATO's Intervention in Kosovo: The Legal Case for Violating Yugoslavia's „National Sovereignty” in the Absence of Security Council Approval. *Houston Journal of International Law*, Vol. 22 No. 3 (Spring 2000), pp. 1-41. (<http://www.hjil.org/articles/hjil-22-3-alexander.pdf>, letöltve 2016. 11. 03.)

Ali, Tariq (ed.): *Masters of the Universe? NATO's Balkan Crusade*. London – New York, 2000, Verso.

Allcock, John B.: *Explaining Yugoslavia*. London, 2000, Hurst & Co.

Allcock, John B. (prir.) Međunarodni Tribunal za ratne zločine na području bivše Jugoslavije. In: Ingrao-Emmert (eds.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, str. 335-372.

Allcock, John B.: Rural-urban differences and the break-up of Yugoslavia. *Balkanologie*, Vol. VI (2002), No. 1-2, pp. 101-125. (<https://journals.openedition.org/balkanologie/447>, letöltve 2016. 11. 27.)

Allin, Dana H.: *NATO's Balkan Interventions*. Adelphy Paper 347. (The International Institute of Strategic Studies, 2002.)

Anderson, Liam: Ethnofederalism: The Worst form of institutional arrangement...? *International Security*, Vol. 39, No. 1 (Summer 2014), pp. 165-204, (https://www.academia.edu/7528129/Ethnofederalism_The_Worst_form_of_institutional_arrangement, letöltve 2016. 11. 09.)

Andor László – Tálas Péter – Valki László: *Irak – háborúra ítélve*. Budapest, 2004, Zrínyi.

Andrijašević, Živko M. – Rastoder, Šerbo: *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*. Podgorica, 2006, CICG.

Antić, Čedomir – Kecmanović, Nenad: *Istorija Republike Srpske*. Belgrád, 2016, Nedeljnik Biblioteka (3. kiadás).

Anzulovic, Branimir: *Heavenly Serbia. From Myth to Genocide*. New York University Press, 1999.

Arday Lajos: *Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következett*. Budapest, 2002, BIP.

Arday Lajos: E. J. Guszko: A jugoszláv válság története. *Külügyi Szemle*, 2004/1-2 (https://library.hungaricana.hu/hu/view/KULUGY_KulugyiSzemle_2004/?pg=262&layout=s, letöltve 2017. 02. 02.)

Ábrahám Barna: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. *Regio*, 18. évf. (2007), 2. szám, 47-78. old. (<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00066/pdf/047-078.pdf>, letöltve 2015. 13. 19.)

Baker, Catherine: *The Yugoslav Wars of the 1990s*. London – New York, 2015, Palgrave.

Bakić, Jovo: *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Belgrád, 2011, Službeni glasnik – FFU Beograd. (https://www.researchgate.net/publication/305468849_Jugoslavija_razaranje_i_njegovi_tumaci, letöltve 2015. 08. 11.)

Balkan Battlegrounds. A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990–1995. Volume I-II., Washington DC, 2002-2003, CIA Office of Russian and European Analysis. (<https://www.documentcloud.org/documents/2504738-balkan-battlegrounds-vol-1.html>, <https://www.documentcloud.org/documents/2504740-balkan-battlegrounds-vol-2.html>, letöltve 2017. 01. 19.)

Balkovec, Bojan (ur.): *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*. Ljubljana, 2009, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (<http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?urn=SISTORY:ID:1582>, letöltve 2016. 11. 19.)

Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Ithaca – London, 1984, Cornell University Press.

Banac, Ivo: *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca – London, 1988, Cornell University Press.

Barić, Nikica: The Rise and Fall of the Republic of Serb Krajina. In: Sabrina P. Ramet –

Konrad Clewing – Reneo Lukić (eds.): *Croatia since Independence. War, Politics, Society, Foreign Relations*. Mündhen, 2008, R. Oldenbourg, pp. 89-105.

Barić, Nikica: Structural Flaws – the Experience of the Socialist Yugoslavia. In: *Journal of Modern European History*, 16/2 (2018), pp. 158-163.

Bataković, Dušan: Kosovo i Metohija: istorijsko nasleđe i geopolitička ograničenja. In: Knežević, (ur): *Kosovo i Metohija. Izazovi i odgovori*, str. 361-388

Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, 1998, Osiris.

Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Viszolygás a várostól. A szerb társadalomtudomány Milošević Szerbiájáról*. Budapest, 2002, Teleki László Alapítvány.

Bebler, Anton: A föderalista kommunizmus jugoszláv modellje. *Európai Szemle*, 3. évf. 3. szám (1992), 112-128. old.

Beckmann-Petey, Monika: *Der jugoslawische Föderalismus*. München, 1990, Oldenbourg.

Bennett, Christopher: *Yugoslavia's Bloody Collapse. Causes, Course and Consequences*. London, 1995, Hurst & Co.

Bideleux, Robert – Jeffries, Ian: *The Balkans. A Post-Communist History*. Routledge, 2003.

Bieber, Florian – Daskalovski, Zidas (eds.): *Understanding the War in Kosovo*. Routledge, 2003.

Bieber, Florian: The Role of the Yugoslav People's Army in the Dissolution of Yugoslavia: The Army without a State? In: Cohen–Dragović-Soso (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe*, pp. 301-332.

Bieber, Florian – Galijaš, Armina – Archer, Rory (eds.): *Debating the End of Yugoslavia*. Aldershot, 2014, Ashgate.

Bilandžić, Dušan: *Hrvatska moderna povijest*. Zágráb, 1999, Golden marketing.

Biondich, Mark: The Historical Legacy: The Evolution of Interwar Yugoslav Politics, 1918-1941. In: Cohen–Dragović-Soso (urs.): *State Collapse in South-Eastern Europe*, pp. 43-74.

Bíró László: Bosznia-Hercegovina; Szerbia és Montenegró. In: Kardos József – Simándi Irén (szerk.): *Európai politikai rendszerek*. Budapest, 2004, Osiris, 93-117., 811-866. old.

Bíró László: *A jugoszláv állam 1918-1939*. Budapest, 2010, MTA TTI.

Bjelajac, Mile – Žunec, Ozren: Rat u Hrvatskoj, 1991-1995. In: Ingrao-Emmert (urs.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, str. 229-265.

Blagojević, Marina: The Migrations of Serbs from Kosovo during the 1970s and 1980s: Trauma and/or Catharsis. In: Popov /ed./: *The Road to War in Serbia*, pp. 212-243.

Booth, Ken (ed.): *The Kosovo tragedy: the human rights dimensions*. London – Portland, 2001, Frank Cass.

Borsányi András: *A Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UCK) rejtélye*. Budapest, 2000, Bona-L.

Borsányi András: *Montenegró a függetlenné válás útján*. PhD-disszertáció, Budapest, 2003, ZMNE.

Bottoni, Stefano: „Majdnem Nyugat” a szomszédban. *História* 2010/1-2, (http://www.balkancenter.hu/pdf/Bottoni_2010_12.pdf, letöltve 2017. 04. 30.)

Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA BTK TTI, 2014.

Bougarel, Xavier: Bosnian Muslims and the Yugoslav Idea. In: Djokić (ed.): *Yugoslavisim*, pp. 100-114.

Bovan, Vladimir: Albanizovanje srpskog stanovništva na Kosovu i Metohiji. In: Knežević (ed.): *Kosovo i Metohija*, str. 425-438.

Božić, Sofija: History of Serbia from 19 to 21 century of Holm Sundhaussen and its Reception in the Serbian Scientific Community. *Kultura polisa*, XII/26 (2015), str. 155-172. (http://kpolisa.com/KP26/KP26-IV-2_Bozic.pdf, letöltve 2017. 10. 29.)

Buckley, Mark – Cummings, Sally M. (eds.): *Kosovo. Perceptions of War and its Aftermath*. Continuum, 2002.

Budding, Audry Helfant: Nation/People/Republic. Self-Determination in Socialist Yugoslavia. In: Cohen – Dragović-Soso: *State Collapse in South-Eastern Europe*, pp. 91-130.

Budimir, Davorka: Hrvatska politička elita na početku demokratske tranzicije. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 7/1. (2011), str. 73-97. (<http://hrcak.srce.hr/64016>, letöltve 2016. 06. 19.)

Bunce, Valerie: Conclusion: The Yugoslav Experience in Comparative Perspective. In: Melissa Bokovoy – Jill Irvine – Carol Lilly /eds./: *State Society Relations in Yugoslavia, 1945–1992*. Macmillan, 1997, pp. 345-365.

Burg, Steven L. – Shoup, Paul S.: *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. Armonk, 1999, M. E. Sharpe.

Calic, Marie-Janine: German perspectives. In: Danchev-Halverson (eds.): *International perspectives on the Yugoslav Conflict*, pp. 52-75.

Calic, Marie-Janine: *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München, 2010, C. H. Beck. (A History of Yugoslavia. West Lafayette, 2019, Purdue University Press).

Caplan, Richard: *Europe and the Recognition of New States in Yugoslavia*. Cambridge University Press, 2005.

Catalinotto, John – Flounders, Sara (eds.): *Hidden Agenda: U.S./NATO Takeover of Yugoslavia*. New York, 2002, International Action Center.

Chandler, David: Rhetoric without responsibility: the attraction of ‘ethical’ foreign policy. *British Journal of Politics and International Relations*, Vol. 5, No. 3 (August 2003), pp. 295-316.

(<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.581.1136&rep=rep1&type=pdf>, letöltve 2017. 10. 17.)

Chossudovsky, Michel: *The Globalization of Poverty and the New World Order*. Montreal, 2003, Center for Research on Globalisation (<https://www.scribd.com/document/116295592/The-Globalization-of-Poverty-and-the-New-World-Order-2Ed-Michel-Chossudovsky-Global-Research-2003-0973714700>, letöltve 2016. 07. 17.)

Cigar, Norman: *Genocide in Bosnia: The Policy of "Ethnic Cleansing"*. Texas A&M University Press, 1995.

Clark, Christopher: *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé*. Budapest, 2015, Park Kiadó.

Close, David H.: *The Origins of the Greek Civil War*. London – New York, 1995, Longman.

Cohen, Lenard J.: *Broken Bonds. Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition*. Boulder, 1995, Westview Press (2. ed.).

Cohen, Lenard J.: *Serpent in the Bosom. The Rise and Fall of Slobodan Milošević*. Boulder, 2002, Westview Press.

Cohen, Lenard J. – Dragović-Soso, Jasna (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. West Lafayette, 2008, Purdue University Press.

Cohen, Lenard J.: Disintegrative Synergies and the Dissolution of Socialist Federations: Yugoslavia in Comparative Perspective. In: Cohen–Dragović-Soso (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe*, pp. 365-396.

Cohen, Philip J.: *Serbia's Secret War: Propaganda and Deceit of History*. Texas A&M University Press, 1996.

Cohen, Philip J.: *The World War II and contemporary Chetniks: their historico-political continuity and implications for stability in the Balkans*. Zágráb 1997, Ceres.

Collapse in Kosovo. ICG Europa-Report no. 155, 22. April 2004 (<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/155-collapse-in-kosovo-serbian.pdf>, letöltve 2016. 12. 02.)

Conversi, Daniele: Central secession: towards a new analytical concept? The case of Yugoslavia. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 26, No. 2 (April 2000), pp. 333-355.

(https://www.researchgate.net/publication/30528399_Central_secession_Towards_a_new_analytical_concept_The_case_of_former_Yugoslavia, letöltve 2018. 09. 17.)

Cornwall, Mark: The Habsburg Elite and the Southern Slav Question 1914-1918. In: Lothar Höbelt – Thomas G. Otte (eds.): *A Living Anachronism? European Diplomacy and The Habsburg Monarchy: Festschrift für Francis Roy Bridge zum 70. Geburtstag*. Wien, 2010, Böhlau, pp. 239-270.

Crawford, Beverly: Explaining Cultural Conflict in the Ex-Yugoslavia. Institutional Weakness, Economic Crisis, and Identity Politics. In: Crawford–Lipschutz (eds.): *The Myth of "Ethnic Conflict"*, pp. 197-260.

Crawford, Beverly: The Causes of Cultural Conflict. An Institutional Approach. In: Crawford–Lipschutz (eds.): *The Myth of "Ethnic Conflict"*, pp. 3-43.

Crawford, Beverly – Lipschutz, Ronnie D. (eds.): *The Myth of "Ethnic Conflict": Politics,*

Economics, and "Cultural" Violence. Research Series, No 98 (Berkeley, 1998, University of California Press), pp. 197-260. (https://www.researchgate.net/publication/273070977_The_Myth_of_Ethnic_Conflict_Politics_Economics_and_Cultural_Violence, letöltve 2016. 1. 27.)

Crnobrnja, Mihailo: Serbia and Montenegro. In: Ann L. Griffiths (ed.): *Handbook of Federal Countries 2005*. McGill-Queen's University Press, 2005, pp. 295-308. (<http://www.forumfed.org/libdocs/FedCountries/FC-Yugoslavia.pdf>, letöltve 2017. 01. 22.)

Crone, Carel L.: *Casus Imperii. Enige aspecten van de ondergang der Dubbelmonarchie 1867-1918*. University of Amsterdam, 2017 (<https://pure.uva.nl/ws/files/16230667/Proefschrift.pdf>, letöltve 2018. 08. 13.).

Cvetković, Dragan: Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac. *Istorija 20. veka*, god. 37, 1/2019, str. 93-120.; <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2019.1.cve.93-120>, letöltve 2019. 03. 14.).

Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka*. Budapest, 2010, ELTE BTK TDI.

Čalić, Marie-Janine: Etničko i čišćenje i zločini 1991-1995. In: Ingrao–Emmert (urs.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, pp.117-150.

Čavoški, Kosta: *Hag protiv pravde*. Belgrád, 1998, IKP Nikola Pašić.

Čekić, Smail: *The Agression Against the Republic of Bosnia and Herzegovina. Planning, Preparation, Execution, I-II*. Szarajevó, 2005, Institute for the Research of Crimes Against Humanity and International Law.

Daalder, Ivo – O'Hanlon, Michael: Unlearning the lessons of Kosovo. *Foreign Policy*, 116, Fall 1999.

Danchev, Alex – Halverson, Thomas (eds.): *International perspectives on the Yugoslav Conflict*. London, 1996, Palgrave–Macmillan.

Daskalovski, Zhidas – Taleski, Dane: The Independence of Kosovo and the Consolidation of Macedonia – A Reason to Worry? In: Ernst M. Felberbauer – Predrag Jureković – Frederic Labarre (eds.): *Cutting or Tightening the Gordian Knot? The Future of Kosovo and the Peace Process in the Western Balkans after the Decision on Independence*. 16th Workshop of the Study Group "Regional Stability in South East Europe." Vienna, October

2008, pp. 29-57.
(https://www.academia.edu/480487/The_Independence_of_Kosovo_and_the_Consolidation_of_Macedonia_A_Reason_to_Worry, letöltve 2017. 08. 27.).

Demeter Gábor – Radics Zsolt (szerk.): *Kompországok – ahol a part szakad...* Debrecen, 2010, Didakt.

Dimić, Ljubodrag: *Srbi i Jugoslavija. Prostor, društvo, politika (Pogled s kraja veka)*. Belgrád, 1998, Stubovi kulture.

Dimitrijević, Vojin: The 1974 Constitution as a Factor in the Collapse of Yugoslavia or as a Sign of Decaying Totalitarianism. In: Popov (ed.): *The Road to War in Serbia*, str. 399-424.

Dimitrijević, Vojin: The International Community and the Yugoslav Crisis. In: Popov (ed.): *The Road to War in Serbia*, 633-660.

Djilas, Aleksa: Funeral Oration for Yugoslavia. In: Djokić (ed.): *Yugoslavism*, pp. 317-333.

Djilas, Aleksa: The academic West and the Balkan test. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 9/3 (2007), pp. 323-332.
(http://www.oldsite.transnational.org/Resources_Treasures/2008/Djilas1_TheAcademicWest.pdf, letöltve 2016. 12. 17.)

Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*. London, 2003, Hurst & Co.

Djokić, Dejan – Ker-Lindsay, James (eds.): *New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies*. Routledge, 2011.

Djordjević, Dušan J.: Klio sred ruševina. Jugoslavija i njene prethodnice u novijoj historiografiji. In: Naimark-Case (urs.): *Jugoslavija i njeni povjesničari*, str. 3-19.

Dorogman László: Ivo Andrić és a balkáni nacionalizmusok.
(<http://www.vajma.info/cikk/tukor/4591/Ivo-Andric-es-a-balkani-nacionalizmusok-.html>, letöltve 2017. 03. 17.)

Dragnich, Alex N. – Todorovich, Slavko: *The Saga of Kosovo*. New York, 1984, Columbia University Press.

Dragović-Soso, Jasna: „Saviours of the Nation” – Serbia’s Intellectual Opposition and the

Revival of Nationalism. London, 2002, Hurst & Co.

Dragović-Soso, Jasna: Why Did Yugoslavia Disintegrate? An Overview of Contending Explanations. In: Cohen–Dragović-Soso (eds.): *State Collapse in South-Eastern Europe*, pp. 1-39. (https://www.academia.edu/5116614/Why_did_Yugoslavia_disintegrate_An_overview_of_contending_explanations, letöltve 2016. 11. 04.)

Dragović-Soso, Jasna – Gordy, Eric: Coming to Terms with the Past: Transitional justice and reconciliation in the post-Yugoslav lands. In: Djokić–Ker-Lindsay (eds.): *New Perspectives on Yugoslavia*, pp. 193-212.

Drakulić, Slavenka: *A légynek sem ártanának*. Pécs, 2005, Jelenkor.

Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19-20. században*. Budapest, 2005, Teleki László Alapítvány.

Džaja, Srećko: *Die politische Realität des Jugoslawismus*. München, 2002, Oldenbourg.

Đodan, Šime: *Hrvatsko pitanje 1918-1990*. Zágráb, 1991, Alfa.

Edemskii, Andrei: Russian perspectives. In: Danchev-Halverson (eds.): *International perspectives on the Yugoslav Conflict*, pp. 29-51.

Elzarka, Mohamed: The Role of Religion in the Yugoslav War. *Aisthesis*, Vol. 9 (2018), No. 2, pp. 29-35. (<https://pubs.lib.umn.edu/index.php/aisthesis/issue/view/99>, letöltve 2018. 05. 03.)

Erdős André: Adalékok a magyar diplomácia történetéhez a rendszerváltozás korában. *Külügyi Szemle* VIII/1 (2009), 186-211. old. (<http://www.kulugyiintezet.hu/pub/default.asp?y=2009&t=3>, letöltve 2012. 09. 14.)

Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*, I-II. Budapest – Párizs, 1991, Magvető – Magyar Füzetek.

Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Szarajevó, 1998, Sejtarija.

Fine, John A. V.: *Heretical Thoughts about the Postcommunist Transition in the Once and Future Yugoslavia*. In: Naimark–Case (eds.): *Yugoslavia and Its Historians*, pp. 179-192.

Fogelquist, Alan: *Politics and Economic Policy in Yugoslavia 1918-1929*. Los Angeles, 2011, Global Geopolitics Net.

Flores, Eduardo R.: *Mocskos háború*. Budapest, 1994, Bereményi.

Gagnon, Valère Philip (Chip) Jr.: *The Myth of Ethnic War. Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca – London, 2004, Cornell University Press.

Galbraith, Peter: Negotiating peace in Croatia: a personal account of the road to Erdut. In: Brad K. Blitz (ed.): *War and Change in the Balkans. Nationalism, Conflict and Cooperation*. Cambridge University Press, 2006, pp. 124-130.

Geiger, Vladimir: Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije/Jugoslavenska armija i komunistička vlast. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). Case study: Bleiburg i folksdojčeri. *Časopis za suvremenu povijest*, 42/3 /2010/, str. 693-722. (<https://hrcak.srce.hr/67466>, letöltve 2016. 12. 11.)

Gerdesics Viktória: A horvát országimázs az EU-csatlakozáskor – magyar és horvát szemmel. *Mediterrán és Balkán Fórum*, VII. évf. (2013), 3. szám, 19-30. old.

Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest, 2009, Napvilág,

Gibbs, David N.: *First Do No Harm. Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*. Nashville, 2009, Vanderbilt University Press.

Gibbs, David N.: How the Srebrenica Massacre Redefined US Foreign Policy. *Class, Race and Corporate Power*, Vol. 3, Iss. 2, Article 5. (2015), <http://digitalcommons.fiu.edu/classracecorporatepower/vol3/iss2/5>, letöltve 2017. 04. 11.

Gibbs, David N.: *Was Kosovo the Good war?* http://www.thirdworldtraveler.com/Yugoslavia/Kosovo_Good_War%3F.html, letöltve 2016. 07. 28.

Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok és szerbek 1918-2012. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés*. Budapest, 2013, MTA BTK TTI.

Glaudić, Josip: *The Hour of Europe. Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*. New Haven – London, 2011, Yale University Press.

Glaudić, Josip: Yugoslavia's Dissolution: Between the Scylla of Facts and the Charybdis of Interpretation. In: Bieber-Galijaš-Archer (eds.): *Debating the End of Yugoslavia*, pp. 23-37.

Glenny, Misha: *The Balkans. Nationalism, War and Great Powers 1804-2012*. London, 2012, Granta Books.

Gligorov, Vladimir: Yugoslavia and Development. Benefits and costs. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, pp. 409-441.

Gligorov, Vladimir: Causes and consequences. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, pp. 555-565.

Godeša, Bojan: Ali je bil Korošec iskren Jugoslovan? In: Balkovec (ur.): *Jugoslavija v času*, str. 133-142.

Goldstein, Ivo: *Croatia. A History*. London, 1999, Hurst Co.

Goldstein, Ivo: Croatia and Croats in Yugoslavia. Resitance to centralism. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, pp. 126-162.

Goldstein, Ivo – Goldstein, Slavko: Srbi i Hrvati u Narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj. In: *Dijalog povjesničara-istoričara 7* (prir. Hans Georg Fleck – Igor Graovac), Zagreb, 2003, Friedrich Naumann Stiftung, str. 247-268.

Goldstein, Slavko – Goldstein, Ivo: *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Zagreb, 2011, Novi Liber (<http://www.yuhistorija.com/serbian/doc/Jasenovac%20i%20Bleiburg.pdf>, letöltve 2016. 11. 13.).

Gordy, Eric G.: *The Culture of Power in Serbia. Nationalism and the Destruction of Alternatives*, Pennsylvania State University Press, 1999.

Gow, James: After the Flood: Literature on the Context, Causes, and Course of the Yugoslav War-Reflections and Refractions. *Slavonic and East European Review*, Vol. 75, No. 3 (July 1997), pp. 446-484. (http://www.jstor.org/stable/4212415?seq=1#page_scan_tab_contents, letöltve 2016. 10. 19.)

Gow, James: *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War*. London, 1997, Hurst & Co.

Gow, James: *The Serbian Project and Its Adversaries. A Strategy of War Crimes*. London, 2003, Hurst & Co.

Gow, James: Rat na Kosovu, 1998-1999. In: Ingrao–Emmert (urs.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, str. 295-333.

Gow, James – Carmichael, Cathie: *Slovenia and the Slovenes. A Small State and the New Europe*. London, 2001², Hurst & Co.

Grbavac, Valentino: *Neravnopravna demokracija. Politički položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini*. Mostar, 2016, IDPI (https://idpi.ba/wp-content/uploads/2017/02/Grbavac_Neravnopravna-demokracija.pdf, letöltve 2018. 08. 27.)

Greenhill, Kelly M.: The Use of Refugees as Political and Military Weapons in the Kosovo Conllict. In: Thomas (eds.): *Yugoslavia Unraveled: Sovereignty, Self-Determination, Intervention*, pp. 205-242.

Gulyás László: *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. Budapest, 2005, HT Rt.

Guskova, Jelena: *Istorija jugoslovenske krize 1990-2000, I-II*. Belgrád, 2003, Igam. (Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990-2000). Москва, 2001, Русское право / Русский национальный фонд, 2001).

Guskova, Jelena: Stav Srba prema mirovnim planovima iz prve polovine 90-ih god. XX. veka. In: Knežić-Ćirić (urs.): *20 godina od razbijanja SFRJ*, str. 33-83.

Gutman, Roy – Rieff, David (szerk.): *Háborús bűnök*. Budapest, 2002, Zrínyi.

Guzina, Dejan: The Self-Destruction of Yugoslavia. *Canadian Review of Studies in Nationalism*, Vol. 27, No. 1/2 (2000), pp. 21-32. (http://scholars.wlu.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1033&context=poli_faculty, letöltve 2018. 02. 01.)

Gyóni Gábor: A csecsen konfliktus. *Eszmélet*, 66. szám (2005/nyár), 101-120. old. (http://eszmelet.hu/gyoni_gabor-a-csecsen-konfliktus/, letöltve 2017. 07. 29.)

Gyukics, Szlavoljub: *A Miloševićs-klán*. Budapest, Athenaeum-2000. (On, Ona i Mi. Belgrád, 1997, B-92; bővített angol változata: Milošević and Marković. *A Lust for Power*. Montreal, 2001, McGill – Queen's University Press.)

Hadžić, Miroslav: *JNA – Jugoslovenska Narodna Agonija*. Belgrád, 2004, Dan Graf (The Yugoslav People' Agony: The Role of the Yugoslav People's Army. Aldershot, 2002, Ashgate.)

Hamberger Judit – Szilágyi Imre: Föderációk bomlása: Csehszlovákia és Jugoszlávia esete. *Politikatudományi Szemle*, IX/1-2 (2000), 55-86. old. (http://www.poltudszemle.hu/szamok2/2000/2000_1szam/hemberger.pdf, letöltve 2016. 11. 17.)

Harland, David: Selective Justice for the Balkans. *The International Herald Tribune*, Dec. 8. 2012. <https://www.nytimes.com/2012/12/08/opinion/global/selective-justice-for-the-balkans.html>, letöltve 2018. 07. 22.

Hashi, Iraj: The Disintegration of Yugoslavia: Regional Disparities and the Nationalities Question. *Capital & Class*, 16/3 (1992), pp. 41-88 (<https://doi.org/10.1177/030981689204800103>, letöltve 2017. 09. 05.)

Hayden, Milica Bakić: Nesting Orientalisms: Te Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, Vol. 54 /Winter 1995/, No. 4, pp. 917–931.

Hayden, Robert M.: *Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*. Ann Arbor (University of Michigan Press, 1999; paperback edition, 2000).

Hayden, Robert M.: *From Yugoslavia to the Western Balkans. Studies of a European Disunion, 1991-2011*. Leiden, 2013, Brill.

Herring, Eric: From Rambouillet to the Kosovo accords: NATO's war against Serbia and its aftermath. In: Ken Booth (ed.): *The Kosovo tragedy: the human rights dimensions*. New York – Oxon, 2001, Frank Cass, pp. 225-245.

Hoare, Marko Attila: *Bosnia and Herzegovina: Genocide, Justice and Denial*. Sarajevo, 2015, Centar za napredne studije. (http://cns.ba/wp-content/uploads/2015/07/Marko-Attila-Hoare_Bosnia-and-Herzegovina_Genocide-Justice-and-Denial.pdf, letöltve 2017. 02. 19.)

Hoare, Quintin – Malcolm, Noel (eds.): *Books on Bosnia: A Critical Bibliography of Works Relating to Bosnia-Herzegovina Published Since 1990 in West European Languages*. London, 1999, Bosnian Institute.

Holzgrefe, J. F. – Keohane, Robert O. (eds.): *Humanitarian Intervention. Ethical, Legal, and Political Dilemmas*. Cambridge University Press, 2003.

Hornyák Árpád – **Bíró László** (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941-1948.* Budapest, 2016, MTA BTK TTI.

Horvat, Branko: Rekviem a jugoszláv gazdaságért. *Európai Szemle*, 5. év. 2. szám (1994), 105-114. old.

Hribar, Valentin: A szlovének és az európai nemzetfelettség. *Limes* (Dunatáj Intézet), 1991/1.

Hudson, Kate: *Breaking the South Slav Dream: The Rise and Fall of Yugoslavia.* London, 2003, Pluto Press.

Hudelist, Darko: *Tuđman – biográfija.* Zágráb, 2004, Profil.

Hudelist, Darko: Tuđman: Ujedinjenje sa Srbijom spašavalo je hrvatske zemlje od daljeg drobljenja i porobljavanja. In: Sto godina od nastanka Jugoslavije. *Globus*, 1417 /2. 2. 2018 – <https://www.jutarnji.hr/globus/Globus-politika/globusov-specijal-sto-godina-od-nastanka-jugoslavije-tudman-ujedinjenje-sa-srbijom-spasavalo-je-hrvatske-zemlje-od-daljeg-drobljenja-i-porobljavanja/6984933/>, letöltve 2018. 06. 17./)

Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.* Budapest 2004, Európa.

Huszka, Beáta: *Secessionist Movements and Ethnic Conflict: Debate-framing and Rhetoric in Independence Campaigns.* New York, 2014, Routledge.

Ingrao, Charles: Sigurne zone. In: Ingrao-Emmert: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, pp. 198-226.

Ingrao, Charles – **Emmert, Thomas** (urs.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama. Inicijativa naučnika.* Szarajevó, 2010, Buybook (Confronting the Yugoslav Controversies. A Scholars' Initiative. West Lafayette, 2009, Purdue University Press).

Ivanišević, Alojz: Kao guske u maglu? Položaj Hrvatske u prvoj jugoslavenskoj državi. Između mita i stvarnosti. *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, Vol 42 (2010), No. 1, str. 305-354. (<https://hrcak.srce.hr/63335>, letöltve 2018. 07. 06.)

Janjić, Dušan – **Lalaj, Ana** – **Pula, Besnik**: Kosovo pod Miloševićem režimom. In: Ingrao-Emmert (urs.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, str. 268-293.

Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője és a Dunai Egyesült Államok.* Budapest, 1918, Új

Magyarország Rt. (<http://mek.oszk.hu/09300/09364/09364.pdf>, letöltve 2017. 04. 11.)

Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. I-II., Budapest, 1996, Osiris-2000.

Jeszenszky Géza: Hungary and the Break-Up of Yugoslavia, I-II. *Hungarian Review*, Vol. II, No. 2, 3. (http://www.hungarianreview.com/author/geza_jeszenszky, letöltve 2017. 09. 22.)

Jovanović, Srđan M.: *The Birth and Death of Yugoslavia and Czechoslovakia. Developing polypeitharchic history*. Belgrád, 2017, Helsinki Committee for Human Rights in Serbia (<http://www.helsinki.org.rs/doc/The%20Birth%20and%20Death%20of%20Yugoslavia%20and%20Czechoslovakia.pdf>, letöltve 2017. 08. 03.).

Jović, Dejan: The Disintegration of Yugoslavia. A Critical Review of Explanatory Approches. In: *European Journal of Social Theory*, 4 (2001), 1, pp. 101–120. (<http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/13684310122225037>, letöltve 2016. 11. 03.)

Jović, Dejan: *Jugoslavija: Država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*. Zágráb – Belgrád, 2003, Prometej – Samizdat-B92 (Yugoslavia: A State that Withered Away. West Lafayette, 2009, Purdue University Press).

Jović, Dejan: Reassessing Socialist Yugoslavia 1945-90: The Case of Croatia. In: Djokić–Ker-Lindsay (eds.): *New Perspectives on Yugoslavia*, pp. 117-142.

Jović, Dejan: Humanitarno razaranje Jugoslavije. *Politička misao*, god. 50, br. 3, 2013, str. 195-198. (<http://hrcak.srce.hr/file/158678>, letöltve 2016. 09. 19.)

Judah, Tim: *The Serbs. History, Myth & the Destruction of Yugoslavia*. New Haven – London, 2000, Yale University Press.

Judah, Tim: *Kosovo. War and Revenge*. New Haven – London, 2002², Yale University Press (Yale Nota Bene).

Judah, Tim: *Yugoslavia is dead. Long live the Yugosphere*. London, 2009, LSEE Papers on South Eastern Europe (<http://www.lse.ac.uk/europeaninstitute/research/lsee/pdfs/publications/yugosphere.pdf>, letöltve 2014. 11. 27.)

Juhász József: Jugoszlávia vagy Szerboszlávia? *Kapu*, III/5. (1990. május) (http://apps2.arcanum.hu/kapu/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=Kapu_1990_05&pg=0&lang=hun#pg=25&zoom=f&l=s, letöltve 2017. 06. 11.)

Juhász József: *A délszláv háborúk.* Budapest, 1997, Napvilág.

Juhász József: Így látták ők – délszláv könyvek a délszláv válságról. *Társadalmi Szemle*, LIII. évf. (1998) 6. szám, 84-94. old.

Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története.* Budapest, 1999, Aula.

Juhász, József: Hungary and the Wars in Yugoslavia. In: Georgi Efremov (ed.): *The Balkans in the New Millennium.* International Conference, Skopje, 2001. 05. 25-26. Skopje, 2001, MANU-Press, pp. 283-285.

Juhász József: A jugoszláv öngazgatási modell. *Múltunk*, XLVI/2-3 (2001), 276-293. old.

Juhász József: Bosznia-Hercegovina 2006 óta: az államépítés kudarca? *Nemzet és Biztonság*, II/I (2009), 11-19. old.

Juhász József: *Föderalizmus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában.* Budapest, 2010, Gondolat.

Juhász József: Savremena mađarska istoriografija o Jugoslaviji. *Tokovi Istorije* (Belgrád), 2/2010, str. 168-184. (http://www.inisbgd.co.rs/celo/2010_2.pdf, letöltve 2017. 02. 11.)

Juhász József: Jugoszlávia felbomlásának interpretációi a nyugati szakirodalomban. *Közép-Európai Közlemények*, 4. évf. (2011) 2. szám, 60-68. old. (<http://vikek.hu/wp-content/uploads/2014/02/KEK-13.pdf>, letöltve 2017. 05. 14.)

Juhász József: A Kalasnyikov-ügy. In: *Historia critica: tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből.* Szerk. Manhercz Orsolya, Budapest, 2014, Eötvös, 433-440. old.

Juhász, József: Hungary and the Balkans in the 20th Century – from the Hungarian Perspective. In: *Prague Papers on the History of International Relations*, 1/2015, pp. 114-129. (<http://praguepapers.ff.cuni.cz/en/magazin/2015-1/>, letöltve 2016. 11. 17.)

Juhász József: Az „öngyilkos állam” teóriája: Dejan Jović koncepciója Jugoszlávia felbomlásáról. In: *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére.* Szerk. Juhász József, Budapest, 2016, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 369-377. old. (<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32934>, letöltve 2017. 03. 11.)

Juhász József: A jugoszláv dezintegráció baloldali narratívája. In: *Tertium datur. Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára*. Szerk. Juhász József – Szvák Gyula, Budapest, 2018, Russica Pannonica, 372-380. old.

Juhász József – Magyar István – Tálás Péter – Valki László: *Koszovó: egy válság anatómiája*. Budapest, 2000, Osiris.

Juhász József – Márkus László – Tálás Péter – Valki László: *Kinek a békéje? Háború és béke az egykori Jugoszláviában*. Budapest, 2003, Zrínyi.

Kamberović, Husnija: The Bosniaks, the Croats and the Serbs in Bosnia-Herzegovina: Their Experiences of Yugoslavia. In permanent gap. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, pp. 65-89.

Kamberović, Husnija: *Džemal Bijedić i afirmacija muslimanske nacije tokom 1960-ih i 1970-ih godina* (http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c8.html, letöltve 2018. 03. 22.)

Kaplan, Robert D.: *Balkan Ghosts. A Journey through History*. New York, 1993, St. Martin's Press (New Edition, 2005, Picador).

Kardelj, Edvard: Az öngazgatás fejlődése és az alkotmánymódosítások okai. *Létiünk*, 1973/6.

Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Budapest, 2004, Rejtjel.

Kekezi, Harillaq – Hida, Rexhep (eds.): *What the Kosovars say and demand*. Tirana, 1990, 8 Nëntori.

Kent, Sarah A.: Writing the Yugoslav Wars: English Language Books on Bosnia (1992–1996) and the Challenges of Analyzing Contemporary History. *American Historical Review*, Oct. 1997. pp. 1085-1114.

Ker-Lindsay, James: *Kosovo: The Path to Contested Statehood in the Balkans*. New York – London, 2009, I. B. Tauris.

Ker-Lindsay, James: The 'Final' Yugoslav Issue: The evolution of international thinking on Kosovo, 1998-2005. In: Djokić–Ker-Lindsay (eds.): *New Perspectives on Yugoslavia*, pp. 176-192.

Kiss Zoltán László: *Magyarok a békefenntartásban*. Budapest, 2011, Zrínyi

(http://www.honvedelem.hu/container/files/attachments/26487/magyarok_a_bekefenntartasban.pdf, letöltve 2016.11. 03.)

Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, 1998, Panem-Grafo.

Klemenčič, Matjaž: Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane, 1989-1997. In: Ingrao-Emmert (urs.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, str. 153-196.

Knežević, Domagoj: *Hrvatska Demokratska Zajednica od osnivanja do raskida s Jugoslavijom*. Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2015 (<https://repozitorij.hrstud.unizg.hr/islandora/object/hrstud:1227/preview>, letöltve 2018. 07. 22).

Knežević, Miloš (ur.): *Kosovo i Metohija. Izazovi i odgovori*. Belgrad, 1997, Institut za geopolitičke studije.

Knežić, Branislava – Ćirić, Jovan (prir.): *20 godina od razbijanja SFRJ*. Belgrad, 2011, Institut za uporedno pravo. (<http://iup.rs/wp-content/uploads/2017/10/J.-Circic-prir-20-godina-od-razbijanja-SFRJ.pdf>, letöltve 2018. 07. 28.)

Kocsis Károly: *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Budapest, 1993, Teleki László Alapítvány.

Koktsidis, Pavlos-Ioannis – Ten Dam, Caspar: A Success Story? Analysing Albanian Ethno-Nationalist Extremism in the Balkans. *East European Quaterly*, XLII/2, June 2008, pp. 161-190 (<https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/20589>, letöltve 2017. 12. 03.).

Kosovo Countdown: A Blueprint for Transition. ICG Europa-Report No. 188., 6. December 2007 (<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/188-kosovo-countdown-a-blueprint-for-transition.pdf>, letöltve 2016. 11. 18.)

Kosovo: The Challenge of Transition. ICG Europa-Report no. 170., 17. February 2006 (<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/170-kosovo-the-challenge-of-transition-serbian.pdf>, letöltve 2016. 11. 18.)

Krausz Tamás (szerk.): *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak*. Budapest 1999, Napvilág.

Kuljić, Todor: Historiographic revisionism in Post-Socialist Regimes. In: *The Balkans Rachomon. Historiography and literature on Dissolution of SFRY*, Helsinki Files No. 11, Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, Belgrad, 2002, pp. 7-47. (http://www.kczr.org/download/tekstovi/todor_kuljic_historiographic_revisionism_in_

postsocialist_regimes.pdf, letöltve 2017. 06. 27.)

Kuljić, Todor: Was Tito the Last Habsburg? Reflections on Tito's Role in the History of the Balkans. *Balkanistica*, 20/2007, pp. 85-100. (https://homepage.univie.ac.at/tamara.ehs/seumproject/pdf/Kuljic_Tito.pdf, letöltve 2018. 09. 29.)

Laković, Ivan – Tasić, Dmitar: *The Tito–Stalin Split and Yugoslavia's Military Opening toward the West 1950-1954. In NATO's Backyard*. Lexington Books, 2016,

Lampe, John R.: *Yugoslavia as History. Twice there was a Country*. Cambridge University Press, 2000 (2. ed.).

Lampe, John R.: The Two Yugoslavias as Economic Unions. In: Djokić (ed.): *Yugoslavism*, pp. 182-195.

Lampe, John R.: *Balkans into Southeastern Europe. A Century of War and Transition*. New York, 2006, Palgrave Macmillan.

Latawski, Paul – Smith, Martin: *The Kosovo crisis and the evolution of post-Cold War European security*. Manchester University Press, 2003.

LeBor, Adam: *Milošević: A Biography*. London, 2002, Bloomsbury

Lazarević, Žarko: Slovenija in Jugoslavija – dileme gospodarskega prostora. In: Balkovec (ur.): *Jugoslavija v času*, str. 179-186.

Levitsky, Steven – Way, Lucan A.: *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge University Press, 2010.

Limani, Mrika: Kosova in Yugoslavia. Against colonial status. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, pp. 271-294.

Linz, Juan – Stepan, Alfred: Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union and Yugoslavia. *Daedalus*, 121 (Spring 1992), pp. 123-139.

Lipset, Seymour Martin: *Homo politicus*. Budapest, 1995, Osiris.

Lőrinczné Bencze Edit: *Horvátország a függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig*. Budapest, 2015, Aposztróf.

Lučić, Ivo: Karađorđevo: politički mit ili dogovor? *Časopis za suvremenu povijest*, God. 35., br. 1. (2003), str. 7-36. (<https://hrcak.srce.hr/87522>, letöltve 2017.08. 27.)

Lukács B. György: A szlovén domobránok és a második világháborút követő leszámolások a historiográfia tükrében. In: *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*. Szerk. Juhász József, Budapest, 2016, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 389-398. old.

Lukic, Reneo – Lynch, Allen: *Europe from the Balkans to the Urals. The Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. London, 1996, Oxford University Press – SIPRI.

Lukić, Reneo: From the Federal Republic of Yugoslavia to the Union of Serbia and Montenegro. In: Sabrina P. Ramet – Vjeran Pavlaković (eds.): *Serbia Since 1989. Politics and Society under Milošević and After*. Seattle, University of Washington Press, 2005, pp. 55-94.

MacDonald, David B.: *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centered propaganda and the war in Yugoslavia*. Manchester University Press, 2002.

MacDonald, David B.: Suživot ili međusobna mržnja? In: Ingrao-Emmert (urs.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, str. 375-406.

Madžar, Ljubomir: Who Exploited Whom? In: Popov (eds.): *The Road to War in Serbia*, pp. 160-188.

Magaš, Branka: *The Destruction of Yugoslavia*. London – New York, 1993, Verso.

Magaš, Branka – Žanić, Ivo (eds.): *The War in Croatia and Bosnia-Herzegovina 1991-1995*. Routledge, 2013².

Magaš, Branka: The War in Croatia. In: Brad K. Blitz (ed.): *War and Change in the Balkans. Nationalism, Conflict and Cooperation*. Cambridge University Press, 2006, pp. 118-123.

Major Nándor: *Egy állameszme tündöklése és bukása*. Újvidék, 2013, Fórum.

Malazoglu, Leon: When Doves Support War and Hawks Oppose it: An Analysis of Humanitarian Intervention in Kosova. In: Bieber-Daskalovski (eds.): *Understanding the War in Kosovo*, pp. 125-145.

Malcolm, Noel: *Bosnia. A Short History*. London, 1994, Macmillan (Pan Books, 2002).

Malcolm, Noel: *Kosovo. A Short History*. London, 1998, Macmillan (Papermac).

Mandelbaum, Michael: A Perfect Failure. NATO's War Against Yugoslavia. *Foreign Affairs*, Vol. 78. No. 5 (1999).

Manojlović Pinter, Olga (ur.): *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*. Belgrad, 2011, INIS-AJ.

Marković, Mihailo: Uzroci razbijanja Jugoslavije. *Sociološki pregled*, XXVIII/2 (1994), str. 205-212. (http://www.ae-info.org/attach/User/Marković_Mihailo/OtherInformation/article.pdf, letöltve 2016. 11. 17.)

Marković, Mira: *Éjszaka és nappal*. Budapest, 1996, Elkomplex. (Noć i Dan. Dnevnik. Belgrad, 1994, BMG)

Matković, Hrvoje: *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*. Zagreb, 1998, Naklada Pavičić.

Matulić, Rusko: *Bibliography of Sources on the Region of Former Yugoslavia*. Vol. III., Private edition, 2014.

Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Budapest, 1992, Montázs.

Mazower, Mark: *Ethnicity and War in the Balkans*. (Conference on Identity: Personal, Cultural, and National. June 2 – June 4, 1994, The Chinese University of Hong Kong; <http://nationalhumanitiescenter.org/publications/hongkong/hongkong.htm>, letöltve 2017. 12. 13.)

Mazower, Mark: *A Balkán*. Budapest, 2004, Európa.

Meier, Viktor: *Yugoslavia. A History of its Demise*. London – New York, 1999, Routledge.

Melčić, Dunja (hrsg.): *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*. Wiesbaden, 2007², VS Verlag.

Mihailović, Kosta: *A jugoszláv gazdasági valóság*. Budapest, 1986, Kossuth. (Ekonomika stvarnost Jugoslavije. Belgrad, 1982, Ekonomika)

Milošević, Nemanja: Jugoslavija u američkoj vojnopolitičkoj strategiji odbrane Zapada od SSSR-a 1950-1954. In: Selinić (ur.): *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961*, str. 307-321.

Milošavljević, Olivera: Fatalističko tumačenje razaranja Jugoslavije. *Republika* (Belgrad), br. 316-317 (septembar 2003), <http://www.republika.co.rs/316-317/19.html>, letöltve: 2015. 06. 30.)

Montenegro: Calm before the Storm? ICG Briefing No. 10., 18. August 1999. (<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/montenegro-calm-before-the-storm.pdf>,

letöltve 2016. 11. 17.)

Muravchik, Joshua: The Road to Kosovo. *Commentary*, June 1999.

Naimark, Norman M. – Case, Holly (urs.): *Jugoslavija i njeni povjesničari. Razumijevanje balkanskih ratova 1990-ih*. Zágráb, 2005, Srednja Europa. (Yugoslavia and Its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s. Stanford University Press, 2003).

Nation, Craig R.: *War in the Balkans 1991-2002*. Carlisle, 2003, SSI U.S. Army War College (<https://ssi.armywarcollege.edu/pdf/files/PUB123.pdf>, letöltve 2018. 05. 22.)

Naumann, Klaus: Der nächste Konflikt wird kommen. Erfahrungen aus dem Kosovo-Einsatz. *Europäische Sicherheit*, 48. Jahrg., Nr. 11. (11/1999).

Nazor, Ante: *The Croatian War of Independence: Serbia's War of Conquest Against Croatia and the Defeat of Serbian Imperialism 1991-1995*. Zágráb, 2016, CreateSpace Independent Publishing Platform.

Németh András – Tóth László: *Halálos tavasz a Balkánon*. Budapest, 1999, Korona.

Niederhauser Emil: Csehszlovákia és Jugoszlávia létrejötte és megszűnése. *Múltunk*, 38. évf. (1993) 2-3. szám, 116-130. old.

Niederhauser Emil: A balkáni fejlődés fő vonásai. In: Krausz Tamás (szerk): *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség – Palotás Emil professzor 70. születésnapjára*. Budapest, 2006, ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, 191-200. old.

Nikolić, Kosta: *Jedna izgubljena istorija. Srbija u 20. veku*. Beograd, 2016, Službeni glasnik.

Norris, John: *Collision Course: NATO, Russia, and Kosovo*, Westport–London, Praeger 2005.

Nyikiforov, Konsztantyin: Az etnikai tisztogatás mint az új nemzetállamok létrehozásának mechanizmusa a volt Jugoszláviában az 1990-es évek elején. In: *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Szerk. Juhász József – Krausz Tamás, Budapest 2009, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 103-113. 107. old.

Nyikiforov, Konsztantyin: Oroszország Balkán-politikája az 1990-es években. (http://www.balkancenter.hu/pdf/nyikiforov_ma.pdf, letöltve 2016. 12. 11.)

Novák Tamás: A Nyugat-Balkán gazdasága – előre a múltba. In: *Mediterrán és Balkán Fórum*, VIII. évf. (2014), 2. szám (http://www.mbforum.hu/wp-content/uploads/2014/01/3_mediterran201402.pdf, letöltve 2014. 09. 17.)

Ormos Mária: *Merénylet Marseille-ben*. Budapest, 1984, Kossuth.

Ostrogorsky, Georg: A bizánci állam története. Budapest, 2003, Osiris.

Palotás Emil: *A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén*. Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó.

Palotás Emil: A horvát-szerb államközösség Tito Jugoszláviája előtt. *Társadalmi Szemle* 1992/5. szám, 40-50. old.

Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, 2003, Osiris.

Pap Norbert – Kobolka István (szerk.): *A Nyugat-Balkán*. Budapest, 2009, MK KBH.

Parenti, Michael: *To Kill a Nation. The Attack on Yugoslavia*. London – New York, 2000, Verso.

Pavličević, Dragutin: *Povijest Hrvatske*. Zágráb, 2000, Naklada Pavičić.

Pavlowitch, Stevan K.: *Hitler's new disorder: the Second World War in Yugoslavia*. New York, 2008, Columbia University Press.

Pándi Lajos (szerk.): *A kelet-európai diktatúrák bukása. 1985-1990 (dokumentumok, kronológia, bibliográfia; Függelék: 1991-1992)*. Szeged, 1993, Pándi Lajos magánkiadása.

Pándi Lajos (szerk.): *Köztes Európa 1763-1993. Térképgyűjtemény*. Budapest 1997, Osiris.

Perica, Vjekoslav: *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford University Press, 2002.

Perica, Vjekoslav – Velikonja, Mitja: *Nebeska Jugoslavija. Interakcije političkih mitologija i pop-kulture*. Belgrád, 2002, Biblioteka XX vek.

Perović, Latinka: The Serbs and Serbia in Modern History. Experience with other nations. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, pp. 220-270.

Perović, Latinka – Roksandić, Drago – Velikonja, Mitja – Hoepken, Wolfgang – Bieber, Florian (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*. Belgrád, 2017, Helsinki Committee for Human Rights in Serbia

(<http://www.yuhistorija.com/doc/yugoslavia%20from%20a%20historical%20perspective.pdf>, letöltve 2017. 09. 29.)

Pettifer, James – **Vickers**, Miranda: *The Albanian Question: Reshaping the Balkans* (Part I-II). London, 2007, I. B. Tauris.

Pirjevec, Jože: *Le guerre jugoslave, 1991–1999*. Torino, 2001, Einaudi.

Pirjevec, Jože: *Tito. Die Biografie*. München 2016, Verlag Antje Kunstmann.

Pirjevec, Jože: O Jugoslaviji će se pričati još dugo. Razgovor Damira Pilića sa slovensko-talijanskim povjesničarom dr. Jože Pirjevcem o Titu i Jugoslaviji (http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/prenosimo/6/Joze_Pirjevec_O_Jugoslaviji_ce_se_pricati_jos_dugo_/308/, letöltve 2019. 02. 23.)

Popov, Nebojsa (ed.): *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*. Budapest, 2000, CEU-Press.

Portmann, Michael: Communist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory during and after WWII (1943–1950). *Tokovi istorije*, 1-2/2004, str. 45-74. (https://www.inisbgd.co.rs/celo/2004_1.pdf, letöltve 2017. 10. 29.)

Priest, Dana: A Decisive Battle That Never Was. *The Washington Post*, 19-21 September 1999.

Prévélakis, Georges: *A Balkán. Kultúra és geopolitika*. Budapest, 2007, Imedias.

Pula, Besnik: The emergence of the Kosovo “parallel state,” 1988–1992. In: *Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 32 (2004), Issue 4, pp. 797-826 (<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0090599042000296131?src=recsys>, utolsó elérés 2017. 12. 07.),

Radelić, Zdenko: Croatia 1945-1991. In: *Review of Croatian History*, Vol. II, No. 1 (2007), pp. 13-26. (<https://hrcak.srce.hr/14380>, letöltve 2011. 03. 17.)

Radeljić, Branislav: *Europe and the Collapse of Yugoslavia: The Role of Non-State Actors and European Diplomacy*. London – New York, 2012, I. B. Tauris.

Radeljić, Branislav (ed.): *Europe and the Post-Yugoslav Space*. New York – London, 2013, Routledge.

Radeljić, Branislav: Europe 1989-2009: Rethinking the Break-up of Yugoslavia. *European Studies*, Vol. 9 (2010), No. 1, pp. 115-127. (<http://aei.pitt.edu/13910/>, letöltve 2016. 10. 22.)

Radeljić, Branislav: Two Decades of Academic Debate: Western Scholarship and the Collapse of Yugoslavia. *Review of International Affairs*, January-March 2010, pp. 5-29. [/https://www.diplomacy.bg.ac.rs/pdf/ria/2010/RIA-1137_2010.pdf](https://www.diplomacy.bg.ac.rs/pdf/ria/2010/RIA-1137_2010.pdf), letöltve 2016. 07. 14./.

Ramet, Pedro: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1963-1983*. Bloomington, 1984, Indiana University Press (1992-es 2. kiadása: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962-1991*).

Ramet, Pedro (ed.): *Yugoslavia in the 1980s*. London – Boulder, 1985, Westview Press.

Ramet, Sabrina P.: *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*. Boulder – Oxford, 1996, Westview Press (2. kiadás).

Ramet, Sabrina P.: *Die drei Jugoslawien. Eine Geschichte der Staatsbildungen und ihrer Probleme* (Südosteuropäische Arbeiten, Band 136). München, 2011, R. Oldenbourg. (*The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation 1908-2005*. Bloomington, 2006, Indiana University Press.)

Ramet, Sabrina P.: Disputes about the Dissolution of Yugoslavia and its Wake. In: Bieber-Galijaš-Archer (eds.): *Debating the End of Yugoslavia*, pp. 39-53.

Ramet, Sabrina P.: Explaining the Yugoslav meltdown, I: Tracing the Roots of the Violent Collapse of Yugoslavia, I: 'For a Charm of Pow'rful Trouble, Like a Hell-broth Boil and Bubble': Theories about the Roots of the Yugoslav Troubles. In: Thomas Emmert – Charles Ingrao (eds.): *Conflict in South-Eastern Europe at the End of the Twentieth Century. A „Scholars' Initiative” Assesses Some of the Controversies*. New York – London, 2006, Routledge, pp. 5-38.

Ramet, Sabrina P.: Srpska i hrvatska povijesna naracija. *Anali Hrvatskog politološkog društva*. Vol. 3. (2007), No. 1., str. 299-324. (http://hrcak.srce.hr/index.php?show=toc&id_broj=2948, letöltve 2017. 02. 13.)

Ramet, Sabrina P.: *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge University Press, 2005.

Ramet, Sabrina P.: Views from Inside: Memoirs concerning the Yugoslav Breakup and War. *Slavic Review*, Vol. 61, No. 3 (Autumn, 2002), pp. 558-580.

(https://www.jstor.org/stable/3090302?seq=1#page_scan_tab_contents, letöltve 2017. 03. 11.)

Rastoder, Šerbo: Montenegro and the Montenegrins in the Yugoslavia. Statehood loss and its renewal. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, pp. 90-125.

Repe, Božo: Zakaj so Slovenci vstopili v Jugoslavijo in zakaj so iz nje odšli? In: Balkovec (ur.): *Jugoslavija v času*, str. 21-46.

Repe, Božo: A szlovének és Tito, egykor és most. In: Harsányi Iván – Jemnitz János – Székely Gábor (szerk.): *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből: Évkönyv, 2014*. XL. évf., Budapest 2013, Magyar Lajos Alapítvány, 357-364. old. (<http://yearbook2.atw.hu/>, letöltve 2016. 11. 17.)

Repe, Božo: Slovenia and Slovians in Yugoslavia. Reasons for entering and exiting. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, pp. 186-219.

Reuter, Jens: *Die Albaner in Jugoslawien*. München, 1982, Oldenbourg.

Réti György: *Albánia sorsfordulói*. Budapest, 2000, Aula.

Richards, Michael: *A Time of Silence: Civil War and the Culture of Repression in Franco's Spain, 1936-1945*. New York, 1998, Cambridge University Press

Ripley, Tim: *Operation Deliberate Force. The UN and NATO Campaign in Bosnia 1995*. Lancaster, 1999, Centre for Defence and International Security Studies.

Robinson, Connie: Yugoslavism in the Early Twentieth Century. In: Djokić–Ker-Lindsay (eds.): *New Perspectives on Yugoslavia*, pp. 10-26.

Roksandić, Drago: Srbi u Hrvatskoj (1989-1991): između lojalnosti, neposlušnosti i pobune. In: Bojanić, Petar – Prijić-Samaržija, Snježana (urs.): *Neposlušnost*. Belgrad, 2011, Narodna biblioteka Srbije, str. 87-120. http://www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/triplex2/wp-content/uploads/2012/02/ROKSANDIC_2011_87-120.pdf, letöltve 2017. 13. 19.)

Roksandić, Drago: Yugoslavism before the creation of Yugoslavia. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, str. 29-61.

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és*

20. században. Budapest, 1998, Napvilág.

Rothschild, Joseph: *Jugoszlávia története a két világháború között*. Szeged, 1996, JATE.

Rusinow, Denisson: The Yugoslav Idea before Yugoslavia. In: Djokić (ed.): *Yugoslavism*, pp. 11-26.

Sadkovich, James J.: *Tuđman – Prva politička biografija*. Zagreb, 2010, Večernji list.

Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Budapest, 2000, Európa.

Samary, Catherine: *Yugoslavia Dismembered*. New York, 1995, Monthly Review Press ([https://kok.memoryoftheworld.org/Catherine%20Samary/Yugoslavia%20Dismembered%20\(20\)/Yugoslavia%20Dismembered%20-%20Catherine%20Samary.pdf](https://kok.memoryoftheworld.org/Catherine%20Samary/Yugoslavia%20Dismembered%20(20)/Yugoslavia%20Dismembered%20-%20Catherine%20Samary.pdf), letöltve 2017. 07. 31.).

Samary, Catherine – Leplat, Fred (eds.): *Decolonial Communism, Democracy & the Commons*. Merlin Press – Resistance Books – IIRE, 2019.

Schneider, Henrique: Ignorance and Yugoslavia: A Causal Explanation of Yugoslavia's Disintegration? *Balkan Social Science Review*, Vol. 3, June 2014, pp. 135-157. (<http://js.ugd.edu.mk/index.php/BSSR/article/download/863/835/>, letöltve 2016. 04. 03.)

Schöpflin György: Hatalom, etnikum és kommunizmus Jugoszláviában. *Politikatudományi Szemle*, I/2 (1992), 81-109. old. (http://www.poltudszemle.hu/pdf/1992/1992_2/schopflin.pdf, letöltve 2016.11. 16.).

Selinić, Slobodan (ur.): *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova*. Belgrád, 2008, INIS.

Sell, Louis: *Slobodan Milošević and the Destruction of Yugoslavia*. Durham – London, 2002, Duke University Press.

Shoup, Paul: The Disintegration of Yugoslavia and the Western Foreign Policy in the 1980s. In: Cohen–Dragovic-Soso: *State Collapse in South-Eastern Europe*, pp. 333-364.

Shrader, Charles R.: *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni. Vojna povijest 1992.-1994*. Zágráb, 1994, Golden marketing – Tehnička knjiga (The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia. A Military History, 1992-1994. Texas A&M University Press, 2003).

Silber, Laura – Little, Allan: *Jugoszlávia halála*. Budapest, 1996, Zrínyi (*The Death of Yugoslavia*. London, 1995, Penguin; televíziós változata:

<https://szabadmagyarszo.com/2017/05/29/igy-esett-szet-jugoszlavia-dokumentumfilmek-az-szmsz-tv-n/>, letöltve 2017. 11. 13.).

Simić, Pero: *Tito. Fenomen stoljeća*. Zágráb, 2009, Večernji posebni proizvodi.

Simms, Brendan: *Unfinest Hour. Britain and the Destruction of Bosnia*. London, 2002, Penguin Books.

Smith, Chris – Sagramoso, Domitilla: Small arms trafficking may export Albania's anarchy. *Jane's Intelligence Review*, Vol. 11. No. 1 (January 1999), pp. 24-26.

Sokcsevits Dénes: *A délszláv háború*. Budapest, 1997, Calibra.

Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011, Mundus-Novus.

Sokcsevits Dénes: Viktimológia a horvát történetírásban: a bleiburgi áldozatok a horvát és a nemzetközi szakirodalomban. In: *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941-1948*. Szerk Bíró László – Hornyák Árpád, Budapest, 2016, MTA BTK TTI, 39-53. old.).

Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*. Budapest, é. n. /1994/, Bereményi.

Stanković-Pejnović, Vesna: Raspad Jugoslavije. *Teme* (Niš), 02/2010, 601-618. (<http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme2-2010/teme%202-2010-11.pdf>, letöltve: 2015. 06. 28.).

Stavrianos, Leften Stavros: *The Balkans since 1453*. Holt, Rinehart and Winston, 1958.

Stevanovic, Vidosav: *Milošević. The People's Tyrant*. London, 2004, I.B.Tauris

Stjepanović, Dejan: *Multiethnic Regionalisms in Southeastern Europe*. Dundee, 2018, University of Dundee – Palgrave-Macmillan.

Still Buying Time: Montenegro, Serbia and the European Union. ICG Balkans Report no. 129, 7 May 2002 (<https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/129-still-buying-time-montenegro-serbia-and-the-european-union-serbian.pdf>, letöltve 2016. 11. 17.)

Stoianovich, Traian: *Balkan Worlds: The First and Last Europe*. New York, 1994, M. E. Sharpe.

Stokes, Gale: *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*. Oxford University Press, 1993.

Stokes, Gale – Lampe, John R. – Rusinow, Dennison – Mostov, Julie: Instant History. Understanding the Wars of Yugoslav Succession. *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1 /Spring, 1996/, pp. 136-160.

Stokes, Gale: Nezavisnost i sudbina manjina, 1991-1992. In: Ingrao-Emmert (urs.): *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, str. 86-114.

Stokes, Gale: Solving the Wars of Yugoslav Succession. In: Naimark-Case (eds.): *Yugoslavia and Its Historians*, 193-207.

Ströhm, Carl Gustaf: *Tito. Nach Afghanistan – Weltkrise Jugoslawien?* Bergisch Gladbach, 1980, Bastei Lübbe.

Strugar, Vlado: *Jugoslavija – federacija i republika*. Belgrad, 1976, Narodna Knjiga.

Subotić, Jelena: *Hijacked Justice. Dealing with the Past in the Balkans*. Ithaca – London, 2009, Cornell University Press (<https://www.helsinki.org.rs/doc/Subotic%20finalfile.pdf>, letöltve 2018. 14. 18.).

Sulyok Gábor: The Theory of Humanitarian Intervention with Special Regard to NATO's Kosovo Mission. In: Bieber-Daskalovski (eds.): *Understanding the War in Kosovo*, pp. 146-165.

Sulyok Gábor: *A humanitárius intervenció elmélete és gyakorlata*. Budapest, 2004, Gondolat.

Sundhaussen, Holm: Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas. *Geschichte und Gesellschaft*, 25. Jahrg., H. 4 (1999), s. 626-653. (<https://www.jstor.org/stable/40185964>, utolsó elérés 2018. 11. 26.).

Sundhaussen, Holm: Der Balkan: Ein Plädoyer für Differenz. *Geschichte und Gesellschaft*, 29. Jahrg., H. 4 (2003), s. 608-624. (<https://www.jstor.org/stable/40186187>, utolsó elérés 2018. 11. 26.).

Suppan, Arnold: Jugoslavenstvo nasuprot srpskom, hrvatskom i slovenskom nacionalizmu. In: Naimark-Case (urs.): *Jugoslavija i njeni povjesničari*, str. 100-120.

Suppan, Arnold: *Hitler – Beneš – Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*. Wien, 2014, Österreichische Akademie der Wissenschaften (<https://fedora.e-book.fwf.ac.at/fedora/get/o:445/bdef:Content/download>, letöltve 2017. 11. 15.)

Suvin, Darko: *Splendour, Misery, and Possibilities: An X-Ray of Socialist Yugoslavia*. Leiden, 2016, Brill.

Szabó Andrea: *Holtszezon*. Újvidék, 2014, Magánkiadás.

Szabó Péter: *A keleti egyházak szentségi joga*. Nyíregyháza, 2012, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
(https://szentatanaz.hu/letoltesek/szabo_peter_egyhazjog_ca.pdf, letöltve 2017. 07. 26.)

Szenes Zoltán: The Western Balkans: Assessing the EU's Stabilization and Association Process. *Comparative Politics Russia*, Vol. 9 (2018) No. 2.

Szilágyi Imre: Jugoszlávia: történelmi szükségszerűség, avagy történelmi tévedés? *Klió*, 1995/1 (<http://www.c3.hu/~klio/klio951/klio021.html>, letöltve 2015. 07. 03.)

Szilágyi Imre: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*. Budapest, 1998, Teleki László Alapítvány.

Szilágyi Imre: A szlovén-német asszimilációs folyamatok. *Regio*, 9. évf. (1998), 2. sz. (<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00032/pdf/05.pdf>, letöltve 2018. 06. 17.)

Szilágyi Imre: Zárt ajtók mögötti diplomáciai folyamatok 1990-1997 – A szlovénok és Jugoszlávia szétesése. *Külügyi Szemle*, 2003/1 (http://kki.hu/assets/upload/KULUGY_KulugyiSzemle_2003__1konyvekrol.pdf, letöltve 2017. 11. 09.)

Szilágyi Imre: *Koszovó státuszának kérdése*. Budapest, 2008, Magyar Külügyi Intézet.

Szilvágyi Tibor: *Az albán kérdés biztonsági kockázatai és megoldásának lehetőségei*. PhD-Disszertáció, Budapest, 2005, ZMNE.

Sz. Bíró Zoltán: Politikatörténeti vázlat a késői Szovjetunióról. In: Krausz Tamás – Sz. Bíró Zoltán (szerk.): *Peresztrojka és tulajdonát helyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban*. Budapest, 2003, Magyar Ruszisztikai Intézet.

Tabeau, Ewa – Bijak, Jakub: *Casualties of the 1990s War in Bosnia-Herzegovina. A Critique of Previous Estimates and the Latest Results* (<http://archive.iussp.org/members/restricted/publications/Oslo03/5-con-tabeau03.pdf>, letöltve 2017.05. 17.)

Tanner, Marcus: *Croatia. A Nation Forged in War*. New Haven – London, 2001, Yale

University Press (2. ed.).

Tašić, Predrag: *Kako sam branio Antu Markovića*. Skopje, 1993, Mugri 21.

Thomas, Raju G. C.: Sovereignty, Self-Determination, and Secession: Principles and Practice. In: Thomas (ed.): *Yugoslavia Unraveled*, pp. 3-39.

Thomas, Raju G. C. (ed.): *Yugoslavia Unraveled: Sovereignty, Self-Determination, Intervention*, Lanham – Oxford, 2003, Lexington Books.

Thomas, Robert: *Serbia under Milošević. Politics in the 1990s*. London, 1999, C. Hurst & Co.

Terzić, Milan: Tito i Balkanski pakt. In: Selinić (ur.): *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961*, str. 573-586.

Tindemans, Leo et al: *Nedovršeni mir. Izvještaj Međunarodne komisije za Balkan*. Zágráb – Szarajevó, 1997, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava – Pravni centar FOD BiH (Unfinished Peace. Report of the International Commission on the Balkans. Carnegie Endowment for International Peace, 1996, Washington).

Todorova, Maria: The Balkans: From Discovery to Invention. *Slavic Review*, Vol. 53 (Summer 1994), No. 2, pp. 453-482 (<https://www.jstor.org/stable/i322607>, letöltve 2018. 05. 31.)

Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. New York – Oxford, 1997, Oxford University Press.

Todorova, Maria: Der Balkan als Analysekategorie: Grenzen, Raum, Zeit. *Geschichte und Gesellschaft*, 28. Jahrg., H. 3 (2002), s. 470-492. (<https://www.jstor.org/stable/40186204>, utolsó elérés 2018. 11. 26.).

Tokača, Mirsad: *Bosanska knjiga mrtvih*. Szarajevó, 2012, IDS.

Toldi Ferenc: *A jugoszláv állam kialakulása és felbomlása*. Budapest, 1995, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.

Trifković, Srđa: Postmoderni makijavelizam: Zapad i Srbi 1991-2011. In: Knežić-Ćirić (prir.): *20 godina od razbijanja SFRJ*, pp. 13-31.

Troebst, Stefan: Nacionalizmus, államalapítás, nemzetépítés. A macedónkérdés 1944–1992 között. *Regio – Kisebbségi Szemle*, 3/4 (1992), 6.

(<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00012/pdf/03.pdf>, letöltve 2016.11. 03.)

Tudman, Franjo: *Népek történelmi sorsa*. Budapest, 1997, Magyarországi Horvátok Országos Önkormányzata – Magyarországi Horvát Vállalkozók Közossége.

Tudman, Miröslav: *Druga strana Rubikona: Politička strategija Alije Izetbegovića*. Zágráb, 2017, Hrvatska sveučilišna naklada.

Velikonja, Mitja: Slovenia's Yugoslav Century. In: Djokić (ed.): *Yugoslavism*, pp. 84-99.

Velikonja, Mitja: *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*. Texas A&M University Press, 2003.

Velikonja, Mitja: *Titostalgia. A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana, 2008, Mirovni inštitut (<http://mediawatch.mirovni-institut.si/eng/Titostalgia.pdf>, utolsó letöltés 2018. 11. 22.).

Velikonja, Mitja: Ways of Remembering Yugoslavia. The Yugoslav rear-view mirror. In: Perović-Roksandić-Velikonja-Hoepken-Bieber (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*, pp. 515-547.

Vickers, Miranda: *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*. New York, 1998, Columbia University Press.

Vincze Dalma: Egy főügyész emlékiratai. *Külügyi Szemle*, 2010/4, (https://library.hungaricana.hu/hu/view/KULUGY_KulugyiSzemle_2010/?pg=198&layout=s, letöltve 2017. 02. 03.).

Vladisavljević, Nebojša: *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke, 2008, Palgrave Macmillan.

Vladisavljević, Nebojša: The Break-up of Yugoslavia: The role of popular politics. In: Djokić–Ker-Lindsay (eds.): *New Perspectives on Yugoslavia*, pp. 143-160.

Vučetić, Radina: O jednom jubileju ili kako se (ne) sećamo Jugoslavije. (http://www.historiografija.hr/?p=9891#_edn31, letöltve 2018. 05. 08.)

Vukman Péter: Horvát történetírók Franjo Tuđmanról. *Klió*, 2011/4 (<http://www.c3.hu/~klio/klio114/klio117.pdf>, letöltve 2017. 02. 02.)

Vukman Péter: Jugoszlávia története új megközelítésben. *Klió*, 2013/2 (<http://www.c3.hu/~klio/klio132/klio017.pdf>, letöltve 2017. 08. 29.)

Vuković, Nebojša (ed.): *David vs. Goliath. NATO war against Yugoslavia and its implications*. Belgrade, 2019, Institute of International Politics and Economics – Faculty of Security Studies at the University of Belgrade (<https://www.diplomacy.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2019/03/David-protiv-Golijata.pdf#page=178>, letöltve 2019. május 10.).

Wachtel, Andrew B.: *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford University Press, 1998.

Wachtel, Andrew – Bennett, Christopher: Raspad Jugoslavije. In: Ingraio-Emmert (urs.): *Suočavanje s jugoslavenkim kontroverzama*, str. 23-54.

Waters, Timothy William (ed.): *The Milošević Trial. An Autopsy*. Oxford University Press, 2013.

Weller, Marc: The Rambouillet Conference on Kosovo. *International Affairs*, Vol. 75, Issue 2 (April 1999), pp. 211–251. (<https://doi.org/10.1111/1468-2346.00069>, letöltve 2017.11. 09.)

Weller, Marc: *Contested Statehood. Kosovo's Struggle for Independence*. Oxford University Press, 2009.

Woodward, Susan L.: *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington, 1995, The Brookings Institution.

Woodward, Susan L.: *The Ideology of Failed States. Why Intervention Fails*. Cambridge University Press, 2017.

Zimmermann, Warren: A jugoszláv válság politikusai. 2000, 8/8 /1996. augusztus/, 13-21. old. (The Last Ambassador. *Foreign Affairs*, March/April 1995, <https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/1995-03-01/last-ambassador-memoir-collapse-yugoslavia>, utolsó elérés 2018. 06. 22.).

Žerjavić, Vladimir: *Yugoslavia – Manipulations with the Number of Second World War Victims*. Zágráb, 1992, Croatian Information Centre (<http://www.hic.hr/books/manipulations/manipulations.pdf>, letöltve 2015. 09. 30.)

Životić, Aleksandar: Jugoszlávia külpolitikája a hidegháború idején: a felbomlás egyik oka? In: *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Szerk. Juhász József – Krausz Tamás, Budapest 2009, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 114-132. old.

Žižić, Jakov: Što je hrvatska politička emigracija? *Političke analize*, IV/16 (2013), FPZ Zagreb (http://hrcak.srce.hr/file/210253;

https://www.fpzg.unizg.hr/images/50016358/Sadrzaj%2016.pdf, letöltve 2017. 09. 11.).

Žižmond, Egon: The Collapse of the Yugoslav Economy. *Soviet Studies*, 44 (1992), 1, pp. 101-112.

FÜGGELÉK⁸⁰⁶

Kronológia

1918.

december 1. Belgrádban Sándor szerb régens a zágrábi Szlovén-Horvát-Szerb Nemzeti Tanács képviselőinek jelenlétében kikiáltja a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot.

1919.

január-február: Rendeletek az új ország egységesítését célzó közigazgatási, pénz-, adó- és földreformról.

1920.

augusztus 14. A csehszlovák-SZHSZ szövetségi szerződés aláírásával megkezdődik a csehszlovák-román-jugoszláv szövetség (kisantant) kiépítése.

november 12. Az olasz-SZHSZ rapallói szerződéssel véglegessé válnak az SZHSZ-Királyság határai.

november 28. Alkotmányozó nemzetgyűlési választások a nagyszerb-centralista pártok (DS, NRS) minimális győzelmével.

1921.

június 28. A nemzetgyűlés elfogadja az ún. vidovdani alkotmányt, amely unitáris alkotmányos monarchiaként határozza meg az országot.

szeptember 3. I. Péter halála után trónra lép fia, az addigi régens, Sándor király.

1925.

január 1. Felfüggesztik a legfőbb ellenzéki párt (HSS) legalitását, majd a vezetőit

⁸⁰⁶A kronológia és a táblázatok forrása: Juhász: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*, 324-347; Juhász–Márkus–Tálas–Valki: *Kinek a békéje?*, 294-320; Magaš–Žanić (eds.): *The War in Croatia and Bosnia-Herzegovina*, Appendix V. (Chronology 1985-1995); Vetter: *Chronik der Ereignisse 1986-2002*. In: Melčić (hrsg.): *Der Jugoslawien-Krieg*, 550-577. A térképek forrásai az internetes portálok.

letartóztatják.

március 27. Szerb-horvát kiegyezési kísérlet: a HSS elismeri a vidovdani alkotmányt, majd rövidesen meghívják a kormányba.

1926.

november 18. Barátsági szerződés Lengyelországgal.

december 10. N. Pašić radikális pártvezér és többszörös kormányfő („a szerb egység atyja”) halála.

1927.

február 24. A HSS kilép a kormányból, majd új ellenzéki blokkot hoz létre (Paraszt-Demokrata Koalíció, SDK).

november 11. Barátsági szerződés Franciaországgal.

1928.

június 20. P. Račić montenegrói képviselő merénylete a parlamentben S. Radić és más HSS-vezetők ellen; Horvátországban tömeges tiltakozó akciók kezdődnek. A szlovén A. Korošec (az egyetlen nem-szerb kormányfő az egész királyi korszakban) vezetésével új kormány alakul, de az sem képes stabilizálni a politikai helyzetet.

1929.

január 6. Sándor király diktatúrát vezet be.

október 3. Az ország új neve: Jugoszláv Királyság. Egyúttal az új közigazgatási rendszer kilenc bánságra osztja fel az országot és egységesítik (az addig a volt Habsburg-területeket diszkrimináló) adórendszert.

1931.

szeptember 3. A királydiktatúrát törvényesíteni akaró ún. oktrojált alkotmány.

1932.

november 7. A Zágrábi Pontokban az SDK elítéli a királydiktatúrát és hitet tesz a föderáció mellett.

december 31. Hasonló nyilatkozatot ad ki a Szlovén Néppárt (Ljubljana Pontok).

1933.

február 14. Szerbiai radikális, demokrata és parasztpárti politikusok is követelik a

királydiktatúra felszámolását.

az év során elmélyül a gazdasági válság; a nemzeti jövedelem az 1927-esnek a felére esik vissza.

1934.

február 9. A Balkán-antant (jugoszláv-román-görög-török szövetség) létrejötte.

május 1. Jugoszláv-német gazdasági egyezmény; megkezdődik a jugoszláv külkereskedelem német irányú átorientálása.

október 9. Horvát és macedón szeparatisták merényletet követnek el Marseille-ben Sándor ellen (életét veszti a királyt fogadó L. Barthou francia külügyminiszter is). Az új uralkodó a kiskorú II. Péter, aki mellett Sándor unokafivére, Pál herceg lesz a régens.

1935.

június 24. Az uralmi módszereiben Mussolinihez igazodó M. Stojadinović alakít kormányt.

1937.

március 25. Olasz-jugoszláv barátsági szerződés a külpolitikai irányváltás jegyében.

augusztus: J. B. Tito átveszi JKP vezetését (de a végleges Komintern-jóváhagyást csak 1939. január 5-én kapja meg).

1938.

december 11. Választások a kormánypárt győzelmével, de az egyesült ellenzék megszerzi a szavazatok 45 %-át; két hónap múlva, február 4-én Stojadinović lemond.

1939.

augusztus 26. Újabb szerb-horvát kiegyezési kísérlet: D. Cvetković kormányfő és V. Maček HSS-elnök megállapodása szerint Horvátország autonóm bánsággá alakul és a HSS belép a kormányba.

1940.

január 23. G. Ciano olasz külügyminiszter és az usztasák (fasizálódott horvát szeparatisták) vezére, A. Pavelić titkos egyezménye a leendő olasz-horvát vám-, pénz- és perszónálunióról.

december 12. Magyar-jugoszláv örökbarátsági szerződés.

1941.

március 25. Jugoszlávia csatlakozik a német-olasz-japán háromhatalmi egyezményhez; ez

ellen tiltakozva két nap múlva katonai puccsal új kormány kerül hatalomra D. Simović vezetésével.

április 6. Németország és szövetségesei (köztük 11-én Magyarország) megtámadják Jugoszláviát. A hadsereg 17-én kapitulál.

április 10. Az usztasák kikiáltják a Független Horvát Államot (NDH). 17-én kihirdetik „A nemzet és az állam védelméről” szóló fasiszta törvényeket, majd augusztusban felállítják a jasenovaci haláltábort.

április 20-22. Német-olasz konferencia Bécsben Jugoszlávia felosztásáról. Elismerik az NDH-t, hozzácsatolva Bosznia-Hercegovinát, de leválasztva róla Dalmácia nagy részét (amelyet Olaszország kap meg), továbbá fenntartva a katonai megszállását. Szlovéniát egymás között kettéosztják, egyes területeket pedig Magyarországhoz, Bulgáriához és az olasz uralom alatt álló Albániához csatolnak. A maradék területeket német (Szerbia) és olasz (Montenegró) fennhatóság alá helyezik.

július 7. A Tito-vezette partizánfelkelés hivatalos kezdete.

október 26. Sikertelenül végződnek Tito és D. Mihailović tárgyalásai a közös antifasiszta küzdelemről; megkezdődnek a csetnikek (szerb királypárti ellenállók) és a partizánok közötti harcok is.

1943.

január-június: A neretvai és a szutjeskai csaták megerősítik a partizánok pozícióit.

augusztus-október: A németek átveszik az addig olasz fennhatóságú területek ellenőrzését; az angol segélyek megindulása és több olasz hadosztály lefegyverzése nyomán javul a partizánok fegyverzete, akik az év végére az ország területének felét felszabadítják.

november 28. – december 1. Az antifasiszta koalíció teheráni konferenciája, amelyen elhatározzák, hogy a kollaboráns irányba fordult csetnikek helyett a partizánokat fogják támogatni.

november 29-30. Az AVNOJ (Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács) II. kongresszusa kinyilvánítja, hogy az új Jugoszlávia föderáció lesz, s Tito elnökletével ideiglenes kormányt állít fel.

1944.

június 16., november 1. Tito és az emigráns királyi kormány elnöke, I. Šubašić megállapodásai szerint az emigráns kormány a partizánokat ismeri el ez egyetlen legitim

ellenálló erőnek, viszont az államforma kérdésének eldöntését a háború utánra halasztják.

október 9-20. Sztálin és Churchill moszkvai tárgyalásai; a Jugoszlávia feletti érdekeltségüket 50-50 %-ban osztják meg.

október 20. Belgrád felszabadulása.

1945.

március 7. Tito elnökletével és Šubašić külügyminiszterségével megalakul az új Jugoszlávia (DFJ) első kormánya.

április 11. Szovjet-jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény.

május közepére az országot teljes egészében felszabadítják a partizánok (a keleti és északi területeken szovjet segítséggel). A háború során Jugoszlávia mintegy 1,03 millió embert veszít, a teljes demográfiai veszteség azonban 1,7-2 millió főre tehető.

május 15. a partizán-tisztogatások legsúlyosabbikának (bleiburgi vérengzés) kezdete.

augusztus 23. Törvény a földreformról és a telepítésekről.

november 11. Választások a Népfront (a Kommunista Párt és szövetségesei) győzelmével, azonban az ellenzék bojkottálta a választást.

november 29. A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság kikiáltása.

1946.

január 31. Az első szocialista alkotmány.

július 10-16. A csetnik vezetők pere; D. Mihailovićot halálra ítélik és kivégzik.

október 11. Az usztasákkal való együttműködés címén 16 évre ítélik A. Stepinac zágrábi érseket (később háziőrizetbe helyezik).

december 5. Államosítási törvény.

1947.

február 10. A párizsi békeszerződés Jugoszlávia területét Olaszország rovására 7000 négyzetkilométerrel növeli, a mindkét állam által követelt Triesztet pedig szabad területté nyilvánítja; továbbá Jugoszláviának összesen 220 millió dolláros jóvátételt ítél meg.

április 28. Törvény az első ötéves tervről, amelynek centrumában az újjáépítés és az iparosítás áll.

július 9. Jugoszlávia elutasítja a Marshall-tervet.

1948.

február 10. Szovjet-jugoszláv-bolgár tárgyalások Moszkvában a balkáni szocialista föderáció terveiről; a szovjet-jugoszláv konfliktus kezdete.

június 28. Közzéteszik a Kominform első JKP-ellenes határozatát, amely szerint a jugoszláv kommunisták nacionalista és revizionista útra léptek; ezzel megkezdődik a nyílt szovjet-jugoszláv hidegháború.

július 21-28. A JKP V. kongresszusa visszautasítja a Kominform vádjait; megkezdődnek az anti-kominformista tisztogatások.

1949.

szeptember 29. A Rajk-per „bizonyítékaira” hivatkozva Moszkva és szövetségesei felmondják a Jugoszláviával kötött szerződéseiket és gazdasági-politikai blokád alá helyezik az országot.

november 16. A Kominform második JKP-határozata fasiszta diktátornak és „az amerikai imperializmus láncos kutyájának” nevezi Titót.

1950.

május: Parasztfelkelés Cazinska Krajínában (Bosznia); a kollektivizálást röviddel később felfüggesztik.

június 26. Törvény a vállalati munkás-önigazgatásról; a szocializmus „jugoszláv modelljének” meghirdetése.

1951.

június 3-4. A JKP KB plénuma bírálja a kollektivizálás az anti-kominformista kampány egyes túlkapásait és részleges amnesztiát rendel el.

augusztus 27. Gazdasági szerződések az USA-val, Angliával és Franciaországgal.

november 14. Amerikai-jugoszláv katonai egyezmény.

december 27-29. A szocialista piacgazdaság kialakítását célzó első törvények elfogadása.

1952.

április 1. Törvény a helyi önigazgatásról; megkezdődik a közigazgatás decentralizációja.

június 11. Gazdasági egyezmény az NSZK-val (az 1951-52-es egyezmények alapján Jugoszlávia az 1950-es évek első felében mintegy 800 millió dollár értékű gazdasági és katonai támogatást kapott Nyugatról).

november 2-7. A JKP VI. kongresszusa. A szocializmus új ideológiai koncepciója jegyében módosítják a párt nevét: Jugoszláv Kommunista Szövetség (JKSZ).

1953.

január 13. Alkotmányreform az öngazgatás szellemében.

február 28. Görög-török-jugoszláv együttműködési szerződés (Balkán-paktum).

március 30. Dekrétum a kollektivizálást felváltó új agrárpolitikáról (a társadalmi szektor és a magánparaszti gazdaságok kooperációja).

1954.

január 17. „Anarcho-liberális elhajlás” miatt leváltják funkcióiból M. Đilast.

október 5. Amerikai-brit-olasz jugoszláv egyezmény a Trieszti Szabad Területről: az A-zóna nagy része (a város is) Olaszországhoz kerül, a többi és a B-zóna Jugoszláviához.

1955.

május 26. – június 2. N. Sz. Hruscsovnak, az SZKP első titkárának belgrádi látogatása, a szovjet-jugoszláv államközi kapcsolatok rendezése; lezárul (a Sztálin halála után egyébként is elcsendesedett) Kominform-konfliktus.

1956.

június 1-23. Tito Szovjetunió-beli körútja; rendezik a pártközi kapcsolatokat is.

július 18-19. Tito, D. Nehru indiai kormányfő és G. A. Nasszer egyiptomi elnök brioni találkozója a tömbön kívüliség külpolitikájáról.

november 2. Tito és Hruscsov brioni tárgyalásai a magyar helyzetről; Tito támogatást ígér a második szovjet intervencióhoz.

1957.

november 14-19. A JKSZ nem csatlakozik a kommunista pártok közös moszkvai nyilatkozatához (csak a békefelhíváshoz); megkezdődik az ún. második szovjet-jugoszláv vita.

1958.

április 22-26. A JKSZ VII. kongresszusa új pártprogramot fogad el, amelyet az SZKP és szövetségesei (és különösen a maoista Kínai KP) revizionistának bélyegeznek.

1959.

március 24. Párthatározat a nemzetiségek egyenjogúságának biztosításáról.

1961.

szeptember 1-6. Az el nem kötelezett országok nemzetközi mozgalmának alapító csúcsértekezlete Belgrádban. Titót választják a mozgalom első főtitkárává.

október 26. Ivo Andrić kapja az irodalmi Nobel-díjat.

1962.

március 13. Törvény az általános amnesztiáról.

szeptember 24. Hruscsov újabb belgrádi látogatásán megerősítik az 1955-ös Belgrádi Nyilatkozatot; lezárul az ún. második szovjet-jugoszláv vita.

1963.

április 7. Új alkotmány; az ország neve Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK).

július 26. 1100 áldozatot követelő súlyos földrengés Szkopjében.

1964.

szeptember 17. Együttműködési egyezmény Jugoszlávia és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) között.

1965.

július 24-26. 30 új törvény elfogadásával radikális gazdasági reformot vezetnek be.

1966.

július 1-3. A brioni pártplénumon vereséget szenvednek a centralisták; A. Ranković bukása.

november 25. Törvény a belügyi szolgálatok átszervezéséről; az UDBA helyett létrehozzák az SDB-t.

1967.

március 28., április 18. Alkotmánymódosítások.

1968.

június 2-10. Újbaloldali szellemű diáklázadás Belgrádban.

augusztus 21. A JKSZ elítéli a Varsói Szerződés csehszlovákiai invázióját.

október 11. Vendégmunkás-egyezmény az NSZK-val.

november vége: albán diáktüntetések a koszovói önállóság kiterjesztéséért.

december 18. Újabb alkotmánymódosítások a decentralizáció jegyében.

1969.

február 11. Törvény a területvédelmi milícia létrehozásáról (1991-92-ben részben ezekből alakulnak meg a köztársasági hadseregek).

1970.

január 15-17: A horvát KSZ KB X. plénuma; kibontakozik az ún. horvát tavasz (MASPOK) reformmozgalma.

1971.

március 19. Együttműködési szerződés az Európai Gazdasági Közösséggel.

június 30. Újabb decentralizáló alkotmánymódosítás.

november 22. – december 14. Diáksztrájk Zágrábban a köztársasági önállóság növeléséért.

december 2-3. Konzervatív-rendpárti fordulat a karadordevói pártplénumon.

december 12-13. Lemondanak a horvát KSZ vezetői, majd tisztogatás kezdődik a köztársaságban.

1972.

október 9-12. A belgrádi pártaktíva támadása a „liberalizmus” ellen. Hamarosan lemondanak a reform-orientált szerb, szlovén, vajdasági és macedón vezetők.

1974.

február 21. Új alkotmány; a jugoszláv államszervezet decentralizált-konszenzuális föderációvá válik.

május 27-30. A JKSZ rendpárti szellemű X. kongresszusa.

1975.

november 10. Az osimói egyezményben véglegesítik Olaszország és Jugoszlávia határait.

1976.

november 25. Törvény a Társult Munkáról; az új „megegyezésszerű gazdaság” a korábbinál kevésbé piac-orientált.

1980.

április 5. Újabb együttműködési egyezmény a Közös Piaccal.

május 4. 88 éves korában meghal J. B. Tito pártelnök és államfő.

1981.

március 11. – április 4. Albán nacionalista tüntetések Koszovóban.

1983.

július 25. A JKSZ KB új programot fogad el a mélyülő gazdasági válság és az 1970-es évek közepe óta megháromszorozódott külső adósság (21 milliárd dollár) kezelésére.

1984.

február 8-19. Téli olimpia Szarajevóban.

1985.

január 1. Az alapvető élelmiszerek és szolgáltatások kivételével felszabadítják az árakat; meglódul az infláció.

1986.

április – május: Generáció-váltás több köztársasági pártszervezet élen; Szlovéniában M. Kučan, Szerbiában S. Milošević lesz a pártelnök.

1987.

szeptember 23-24. A szerb KSZ KB VIII. plénuma; Milošević győzelme a liberális szárny felett.

1988.

június 22. Több tízezres nagygyűlés Ljubljánában a Janša-per elleni tiltakozás jegyében.

október 5-6. Az „antibürokratikus forradalom” (formailag a koszovói szerbek melletti szolidaritási nagygyűlések, valójában Milošević-párti tüntetések) újvidéki tetőzése; lemondanak az autonomista vajdasági vezetők.

november: szerb tüntetések és albán ellentüntetések Koszovóban; 17-én lemondanak az autonomista koszovói vezetők.

december 1. Mivel a szlovén vezetés betiltotta, elmarad az „antibürokratikus forradalom” Ljubljánába tervezett nagygyűlése; válaszul Szerbia szlovén-ellenes gazdasági bojkottot hirdet.

1989.

január: Az „antibürokratikus forradalom” újabb tüntetései Montenegróban; Milošević-párti vezetők kerülnek hatalomra.

február 27. Az újabb albán tiltakozások miatt rendkívüli állapotot vezetnek be Koszovóban (1990 áprilisában oldják fel).

március 28. Központosító alkotmánymódosítás Szerbiában; a két tartomány, Koszovó és a

Vajdaság autonómiája formálissá válik.

szeptember 27. A köztársasági szuverenitást megerősítő alkotmánymódosítás Szlovéniában.

december – 1990. április. Először Szlovéniában, majd a többi köztársaságban is engedélyezik a többpártrendszert.

1990.

január: a Marković-kormány gazdasági reformcsomagja. A gazdasági helyzet átmenetileg javul: az infláció megáll, az adósság csökken.

január 20-22. A JKSZ utolsó, félbeszakadt kongresszusa; a tagszervezetek önálló pártokká válnak.

április – december. Elnök- és parlamenti választások az egyes köztársaságokban; Szerbiában és Montenegróban a JKSZ-utódpartok, a többi négy köztársaságban az ellenzékiek győztek (a szlovén elnökválasztás kivételével, amely Kučan sikerét hozta). Országos választások kiírásáról viszont a köztársaságok nem tudtak megegyezni.

augusztus 17. A horvátországi szerb lázadás kezdete.

december 23. Függetlenségi népszavazás Szlovéniában az igenek 88 %-os arányával.

1991.

január 24. Milošević és Kučan megegyezése arról, hogy köztársaságaik kölcsönösen elismerik a szlovén és a szerb nemzet önrendelkezési jogát.

március – június. A tagköztársasági elnökök Jugoszlávia jövőjével (konföderálásával vagy föderatív államként való megőrzésével) foglalkozó eredménytelen tárgyalás-sorozata.

március – június. A Jugoszláviába látogató külföldi vezetők (J. Delors, az Európai Bizottság elnöke, J. Baker amerikai külügyminiszter, V. Pavlov szovjet kormányfő) az ország egységének megőrzésére és a békés kiegyezésre szólítják fel a jugoszláv feleket.

március 25. Milošević és Tuđman karadordevói tárgyalásai.

május 19. Függetlenségi népszavazás Horvátországban az igenek 93 %-os arányával; a szerbek bojkottálták a referendumot, illetve a május 12-i saját népszavazásukon a Jugoszláviában maradás mellett voksoltak.

június 25. A szlovén és a horvát parlament elfogadja a két köztársaság függetlenségi nyilatkozatát.

június 27. A JNA megpróbálja ellenőrzése alá vonni Szlovénia határait; ezzel kezdetét veszi a „tíznapos határháború”, az első a Jugoszlávia felbomlását kísérő háborúk sorában. A harcokat lezáró brioni egyezmény (július 7.) szerint Jugoszlávia jövőjéről az EK szervezésében konferenciát kell tartani, s három hónapra fel kell függeszteni a függetlenségi deklarációkat.

július 18. Az államelnökség elhatározza a JNA teljes kivonását Szlovéniából, de facto elismerve ezzel a szlovén elszakadást.

július – 1992. január. Szerb-horvát háború Horvátországban, amely során a JNA és a szerb félkatonai erők elfoglalják Horvátország közel egyharmadát; a legnagyobb harcok Vukovár körül folytak, amelyet a horvát védők csak három hónapos ostrom után, november 18-án adtak fel.

szeptember 7. Az Európai Közösség által szervezett hágai Jugoszlávia-konferencia kezdete. A felkínált kompromisszumot (a konföderatív szellemű Carrington-tervet) a konferencia október 18-i ülészakán öt köztársasági elnök elfogadja, de Milošević elutasítja.

szeptember 8. Függetlenségi népszavazás Macedóniában az igenek 96 %-os arányával (és az albánok bojkottjával). Szeptember 25-én kihirdetik a függetlenséget.

szeptember 25. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa fegyverembargót rendel el Jugoszlávia egész területére vonatkozóan.

szeptember 26-30. A koszovói albánok saját népszavazása, amelynek alapján kihirdetik az 1990. július 2-án (akkor még Jugoszlávia 7. tagállamaként) kikiáltott „Koszovói Köztársaság” függetlenségét.

december 16. Az Európai Közösség külügyminiszteri tanácsa német nyomásra úgy dönt, hogy az EK-tagállamok január 15-i hatállyal ismerjék el Szlovéniát és Horvátországot; ezt Moszkva február 17-én, Washington április 7-én teszi meg.

december 19. A „Krajina Szerb Köztársaság” kikiáltása.

1992.

január 8. V. Kadijević szövetségi hadügyminiszter leváltása; a következő hónapokban a JNA három szerb hadsereggé alakul át (kisjugoszláv VJ, boszniai VRS, krajina VSK).

január 9. A Republika Srpska kikiáltása (akkor még „Bosznia-Hercegovinai Szerb Nemzet Köztársasága” néven).

február 21. Az ENSZ BT döntése a békefenntartó erők (UNPROFOR) Horvátországba

küldéséről és az ENSZ által védett területekre, a négy ún. UNPA-zónába telepítéséről (Vance-terv).

február 29. – március 1. Függetlenségi népszavazás Boszniában az igenek 99 %-os arányával (és ezúttal is a szerbek bojkottjával, akik az 1991. november 9-10-i külön népszavazásukon 96 %-ban a Jugoszláviában maradás mellett voksoltak). Március 3-án kikiáltják a függetlenséget, amelyet a nyugati hatalmak április 6-7-én, Oroszország április 28-án elismernek.

március 18. A három boszniai nemzeti párt vezetője, a muzulmán A. Izetbegović (SDA), a szerb R. Karadžić (SDS) és a horvát M. Boban (HDZ-BiH) elvi megállapodása a köztársaság etnikai alapú kantonizálásáról (Cutileiro-terv); azonban Izetbegović és Boban hamarosan visszalép.

április elején a fegyveres összetűzések folyamatossá válásával és Szarajevó szerb körülzárásával megkezdődik az 1995 novemberéig tartó boszniai háború.

április 1. Befejeződik a JNA kivonulása Macedóniából. Az EK-tagállamok a görög ellenzés miatt (Athén a görög múlt kisajátításának és területi követelésnek minősítette a Macedónia államnév használatát) csak 1993 decemberétől kezdve ismerték el a köztársaságot FYROM (Former Yugoslav Republic of Macedonia) néven.

április 27. Belgrádban a JSZSZK-parlament szerb és montenegrói tagjai új alkotmányt fogadnak el és kimondják a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK, „Kis-Jugoszlávia”) megalakulását, amelyet a nyugati hatalmak csak 1996 áprilisától kezdve ismernek el.

május 6. Karadžić és Boban elvi egyezménye Grazban Bosznia felosztásáról, amely szerint a szerb rész a köztársaság 65, a horvát pedig 20 %-át ölelné fel.

május 30. Az ENSZ BT gazdasági embargót rendel el a JSZK ellen, amelyet később megszigorít.

június 8. Az ENSZ BT az UNPROFOR-missziót kiterjeszti Bosznia-Hercegovinára.

augusztus 26-27. Londonban az eredménytelen EK-közvetítést (Hágai Konferencia) felváltó szélesebb körű, minden releváns hatalmat bevonó értekezletet tartanak Jugoszláviáról (International Conference on the Former Yugoslavia, ICFY).

augusztus 28. Az első Mazowiecki-jelentés (az ENSZ által kiküldött, T. Mazowiecki-vezette emberi-jogi bizottság beszámolója) a boszniai humanitárius helyzetről; az 1992-95 közötti 18 jelentés megállapítja, hogy bár mindegyik fél követett el etnikai tisztogatásokat

és háborús bűnöket, azokért a legsúlyosabb felelősség a szerbeket terheli.

októberben horvát-muzulmán összecsapások kezdődnek Közép-Boszniában; a harcok a következő év elején háborúvá fajulnak és felbomlik a két fél szerbellenes szövetsége (a harcok lezárulásáig, 1994 elejéig a muzulmánok jelentős terület-nyereséghez jutottak).

december 2. Az Iszlám Konferencia a boszniai muzulmánok megsegítésére szólítja fel az ENSZ-t és a nagyhatalmakat. Több iszlám ország (Irán, Szaúd-Arábia, Törökország) pénzzel és (illegális) fegyverszállításokkal kezdi támogatni Sarajevót.

az év őszére a szerbek Bosznia területének kétharmadát, a horvátok ötödét foglalják el.

1993.

január 2. Az ICFY újabb, genfi fordulóján előterjesztik a Vance-Owen béketervet (Bosznia kantonális föderációvá alakítása).

március 25-ig Boban és Izetbegović aláírják a Vance-Owen terv mindegyik dokumentumát.

április 16. Az ENSZ BT biztonsági övezetté nyilvánítja Srebrenicát (vagyis a civilek számára menedéket nyújtó, demilitarizált és az UNPROFOR által védett területté), majd májusban ezt a státuszt megadja még öt városnak (Sarajevó, Tuzla, Bihać, Goražde, Žepa).

május 1-2. Bosznia-értekezlet Athénban, amelyen Karadžić is aláírja a Vance-Owen tervet, amelyet azonban 5-én az RS-parlament, 15-17-én pedig a boszniai szerbek népszavazása elutasít.

május 25. Az ENSZ BT nemzetközi bíróság felállításáról határoz a jugoszláviai háborús bűntettek kivizsgálására (ICTY). A 2017-ig fennállt testület 161 személy ellen emelt vádat és 89-et ítélt el, mindkét esetben mintegy 70 %-ban szerbek ellen.

június 16. Az ICFY újabb genfi fordulóján Milošević és Tuđman megállapodnak Bosznia három részre tagolásában.

augusztus 20. Hivatalosan is előterjesztik a június 16-i Milošević-Tuđman paktumon alapuló Owen-Stoltenberg béketervet (Bosznia mint a szerb, horvát és bosnyák köztársaságok konföderációja). A tervet a szerbek és a horvátok elfogadják, a bosnyákok elutasítják.

augusztus 24. Az 1991. november 18-án létrehozott Hercegboszniai Horvát Közösség állammá nyilvánításával kikiáltják a „Hercegboszniai Horvát Köztársaságot.”

szeptember 27. A „Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány” kikiáltása; muzulmán belháború kezdődik Izetbegović és F. Abdić hívei között.

1994.

február 5. A csaknem két éve tartó szarajevói harcok legsúlyosabb merénylete: 68 áldozatot követelő aknatámadás a Markale-piac ellen. Bár nem sikerül kétséget kizáróan megállapítani, honnan lőttek, az ENSZ és a NATO ultimátum elé állítja a szerbeket: 10 nap alatt ki kell vonniuk nehézfegyverzetüket Szarajevó 20 km-es körzetéből.

február 16. Görög gazdasági embargó a „névbitorló” Macedónia ellen.

március 18. Washingtonban aláírják a horvát-bosnyák egyezményeket (a kantonális Bosznia-Hercegovinai Föderáció létrehozása és a harcok befejezése); ezzel helyre áll a szerbellenes horvát-bosnyák szövetség. Előzőleg Tuđman Boban helyett új vezetőt állít a boszniai horvátok élére K. Zubak személyében.

május 13. A London-konferencia (ICFY) helyét átvevő Kontakt-csoport (az USA, Anglia, Franciaország, Németország, Oroszország és – 1996-tól – Olaszország alkotta Nemzetközi Összekötő Csoport) külügyminiszteri értekezlete Genfben. Közös javaslatként új béketervet fogalmaznak meg, amely szerint Bosznia nemzetközi jogilag fennmarad, de 51-49 %-os területi arányban megosztanak a horvát-bosnyák föderáció és a szerb tagállam között. A tervet a horvátok, a muzulmánok és Belgrád elfogadja, de a boszniai szerbek elvetik.

augusztus 4. A háborús teherviselés és az embargó miatt súlyos gazdasági válságba süllyedt JSZK lezárja boszniai határait, hogy a Kontakt-csoport békejavaslatának elfogadására kényszerítse a Karadžić-vezetést.

augusztus 18. A boszniai szerb parlament felhívása Krajínához és a JSZK-hoz az „Egyesült Szerb Államok” létrehozására. Knin elfogadná, Belgrád viszont nem reagál.

november 10. Az ENSZ BT elveti fegyverembargó részleges (Boszniára vonatkozó) feloldását célzó amerikai indítványt, amire válaszul az USA kivonul az embargó ellenőrzéséből.

december 31. Boszniában J. Carter volt amerikai elnök közvetítésével négy hónapra tűzszünetet kötnek, de csak átmenetileg enyhülnek a harcok.

1995.

január 30. Előterjesztik a Kontakt-csoport horvátországi Z-4 béketervét (a háború előtt is szerb többségű területeken autonóm köztársaság létrehozása, a többi megszállt terület zágrábi fennhatóság alá történő visszahelyezése). A tervet Zágráb és Belgrád legalább

tárgyalási alapként elfogadta, de Knin elutasította.

május 1-2. A horvát hadsereg (HV) elfoglalja a nyugat-szlavóniai UNPA-zónát.

július 11. A boszniai szerb hadsereg (VRS) elfoglalja Srebrenicát, amelynek hadrafogható férfilakosságát, több mint 8000 főt a következő napokban lemészárolnak.

augusztus 4-7. A horvát hadsereg offenzívája elsöpri a horvátországi szerb államot (Krajina). A szerb lakosság egy részét evakuálják, mások elmenekülnek vagy a bevonuló horvát csapatok elűzik őket.

augusztus 30. Kéthetes NATO-légítámadások kezdődnek a boszniai szerb hadsereg állásai ellen. Augusztus-szeptemberi offenzívájukkal a horvát és bosnyák csapatok visszafoglalják a VRS által ellenőrzött területek egynegyedét és felszámolják az Abdić-féle miniállamot.

december 14. Párizsban aláírják az amerikai Daytonban kidolgozott boszniai békeszerződést. Bosznia nemzetközi jogilag fennmarad, de két széles önállóságú részre osztják (Bosznia-Hercegovinai Föderáció, Szerb Köztársaság) és a békefolyamat biztosítása céljából meghatározatlan időre nemzetközi polgári (PIC, OHR) és katonai (IFOR) felügyelet alá helyezik.

1996.

augusztus 7. Milošević és Tuđman athéni találkozója a JSZK és Horvátország kapcsolatainak rendezéséről; a két állam augusztus 23-án elismeri egymást.

október 2. Az ENSZ BT csaknem teljesen feloldja a JSZK ellen 1992. május 30-án elrendelt gazdasági embargót.

1997.

július 15. Milošević szerb elnököt (1989-1997) a JSZK parlamentje jugoszláv elnökké választja.

október 19. A montenegrói elnökválasztás második fordulója M. Đukanovic győzelmét hozza; felgyorsul Montenegró távolodása Szerbiától.

1998.

január 15. A keleti UNPA-zóna reintegrálásával helyreáll Horvátország területi egysége.

február-október A koszovói háború első szakasza; júniusig a Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UÇK) ellenőrzése alá vonja a tartomány területének mintegy harmadát, később azonban a nyári ellen-offenzívájukkal a jugoszláv erők visszaszorítják az UÇK-t.

1999.

március 24. – június 10. A sikertelen rambouillet-i Koszovó-konferencia után a NATO légiháborút folytat Szerbia ellen, egyben lezajlik a koszovói szerb-albán háború második szakasza; a szerbek átmenetileg mintegy 800 ezer albánt űznek ki a tartományból. Montenegró semleges maradt.

június 10. A nemzetközi feltételek belgrádi elfogadása után az ENSZ BT új határozatot hoz Koszovóról. Eszerint a terület a végső státuszának későbbi meghatározásáig a JSZK része marad, de nemzetközi polgári (UNMIK) és katonai (KFOR) igazgatás alá helyezik, s a szerb hatóságoknak ki kell üríteniük, az UÇK-t pedig demilitarizálják.

december 10. F. Tuđman halála. A januári választásokon az ellenzék győz: S. Mesić lesz az új horvát elnök és I. Račan az új kormányfő.

2000.

szeptember 24. Szövetségi parlamenti és elnökválasztás a JSZK-ban. Az ellenzéki DOS-koalíció szerez parlamenti többséget, de elnökjelöltje, V. Koštunica a hivatalos adatok szerint csak 49%-os relatív többséget ért el a 39 %-ot szerzett Milošević ellenében. A DOS szerint viszont 53%-at, ezért csalásra hivatkozva tüntetéseket indít Koštunica győzelmének kihirdetéseért.

október 5. Tömegtüntetés Belgrádban, amelynek hatására Milošević elismeri vereségét és lemond, Koštunica pedig hivatalba lép.

2001.

január – augusztus. Albán lázadás Macedóniában; a harcoknak az ohridi megállapodás (augusztus 13.) vet véget, amely szerint bővítik a kisebbségi jogokat, a macedóniai UÇK pedig elismeri Macedónia integritását és párttá alakul. A macedóniai albán lázadás volt az utolsó a Jugoszlávia felbomlását kísérő háborús összecsapások sorában, amelyek összesen mintegy 135 ezer áldozatot követeltek (ebből 96-102 ezret Bosznia-Hercegovinában, azon belül kétharmadrészt a bosnyákok közül) és legalább 110 milliárd dolláros közvetlen anyagi kárral jártak.

április 1. Letartóztatják Miloševićet, majd június 28-án kiadják a hágai ENSZ-törvényszéknek (ICTY); pere ítélethirdetés nélkül ér véget, mert 2006. március 11-én elhunyt.

június 29. Az öt utódállam (JSZK, Szlovénia, Horvátország, Bosznia, Macedónia) külügyminiszterei aláírják a JSZSZK jogutódlásáról szóló megállapodást.

2002.

március 14. Az EU közvetítésével megegyezik a szerb, a montenegrói és a szövetségi kormány a JSZK helyett létrehozandó „Szerbia és Montenegró Államközössége” nevű laza unió felállításáról (Solana-egyezmény). Az unió Montenegró kilépésig (2006. június 3.) állt fenn.

2003.

március 12. Belgrádban merénylet áldozatául esett Z. Đinđić szerb kormányfő.

június 21. Az Európai Tanács szaloniki üléséhez kapcsolódva EU–Nyugat-Balkán csúcsértekezletet tartanak, amelyen az EU meghirdeti a perspektivikus nyugat-balkáni bővítést. Annak során Horvátország 2013. július 1-jén EU-tag lett (Szlovénia 2004. május 1-i felvétele az első keleti bővítési kör része volt), Macedónia, Montenegró, Szerbia és Albánia jelenleg (2019. március) tagjelölt, Bosznia-Hercegovina és Koszovó pedig társulási egyezményrel rendelkezik.

2004.

március. Szerb- és KFOR-ellenes zavargások Koszovóban.

2006.

május 21. Függetlenségi népszavazás Montenegróban, az igenek 55,5 %-os többségével; június 3-én kihirdetik a függetlenséget, amelyet Szerbia is elismer, majd két nap múlva maga is kimondja saját („1918-ban az SZHSZ-Királyságba átvitt”) államiságának a visszaállítását.

2008.

február 17. A Koszovó jövőjéről szóló státusztárgyalások kudarca után kikiáltják Koszovó függetlenségét, amelyet a nyugati nagyhatalmak a következő napokban elismernek (Magyarország március 18-án). Az elszakadást Szerbia illegitimnek tekinti, de a két fél kapcsolatfelvételére és egyes gyakorlati kérdések rendezésére az EU közvetítésével megkötött brüsszeli egyezmény (2013. április 19.) révén sor került.

az év végén a térséget is eléri a pénzügyi világválság, megtörve a 2000-es évek gazdasági újjáépítési folyamatait. A konszolidáció csak 2013-14-től kezdődött meg.

Táblázatok

Jugoszlávia főbb nemzetiségei (millió fő, illetve zárójelben a %-arány)

	1921 ⁸⁰⁷	1948	1991
össznépesség	11,985	15,772	23,528
„szerbhorvát”	8,912	-	-
szerb	- (41)	6,547 (41,5)	8,527 (36,2)
horvát	- (23)	3,784 (24,0)	4,637 (19,7)
szlovén	1,020 (8,5)	1,415 (9,0)	1,760 (7,5)
muzulmán ⁸⁰⁸	- (6)	0,809 (5,1)	2,353 (10,0)
macedón	- (5)	0,810 (5,1)	1,372 (5,8)
montenegrói	- (2)	0,426 (2,7)	0,539 (2,3)
jugoszláv	-	-	0,710 (3,0)
magyar	0,468 (3,9)	0,496 (3,2)	0,379 (1,6)
albán ⁸⁰⁹	0,440 (3,7)	0,750 (4,8)	2,178 (9,3)
német	0,506 (4,2)	0,055 (0,4)	-

⁸⁰⁷Az 1921. évi népszámlálás során a „szerbhorvát” kategória együtt jelentette a szerbeket, horvátokat, muzulmánokat, macedónokat és montenegróiakat; a %-os szétbontásuk megfelel a legelterjedtebb becsléseknek. Az 1921. évi adatsor Jugoszlávia akkori területére vonatkozik.

⁸⁰⁸Az 1948. évi népszámláláson: „nemzetileg meghatározatlan muzulmán vallásúak”.

⁸⁰⁹Az 1991-es adat hivatalos jugoszláv becslés, mert az albánok bojkottálták a népszámlálást.

Az egyes köztársaságok főbb nemzetiségi arányai (1991, %)⁸¹⁰

	JSZSZK	JSZK (V. KSz. K. Mont.) ⁸¹¹					Horvát-ország	Bosznia	Szlovénia	Macedónia
Szerb	36,2	62,2	56,8	87,2	9,9	9,3	12,2	31,4		
horvát	19,7	4,9					77,9	17,3	2,7	
muzulmán	10,0	3,2		3,0		14,6		43,7		
albán ⁸¹²	9,3	16,5			84	6,6				21,0
szlovén	7,5								87,6	
macedón	5,8									64,6
jugoszláv	3,0	3,2	8,4					5,5		
montenegrói	2,3	5,0				61,9				
magyar	1,6	3,3	16,9							
török										4,1

⁸¹⁰Az utódállamok esetében csak a minimum 3%-ot kitevő nemzetiségek, illetve olyanok hiányában a legnagyobb kisebbség feltüntetésével.

⁸¹¹Vajdaság, Közép- (azaz a tartományok nélküli) Szerbia, Koszovó, Montenegró.

⁸¹²Az albánok népszámlálási bojkottja miatt becsült adat.

A többpárti választások eredményei 1990-ben

(A mandátumok száma, többkamarás parlament esetén csak az alsóházban)

Szlovénia	DEMOS.....47 KSZ-DVP.....14 egyéb..... 19
Horvátország	HDZ.....55 KSZ-DVP.....20 egyéb.....5
Bosznia- Hercegovina ⁸¹³	SDA.....86 SDS.....71 HDZ.....44 egyéb.....39
Szerbia ⁸¹⁴	SPS.....194 SPO.....19 VMDK.....8 egyéb.....29
Montenegró	KSZ..... 83 egyéb.....42
Macedónia	VMRO.....37 KSZ-DVP.....31 PPD.....25 egyéb.....27

⁸¹³A két kamarában együtt.⁸¹⁴Az albánok bojkottálták a választást.

Egyes politikai intézmények etnikai megoszlása (%)

népességarány (1981)		szövetségi vezető testületek (1969)	párttagság (1981)	tisztikar (1980)
szerb	36,3	39,4	47,1	57,4
horvát	19,7	19,1	14,6	14,7
szlovén	7,8	10,0	5,3	5,4
monte- negrói	2,6	15,1	5,4	10,3
egyéb	33,6	16,4	27,6	12,2

Jugoszlávia néhány gazdasági és társadalmi mutatójának alakulása

a társadalmi termék évi átlagos növekedési üteme 1956-1988 között (%)	4,9
az ipari termelés évi átlagos növekedési üteme 1956-1990 között (%)	7,1
a mezőgazdasági termelés évi átlagos növekedési üteme 1956-1990 között (%)	2,3
az egy főre jutó reáljövedelem évi átlagos növekedési üteme 1956-1990 között (%)	2,2
a fogyasztói árindex évi átlagos növekedési üteme 1963-1989 között (%)	43,4
munkát keresők száma - 1953 (ezer fő) - 1989	82 1.201
külföldön dolgozók száma - 1971 (ezer fő) - 1981	672 625

a mezőgazdasági népesség	- 1931	76,6
aránya az össznépességen belül (%)	- 1948	67,0
	- 1981	19,9
az írástudatlanság aránya	- 1931	44,6
a 10 évesnél idősebbek között (%)	- 1981	9,5
a városi lakosság aránya	- 1931	17,5
az összlakosságon belül (%)	- 1948	21,0
	- 1981	47,0

A köztársaságok és tartományok fejlettségi szintje

(az 1972. évi árakon számított GNP/fő arány Jugoszlávia egészéhez /=100/ képest)

	Bosznia	Mont.	Horvát- ország	Mace- dónia	Szlové- nia	Szerbia	Közép- Szerbia	Vajd.	Kosz.
1955	80	80	120	60	160	80	80	80	40
1988	65	71	129	65	200	88	100	118	24

Az elmaradott régiók szövetségi fejlesztési alapjából való részesedés (%)

	1966-1970	1971-1975	1976-1980	1981-1985 ⁸¹⁵
Bosznia	30,7	32,4	30,7	27,9
Montenegró	13,1	11,4	10,8	9,9
Macedónia	26,2	22,9	21,6	19,6
Koszovó	30,0	33,3	37,0	42,6

⁸¹⁵Előirányzat. Egyes adatok szerint Koszovó részesedése végül 43,5 % lett, sőt az 1986-90-es periódusban 48,1 % (Blagojević: *The Migrations of Serbs from Kosovo*, 238).

Térképek

Az SZHSZ-Királyság létrejötte

Az 1941-es felosztás

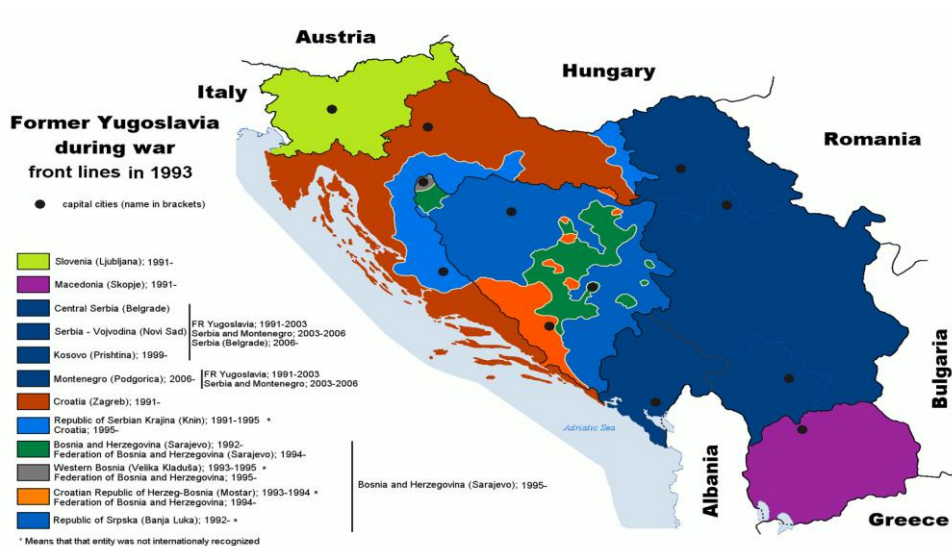
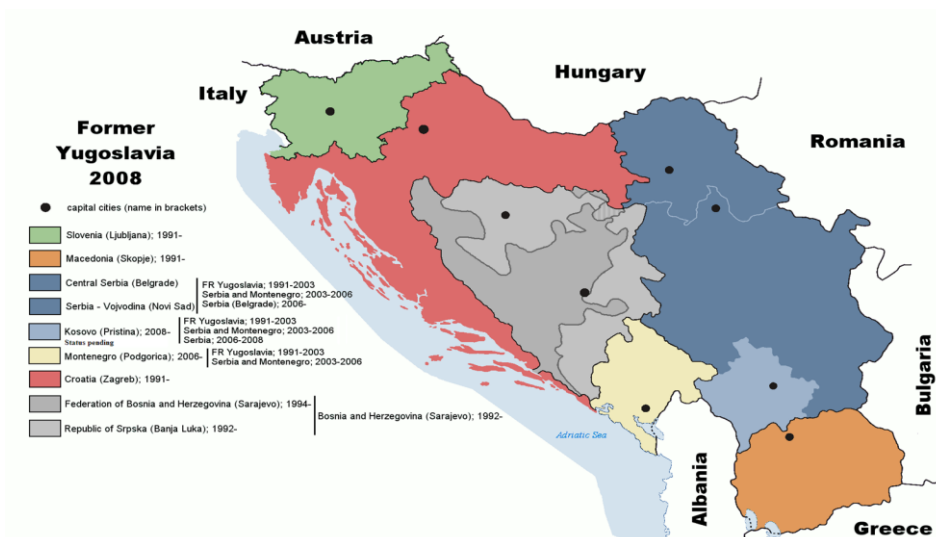
A titói Jugoszlávia

Az etnikai arányok 1991-ben

A frontvonalak 1993 őszén

Az utódállamok⁸¹⁶

⁸¹⁶Bosznia-Hercegovinában a csikozott terület a brčko-i körzet, amely elvben közvetlenül a központi hatalom irányítása alatt álló területi egység.

Rövidítések

- ARBiH – Bosznia-Hercegovina Hadserege (a sarajevói kormányhadsereg)
- AVNOJ – Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa
- DEMOS – Szlovén Demokratikus Ellenzék
- DFJ – Demokratikus Föderatív Jugoszlávia
- DOS – Szerb Demokratikus Ellenzék
- DPS – (montenegrói) Szocialisták Demokratikus Pártja
- DS – (szerbiai) Demokrata Párt
- DSS – Szerbia Demokrata Pártja
- DUI – Demokratikus Unió az Integrációért (a macedóniai UÇK utódpartja)
- EULEX – az EU jogállami missziója Koszovóban
- FYROM – Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság
- HDZ – Horvát Demokratikus Közösség
- HDZ-BiH – (bosznia-hercegovinai) Horvát Demokratikus Közösség
- HOS – Horvát Védelmi Erők
- HRHB – Hercegboszniai Horvát Köztársaság
- HSP – Horvát Jogpárt
- HSK – Horvát-Szerb Pártkoalíció
- HSS – Horvát Parasztpárt
- HV – Horvát Hadsereg
- HVO – (boszniai) Horvát Védelmi Tanács
- ICFY – Nemzetközi Konferencia a volt Jugoszláviáról
- ICTY – Az 1991 utáni jugoszláviai háborús bűntettek kivizsgálására létrehozott Nemzetközi Büntetőbíróság (hágai ENSZ-törvényszék)
- IFOR – (boszniai béke-)Végrehajtó Erő
- ISG – a koszovói „feltételes függetlenség” nemzetközi felügyeleti szerve (International Steering Group, 2008-2012)
- JKP – Jugoszláv Kommunista Párt

JKSZ (SKJ) – Jugoszláv Kommunisták Szövetsége
JMO – Jugoszláv Muzulmán szervezet
JNA – Jugoszláv Néphadsereg
JO – Jugoszláv Bizottság
JRZ (Jereza) – Jugoszláv Radikális Közösség
JSZK (SRJ) – Jugoszláv Szövetségi Köztársaság
JSZNK (FNRJ) – Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság
JSZSZK (SFRJ) – Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság
JUL – Jugoszláv Egyesült Baloldal
KFOR – Koszovói (békefenntartó-)Erő
KNS – (horvát) Nemzeti Megegyezés Koalíciója
Kontakt-csoport – Nemzetközi Összekötő Csoport (a délszláv válsággal kapcsolatos egyeztetésre létrehozott amerikai-orosz-brit-francia-német-olasz fórum is)
Kominform (Informbüro) – Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája
KSZ – Kommunista Szövetség
KSZ-SDP – Kommunista Szövetség – Demokratikus Változás Pártja
LDK – (albán) Koszovói Demokratikus Szövetség
LDS – Szlovénia Liberális Demokráciája
NDH – Független Horvát Állam
NRS – (szerb) Népi Radikális Párt
OSPP – Owen-Stoltenberg béketerv
PDK – Koszovói Demokrata Párt (az UÇK legfontosabb utódpartja)
PIC – Béke-végrehajtó Tanács (a daytoni békeszerződésre vonatkozóan)
PPD – (macedóniai albán) Demokratikus Haladás Pártja
RS – (boszniai) Szerb Köztársaság
RSK – Krajina Szerb Köztársaság
SAP – Stabilitási és Társulási Folyamat
SDA – (boszniai és szandzsáki muzulmán) Demokratikus Akciópárt
SDK – Paraszt-Demokrata Koalíció

SDP – Szociáldemokrata Párt (a horvátországi és boszniai KSZ-utódpartok)

SDS – (horvátországi és boszniai) Szerb Demokrata Párt

SDS-P – (a Pribičević-vezette szerb) Önálló Demokrata Párt

SFOR – Stabilizáló Erő (az IFOR utóda 1996-tól Boszniában; 2004-től EUFOR)

SIV – Szövetségi Végrehajtó Tanács (a kormány elnevezése 1953-1992 között)

SiCG – Szerbia és Montenegró Államközössége

SLS – Szlovén Néppárt

SNS – Szerb Nemzeti Párt

SPO – Szerb Megújulási Mozgalom

SPS – Szerbia Szocialista Pártja (szerbiai KSZ-utódpart)

SRS – Szerb Radikális Párt

SRSJ – Jugoszláv Reformerők Szövetsége

SZHSZ-Állam – (az 1918-as zágrábi) Szlovén-Horvát-Szerb Állam

SZHSZ-Királyság – Szerb-Horvát-Szlovén Királyság

TO – Területvédelmi milícia

UÇK – Koszovói Felszabadító Hadsereg (a macedóniai albánok vonatkozásában: Nemzeti Felszabadító Hadsereg)

UDB (Udba) – Állambiztonsági Igazgatóság (1946-ig OZNA, 1967-től SDB)

UHRO – Usztasa Horvát Forradalmi Szervezet

UNMIK – Ideiglenes koszovói ENSZ-közigazgatás

UNPA – ENSZ által védett zóna

UNPROFOR – ENSZ-Véderő

VJ – Jugoszláv Hadsereg (1992 után)

VMRO – Belső-Macedón Forradalmi Szervezet

VMSZ – Vajdasági Magyarok Szövetsége

VOPP – Vance-Owen béketerv

VRS – Boszniai Szerb Hadsereg

VSK – Krajainai Szerb Hadsereg

ZNG – Horvát Nemzeti Gárda